AHİ
KÜMELENME MODELİNE
GÖRE

ANADOLU SANAYİ DEVRİMİ

KUVEYTTÜRK

Türk sanayiinin öncülerinden
OSTİM Üretim Kümeleri kurucularından
merhum Prof. Dr. Sedat Çelikdoğan'a ithaf...

Kuveyt Türk Katılım Bankası Kültür Yayınları Dizisi: 6

"ANADOLU SANAYİ DEVRİMİ"

Kitabın Yazarı	Prof. Dr. Ahmet Kala
Proje Koordinatörü	Aslan Demir
Proje Sorumlusu	Emre Memiş
Kurumsal İletişim	Naim Güleç, Esra Hebil
Kitap Tasarım	Abdüsselam Ferşatoğlu
Fotoğraflar	Mustafa Cambaz 20, 26, 129, 130, 158, 162, 171, 172, 177, 193, 212, 223, 224, 227, 233, 236, 239, 241, 242, 249, 250, 254, 255, 260, 269, 272, 281
	A. Ferşatoğlu 14, 16, 30, 40, 47, 49, 120, 123, 125, 134, 140, 161, 185, 262, 265, 285
Redaksiyon	Semih Atiş
Yapım	Fotografika Ltd. Şti. Selami Ali Mah. Vakıf Sk. No: 2/2 D.7 34664 Tel: +90 (216) 201 10 94 Üsküdar İstanbul
BASKI ve CİLT	Altınoluk Yayın ve San. Mam., Bilgisayar Ürünleri İml. ve Tic. A.Ş. İkitelli OSB, Turgut Özal Cd. No: 117/2 A-D Başakşehir İstanbul Tel: 0212 671 07 00
ISBN	978-605-634597-5

Copyright © İstanbul 2019
Tüm yayın hakları Kuveyt Türk Katılım Bankası'na aittir.
Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar hariç, yayıncının izni olmaksızın tümüyle veya kısmen hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

KUVEYT TÜRK KATILIM BANKASI A.Ş.
Büyükdere Cad. No: 129/1 34394 Esentepe / İSTANBUL
Tel.: +90 (212) 354 11 11
www.kuveytturk.com.tr

AHİ KÜMELENME MODELİNE GÖRE

ANADOLU SANAYİ DEVRİMİ

TEDARİK SİSTEMİ - DOĞUŞU GELİŞİMİ

PROF. DR. AHMET KALA

KUVEYTTÜRK

TAKDİM

Kuveyt Türk olarak 30. yılımızda yeni bir eserle sizleri selamlamanın kıvancını yaşıyoruz.

Kurulduğumuz günden bu yana toplumsal değerlerimizi kültür, sanat ve yayın faaliyetleriyle muhafaza etmeye ve gelecek nesillere aktarmaya gayret ediyoruz.

Bu amaçla Türk-İslam medeniyetine ait önemli mimari eserlerin restorasyonunu ve tefrişini gerçekleştiriyoruz. Kıymetli sanatçılarımızın eserlerini koleksiyonumuza katarak koruma altına alıyor, sergi ve yayınlar vasıtasıyla toplumun ilgi ve beğenisine sunuyoruz.

Değerlerimizi ve medeniyetimizi anlamaya, aktarmaya, yaşatmaya yönelik projelerimizi ve faaliyetlerimizi her geçen gün artırıyoruz. Müşterilerimiz ile aramızda değerler manzumesi çerçevesinde sıkı bağların oluşmasını, değerlerimizle büyümeyi önemsiyoruz.

Kadim medeniyetimizin önemli vazifeler icra eden kurumlarının geçmişten bugüne iktisadi, sosyal ve kültürel yönlerini ve gelişimini çok yönlü inceleyen ve anlatan araştırmaları destekliyor, bunları eser haline getirerek ilmi camianın ve toplumumuzun hizmetine sunuyoruz.

Bugüne kadar yayınladığımız kitaplara elinizdeki eserle bir yenisini daha ekliyoruz.

Anadolu Sanayi Devrimi kitabı, Selçuklu'dan Osmanlı'ya üretimde Anadolu esnaf ve sanayicilerinin Ahi Evran ile başlayan serüvenini, bölgede ve dünyada yüzyıllardır devam eden etkilerini anlatan, birçok yönden okuyucusuna yeni ufuklar açan farklı bir eser…

Eserde özellikle Selçuklu ve Osmanlı'nın tarım uygulamalarıyla ve Anadolu sanayi devrimiyle zenginleşen İpekyolu şehirleri ile İslam medeniyetinin iktisadi, sosyal ve kültürel temelleri anlatılıyor.

İslam medeniyetini temsil eden Buhara ve Semerkant'tan ilk Selçuklu Anadolu İpekyolu İslam şehri Ani-Şehristan'a, sonrasında Kayseri ve Konya'ya, şehirlerin kalkınmasını ve artan gelirin vakıf kurumları ile toplanıp toplumun tüm kesimlerine yeniden din, kültür, eğitim, sağlık ve sosyal yardımlar halinde dağıtılmasını anlatıyor. Yazar bu eserinde toplumun maddi ve manevi kalkınmasının sırlarını, anahtarlarını vermeyi deniyor.

Uzun süredir yürüttüğü, kümelenerek üretim, maddi-manevi kalkınma, şehircilik gibi iktisadi, sosyal ve kültürel alanlardaki araştırmalarına dayanan bu çalışmasını bizimle ve toplumumuzla paylaşan kıymetli akademisyenlerimizden Prof. Dr. Ahmet Kala'yı, İslam medeniyeti araştırmalarına katkılarından dolayı tebrik ediyor ve kendisine şükranlarımızı sunuyoruz.

Keyifle okumanız ve faydalanmanız dileğiyle,

Kuveyt Türk Katılım Bankası

İÇİNDEKİLER

10 ÖNSÖZ

13 GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

21 TEDARİKÇİ VAKIF İŞLETMELERİN ORTAYA ÇIKIŞI

31 Şâristan ve Şehristanın Ortaya Çıkışı

33 Buhara-Semerkand ve Çevresi

35 Buhara'nın Kuruluşu: Şâristan ve Şehristan

48 Bîrûnî ve "Temeddün Teorisi"

55 İktisat ve Mübadele

56 Üretim-Meslekler

56 Medeniyet Merkezleri

58 İktisat, Ahlâk ve Fütüvvet

59 "Temeddün Teorisi"nin Bîrûnî ve Müteakipleri Tarafından Geliştirilmesi

59 Bîrûnî'nin "Kâmil Topluluk" ve "Saadete Ermek" Kavramları

60 Fârâbî'nin "Kâmil Topluluk" ve "Saadete Ermek" Kavramları

61 Gazzâlî'nin Maddi-Manevi İhtiyaçlara Dair İktisadi Görüşleri

62 Ahî Evran'ın "Medeniyet Teorisi"ne Katkıları

65 İbn Haldûn'un "Umran İlmi" Kavramı

73 Kitâbu'l-Cemâhir fi'l-Cemâhir'in Mukaddimesi (Ebu'r-Reyhân Ahmed el-Bîrûnî)

İKİNCİ BÖLÜM

101 ANADOLU'DA İLK İPEK YOLU ŞEHRİ

101 İslâm-Şehristan: Ani'nin Üç Unsurlu Selçuklu Şehri Olarak Yeniden İnşası

102 Selçuklu İslâm Şehir Modeli: Şehristan

103 Ani'nin Kurucuları ve Finansmanı

107 Birinci Unsur: Surların, Burçların ve Yolların İnşası

124 İkinci Unsur: Ani'nin İnşası

125 Üçüncü Unsur: İç-Kale

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

127 ÜRETİMLE İLGİLİ VAKIF İŞLETMELER

127 Vakıf İşletmelerin Ortaya Çıkışı

133 Vakıf İşletmelerin Dünya Ekonomisi Modelindeki Rolü

134 Anadolu Sanayi Devriminde Vakıf İşletmelerin Rolü

135 Nerşahî'ye Göre İlk Tedarikçi Vakıf İşletmeler

136 Vakıf Gelirlerinin Ticarete Transferi

136 Yağan Paşa (Seyyid Halil Dîvânî) Zâviyesi Vakfı

153 Harakânî Zâviyesi Vakfı

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

159 ANADOLU SANAYİ DEVRİMİ
159 Selçuklu Anadolu Sanayi Devrimini Başlatan Ahî Evran Kümelenme Teorisi ve Modeli
160 Ahî Kümelenme Modeli - Sanayi Devrimi İlişkisi
162 Ahî Tasavvuf Felsefesi ve Kümelenme Modeli Teorisi
180 Ahî Tasavvuf Felsefesinin Doğuşu
180 Fütüvvet Teşkilatı
187 Ahî Tasavvuf Felsesefi
191 Ahîlik Okulu
194 Ahî Bacılar Teşkilatı
194 Ahî Lakaplı Vakıflar
206 Ahî Evran Vakfı
211 Ahî Fütüvvetnâmeleri

BEŞİNCİ BÖLÜM

213 AHİ EVRAN VAKFI VE ZAVİYESİ
213 Ahî Fütüvvet Şecerenâmelerinde Pir, Debbâğlık ve Tedarik
215 Ahî Tabiri
216 Şecerenâmeler
229 Ahî Evran Vakfı'nın Görevleri
251 Ahî-Babalar ve Kurdukları Vakıflar
255 Ahîbaba, Kethüdâ ve Yiğitbaşılar ile İlgili Belgeler

ALTINCI BÖLÜM

261 TARIM-TİCARET VE SANAYİ DEVRİMİNİN SONUÇLARI
262 Selçuklu Tarım Devriminin Sonuçları
265 Selçuklu Ticaret Devriminin Sonuçları
268 Selçuklu Anadolu Sanayi Devriminin Sonuçları
271 Selçuklu-Osmanlı Tedarik Sistemi
274 Anadolu Merkezli Dünya Ticaret Yolu
275 Arz Yönlü Ekonomiye Dönüşüm
275 Sanayi Siteleri ve Toptan Pazar
279 Tezkireli Tüccarlar ve Kapan Tüccarları
280 Selçuklu - Osmanlı Klasik İktisat Sisteminin Unsurları
281 Özgür Müteşebbis ve Çalışanlara Dayalı Özel Sektör
283 Serbest Piyasa
284 Toptan ve Perakende Piyasalar
286 Sermayeyi Koruyan Vakıf Sistemine Dayalı Serbest Piyasa
288 Vakıf Destekli Sosyal Devlet
289 KAYNAKLAR
305 DİZİN

ÖNSÖZ

35 yılı aşkın sürdürdüğüm iktisadî sosyal tarih araştırmalarımda yöneldiğim özel alanlar esnaf-sanayi, şehircilik ve İslam Medeniyeti üzerinedir. Bu geniş sahadaki araştırmalarımda ortaya çıkan Ahi Evran'ın "Kümelenerek Üretim Modeli"ni geliştirip uygulamaya koymasıyla XIII. yüzyılın ilk yarısında başlayan Selçuklu "Anadolu Sanayi Devrimi", bu devrimi hazırlayan 6. yüzyılda Orta Asya Maveraünnehir'de başlayıp Selçuklu döneminde tamamlanan "Karma Tarım Devrimi" ve eşzamanlı "İpekyolu Ticaret devrimi" ve ilişkili üç devrimin gelişiminde artan geliri toplayıcı ve dağıtıcı (ticari-sınai çarşıların, imaretlerin, din, kültür, eğitim, sağlık kurumlarının inşası ve idamesi gibi büyük altyapı yatırımları ve sosyal yardımlar yaparak dağıtan) ortak ana kurum olan "Vakıf İşletmeler" bu kitabın konusunu oluşturmaktadır.

Daha önce literatürde yer almayan bu tırnak içindeki beş kavramı araştırmalarımda geliştirmiş ve ayrı çalışmalar halinde yayımlamıştım. Ancak ilk kez bu kitapta bu kavramlar birbiriyle ilişkili olarak tarihi gelişimleriyle birlikte yayımlanmaktadır.

İlgililer, uzmanlar hemen fark edeceklerdir ki kitapta tez halinde sunulan bu kavramların, özellikle ticaret devrimi ve sanayi devriminin ilk kez Avrupa'da başladığı tezlerine karşı alternatif bir tez (antitez) oluşturduğudur. İpekyolu ticaret devrimini ve Anadolu sanayi devrimini tetikleyen "karma tarım devrimi" kavramı ise literatürde daha önce olmayan ve ilk kez kavramlaştırılan bir tezdir.

Bu alternatif tezlere, yeni kavramlara, çalışmalara paralel ve eşzamanlı olarak 1990'lardan itibaren Uzakdoğu'da başlayan üretim artışlarını ve kalkınmayı açıklamakta yetersiz kalan iktisat bilimine, iktisat teorilerine-tezlerine dünya iktisatçıları tarafından yöneltilen eleştiriler ve tartışmalar artık yeni bir iktisat bilimi bakış açısının gerekli olduğu kanaatini pekiştirmiştir.

Çalışmalarımda, öncelikle esnaf-sanayi tarihine yönelik araştırmalar yaparken konuyla ilişkili olduğundan Ahi Evran ve Ahilik araştırmalarına da yönelmiş, böylece iki boyutlu bir araştırma yürütmekteydim. Selçuklunun devamı olarak Osmanlı esnafının ferdi değil birlik kurarak, üretim birliği halinde belirli coğrafi alanda kümelenerek üretim yaptığını keşfettiğimde araştırmalarımı esnaf-sanayi birliklerinin oluşumu ve gelişimi üzerine yönelttim. Birlik dışında ferdi olarak esnaf üretimi yapılamamaktaydı. Bu ilk bakışta basit gibi görünen farklılık aslında üretimde büyük bir devrim başlatan ana unsurdu.

Yani ferdi esnaf üretim ölçeği, esnaf-sanayi birliği kurularak daha büyük bir ölçeğe yükseltilmiş bu üretim birliğini sağlamak üzere üretici birlikler şehirlerin belirli coğrafi alanlarında vakıflar tarafından inşa edilen ticari-sınai merkezlerde alt sektörler halinde kümelenip üretim yaparak sanayi üretiminde bir devrim başlatılmıştı. Çalışmalarımın ilk yıllarında iktisat biliminde alt sektörlerde kümelenerek kurulan esnaf-sanayi birliği üretim ölçeği henüz bilinmediğinden bu gelişimin üretimde bir devrim olduğu da henüz keşfedilememişti. Bugün de halen "Geleneksel İktisat Bilimi"ni oluşturan klasik ve neoklasik İktisat biliminde bilinen üretim ölçekleri; esnaf üretim ölçeği, atölye üretim ölçeği ve fabrika üretim ölçeği olarak üç farklı ölçektir.

Tam da bu eksik bilgi ve kabulleri nedeniyle geleneksel iktisat bilimi sorgulanmakta ve artık kümelenme teorileri ve uygulamalarının ortaya koyduğu "yeni iktisat bilimi" bakış açısıyla (yeni iktisat paradigmasıyla) iktisat biliminde, teori ve

tezlerinde büyük bir değişim-dönüşüm başlamış bulunmaktadır.

Batı iktisat bilimcileri arasında kümelenme teorisiyle yeni bir iktisat paradigması ortaya koyan Michael Porter, Batı'da bu yeni iktisat bilimi yaklaşımının öncülerindendir. Ancak Porter iktisat tarihçisi olmadığından kümelenmenin doğuşu ve gelişimi üzerinde değil, kümelenerek üretimi bir olgu olarak kabul edip bölgesel ve sektörel olarak rekabet üstünlüğü sağlayan "kümelenmeye dayalı üretim teorisi" (clusters theory) geliştirip bunun işletme, bölge ve ulus/devlet bazında uygulanması üzerinde yoğunlaşmıştır. Porter kümelenmeyi ve kümelenme teorisini öncelikle rekabet üstünlüğü sağlayan bir sanayileşme stratejisi olarak ele almakta ve zenginliğin/üretim artışının kümelenerek rekabet üstünlüğü sağlamakla açıklanabileceğini ileri sürerek; klasik iktisadın zenginliği üretim faktörleriyle açıklayamadığını belirtip eleştirerek yeni bir iktisat paradigması önermektedir.

Ekonomide üreticilerin "alt sektörler halinde sanayi bölgeleri oluşturarak yoğunlaşmasından (konsantrasyon)" yani bir nevi dolaylı kümelenmeden Batı iktisat dünyasında ilk bahseden Alfred Marshall'dır. "Sanayi Ekonomisi" adlı ilk kitabında ve özellikle de 1890 yılında yayınladığı "İktisadın İlkeleri" adlı ikinci kitabında belirli sanayi sektörlerinin belirli coğrafyalarda yoğunlaşmalarını "sanayi bölgeleri" (industrial districts) terimiyle ifade etmektedir. Teorik olarak da bu belirli bölgelerde yoğunlaşmış özel sanayilerin olduğu sektörel sanayi bölgelerinin birçok avantaj-üstünlük sağladığını ileri sürmekteydi.

Neoklasik iktisadın kurucularından olan Marshall'ın yoğunlaştığı konu Porter gibi işbirliği halinde işletmelerin belirli bir coğrafyada sektörel kümeler oluşturup üretim yapmaları değil, ilişkisi olsun olmasın işletmelerin sektörel halde sanayi bölgelerinde toplanmaları yani dolaylı kümelenmiş sanayi bölgeleri (bizdeki organize sanayi bölgeleri) oluşturmaları idi. İktisat biliminde bu araştırmalar "ekonomik coğrafya", "sanayi ekonomisi", "bölgesel kalkınma" gibi makro başlıklar altında toplandı. Uygulamada bu bölgeler "sanayi bölgesi", bizdeki adıyla "Organize Sanayi Bölgesi" olarak adlandırıldı.

Porter bu sektörel sanayi bölgelerinin bir yığılma olduğunu, yığılarak değil kümelenerek yani sanayi bölgesindeki firmaların tedarikten üretim ve satışa her alanda işbirlikleri ağı geliştirip dışa karşı rekabet gücünü arttırarak rekabet avantajı oluşturulabileceklerini ortaya koydu.

İktisat bilimindeki bu gelişmelere paralel yürüttüğüm araştırmalarımda sanayide alt sektörlerde kümelenerek birlik halinde üretim ölçeğine ne zaman geçildiğine, yani ilk sanayi devriminin ne zaman başladığı konusuna yoğunlaştım. Sanayi birliklerinin ne zaman nerede ortaya çıktığına yönelik araştırmalarımda ayrıştırdığım ilk konu, meslek birlikleri ile üretim birliklerinin birbirinden ayrı-farklı olduğunu belirlemek oldu. Alt sektörlerde ve belirli coğrafi alanda kümelenerek üretim modelini geliştirip ilk uygulayanın ve ilk üretim birliği/kümesi yöneticisinin Selçuklu döneminde Ahi Evran olduğunu ve uygulamasını da Kayseri'de deri sektöründe debbağ esnaf birliğini kurarak ve bu birliği/kümeyi yöneterek oluşturduğunu belirlediğimde artık araştırmalarıma kümelenmiş esnaf-sanayi birliklerinin üretimi ve organizasyonu boyutu da eklenmiş oldu. Birliklerin sadece meslek/sektör genelinde değil alt sektörlerde her ayrı ürün için kurulduğunu keşfettiğimde ise araştırmalarıma yeni bir boyut daha eklendi. Birlik ile ürün arasında doğrudan bir

ilişki olduğunu, ürünü üretebilmek için o ürünü üreten birliğe dahil olmak şartının, üretim avantajı oluşturmak amacıyla geliştirildiğini belirledim. Üretim birlikleri; tedarik, üretim ve satış zinciri ile bölge içi, bölgeler arası ve uluslararası bağlar-zincirler oluşturmuşlardı. Bu zincirler bölgesel ve sektörel üretim kümeleri oluşturmaktaydı. Özellikle şehirler kendilerine özgü ürettikleri ürünlere göre rekabet üstünlüğü sağlamaktaydı. Bu ürün çeşitliliğini ortaya çıkarmakta ve şehirlerarası ticari ilişkilerin en önemli itici gücünü oluşturmaktaydı.

Kitapta ayrıntıları anlatılan tüm bu tespitler, Selçuklu Anadolu'sunda başlayan ve Osmanlı'da devam eden kümelenmiş esnaf-sanayi birlikleri üretim ölçeğine dayalı Anadolu sanayi devrimini ortaya koyduğu gibi diğer yandan artık iktisat bilimi açısından sektörler halinde belirli coğrafyada kümelenerek üretim modeli, yeni iktisat bilimi yaklaşımının da temelini oluşturmaktadır.

Kısaca elinizdeki kitap, dünyada "Yeni İktisat", İslam dünyasında ise özellikle "İslam İktisat Okulu" araştırmaları alanında önemli veriler ve sonuçlar içermektedir.

2015 yılında yazımına başladığım elinizdeki kitabın ortaya çıkmasında Hamilik Vakfı Başkanı Barbaros Ceylan'ın ve Kuveyt Türk Katılım Bankası Genel Müdür Yardımcısı Dr. Ruşen Ahmet Albayrak'ın teşvikleri büyük önem taşıyor. OSTİM çalışmalarımızda, maddi ve manevi kalkınmayı içeren Ahilik temelli üretim, iş ahlakı ile ilgili böyle bir kitabın olması, rahmetli Prof. Dr. Sedat Çelikdoğan hocamızın da büyük dileğiydi. Kitabımı kendisine ithaf ediyorum.

Kitabın basım-yayınını üstlenen Kuveyt Türk Katılım Bankası yöneticilerine, özellikle Genel Müdür Ufuk Uyan ve G.M. Yardımcısı Aslan Demir'e teşekkürlerimi sunarım. Kitabın yapımını üstlenen Kuveyt Türk Kurumsal İletişim sorumluları Emre Memiş ve Esra Hebil'e katkıları için ayrıca teşekkür ederim. Ekibiyle titiz bir tasarım ve tashih çalışması yapan Abdüsselam Ferşatoğlu'na müteşekkirim.

Her zaman olduğu gibi en büyük teşekkür ise yetişmemde büyük emeği olan rahmetli anne ve babam başta olmak üzere Kala (KAL'A-DİZDAROĞLU) ailesine, özellikle huzurlu bir ortam sağlayıp, araştırıp yazabilmem için birçok fedakarlıkta bulunan eşim Emel ve çocuklarım Mustafa Ömer, Mehmet Fatih ve Asude'yedir.

Üsküdar 2019

Prof. Dr. Ahmet KALA
İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi
İktisat Tarihi Anabilimdalı Başkanı

GİRİŞ

İslâm medeniyetinin önce bilim devrimini ve ardından yeni meslek ve teknikler, üretim ve sanayi devrimini gerçekleştirmesine rağmen bunları bugün neden bilmiyoruz? Birçok âlim, bilim adamı, yeni bilim alanları, bilimsel buluşlar ve bunlarla irtibatlı olarak birçok meslek ve ürün geliştirmesine, dünyayı bilim ve üretim merkezi haline dönüştüren büyük devrim çağlarını (VIIII-XVIII. yüzyıl) yaşamasına rağmen bunlar nasıl unutuldu? Biz neden bunların çok azını hatırlıyoruz?

Bir müddettir İslâm bilim tarihi araştırmalarında sağlanan ilerlemeler sayesinde bu büyük başarıların bilimsel yönü bir miktar ortaya çıkmıştır. Ancak İslâm bilim devriminin devamı olarak ortaya çıkan birçok yeni meslek ve teknik, yeni ürün ve üretimin ortaya çıkardığı Anadolu sanayi devrimi ise neredeyse hiç bilinmiyor.

Sanayi devrimini başlatan Ahî Evran ise Anadolu'nun kadirşinas insanları tarafından hiç unutulmadı. Bir müddettir Ahîlik ve Ahî Evran'ın daha çok hayatı, eserleri ve tasavvufi yönü gibi konularda önemli eserler yayınlanmaktadır. Fakat bu eserlerin tamamı, Anadolu sanayi devrmini anlamaktan ve ortaya koymaktan henüz çok uzaktır.

"Asya ve Anadolu'daki dünyanın ilk uzay üstlerini biliyor musunuz?" diye sorup "Rasathanedir" dediğimde öğrencilerim şaşırıp kalıyorlar. "Dünyanın ilk AVM'leri kapalıçarşılar ve ilk outletleri kervansaraylardır" dediğimde şaşkınlıkları bir kat daha artıyor.

1000-1200 yıllarında yaşanan göçebe hayvancılık ile yerleşik çiftçiliğin birlikte uygulandığı "karma tarım ekomomisi"ni geliştirilmesiyle gerçekleşen "Selçuklu tarım devrimi", hemen akabinde "Selçuklu ticaret devrimi"ni de ortaya çıkartan önemli dönüşümün temel sebebini oluşturmuştur. Ortaya çıkan bir diğer önemli sonuç da "ortak medeniyet"in yeni yaşam biçimi haline gelmesidir.

Selçuklu'dan önce "göçebe medeniyet" ve "yerleşik mediyet" olarak iktisadi üretimin belirlediği yaşam biçimine göre ayrışmış dünya medeniyetleri, Selçukluların dünyada ilk kez "karma tarım ekonomisini" geliştirip tarım devrimini tamamlamasıyla yeni bir üretim ve yaşam biçimi olarak "ortak medeniyet"e geçilmiştir.

VI. yüzyıldan itibaren Mâverâünnehir'de Fergana tarım havzasında başlayan ve göçebe hayvancılık yapanlar ile yerleşik çiftçilerin ürünlerini ortak pazarlarda satmaya başlamasıyla gelişen "karma tarım ekonomisi"ne geçiş ve "ortak medeniyet"in yaşam biçimi olarak gelişimi, Selçuklu tarım devrimiyle tamamlamıştır. Dünya tarihinde ilk kez Selçuklular döneminde 1000-1200 yılları arasında göçebe ve yerleşik medeniyetin yerini, bunların birlikte yaşamaya başladığı "karma tarım ekomomisi"ne dayalı "ortak medeniyet" yaşam biçimi almıştır.

Aksaray, Sultanhanı.
Üzerinde yer alan kitabesine göre 1229'da Anadolu Selçuklu Sultanı I. Keykubad tarafından yaptırılmıştır.

"Karma tarım ekonomisi"ne dayalı Selçuklu tarım devriminin tarım sektöründe ortaya çıkardığı bir diğer önemli sonuç ise tarım kesiminde orta sınıfın ortaya çıkmasıdır. Daha önce geçimini ancak sağlayan çiftçinin ve hayvancılık yapan göçebelerin/yörüklerin karma tarım ekonomisi içinde gelirlerini arttırarak orta sınıf haline gelmişledir.

Bu iktisadi-sosyal dönüşümün gerçekleşmesinde rol oynayan en önemli iktisadi-sosyal kurum ise Selçuklu vakıf işletmeleri idi. Selçuklu tarım ve ticaret devrimini organik olarak ilişkilendirip üretimin tüketiciye ulaştırılmasında toplama ve dağıtma kurumu (tedarikçi kurum) vakıf işletmelerdi. Bu yönüyle vakıf işletmeler ana toplayıcı ve dağıtıcı kurum olarak "ana tedarikçi kurum"dur.

Barkan başta olmak üzere iktisat tarihçileri, iktisadi yapı dönüşümü nedeniyle Selçuklu ve Osmanlı'da ortaya çıkan ve önceki vakıflardan farklı yeni vakıf işletmelerin bu önemli rolünü vurgulamak üzere vakıf kurumu etrafında oluşan bu iktisadi sosyal yönlü yeni sisteme, "vakıf imaret sistemi" adını vermişlerdi. Medeniyet-şehir araştırmacıları ise vakıf imaret sistemiyle kurulan şehirlerin diğer dünya şehirlerinden farkını vurgulamak üzere bu şehirlere "İslâm şehri" adını verdiler.

Selçukluların geliştirip Osmanlıların tamamladığı vakıf işletmeler, tarım ve ticaretten elde edilen gelirin toplanmasında

ve köy, kasaba ve şehirlere ticari-iktisadi ve sosyal-kültürel ihtiyaçlara göre dağıtılmasında, kısaca iktisadi geliri toplama ve dağıtma kurumu olarak en önemli rolü üstlenmiştir.

Selçuklulur tarım ve ticaret devrimini tamamlamalarının akabinde 1200'lerin başlarında Anadolu sanayi devrimini başlatmışlar, ancak Moğol işgaliyle tamamlanamayan bu devrim Osmanlı döneminde tamamlanmıştır. Selçukluların geliştirdiği vakıf işletmeler, sanayi devrimi döneminde, tarım-ticaret-sanayiden elde edilen gelirin toplanması ve dağıtımında ana kurum olma özelliğini daha da kuvvetlendirmiştir. Anadolu sanayi devrimiyle birlikte iktisadi gelirin üretim merkezi, tarım sektöründen, yani kırdan sanayi sektörüne, yani şehirlerdeki üretim merkezlerine kaymıştı.

Vakıf işletmeler Anadolu sanayi devrimine kadar ticaret yolları üzerinde kervansaraylar, ıssız yerlerde tekke-zâviyeler şehirlerde ise daha çok mescit ve camiler inşa ediyor, merkez caminin (ulu caminin) çevresinde ticaret merkezi olarak kapalı-çarşılar yapıyorlardı.

Anadolu sanayi devriminin Osmanlı yükselme döneminde tamamlanmasından sonra vakıf işletmeler, şehirlerdeki iktisadi-ticari yatırımlarını zirveye çıkarmışlardı. Bu dönemde şehirlerin toplama ve dağıtım merkezleri olan önceki ticaret merkezlerinin yanına sanayi siteleri olan sıra dükkanlar ve hanlar inşa etmeye, artan nüfusu iskân etmek için cami ve mescitler etrafında gelişen yeni mahaller inşa etmeye başlamışlardı.

Bu süreçte vakıflar her kasaba ve mahallede hem konutlar, tekke/zâviye, mektep hem de günlük ihtiyaçlar için bakkal, kasap ve manav inşa etmeye başladılar. Merkez mahalle sayısı ise öncesine göre hızla çoğalarak, böylece sanayi öncesi ticari çarşıdan oluşan merkez çarşıya ilave yeni çarşılar ve sanayi siteleri, merkez çarşı alanı öncesine kıyasen katlanarak hızla büyüdü. Vakıflar merkez mahallelerde, mahalle vakıf yapılarına ilave olarak medreseler, kütüphaneler, aşevleri, tabhaneler, darüşşifalar da yaptılar.

Özellikle altyapı yatırımlarıyla gelişen kasaba ve şehirlerdeki ticaret ve sanayi merkezlerinin yatırımcıları olan vakıflar, bu gelişimden maddi değer olarak en çok faydalanan ve aynı zamanda da halka en çok fayda sunan kurumlardı.

Elinizdeki kitapta, tedarik yönüyle yaşanan tarım, ticaret ve sanayi devrimi sürecinde yapı değişimi ele alınmaya çalışılmaktadır. Bu yönüyle üzerinde durduğumuz konular hakkında kısaca bilgi vermemiz gerekmektedir.

Özgür göçebe hayvancılık ve çiftçilik yapan çiftçilerin pazara yönelik artan üretimi ticaret yollarıyla birbirine bağlanan İpek Yolunun ve Baharat Yolunun birleşimiyle oluşan ticaret otobanıyla bölgeler arası ticarete konu olmuştur.

Selçuklu, tarım devrimiyle artan pazara yönelik üretim akabinde ticaret devrimini getirmişti. 1000-1200 yıllarında yaşanan tarım ve tarımsal üretim artışına dayalı ticaret devriminin ortaya çıkardığı kurumlar vardı.

Konya Beyşehir ilçesinde Eşrefoğlu Süleyman Bey tarafından 1299'da inşa edilen bedesten. (Bezzaziye Hanı)

Bitkisel tarımda ikta sistemi ve göçebe hayvancılıkta yörük sistemi Selçuklu tarım devriminin iki önemli kurumu idi. Her iki kurum da özgür müteşebbis ve çiftçilere dâyanıyordu. Her iki kesim de kendilerine ait çiftliklerde ve yaylak-kışlak ve aradaki bağlantı yollarından oluşan yurtlarda bir aile tarım şirketi gibi faaliyet gösteriyorlardı.

Tarım üretimi artışına bağlı olarak ticarette ise bölgeler ve uluslar arası deniz ve karayolu bağlantılı ticaret yolları ortaya çıktı. Bu yollar üzerinde günlük düzenli ticari taşımacılık yapan tüccarı ve malını taşıyan "kervancılık" daha önceki dönemlerde tüccarların ihtiyaç duyduklarında kiralayarak oluşturdukları "ticaret kervanları"nın yerini alan önemli bir yeni kurumdu. Ticari taşımacılık yapan gemilerden oluşan ticari ulaşım araçları da daha önce tüccarların ihtiyaç olduğunda gemi kiralayarak yaptıkları nakliyatın yerini alarak gelişti. Bu gelişim pazara yönelik artan ticari ürünlerin ve bu ürünleri ticaretini yapan tüccarların artışı nedeniyle ortaya çıktı. Artık Selçuklu'nun geniş coğrafyası üzerinde ticaret yollarında düzenli ticari taşımacılık yapan kervancılar, ticaretin gelişiminde önemli rol oynadılar.

Liman şehirlerindeki "mahzen" denilen ticari depolar ile "bedesten" denilen kapalıçarşılar, karayolları üzerinde "kervansaray"lar önemli ticari kurumlar, toplama ve dağıtma merkezleri olarak bu dönemde gelişti.

Ticaret devrimin en önemli sonuçlarından biri, tarım devriminde olduğu gibi, orta sınıf tüccarın ortaya çıkması ve daha önceki yardıma muhtaç tüccarın yerini alması olmuştur.

Tarım ve ticaret devriminin sonucu olarak halkın öncesine göre zenginleşmesiyle orta sınıfın oluşması, dünyanın diğer bölgelerine göre Anadolu'da yaşanan ekonomik gelişmenin en önemli sonucudur.

Selçuklu tarım ve ticaretindeki bu önemli gelişmeler, Selçuklu şehirleşmesini de hızlandırmıştır. İlk kez dünyada Büyük Selçuklular fethettikleri kale-şehirleri büyütüp merkezinde "şehristan" adını verdikleri kapalıçarşı ve caminin yer aldığı ve şehir çevresinin de dış şehir surlarıyla çevrildiği büyük şehirler kurmaya başlamışlardır. Bu gelişme sonucu Selçuklular, İpek Yolu şehirlerini ortaya çıkartmıştır.

Tarım ve ticaret devrimiyle birlikte Selçuklu surlu şehirlerinin tüccarları şehrin ilk orta sınıfını oluşturanlar oldular. Ancak orta sınıfın şehrin çoğunluğunu oluşturması, yani asıl dönüşüm Selçuklu Anadolu sanayi devrimiyle oldu.

Tarım, ticaret ve sanayi devriminin ortak geliştirilen kurumu vakıf işletmeleridir. Bu kitabımızda tedariği ve ticareti etkileyen tarım, ticaret ve sanayi alanındaki devrimle ilgili dönüşümü kurulan vakıf işletmeler vasıtasıyla takip edeceğiz.

Vakıf köylerdeki gelirlere dayalı olarak kurulan söz konusu vakıf işletmeler, elde ettikleri gelirleri başta kervansaraylar olarak ticari yatırımlara; hayrat olarak da ticaret yolları ya da şehirlerde kurdukları ve tacirlerin de kalabildiği tekke ve zâviyeler ile merkez oluşturmak üzere kurdukları mescit ve camilere yatırıyorlardı.

Kısaca özetlediğimiz gibi elinizdeki kitapta önemli ilkler konu edinilmektedir. Bu kitap, 1000-1200 yıllarında Selçukluların tamamladığı tarım ve ticaret devrimi ile 1200'lerde Selçuklu Anadolusu'nda Ahî Evran tarafından başlatılan ve Osmanlı döneminde tamamlanan Anadolu sanayi devriminin üç önemli unsurundan (tedarik, üretim, satış) ilkini, tedarik sistemini incelemektedir. Diğer unsurlar olan üretim ve satış sistemi, ayrı iki kitap olarak yayına hazırlanmaktadır.

Bu üç unsur "kolonizatör dervişler-Ahîler", "iaşecilik-provizyonizm", "esnaf sanayi birlikleri-gedikler" gibi çeşitli araştırma konuları olarak ele alınmış olmakla birlikte ilk kez Anadolu sanayi devrimi bağlamında ve bu devrimin iktisadi yapıda ortaya çıkardığı yapı değişimleri olarak bu eserde ele alınmaktadır.

İktisadi devrimler iktisadi yapıda öncesinden farklı köklü değişiklikler meydana getirir. Tarım devriminden sonra dünyada ilk kez sanayiye dayalı olarak tarım ve ticaretin yapısal dönüşüme uğraması, Ahî Evran'ın deri sektöründe kümelenerek üretim teorisine dayalı modelini 1205-1206'da önce Kayseri ve çevresinde uygulamasıyla başlamıştır. Kümelenip mesleği öğreterek üretimi arttırmada kısa zamanda ünü Anadolu'ya yayılan Ahî Evran, 1220'de Selçuklu tahtına çıkan Alâeddin Keykubad'ın davetiyle gittiği Selçuklu başkenti Konya'da, kümelenme modelini deri sektörünün yanında tüm sanayi kollarında uygulamaya koyarak sanayi devriminin tüm Anadolu'ya ya-

yılmasına öncülük etmiştir. Bu dönemde "Ehl-i Sanayi Pirlerinin Piri" unvanını almış olup bu unvan Ahî Evran Zâviyesi vakfiyesinde, Ahî fütüvvetnâmeleri ve Ahî-şeyhlere ait şecerenâmelerde önemle vurgulanmaktadır.

Yine bu eserde esas itibariyle şehirlerin ve sanayinin ihtiyacına göre tarım ürünlerinin şehirlere tedarik sistemi bağlamında ticarete konu edilerek sevki ele alınmaktadır. Bu konuda daha önce "şehirlerin iaşesi" genel başlığı altında toplayacağımız birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar sanayinin ihtiyacını karşılamaya yönelik geliştirilen tedarik zincirlerini ve tedarik zincirleri ağlarını içermezler. İlk kez bu kitapta tedarik zincirleri ve tedarik zincirlerinden oluşan ticaret ağı ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

İlk kez bu kitapta dünya tarım devrimini iki alt sektörünü Selçukluların birleştirerek dünya tarım devrimini tamamladığını ele alıyoruz.

Yine bu kitapta tarım devrimiyle üretimde yaşanan artış sayesinde gerçekleşen ticaret devrimi ve nüfus artışı sonucunda Selçuklu Anadolusu'nda kurulan yeni köy, kasaba ve şehirlerin ortaya çıkışı ele alınmaktadır.

Selçuklu tarım devrimiyle birlikte üretimin artmasıyla yaşanan zenginliğin şehirlere transferinde vakıflar en büyük rolü oynamıştır. Vakıfların ana akarlarını/gelirlerini vakıf köyler oluşturuyordu. Vakıf hayratları ise şehirlerde idi. Bu tablo, vakıflar aracılığıyla kırdan/tarım kesiminden şehirlere gelir transferini net biçimde oraya koymaktadır. Anadolu sanayi devriminde sanayinin ihtiyacı olan tarımsal hammadde ihtiyacının tedariği ise tedarik zinciri ticaretiyle sağlandı. Ticaretten sağlanan gelirin ticari altyapı yatırımlarına yönlendirilmesi de vakıflar tarafından gerçekleştiriliyor, ticari gelirler de vakıflar vasıtasıyla şehirlere transfer ediliyordu. Kervansaraylar, hanlar ve kapalıçarşıların tamamı vakıflara gelir sağlamak amacıyla şehirlerde yapılan yatırımlardı. Böylece ticari gelirin önemli bir kısmı vakıf ticari yatırımlarıyla kasaba ve şehirlere transfer ediliyordu. Sonuçta hem üretim artışlarının sonucunda artan şehirleşme ve nüfusun ihtiyaçlarının hem de sanayi devrimine dayalı hammadde tedarik ihtiyacının karşılanmasında vakıf işletmeler çok önemli rol oynadı.

Sanayi devrimi öncesinde ticaret siteleri olan kervansaraylarda toptan ticaret, kapalıçarşılarda ise perakende ticaret örgütlenmişti. Sanayi devrimiyle kapalıçarşıların etrafında üretim yapılan sanayi siteleri olan hanlar ve üretim yapılan sıra dükkanlar kurulmaya başlandı. Bu sanayi sitelerini inşa edenler de vakıflardı. Böylece sanayi devrimiyle ticaret siteleri sanayi öncesindeki gibi sadece kırdan gelen ürünlerin satıldığı değil, sanayi sitelerinde üretilen sanayi ürünlerin de satıldığı yerlere dönüşmeye başladı.

Bu üç aşamalı iktisadi gelişme; tarım üretimi artışı-ticaret hacminin artışı-sanayi üretiminin artışı şehir ve kasabalarda sanayi öncesi ticaret sitelerinin sanayi sonrası da hem ticaret hem sanayi sitelerinin artışı ile izlenebilmektedir.

Bu iktisadi gelişimi izleme metodumuz vakıfların kasaba ve şehirlerdeki ticaret siteleri ve sanayi siteleri yatırımlarının

İstanbul Kapalı Çarşı tasviri, 1845
Carlo Bossoli

yıllar içindeki grafiğini ortaya çıkartmaktır. Bu eserde ilk kez tedarik zinciriyle ilişkili olarak ticaret ve sanayi siteleri olan Anadolu şehirleri ele alınarak sanayi devriminin yayılması ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

İlk kez Evliya Çelebi şehirleri bedesteni (kapalıçarşısı) olan ve olmayan şehir ve kasabalar olarak ayırarak bunu bir gelişmişlik ölçüsü kabul etmişti. Buradan hareketle bazı araştırmacılalar da bu ayırıma göre çarşısı, bedesteni, kervansarayı olan kasaba ve şehirleri ele almışlardır. Ancak şehirlerdeki bu gelişimin kaynağı üzerinde yeterince durulmamamış, bu gelişimin tarım-ticaret ve sanayide üretim artışlarıyla ilişkisi ise göz ardı edilmiştir.

Bu bağlamda, elinizdeki kitap ilk kez VI. yüzyıldan itibaren Mâverâünnehir'de gelişip Türklerin İslâm'ı kabulüyle dünyaya yayılan ortak medeniyeti ve İpek Yolu şehirlerini ele almaktadır. Bu gelişmelerin devamı olarak Selçuklu ve Osmanlı döneminde tarım, ticaret ve sanayi devrimi ele alınmaktadır. Yine ilk kez bu önemli iktisadi yapı dönüşümüyle ilişkilendirilerek Selçuklu ve Osmanlı'da kır ve şehirlerin gelişimi incelenmiştir.

Silahtar Mustafa Paşa
Kervansarayı, Malatya.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEDARİKÇİ VAKIF İŞLETMELERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

ÜRETİMİ TOPLAMA VE DAĞITMA KURUMU OLARAK TEDARİKÇİ VAKIF İŞLETMELERİNİ ORTAYA ÇIKARTAN İKTİSADİ GELİŞMELER: DÜNYA TARIM VE TİCARET DEVRİMİNİN TAMAMLANMASI, İPEK YOLU ŞEHİRLERİ VE BÎRÛNÎ'NİN MEDENİYET TEORİSİ

Bu bölümde Selçuklu vakıf işletmelerini toplumun maddi ve sosyal-kültürel (manevi) kalkınmasını sağlayan ana tedarikçi iktisadi-sosyal kurum olarak ortaya çıkartan gelişmeleri ayrıntılarıyla işleyeceğiz.

Selçuklu döneminde Selçuklu vakıf işletmelerini ortaya çıkartan gelişmeler, Selçuklu'dan çok önce yeni bir şehirleşme modeli olarak gelişen ve "şehristan" denilen ulu cami ve etrafında kurulan kapalıçarşının şehir merkezi olarak geliştirildiği İpek Yolu üzerinde kurulu İslâm şehirleriyle yakından ilişkilidir. Adına "şehristan" denilen ve merkezinde ulu cami ve kapalıçarşının yer aldığı şehir merkezlerinin olduğu ilk şehirler olan Buhara ve Semerkand, İslâm döneminde gelişimini tamamlamış İslâm şehirleridir.

Bu "şehristan"ı olan şehirler ve etraflarında "şâristan" denilen geçici pazarların olduğu tedarikçi kasabalar, Mâverâünnehir'de göçebe ve çiftçilerin ortak kurdukları pazarların çevrelerinde VI. yüzyıldan itibaren ortaya çıktılar. "Şâristan"ı olan kasabalar ve "şehristan"ı olan şehirler modeli (İpek Yolu şehirleri modeli), İslâm'ın Orta Asya'da yayılarak Türk kavim ve devletleri tarafından kabulüyle, VIII. yüzyıldan itibaren Müslüman-Türk devletleri tarafından merkezinde ulu cami ile dünyanın ilk kapalıçarşılarının yer aldığı şehir kurma modeline dönüştü.[1]

Yukarıda kısaca özetlediğimiz bu gelişme, iktisadi yönüyle ortak pazara ve karma tarım ekonomisine geçildiğinin, yani tarım devriminin tamamlanma aşamasına geçildiğinin en önemli göstergesidir. Zira pazarı ve ticaret merkezi olan kasabalar ve şehirler, korunma ve sığınma

1 Bu modeli detaylarıyla ilk kez köylerin ve pazarları olan kasaba ve şehirlerin gelişimini ticaretle ilişkili olarak anlatan önemli eser Buharalı Nerşahî'nin 332/943 tarihinde kaleme alıp Sâmânî hükümdarı Nuh bin Nasr'a sunduğu *Târîhu Buhârâ* adlı eserde anlatılmıştır. Bk. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ* (trc. Erhan Göksu), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013.

Selçuklu dönemi Yezd şehri yakınlarında bir kervansaray
Ch. Texier Del.

amaçlı kurulan, tüccarı olmayan ve bir önceki aşamayı temsil eden kale-şehirlerden farklıdır.

1000'li yılların başlarından itibaren Sâmânoğulları, Karahanlılar ve Gaznelilerin yerini alarak Orta Asya'da hâkimiyet kuran Selçukluların, zayıflayan Abbâsî halifelerinin Batınî ve Hristiyan saldırılarına karşı hilafeti korumak üzere kendilerini davetleri üzerine ilerleyerek Ortadoğu ve Anadolu'ya hâkim büyük bir İslâm devleti olan Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmaları, yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

Bu süreçte Selçuklular, İslâm medeniyeti kurumu olarak gelişen vakıfları, vakıf işletmelere dönüştürerek önemli bir iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınma başarısına da imza attılar. Selçuklular, vakıf işletmelere dayalı tedarik ve üretim sistemi geliştirerek Orta Asya'da daha önce başlayan şâristanı ve şehristanı olan İpek Yolu şehir ve kasabalarında gelişen tarım ve ticaret devrimini tamamladılar ve aşa-

ğıda ayrıntılı bir şekilde anlatılacağı üzere 1200'lerin başlarından itibaren "Anadolu sanayi devrimi"ni başlattılar.

İktisadi-sosyal yapının bu önemli dönüşümünde en önemli rolü oynayan bu vakıf işletmelere "imaret" ismini veren Selçuklu ve Osmanlılar, imareti oluşturan yapılara da "imarethane" diyorlardı. Buradan hareketle başta Ömer Lütfü Barkan olmak üzere iktisat tarihçileri, bu sisteme "vakıf imaret sistemi" adını verdiler. Köy, kasaba ve şehirler vakıfların kurdukları imaret sitelerinin etrafında zamanla gelişti. Selçukluların kurduğu, Osmanlıların geliştirdiği "vakıf imaret sistemi" ile dünyada ilk kez iktisadi ihtiyaçların yanında dinî, sosyal ve kültürel ihtiyaçları da karşılayan, böylece insanın maddi ve manevi ihtiyaçlarını ustalıkla meczeden yeni bir sistem geliştirilmiştir.

Böylece Hazreti Peygamber'in (SAV) öncülüğünden Müslümanların kurdukları ve öncelikle insanların manevi ve maddi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik "Medine şehir sistemi" ile İslâm öncesi Orta Asya Türk devletlerinde gelişmeye başlayan ve insanların maddi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ticari pazarları olan "İpek Yolu köy-kasaba ve şehirler sistemi", Türklerin İslâm'ı kabulüyle birleştirilerek yeni bir model olan "vakıf imaret sistemi" ortaya çıktı.

İnsanın maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamada vakıf işletme sistemi o kadar etkili idi ki İpek Yolu zamanla hem dervişyoluna dönüştü hem de sağlanan güvenlikle ticaret öncesiyle kıyaslanamayacak hacimlere ulaştı ve ticaret devrimi yaşandı. Başka bir ifadeyle İpek Yolu kısa zamanda idareci ve tüccarların kurduğu vakıfların ticaret yolu üzerinde inşa ettiği ve müteşebbis dervişlerin yönettiği tekke ve zâviyeler vasıtasıyla dervişyoluna dönüştü. Tüccarlar, İpek Yolu üzerinde ıssız yerlerde bir günlük mesafe aralıklarıyla kurulan tekke ve zâviyelerde güvenle dinlenip ihtiyaçlarını giderip yolculuk edebiyor, sabah çıktıkları günün akşamında bir sonraki tekkeye ulaşıyor, bu yolculukları seyahat ettikleri İpek Yolu şehrine varıncaya kadar devam ediyordu.

İnsanların maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılama modeli olarak bir diğer önemli gelişme de, Abbâsî halifelerinin öncülüğünde tasavvufi bir irşad hareketi olarak ortaya çıkan manevi yönlü *fütüvvet hareketi*nin, Anadolu'da Ahî Evran'ın öncülüğünde maddi yönü de geliştirilerek Ahî esnaf-sanayi birliklerine dönüşmesiyle sanayi devrimininin başlamasıydı. Tarım, ticaret ve sanayide artan üretim-gelirle kurulan vakıf imaretler vasıtasıyla şehirlerde yeni sanayi siteleri kurulurken elde edilen gelirler altyapı yatırımlarına, dinî, sosyal, kültürel hizmetlere ve ihtiyaç sahiplerine hayır olarak dağıtılmaktaydı.

Selçukluların başlatıp Osmanlıların tamamladığı bu yeni yerleşim/şehirleşme modeli olan "vakıf imaret sistemi"ne göre kurulan şehir modeli, Selçuklu ve Osmanlı şehirleri üzerine araştırma yapanlar tarafından "İslâm şehri modeli" olarak adlandırılmıştır. Zira "vakıf imaret sistemi"nin odağında insanların sadece maddi ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda manevî ihtiyaçlarını da karşılamak yer almaktaydı. Böylece "İslâm şehri mode-

li", "vakıf imaret sistemi" ile birlikte tam olarak ortaya çıkmıştı.

XIV. yüzyılın ortalarında 1375'lerde *Mukaddime* adlı ünlü eserini kaleme alan İbn Haldûn (ö.808/1406), Endülüs'te yaşamış ve Selçuklu'nun imar ettiği Anadolu'yu birkaç kez gezerek incelemiş bir araştırmacı olarak bu gelişmiş İslâm şehirlerini ortaya çıkaran gelişmeleri tarif ederken, imar etmek kökünden gelen "imaret" kelimesinden hareketle bu gelişimi "ümran" olarak tanımlamıştır. İbn Haldûn bazı araştırmacıların eksik tanımladığı gibi medeniyete "ümran" dememiş, medeniyeti nitelendirerek, gelişmiş medeniyeti "ümran" olarak tanımlamıştı. Ancak yaşadığı dönemde ümrana ulaşan gelişmiş medeniyetler olan Endülüs'ün çöküşe geçtiğini, Selçukluların çöküşünü müteakip Anadolu'da Osmanlıların doğuşunu, Orta Asya'da Moğolların son bakiyelerini temizleyerek ortay çıkan Timur devletinin doğuşunu müşâhede eden İbn Haldûn şu teoriyi geliştirmişti: Ümrana erişen gelişmiş medeniyetler, bu gelişmeyle birlikte refaha kavuşan insanların asabî ve dinî ideallerinin zayıflamaya başlamasıyla çökerken yerine asabî ve dinî idealleri güçlü yeni devletler ortaya çıkar. Buradan hareketle medeniyetlerin de insan gibi doğup, gelişip nihayet ümrana erdikten sonra çöküp yok olduklarını söylemiştir.

Bu uyarıyı çok iyi algılamış görünen Osmanlılar, vakıf kurumunu İslâm idealini insanlardan bağımsız halde koruyan bir kurum olarak da şekillendirmişti. İbn Haldûn'un dediği gibi rahata eren insanların İslâm idealinden uzaklaşmalarına belki de kurumsal bir önlem olarak vakıf koruması altında ümrana ulaşmışlardı. Böylece vakıf imaretler kurarak zamanla ümrana erişen sonraki nesiller, atalarının kurdukları vakıflara hizmet ederler ise bu vakıf kurumlarından faydalanabiliyorlardı.

Dünya tarihinde ilk kez "medeniyet" terimini tanımlayıp kullanan Bîrûnî (ö. 453/1061) ise "medeniyet" kavramını "insanların maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması" şeklinde tarif etmişti. İnsanın hem gelişmeye hem de anarşiye mütemyil olduğunu bu nedenle maddi gelişimini koruyabilmesi için fütüvvet olarak nitelendirdiği ahlâkî yönünü de geliştirmesi gerektiğini; medeniyetin ancak böyle gelişebileceğini önemle belirtmiştir. Bîrûnî'nin medeniyet anlayışına dair tanımlarını *Letâifü'l-hikme* adlı eserinde iktibas eden ve değerlendiren Ahî Evran, fütüvvet/Ahîliğe dayalı kümelenme modelini geliştirip sanayi devrimini başlatmış, böylece insanların maddi ve manevi ihtiyaçları karşılayarak medeniyete eriştiren önemli bir üretim modeli geliştirmişti.

Anadolu Selçukluları, Avrupa tüccarlarına tanıdıkları ticari imtiyazlarla VI. yüzyılda Roma'nın ikiye ayrılmasından sonra içe kapanan Avrupa'ya, tekrar dışa açılabilme şansı vermiş, Selçukluların kontrolündeki İpek Yolu ticareti XI. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan Avrupa'ya kadar uzanmış, "sanayi devrimi" ile Anadolu yeni bir üretim merkezi olarak dünya iktisat ve ticaretinde yerini almıştı.

Selçukluların geliştirdikleri tedarikçi vakıf işletmelerin tarım, ticaret ve sanayide yaptıkları dönüşüm etkisi, Avrupa'da XVIII. yüzyılda kapitalist üretim biçimine

Çarşı, kervanlar ve hanlarıyla İzmir'in ticaret hayatını tasvir eden bir gravür.
J.B. Hilair

bağlı ortaya çıkan sanayi devrimine benzer etkiyle kıyaslanabilir. Sermaye tedariğinde ticari kapitalizmin Avrupa "sanayi devrimi"nde oynadığı rolü, Selçuklular ve Osmanlı'da vakıf işletmeler oynamıştır. Üstelik vakıf işletmeler, iktisadi yönüyle ticaret ve sanayinin altyapısını oluşturan kervansaraylar, hanlar, dükkanlar, kapalıçarşılar, ticaret ve sanayi sitelerini inşa eden sermayeyi tedarik ederek oynadıkları önemli rolün yanında kapitalist sermayenin sömürme amacı içermediğinden, *hayır/iyilik* yönü itibariyle sosyal yardımları da içerdiğinden kapitalizmin ortaya çıkardığı sosyal sorunlara da yol açmamıştı. Tarım, ticaret ve sanayi devrimiyle ortaya çıkan üretim artışını Selçuklu ve Osmanlılar, vakıf işletmelerin hayrî yönü aracılığıyla toplumu oluşturan tüm sınıflara âdil dağıtabilmişlerdi. Selçuklu ve Osmanlı vakıf işletmelerinin hem iktisadi hem de hayrî ve sosyal yönü bu bölümde örneklerle anlatılacaktır.

* * *

Kutu Han
İzmir Tire

Şehristanı olan kapalıçarşıları içeren bu ilk şehirlerin ve şâristanı olan geçici pazarları içeren bu tedarikçi kasabaların, hayvancılık yapan göçebelerle çiftçi köylülerin bulunduğu Mâverâünnehir'deki Fergana vadisi ve civarında gelişmesi bir tesadüf değildir.

Yapılan arkeolojik çalışmalar ve araştırmalar ışığında Mâverâünnehir ve merkezini oluşturan Fergana'da Geç Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı'nda, yani MÖ V. yüzyıldan itibaren hayvancılık yapan kabileler ile tarım yapan göçebe kabileler iki farklı kültür olarak yaşamaya başlamışlardı. Bu bölgede Hunların varlığı, MÖ 2255'e tarihlenen Çin efsanelerine kadar uzanmaktadır.

Tarihte ilk kez MÖ IV. yüzyıldan itibaren Hunlar, Çin dâhil tüm Orta Asya'ya hâkimiyeti altına almaya başladı. MÖ IV. yüzyılda Hun-Türk saldırılarından korunmak için Çin, MÖ 324'te başlayan ve m.ö.247 de tamamlanan Çin seddini inşa etmesine rağmen, MÖ 209'da Türk-Hun hakanı olan Mete (Bahadır) önce Çin hariç tüm Orta Asya'yı fethetmiş, daha sonra M.Ö. 199-200'de Çin ordusunu büyük bir yenilgiye uğratıp Çin'i vergiye bağlayarak hâkimiyeti altına almıştı.[2]

Böylece III. yüzyılın sonundan itibaren Türk-Hun Hakanı Mete, Japon Denizinden Hazar'a kadar tüm bölgeyi

2 Ahmed Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2013, s. 55.

hâkimiyeti altına alarak Büyük Türk-Hun İmparatorluğu'nu kurdu. Bu dönemde Fergana'da bu iki farklı kültüre göre (göçebelik-çiftçilik) farklı idare edilen, ancak ticari ilişkileri olan Hun Hakanlığı'na tabi "Fergana Hâkimi/Beyi" tanımını kullanan hükümdarlıklar vardı. Böylece dünya tarihinde ilk kez bu bölgede göçebe ve yerleşiklerin birlikte yaşadıkları "ortak medeniyete" doğru gelişim hızlandı.

Bu ortak medeniyete doğru gelişimin yaşandığı Fergana'da yerleşik köylerdeki çiftçiler, Tunç çağında, tarım için kırsaldan köylere uzanan sulama kanallarını inşa etmeye başlamışlardı. MÖ II. yüzyılda kerpiç yapılarda zeminde çok odalı evler/barınaklar inşa etmeye ve çömlek kullanmaya başlanmış, böylece köylerin yanında daha gelişmiş kasaba-şehirler ortaya çıkmıştır.

Aynı bölgede ortak medeniyetin diğer unsuru olarak gelişen hayvancılık yapan göçebelerde ise "Bozkır Tunç" kültürü görülmekteydi. Bunlar, Saka ve Hun-Türk kültürünü temsil ediyorlardı.

Hun hâkimiyeti altında MÖ III. yüzyıldan itibaren hızlanan, göçebe ve yerleşiklerin oluşturmaya başladığı ortak medeniyetin somut göstergesi Fergana ve civarında göçebelerin çömlek başta olmak üzere yerleşiklerden satın aldıkları kapları, yerleşiklerin de göçebe ürünlerini kullanmaya başlamasıydı.

Söz konusu ürünler kurulan ortak pazarlarda yer alarak önceki pazarlara kıyasen ürün bolluğu olan pazarlar ortaya çıkmıştı. Gelişen medeniyet ve bu medeniyetin unsuru olan ortak pazarlar, Orta Asya'ya egemen Türk Hun İmparatorluğu topraklarında hızla yayıldı. Ortak medeniyete doğru bu gelişmeler öncelikle üretimi artırdı ve artan üretim bölge nüfusunun hızla artmasına ve bu nüfusun yerleştiği yeni köy, kasaba ve şehirlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Dünya tarım ve ticaret devrimini yeni bir aşamaya taşıyan bu gelişmeler, bölgede ortaya çıkıp kıtalar arasına yayılarak ticaret zinciri oluşturacak İpek Yolu şehirlerinin altyapısını hazırladı.

Hunların 1000 yıl süren Asya'daki hâkimiyetindeki ortak medeniyetin oluşum süreciyle üretimin artmasına ve ortak pazarların kurulmasına bağlı olarak Asya'da nüfus hızla artmaya başlamıştır. 1000 yılın son ikiyüzyılında (MS IV-V), yani bu sürecin sonunda kavimlerarası savaşların giderek yoğunlaşmasıyla Çin ile Hun savaşlarının ardından Hunlar önce ikiye bölünmüş ve ardından dağılma sürecine girmiş, önce MS IV. yüzyılın başlarında bölge içinde kavimlerin birbirlerine baskısıyla batıya, Hazar'a doğru göç başlamıştır. Daha sonra, MS 375'lerden itibaren de bölgeden dünyaya kavimler göçü başlamıştır. M.S. IV. yüzyılda başlayıp X. yüzyıla kadar sürecek olan batıya doğru büyük kavimler göçüyle Asya bölgesindeki dönüşüm ve değişimin sonuçları tüm dünyayı etkilemiş ve değiştirmiştir.

VI. yüzyılda Bumin Kağan'ın (542-552) yıkılan Büyük Hun ülkesini işgal eden Moğol kökenli Juan-Juanları bozguna uğratıp istiklalini kazanmasıyla, 542'de Göktürk Devleti kuruldu.[3] Çin kaynak-

3 Ahmed Taşağıl, *Göktürkler I-III*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 18-19. Göktürklerin bu galibiyetinden sonra Moğollar, Moğol

larında Türk (T'u-chüe) adı ilk kez bu zaferi kazananlar olarak anlatılırken geçmektedir. Çin belgelerinin ortaya koyduğu kadarıyla Bumin Kağan, Çin sınırına saldırılarda bulunurken aynı zamanda hızla bölgedeki İpek Yolu ticaretini ele geçirmek üzere hâkim güç haline gelmiş, 545 yılında Çin, elçiler göndererek bu yeni kağan ile anlaşmaya zemin aramış, 546'da Göktürk elçileri iade-i ziyaretiyle Çin ile siyasi münasbetleri karşılıklı olarak başlatmışlardı.[4] Böylece kesintiye uğramış olan Hun döneminde Fergana'daki göçebe ve yerleşiklerin ortak medeniyet oluşturma süreci kaldığı yerden devam etti.

Hun döneminde 1000 yıl süren süreçte başlayan ortak medeniyetin oluşum sürecinin en somut sonucu Göktürkler döneminde V. yüzyıldan itibaren bölgede iki alt tarım sektörünün birlikte yapıldığı "karma tarım ekonomileri"nin doğması ile ortaya çıktı.

Karma tarım ekonomilerinin bir sonucu olarak Fergana bölgesinde[5] VI. yüzyıldan itibaren Türklerin "kent" adıyla kurduğu kasabalar ve şehirler ortaya çıktı. Bu şehirler köylerin bir kısmının zamanla gelişerek kentlere/kasabalara dönüşmesi ve kentlerden birinin şehir merkezini oluşturarak çevresindeki tedarikçi köy ve kent/kasabalarla birlikte şehri oluşturmasıyla ortaya çıkmaktaydı.

Kaşgarlı Mahmud, şehirleşmeye dikkat çekerek ortaya çıkan köy, kent/kasaba ve şehir ayırımını Türklerin köye kıyas ederek nitelendirdiklerini söyler: "Oğuzlarla Oğuzlara uyanlara göre *köy*, Türklerin büyük bir kısmına göre *şehir* demektir. Bundan alınarak Fergana kasabasına Özkend adı verilmiştir, 'kendimizin şehri' demektir."[6] Bununla beraber Mâverâünnehir'de ortaya çıkan şehirlerin Türkler tarafından yapılarak adlarının Türkler tarafından konduğu belirtilir: "(...) Bu şehirleri Türkler yaparak adlarını kendileri koymuşlardır. Bu adlar olduğu gibi şimdiye kadar gelmiştir. Bu yerlerde Farslılar çoğaldıktan sonra Acem şehirleri gibi olmuş. Bugün Türk ülkesinin sınırı Abisgûn (*Hazar*) denizi ile çevrili olarak Rûm diyarından ve Özkent'ten Çin'e kadar uzanır. Uzunluğu beşbin fersah, eni üçbin fersahtır; hepsi sekizbin fersah eder."[7]

Kaşgarlı Mahmud'un da vurguladığı gibi Mâverâünnehir-Fergana bölgesinin en büyük şehirleri sonuna kent sözcüğü eklenerek adlandırılmıştır: Özkent, Beykent, Çimket, Semerkand, Hokand ve Taşkent.[8]

Cengiz Han'ın ortaya çıkışına kadar bu bölgede devlet kuramadılar. Bk. Ahmed Taşağıl, *age*, s. 17.

4 Ahmed Taşağıl, *age*, s. 19-20.

5 Mâverâünnehir tarım havzasına ilave olarak kuzeye doğru Turfan tarım havazasını da içine alacak şekilde bu bölge büyütülebilir. Büyük Hun Devletinin çökmesinden sonra VI. yüzyıldan itibaren bu geniş tarım havzalarına Göktürk'ler hâkim olmuştur.

6 Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk* (trc. Besim Atalay), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006, I, 344.

7 Kaşgarlı Mahmud, *age*, III, 150.

8 Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî*'de kent ile ilgili şu bilgiyi vermektedir: "كَند kend ve kand: *i.* kale, hisâr, kasaba. Taşkent, Semerkand, Hokand. Fârisîde dahi müstamel ise de, aslı Türkçedir".

Semerkand şehri hakkında Kaşgarlı Mahmud, Türklerin kurdukları ve Fars dilinde Semerkand adıyla meşhur olan bu şehrin asıl isminin "Semizkend" (semiz:zengin-büyük) olduğunu ve büyükkent anlamına geldiğini söyler. Fergana'nın diğer büyük şehri Buhara'nın tarihini anlatan Nerşahî de aşağıda anlatılacağı gibi Buhara'yı Türkistan'dan gelen tarımla uğraşanların kurduğunu söyleyerek ilk oluşan köylerden kasabalara şehrin kuruluş ve gelişimini ayrıntılı olarak anlatır.

Göçebe hayvancılığı ve yerleşik çiftçiliği bu bölgede birlikte gerçekleştirerek karma tarım ekonomisine geçen göçebe ve çiftçi Türkler ve diğer unsurların bulunduğu Mâvaraünnehir de bu yeni kent/kasaba ve şehirlerin ortaya çıkması, tarım devriminin tamamlanması sürecinin ilk evresini oluşturmaktaydı.

İktisadi yapı farklılığından dolayı tarım devriminin tamamlanması sürecinin başlamasıyla Göktürklerin hâkimiyetindeki Mâverâünnehir bölgesinde ortaya çıkan köylerden şehirlere dönüşüm, yerleşik medeniyetler olan Çin, Hindistan ve Fars bölgelerinde özellikle hayvancılık altyapısının bulunmaması nedeniyle yaşanmamıştır. Bu eski yerleşik medeniyetlerin olduğu bölgeler, karma tarım ekonomisi yaşanmadığından sadece çiftçi tedarikçi köylere dayalı şehirlerdir ve bu şehirler tarım devrimini tamamlayan bölgelerdeki büyük şehirlere göre oldukça küçüktür. Zira bu bölgelerde göçebe hayvancılık gelişmediğinden karma tarım ekonomisi de oluşmamış, sadece tedarikçi çiftçi köylere dayalı olduklarından nispeten küçük şehirler olarak kalmıştır. Bu yerleşik eski medeniyetler tarım dönüşümünü yaşamadığından, bu dönüşümü yaşayan bölgelerde ortaya çıkan şâristanlı ve şehristanlı pazarların olduğu yeni büyük şehirler bu eski yerleşik medeniyet bölgelerinde ortaya çıkamamıştır.

Göktürk hâkimiyetinde VI. ve VII. yüzyıllarda yaşanan bu karma tarım ekonomisine dayalı büyük şehirlerin ortaya çıktığı Mâverâünnehir bölgesinde VIII. yüzyılda yeni bir dönem daha başlamıştır.

VIII. yüzyılda, 722'de Kuteybe b. Müslim ile Müslümanlık buralara erişmiş, 751'de Çin ile Talas Savaşında Türklerin Arap Müslümanların yanında yer alması ve İslâm'ı kabul etmeleri ile bölgede İslâm devletleri dönemi başlamıştır. Bu dönemde tarım ekonomilerinin yanında İpek Yolu ticaretinin hızla gelişmeye başlamısıyla nüfusun artması ve çevreye yayılmasında önemli temel etkenler olmuştur.

VI. yüzyıldan itibaren bölgede Türklerin kurduğu şâristan ve şehristanların olduğu kent/kasaba ve şehirlerde VIII. yüzyıldan itibaren İslâm dönemiyle birlikte artık çarşıların yanında ulu camiler yer almaya başlamış, üç unsurlu şehirleşme modeli oluşmuş, şehir nüfusu ve yerleşim öncesine göre oldukça gelişmiştir.

982'de İpek Yolu üzerinde Göktürk, Kırgız ve Uygurların olduğu Ötüken ve çevresine bir keşif ziyaretinde bulunan Çin elçisi bu bölgeleri şöyle anlatmaktadır:

> (Türklerin) yaşadığı bu topraklarda fakir insan yoktur. Onlar ihtiyacı olanlara yemek yardımı yaparlar. İnsanlar uzun ömürlüdür.[9]

---

9 Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te**'*nin Uygur*

İpek Yolu üzerinde yer alan Semerkand kentinde tarihi pazar yeri 'Registan Meydanı', Özbekistan

1000'li yılların başlarından itibaren, Çin sınırından Anadolu'ya kadar bölgeye hâkim olan Selçuklular XI. yüzyıldan itibaren vakıf işletmeler aracılığıyla bu üç unsurlu şehir modelini geliştirip tam anlamda İpek Yolu şehirleri ağını kurmuştur.

Selçuklu dönemine kadar olan V-XI. yüzyıllar arasında bu bölgede "şehristan" denilen iş merkezlerine sahip gelişmiş şehirler ile "şâristan" denilen geçici pazarların olduğu kasabalar ortaya çıkmıştı. Türkler, beylerinin merkez edindiği şâristanı olan kasabalara *kend* adı veriyorlardı. Nerşahî, şehristanı olan Buhara şehrinin kurulmasından hemen önce "Bey"in merkez olarak yerleşmiş olduğu şâristanı olan kasabanın adına "Beykend" adı verildiğini söyler. Beykent, Buhara şehrinin kurulması ve gelişiminde önemli rol oynayan tedarik merkezini oluşturan önemli bir kasabaydı.

Göçebelikten yarı göçebeliğe geçen beylerin idaresinde aynı zamanda kışlak olarak da yerleşilen şâristanı olan bu kasabaların ve şehristanı gelişmiş şehirlerin etrafında kasaba ve şehirlerin tedariğini sağlayan çiftçilik yapılan köyler ve hayvancılık yapılan yaylaklar vardı.

Seyahatnamesi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 63.

Şâristan ve Şehristanın Ortaya Çıkışı

Mâverâünnehir havzasında yer alan Fergana bölgesi göçebe hayvancılık ve bitkisel üretimin dünyada ilk kez birlikte yapılmaya başlandığı ve ürünlerin birlikte pazarlara sunulduğu bölge olup, VI. yüzyılda başlayıp X. yüzyıla kadar devam eden bu gelişme, 1000-1200 yıllarında Selçukluların tarım devrimini tamamlayan ilk devlet-ekonomi olmasıyla yaşanan dönüşümle sonuçlanmıştır.

Fergana vadisi dünyada ilk kez tarım devrimini tamamlayan, süreci başlatan bölge olmuştur.[10] Tarım devriminin bu tamamlanma evresinin en önemli sonucu birçok üretici yeni köy ve kasabanın etrafında yer aldığı İpek Yolu şehirlerinin ortaya çıkmasıdır. İpek Yolu şehirlerinin tedarikçisi olan, böylece bu yeni şehirleri ortaya çıkartan bu yeni köyler arasından "şâristan" denilen geçici pazaryerine sahip gelişmiş kentler/kasabalar ortaya çıkmaya başlamıştı. Şâristana sahip bu ilk gelişmiş kasabalar, bu gelişmelerin yaşandığı Fergana vadisinde VI. yüzyıldan itibaren tespit edilebilmektedir. Köylerin yanında "şâristan" denilen geçici pazaryerine sahip daha gelişmiş kentlerin/kasabaların ortaya çıkmaya başladığını bunu takiben de şehristan denilen daimi pazarlara sahip şehirlerin kurulduğunu ilk kaydeden kaynak Buhara şehrinin gelişimini ayrıntılı anlatan Nerşahî'nin (ö. 348/959) *Târîhu Buhara* adlı eserinde yer almaktadır. Bu konu aşağıda ayrıntılı anlatılacaktır.

Nerşahî'nin verdiği detaylı bilgilere göre bu bölgede tarım ve hayvancılıkla gelişen önce köy, sonra şâristanı olan kasaba ve daha sonra şehristanı olan şehre dönüşen Semerkand ve Buhara şehirleri idi.

Nerşahî bu iki şehrin birbirine bağlı ortaya çıkışını anlatırken, Buhara'nın Semerkand dağlarından gelen kar sularının ve nehir sularının biriktirdiği bataklık üzerinde kurulduğunu, zamanla bataklığın kurumasıyla bölgeye gelip ilk yerleşenlerin Türkistan'dan gelip çadır kurup yerleşen göçebe ve çiftçiler olduğunu kaydeder.

Fergana bölgesinde VI. yüzyılda başlayan bu tarım devriminin tamamlanması sürecinin başlangıcında ortaya çıkan köyler ve şâristana sahip daha gelişmiş kasabalardan sonra VII. yüzyılda şehristana sahip gelişmiş şehirler ortaya çıkmaya başladı. Bu gelişmiş şehirler, İpek Yolu şehirlerini oluşturdular. İpek Yolu şehirlerinin merkezinde "şehristan" denilen ticaret merkezleri yer alıyordu.

Daha önceki dönemlerde dünyada ürün azlığı nedeni ile şehir kapılarında belirli günlerde kurulan geçici pazarlarda yapılabilen ticaret, VI. yüzyılda Fergana vadisi ve çevresinde başlayan tarım devriminin tamamlanma sürecinde yaşanan ürün artışına bağlı olarak yeni bir evreye girdi. Bu yeni şehirlerin merkezlerinde artık "şehristan" denilen her gün ticaret

10 Bu bölgeyi Mâverâünnehir tarım havzasına ilave olarak kuzeye doğru Turfan tarım havazasını da içine alacak şekilde büyütebiliriz. Büyük Hun Devletinin çökmesinden sonra VI. yüzyıldan itibaren bu geniş tarım havzalarına Göktürkler hâkim oldu ve karma tarım ekonomisini başlattılar.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu`na başkentlik yapan ve
önemli ticaret merkezlerinden İsfahan
J. Boilly Del.

yapılabilen sabit ticaret merkezleri yer almaya başlamıştı. İpek Yolu şehirlerini ortaya çıkartan köy ve kasabalar, şehir kurulduktan sonra artık İpek Yolu şehirlerinin etrafında çiftçilik ve hayvancılık yapılan tedarikçi köyler ile "şâristan" denilen tedarikçi pazarların olduğu gelişmiş kasabalara dönüşmekteydi.

Böylece Fergana vadisi ve çevresinde tarım devriminin tamamlandığı VI-X. yüzyıl arasındaki bu başlangıç döneminde kasabalarda "şâristan" denilen geçici pazarların olduğu kasabalar ortaya çıktı. Yine bu dönemde şehirlerde "şehristan" denilen kalıcı/sabit ticaret merkezleri ortaya çıktı. Bu dönemin bir diğer özelliği de Batı Göktürklerin 658'de Doğu Göktürklerin de 745'te yıkılmasından sonra VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar kağanın yerine yabgunun atadığı beylerin yönettiği birbirinden bağımsız şehirlerin yer almasıydı. Bu nedenle tarım devriminin tamamlanması ancak X. yüzyılda bölgeyi hâkimiyeti altına alan Sâmânîler, Karahanlılar, Hârizmşahlar, Gazneliler ile bunların yerini alan ve İpek Yolu şehirlerini Anadolu'ya, Avrupa sınırlarına kadar ulaştırarak aynı zamanda üretimi toplama ve dağıtma kurumu olarak geliştirdikleri vakıf işletmeler yoluyla kır ve şehirleri birbiriyle ilişkilendirerek kurulan kervansaraylar, hanlar, dükkanlar, ticaret ve sanayi siteleri ile İpek Yolu ticaretini zirveye taşıyan Selçuklular döneminde tamamlanmıştır.

Tarım devriminin tamamlanma evresinde tarımda ortaya çıkan büyük üretim artışıyla birlikte ulu cami ve çevresinde kapalıçarşının yeni şehir ticaret merkezini oluşturduğu etrafı surlarla çevrili "surlu şehirler" olarak ortaya çıkmıştır. Bu "surlu şehir"ler hızla "kale-şehir"lerin yerini alarak öncelikle İpek Yolu üzerinde gelişmişlerdir.

Tarımdaki üretim artışı ticaret hacmini genişletmiş şehirlerin çevresini oluşturan köylerden bazıları gelişerek "şâristan" denilen sabit pazarların yer aldığı kasabalara dönüşmüşlerdi. Bu tedarikçi tarım çevresine bağlı olarak kendiliğinden veya yönlendirilerek hızla gelişen şehirler ortaya çıktı. Bu şehirler, daha önceki kale-şehirlere göre çok daha büyük ve gelişmiş olan, merkezinde "şehristan" denilen kapalıçarşıların, dinî yapıların, eğitim kurumlarının yer aldığı şehirlerdi. Ve hızla daha önceki "kale-şehir"lerin yerini alarak İpek Yolu üzerinde yayılmışlardı.

Buhara-Semerkand ve Çevresi

Dünya şehircilik tarihinde köy-kasaba ve şehirlerin kuruluş ve gelişimini tarımdaki gelişmelerle ilişkilendirerek anlatan ilk eserin yazarı Buhara'nın Nerşah köyünde doğan Nerşahî'dir (ö. 348/959). VI. yüzyıldan itibaren Marevarünnehir'in tarım havzasını oluşturan Fergana ve çevresini anlattığı *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde Nerşahî,[11] göçebe hayvancılık ve çift-

11 Yazarın tam künyesi Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekerriyyâ b. el-Hattâb b. Şureyh'dir. Buhara'nın köylerinden Nerşah'ta doğmuştur. Arapça kaleme aldığı eserini 332/943-944 yılında tamamlamış ve Sâmânî Emiri el-Hamîd Ebû Muhammmed Nûh b. Nasr b. Ahmed b. İsmail'e (943-954) sunmuştur. Arapça orijinali günümüze ulaşmayan eserin büyük bir kısmı Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî

çilikle birlikte hem ortak pazarlar hem de bu pazarlar bağlamında köy kasaba ve şehirlerin gelişimini ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

Nerşâhî, bu anlatımında, ilk kez, geçici pazar kurulan kasabaları "şâristanı olan kasabalar", merkezinde pazarı olan şehirleri de "şehristanı olan şehirler" şeklinde tarif etmiştir.

Nerşahî, Buhara çevresindeki şâristanı olan yerleşimleri şöyle anlatmaktadır:

> Tavayis'de bol nimet ve debdebe ile yaşayan bir halk vardır … mescid-i camisi ve büyük bir şâristanı vardır. Orada (şâristanda) on gün pazar kurulurmuş.[12]
>
> Afşine'nin büyük bir şâristanı sağlam bir hisarı ve bağlı nâhiyeleri vardır. Şâristanda her hafta bir gün pazar kurulur.[13]

Barthold, Orta Çağ'da Türkistan şehirlerinin gelişimini anlattığı ünlü eserinde, "şehristanı olan şehirler" tanımını eserinde ilk kez belirten yazarın Nerşahî olduğunu kaydetmiştir. Ancak Barthold, "şâhristanı olan kasabalar"dan bahsetmemiş, bu anlamda eserinde eksik değerlendirme yapmıştır. Zira Nerşahî sabit pazarların olduğu şehristanlı şehirlerin gelişiminde ikinci aşamanın geçici pazarların olduğu şâristanlı kasabalar olduğunu anlatmaktadır. Yani şehristanlı şehirler, tarım üretimi ile pazar ilişkisinin belirleyici olduğu gelişime tabi olarak köylerin (birinci aşama), önce kasabalara (ikinci aşama), daha sonra şehirlere (üçüncü aşama) dönüşmesiyle oluşmaktadır. İkinci aşamanın üst sınırı ise, geçici pazarı yani şâristanı olan kasabalardır. Bu gelişmiş kasabalar üçüncü aşamada yine bölgenin en gelişmiş şehri olan daimi pazarı olan şehristanlı şehirlere dönüşmektedir. Nerşahî, Mâverâünnehir bölgesindeki köylerin, kasabaların ve şehirlerin gelişimini dünya şehircilik tarihinde ilk kez üretim-pazar ilişkisi içinde aşamalandırarak anlatmıştır.

Şehrin gelişiminde şâristanlı kasabalar tanımını atlamış olmasına rağmen Barthold, Nerşahî'nin Müslüman Türklerin fethettikleri kaleleri büyüterek kurdukla-

tarafından 522/1128'de Farsçaya çevrilmiştir. Kubâvî, çevirisine zikre değer olmayan gereksiz bulduğu yerleri almamış, buna karşılık yine günümüze intikal etmeyen bazı kaynaklardan bilgiler eklemiştir. Zira Nerşahî eserini 332/943-944 yılı hâdiselerine kadar getirmiştir. Ayrıca Nûh b. Nasr dönemi hâdiselerine de geniş yer vermemiştir. Bu bilgiler Kubâvî tarafından ilave edilmiştir. Muhammed b. Züfer, Kubâvî'nin bu çevirisini kısaltarak 574/1178-79'da Buhara hâkimi Abdülaziz b. Muhammed'e takdim etmiştir; daha sonra adı bilinmeyen bir yazar da bu muhtasara Moğolların Buhara istilası hakkında bilgiler eklemiştir. Elimizde Arapça nüshası olmayan eserin İngilizce ve Türkçe çevirileri Kubâvî'nin bu Farsça tercüme-telifinden çevrilmiştir. Eserin üç Türkçe çevirisi vardır: (1) Mehmed Nurettin Koçak, "Buhara Tarihi : Ebû Bekir Muhammed b Cafer en-Nerşahî", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi 117 (Aralık 1998), 9-80; (2) Târîhî-i Buhârâ, Farsçadan çeviri ve notlar: Erkan Göksu, Ankara, TTK Yayınları, 2013; (3) Abdullah Duman, Richard N. Frye'nin Farsça nüshaları karşılaştırarak yaptığı İngilizce çeviriden istifadeyle tercüme etmiştir: Abdullah Duman, Nerşahî'nin *Târîh-u Bûhârası* -İnceleme ve Tercüme-, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2013.

12 *Târîh-i Buhârâ*, s. 19.

13 *Târîh-i Buhârâ*, s. 25.

rı şehirlerin asıl kısmına, yani merkezine "Şehristan" dediklerini ilk tanımlayan yazar olduğunu söyleyerek önemli bir tespitte bulunmuştur.[14]

Bu değerlendirmelerden yararlanan Doğan Kuban[15] ve Mustafa Cezar[16] gibi özellikle mimarlık ve şehircilik araştırmaları yapan Türk bilim adamları, İslâm şehirlerinin gelişiminde şehristandan bahsetmişlerdir. Ancak Naşrahî'nin eserinden doğrudan faydalanmadıkları için konu edinmemişler, böylece Barthold'dun eksik tespitini devam ettirmişlerdir.

Müslüman Araplar kurdukları şehirlerin asıl şehir kısmına "medine" diyorlardı, şehristan şehrin merkezi anlamında kullanıldığı için medinenin karşılığı olmakla birlikte, ancak şehristan şehir modeli farklı yapı özellikleri içermektedir.

14 Bk. Vasilij Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, s. 15.

15 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı: 7, 1968, s. 39-44.

16 Özellikle "İslâm'da Şehir" başlıklı bölüm. Bk. Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1977, s. 87-95.

Buhara'nın Kuruluşu: Şâristan ve Şehristan

Nerşahî, önce köylerin, sonra kasabaların kuruluşundan başlayarak şehristanın inşasına kadar Buhara'nın gelişimini eserinde ayrıntılarıyla anlatmaktadır.

Önceleri bataklık olan; sazlık, kamışlık ve çayırlıktan oluşan Buhara'nın kuruldığu alan, eriyen karların dağlardan nehirlere taşıdığı millerle düzleşmiş ve yaşamaya elverişli hale gelmiştir.

Nerşahî, Buhara'yı Türkistan vilayeti tarafından gelenlerin kurduğunu belirtir. İlk gelenlerin çadırlar halindeki yerleşimleri zaman içinde yerlerini binalara/imâretlere bırakmıştır. Bu süreçte nüfusları da artan Buharalılar, içilerinde Ebruy'u seçerek bey/hükümdar yapmıştır.

Richard Nelson Frye'ye göre bu hükümdar, Göktürkler 563-567 yıllarında bölgeyi ele geçirdiğinde Eftalitlerin Buhara bölgesindeki son beyi/hükümdarıdır.[17] Bu bilgi Buhara köylerinin (Buhara şehrinin değil) VI. yüzyılın ortalarında kurulduğuna dair bulgularla da örtüşmektedir.

Nerşahî tasviri şu şekilde devam eder: Köylerden bazıları, kente/kasabaya dönüşür. Bunlardan beyin ikamet ettiği kente/kasabaya bey-kent denir. Buhara'da beyin yerleştiği kentin adı Vira-Şehir'di ve merkezinde Debusi Kalesi inşa edilmişti; yani kale-şehire dönüşmüştü. Bu tasvire göre, Vira-şehir hükümdarın burada ikamet etmesinde dolayı aynı zamanda -başkent anlamında- bey-kenttir. O hal-

17 Richard Nelson Frye, *Orta Çağın Başarısı Buhara* (trc. Hasan Kurt), Ankara: Bilig Yayınları, 2003.

de Nerşahî, bey-kenti kentin/kasabanın adı değil, "beyin ikamet ettiği başkent" anlamında kullanmaktadır.

Nerşahî'ye göre Vira-şehir'in bir diğer önemli özelliği ise şâristanı, yani geçici pazarı olan gelişmiş bir kent-kasaba olmasıdır.

Nerşahî'ye göre bu dönemde henüz Buhara şehri oluşmamış ancak köylerin bir kısmı oluşmuş ve bu köylerden bazıları şâristanlı kentlere/kasabalara dönüşerek büyümüştü. Nerşahî'nin bu tespiti, yani Vira-Şehir'i bey-kent olarak görmesine rağmen, Buhara'nın bir kenti/kasabası olarak kabul etmesi ve Buhara şehrinin henüz oluşmadığını ifade etmesi, şehri ortaya çıkaran son aşama olarak kabul ettiği şehristanın henüz Buhara oluşmadığı anlamına gelmektedir. Nerşahî'ye göre geçici pazarların (şâristan) olduğu yerler, henüz tam şehirleşme aşamasına ulaşmamış ancak köye göre daha gelişmiş kentlerdir.

> Bugün Buhara olan bu yer bataklık idi. Onun bir kısmı sazlık bir kısmı ağaçlık ve çayırlıkdan oluşuyordu. Bazı yerlerinde hiçbir canlı ayak basacak yer bulamazdı. Sebebi Semerkand tarafdaki vilâyetlerin dağlarındaki karlar erir ve o su orada toplanırdı. (...) Nehir suyuyla gelen çamurla bu yer doldu ve Buhara haline geldi. Her taraftan insanlar toplandılar ve orada mutluluğu yakaladılar. Türkistan'dan insanlar geliyorlardı. Bu vilâyette su ve ağaç çok idi. Birçok av hayvanı bulunuyordu. Türkistandan gelen o halk, buraları beğendi ve buraya yerleşti. Önce çadırda (hime ve hargâhta) kaldılar ve orada konakladılar. Zamanla insanlar bir araya gelip binalar (imaret) yaptılar. İnsanlar çoğaldı. Birini seçtiler ve hükümdar yaptılar onun adı Ebruy idi. Henüz Buhara şehri yoktu. Ancak köylerden bir kısmı oluşmuş idi. Buhara hükümdarının ikamet ettiği yer büyük bir köy olan Beykend idi. Mezkezinde ise Debusi Kal'ası vardı. Buraya Vira-Şehri (Şehr-i Vira) derlerdi.[18]

> Beykent'in bir şehir olduğunu söylerler. Beykend halkından hiç kimse Beykend'e köy demeyi kabul etmez. Eğe Beykend halkından biri Bağdat'a gitmiş olsa ona "Neredensin" diye sorsalar o "Beykent" diye cevap verir. "Buhara"dan demez. (...) Buhara halkının hepsi tüccar idi. Çin ve deniz ticareti yaparlardı. Çok zengin olmuş idiler. Kuteybe b. Müslim orayı (Beytent'i) ele geçirmek için çok sıkıntı çekti. Çünki gayet sağlam idi. Ona "şâristan-ı ruyin" (Tunç Pazar/Kent) derlerdi.[19]

Nerşahî, Buhara şehrinin kuruluşuna dair anlatımına şöyle devam eder: Köylerin ve kasabaların gelişimiyle ortaya çıkmaya başlayan Buhara vilayetinde bey olan Ebruy güçlenerek zulme başlar. Zamanla baskıya dayanamayan halk ve varlıklı kişiler köylerini terkedip daha önce geldikleri Türkistan'a geri dönerler ve orada Hamuket[20] şehrini kurarlar. Nerşahî, kalanların da komşu Türklerin padişahı Yabgu'dan yardım istediklerini belirtir. Yabgu oğlu Şîr-i Kişver komutasında büyük bir ordu gönderir ve Ebruy'u Beykend'de yakalayıp öldürür. Richard Nelson Frye'nin verdiği bilgiye göre ölüm yılı 567'dir.[21] Yabgu buranın idaresini

---

18 *Târîh-i Buhârâ*, s. 8-9.

19 *Târîh-i Buhârâ*, s. 30-31.

20 Buhara Türkçesinde Hamuk: mücevher; ket: şehir demektir.

21 *Orta Çağın Başarısı Buhara*, s. 54-55.

Buhara'yı çok beğenen oğlu Şîr-i Kişver'e verir.

Nerşahî'ye göre Buhara'nın, Buhara köyleri ve Buhara şehri olmak üzere iki ayrı gelişimi ve kurucusu vardır. Buhara köylerinin kurucusu, kurduğu köylerin olduğu bölgeye Buhara adını veren bu nedenle Buhar-hudât denilen beydir. Şîr-i Kişver'in hükümdar olmasıyla Buhara'dan Türkistan'a kaçanlar geri dönerler. Dönenler arasında atalarından beri Buhara'da bir çok köyde büyük toprakları olan bir dihkanzade/bey de vardı. Halk, pek çok insanın topraklarında çalıştığı bu beye, "Buhara hükümdarı" anlamında Buhar-hudât diyordu.[22]

Nerşahî'ye göre Buhara şehrinin kurucusu ise Buhara köylerinde bu gelişmeler olurken Buhara'nın merkezinde daimi pazarın olduğu Buhara şehristanını yani "şehristân-ı Buhârâ"yı inşa eden Türk Yabgusu'nun oğlu Şîr-i Kişver'dir. Şîr-i Kişver ayrıca yeni köyler kurmuş ve 20 sene hükümdarlık yaptı. Nerşahî'ye göre Buhara şehristanının kurulmasıyla Buhara büyük bir şehir oldu.[23]

Frye'nin verdiği tarihi kabul edersek Şîr-i Kişver, Ebruy'un ölümüyle 567'de tahta geçti. Nerşahî'ye göre Şîr-i Kişver 567-588 yılları arasında Buhara hükümdarı oldu ve bu dönemde Buhara şehristanıyla birlikte Buhara şehrini inşa etti, böylece Buhara şehri kuruldu.[24]

Daha sonraki hükümdarlar zamanında Buhara'nın çevresiyle ticaretinin arttığı, bir ipekyönü şehrine dönüştüğü anlaşılıyor. Nitekim Nerşahî'nin anlattıklarına göre bu gelişme döneminde Çin melikinin kızı Buhara'ya gelin geldi ve çeyiz olarak Buhara'ya bir puthane getirerek Ramitin köyüne kurdurdu. Buhara'da ilk sikke ise Hz. Ebûbekir'in hilafeti döneminde (632-634) basılmıştır.[25]

Buhara'nın ve Semerkand'ın İslâm ordusu tarafından fethi Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân tarafından 85/704'de Horasan emiri olarak atanan Kuteybe b. Müslim komutasındaki ordu tarafından gerçekleştirildi. Kuteybe, birçok mücadeleden sonra 90/708'de barış yoluyla Buhara'yı[26], 93/711'de ise Semerkand'ı[27] fethetmiştir.

Nerşahî, fetihle ilgili detaylı bilgi vermiştir. Buna göre Buhara şehristanı ve şehrini kuran Şîr-i Kişver öldükten (ö. 588) sonra hükümdarlık Buhara köylerinin kurucusu Buhar-hudât ailesine geçti. Buhara hükümdarı Buhar-hudât'ın oğullarından Verdân-hudât'ın ölümü ile oğlu Tuğşâde çocuk yaşta olduğundan annesi Bîdûn Hatun Buhara hükümdarı oldu. Fetih bu dönemde Bîdûn Hatun ile Kuteybe arasında yapılan anlaşmayla 90/708'de oldu. Tuğşâde büyüyünce annesinin yerine ge-

22 *Târîh-i Buhârâ*, s. 11.

23 *Târîh-i Buhârâ*, s. 11-12.

24 *Târîh-i Buhârâ*, s. 11.

25 *Târîh-i Buhârâ*, s. 12

26 Nerşahî, Kuteybe b. Müslim'in Hz. Muaviye döneminde atandığını aktarmıştır. Dolayısıyla fethin zamanına dair yanlı bir bilgi aktarmıştır. Bk. *Târîh-i Buhârâ*, s. 12.

27 Osman Aydınlı, *Fethinden Sâmânîlerin Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkand Tarihi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, s. 223.

çip Kuteybe b. Müslim'in onayıyla Buhara hükümdarı oldu.[28]

Nerşahî'nin verdiği bilgiye göre, Buhar-hudât'ın çocuklarından olan Buhara hükümdarı Bünyât irtidat edince halifenin emriyle öldürüldü ve Buhara beytülmal arazisine çevrilerek artık valiler tarafından idare edilmeye başlandı. Horasan emiri Buhar-hudât'ın Müslüman olan diğer çocuğuna Buhara valiliğini ikta (ücret) ve yıllık olarak vergi gelirinden pay ödeme karşılığında verdi.

Ancak Buhara'yı hâlâ kendi mülkleri olarak gören Buhar-hudât ailesinden halifeler memnun değildi. Buhara valisi Ebû İshak İbrahim b. Halid b. Bünyât, bu ailden son Buhara valisi olarak görev yaptı ve 279/892'de valilik görevi yıllık vergi hasılatından belirli bir payı Buhar-hudât ailesine ödemesi karşılığında Sâmânî ailesinde Emir İsmail b. Ahmed'e verildi.[29] Aynı yıl 279/892 yılında Sâmânî ailesinden İsmail b. Ahmed'e, Abbâsî halifesi Mu'tazıd-billâh, Mâverâünnehir bölgesi yönetimini Horasan emirliğinden ayırarak 280/893 tarihli bir menşurla verdi. Böylece Mâverâünnehir emiri olan İsmail b. Ahmed merkezi Semerkand'ta kurdu ve 280/893'te Buhara'ya kardeşini vali olarak atadı.[30]

Bu tayinde halifenin bilinçli bir tercih yaptığı görülüyor. Nüfusu Türklerden oluşan bölgenin yönetimini Türk hükümdar ailesinden alıp Fars kökenli Sâmânî ailesine vererek bölgeyi halifeye bağlı olarak yönetmek istemiştir.

İdarenin Türk bir aileden Fars bir aileye geçmesi şehirlerin gelişiminde köklü bir değişime sebep olmamış, aksine Sâmânî emirleri tedarikçi köy-şâristanlı kasabalar-şehristanlı şehirler şeklindeki üç unsurlu yapıyı koruyarak geliştirmişlerdir. Kaşgarlı Mahmud da bu gelişmeyi değerlendirerek, Mâverâünnehir'deki şehirleri Türklerin kurduklarını, Farsların çoğalmasıyla şehirlerin Fars şehirlerine benzediğini; ancak kendi yaşadığı Selçuklu döneminde Türk ülkesi ve şehirlerinin Anadolu'dan (Rum) Çin'e kadar uzandığını söyler.

> (...) Bu şehirleri Türkler yaparak adlarını kendileri koymuşlardır. Bu adlar olduğu gibi şimdiye kadar gelmiştir. Bu yerlerde *Farslılar* çoğaldıktan sonra Acem şehirleri gibi olmuş. Bugün Türk ülkesinin sınırı "Abisgûn" (*Hazar*) denizi ile çevrili olarak *Rûm diyarından* ve *Özkent*'ten *Çin*'e kadar uzanır. Uzunluğu beşbin fersah, eni üçbin fersahtır; hepsi sekizbin fersah eder.[31]

Böylece göçebe-çiftçi Türklerin çevresinde tedarikçi köy ve kasabalarla birlikte geliştirdiği şehristanlı şehirlerin, yerleşik medeniyetin temsilcisi Farsların idaresinde de benimsenerek sürdürüldüğü ve tüm bölgede hâkim şehirleşme biçimi olarak yayıldığı anlaşılıyor.

Nitekim Nerşahî'nin verdiği bilgiye göre Sâmânî Emiri de Buhara'yı şehristan, iç-kale ve ribât olmak üzere üç unsurlu şehir olarak yeniden inşa eder. Buna göre Sâmânîlerin emiri İsmail b. Ahmed, Buhara'yı büyüterek yeniden inşa etmiş ve Sâmânî payitahtını Semerkand'tan

28 *Târîh-i Buhârâ*, s. 12.

29 *Târîh-i Buhârâ*, s. 16-17.

30 Osman Aydınlı, *Semerkand Tarihi*, s. 333.

31 Kaşgarlı Mahmud (2006), III, 150.

Tebriz bölgesinde hanlar

Anadolu Selçukluları döneminde inşa edilen Sultanhanı'na ait gösterişli taş işçiliğine sahip ana kapısı. Sultanhanı, Aksaray

Buhara'ya taşıyarak Buhara'yı başkent edindi. Eski Buhara kalesine ve şehrine ilave edilerek büyütülen bu yeni şehir üç kısımdan oluşuyordu: İç-Kale, Şehristan ve Ribât. Bu ayrıma göre Sâmâniler, Buhara kalesini iç-kale haline getirerek, şehri bu iç-kalenin etrafında büyütmüşlerdir. Bu yeni şehrin merkezi şehristandır, varoşları da ribâttır. Sâmâniler bu modeli diğer şehirlere de uygulamışlardır.[32]

Yukarıda anlatıldığı gibi Buhara köyleri, kalesi ve Buhara şehristanı, Sâmânilerden, hatta İslâm fethinden de önce Şîr-i Kişver tarafından Buhara şehri inşa edilirken kurulmuştu. Şehri tamamlayan üçüncü sur olan koruma surları ise, Buhara'yı da içinde Mâverâünnehir bölgesinin Sâmânilerin idaresi altına girmesinden[33] hemen önce Türkistan'dan gelen Buhar-hudât sülalesine mensup son Buhara hükümdarı döneminde inşa edilmiştir.

Önce şehri göçebe Türklerin hayvanlarından korumak üzere 215/830 yılında şehir duvarları, şehrin gelişimiyle birlikte şehri askerî olarak korumak üzere şehrin çevresine 235/849 yılında şehir surları inşa edilir. Böylece önce göçebe hayvancılığın ve çiftçiliğin yapıldığı çevre köyler ile Buhara şehri sınırları şehir duvarlarıyla, sonra da savunma amaçlı surlarla şehrin askerî güvenliği sağlanmış oldu.

Mâverâünnehir'de tarım devriminin yeni bir evreye ulaştırılması sonucunda Semerkand ve Buhara'da ortaya çıkan üç unsurlu şehirleri ilk tamamlayarak kuranlar Türk göçebe ve çiftçilerdir. Bunlar hayvancılıkla birlikte bitkisel üretime geçerek köyleri kuran ve zamanla şâristanlı kasaba ve şehristanlı şehirlere dönüştüren Türkistan bölgesinden gelen eski göçebe, yeni yerleşik Türklerdi. Bu daimi pazarı olan şehristanlı şehirlerlerden farklı olarak Fars, Çin, Hind şehirleri kır-köy-kasaba-şehir üretim ilişkisi içinde tarım devrimine dayalı şehirler olmayıp içinde pazarı olmayan, güvenlik nedeniyle sur dışlarında yabancılarla ticarete izin verilen kale şehirlerdi.

---

32 Nerşahî'den naklen Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 82-83.

33 İslâm fethihden sonra Mâverâünnehir bölgesi Horasan emiri tarafından tayin edilen Semerkand valilerince 261/874 yılına kadar yönetildi. Bu yıldan itibaren Mâverâünnehir bölgesi Abbâsî halifesi tarafından Horasan'dan ayrılarak halifenin tayin ettiği ayrı bir emir tarafından yönetilmeye başlandı. Belh bölgesinde köy (kır yerleşimi) kurup adını Sâmân diye adlandırdığından Nerşahî tarafından Sâmân-hudât olarak adlandıran (Nerşahî, s. 87-88) bir dihkan/asilzâde idi. Belh'ten Merv'e kaçıp Horasan emiri Kasrî'nin yanını sığınıp Müslüman olup faydalı işler yaparak itibar kazanan Sâmân-hudât'ın ailesine mensup Horasan emirliğine bağlı ilk Sâmânî valisi 204/819 yılında Semerkand valisi olarak atanan Nuh b. Esed'dir. 261/874'de Sâmânî ailesinden üçüncü vali olarak atanan Nasr b. Ahmed, Abbâsî halifesi tarafından Horasan emirliğine bağlı olmadan bağımsız Mâverâünnehir emiri olarak tayin edildi. Bu nedenle Sâmânîlerin ilk hükümdarı Nasr b. Ahmed kabul edilir. Aynı yıl Maveraünneh emiri ve Semerkand valisi Nasr b. Ahmed, Buhara valiliğine kardeşi İsmail b. Ahmed'i atadı. Böylece Mâverâünnehir bölgesinin yönetimi Sâmânî ailesi mensuplarına verilmiş oldu. 279/892 yılında Nasr b. Ahmed'in ölümü üzerine Emir olan kardeşi Süleyman b. Ahmed aynı yıl Mâverâünnehir bölgesi idaresini Semerkand'tan Buhara'ya taşıdı. Sâmânî hükümdarlığı, Karahanlı devleti tarafından 389/999 yılında Semerkand ve Buhara'nın fethi ile son buldu. Bk. Osman Aydınlı, *Semerkand Tarihi*, s. 324-348.

Pazarı olan yeni şehirleri yerleşik şehirlilerin kurduğuna dair yaygın kanaatin aksine pazarı olan şehirleri yerleşik hayata geçen göçebe ve çiftçi köylüler kurmuşlardır. Zira göçebe ve çiftçi köylüler ürünlerini şehre getirip satmak için merkezinde pazar olan şehirleri zamanla kendileri kurup yerleşmeye başladılar.

Asya'da Hun ve daha sonra Göktürk döneminde bu kır kökenliler, tarım üretimine dayalı birçok yeni şehir kurararak oluşturdukları ortak medeniyetin önemli unsurları oldular. Tedarikçi köy ve kasabalarla birlikte kurdukları şehirleri, İpek Yolu ticaret ağıyla ilişkili şehirler haline getirip şehircilik ve mimaride yeni çığırlar açtılar. Tarım devrimini tamamlayıp ticaret devrimini başlatan yeni ve ileri iktisadi yapıya sahip dünya tarihini değiştiren yeni devletler kurdular.

Semerkand'ın kuruluşu da yukarıda anlattığımız Buhara gibi önce köylerden oluşan bölgenin ortaya çıkmasıyla başladı. Bu köyleri kuranlar tarım devrimini gerçekleştirmiş bölgedeki hayvancılık ve bitkisel üretimi gerçekleştiren Mâverâünnehir bölgesi ve bu bölgeyi elinde tutan Göktürklerin temsilcisi Türk boylarıydı.

İktisat bilimiyle ilişkili olmayan tarihçiler Semerkand şehrini kuranların yerleşiklerden ve Fars geleneğinden gelen Soğdlar mı yoksa Hint, Çin gibi yerleşik ahâli mi olduğuyla ilgili birçok zorlayıcı hikâyeler anlatmışlardır. Bu durum, daha çok bölgedeki hayvancılık ve tarımla uğraşan Türk boylarını şehirle ilişkilendiremeyip bu yeni şehirleri kurma ihtimalini düşük bulmalarından kaynaklanmaktaydı.

Halbuki çağdaş kaynaklar ve pek çok şehrin oluşumunu ve gelişimini aydınlatan arkeolojik bulgular, VI. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da gelişen yeni şehirlerin karma tarım devriminin doğrudan bir sonucu olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bu karma tarım devrimini yapan göçebe ve çiftçilerin kurdukları yeni şehirler, yerleşiklerin kurdukları şehirlerden farklıdır. Bu farklılığın en büyük nedeni tarım devrimiyle tarım ve hayvancılığın kır ve köylerde gelişmesi bağlamında pazar üretimine dayalı olarak bu şehirlerin ortaya çıkmasıdır. Yani bu yeni şehirler, karma tarım ekonomilerine dayalı pazarlara sahip şehirlerdir ve bu nedenle kurucuları da tarım ve hayvancılıkla uğraşan göçebelerdir.

Barthold VIII. yüzyıldan itibaren VIII ve IX. yüzyıllarda İslâm medeniyet merkezi haline dönüşen Türkistan'da, özellikle Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde Sâmânîler, Karahanlılar, Gazneliler ve bu üç devletin yerini alan Selçukluların X. yüzyıldan itibaren fethettikleri kale şehirlerden bazılarını büyüterek kurdukları yeni şehrin merkezine "şehristan" dediklerini ve şehristanı dış-surlar ve ribâtlar ile çevreleyerek yeni bir şehir kurduklarını örnekler vererek anlatmaktadır.[34]

Örneğin Mâverâünnehir'in önemli şehri Buhara'da şehristan yukarıda da anlattığımız gibi Sâmânîlerden önce inşa edilmişti; ama şehrin ve şehristanın etrafını koruma altına alan surlar/ribât Sâmânîler

34 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 80-144.

zamanında inşa edildi. Böylece Buhara Sâmânîlerin başkenti olarak üç unsurlu şehristan modeliyle inşa edimiş şehir halinde tamamlanmış oldu. Buhara'nın dış şehir surları olan ribât çifte sur olarak Sâmânîler tarafından 235/849'da inşa edilmiştir. Böylece Buhara şehrinin üçüncü unsuru da tamamlanmıştır.

> Buhara şehrinin halkı Horasan Emiri Muhammed b. Abdullah b. Talha et-Tâhir tarafından Buhara emiri olarak tayin edilen Ahmed b. Halid'e gece kapılarını kapatıp hırsızlardan ve eşkiyadan emin olmamız için şehrimize bir sur gerekiyor diyerek şehrin dışını çevreleyen bir sur istediler. Bunun üzerine o, çok güzel ve sağlam bir sur bina etmelerini buyurdu. Burçlar yaptılar, kapılar koydular bu rabad 235 (849-850) tarihinde tamamlandı.[35]

Ancak Arap İslâm döneminde Buhara şehri civarındaki tarım alanlarını çevrede göçebe hayvancılık yapan Türk sürülerinden korunmak için şehir dış duvarları (sur değil) Halife tarafından 166/782-783 yılında Horasan emiri olarak görevlendirilen Ebû Abbas et-Tûsî, Buhara hükümdarı Mühtedî b. Hammâd'a Buhara dış duvarlarının inşası ve her yarım mil aralıkla sağlam bir burç yapmaları görevini vererek inşayı başlattı. Duvarların ve burçların inşası 215/830-831 yılında Buhara hükümdarı Muhammed b. Mansûr zamanında tamamlandı.[36]

Sâmânîlerden önce 235/849 yılında inşa edilen dış-sur ile üç unsurlu Buhara şehri tamamlanmıştı. Dış-sur (ribât) çevresi on iki fersah uzunluğunda ve bir fersah genişliğinde çifte bedenli sur idi. Ribâtın on bir kapısı vardı. Şehristanı çevreleyen iç surun ise yedi kapısı vardı. Şehrin sulama sistemi vardı. Ana arkın adı Altın Nehir (Rûd-i Zer) idi ve şehri baştan başa katediyordu. Ana arkın beslediği küçük arklarla su, caddeleri boyunca şehre dağıtılmıştı. Aynı zamanda savaklar ve havuzlarla su bollaşması veya azalması durumunda su miktarını düzenleyen mükemmel bir sistem kurulmuştu. Cadde ve sokaklar taşlarla döşeliydi. Buhara şehri, merkezini oluşturan şehristandaki çarşı ve pazarlarıyla, şehri çevreleyen ribât ile şehristan arasında yer alan tarım alanlarıyla büyük ve önemli bir şehirdi. Ayrıca Buhara ribâtının dışında kalan daha geniş bir çemberde Buhara bölgesi şehirleri kurulmuştu. Buhara şehri ile bu bölge şehirleri arasında ise göçebe hayvancılık yapılıyordu.[37] Böylece Buhara şehri, çevresiyle birlikte oluşturduğu bölgede tarımın her iki alt sektörününde faaliyette bulunarak hayvancılık ve bitkisel tarım üretimi yapılan önemli bir tarım ekonomisi merkezine dönüşmüştü. Ayrıca ekonomik faaliyetlerle bütünleşerek ve İpek Yolu ticaret güzergahı üzerinde olmasından faydalanarak büyük bir ürün/üretim toplama ve dağıtma merkezi haline gelmişti; yani bir uluslararası iktisadi-ticari üs (merkez) olmuştu.

Üç unsurlu şehristan şehir modeline göre şehirlerin inşa edildiği diğer bölge Horasan'dır. Kaynaklar Horasan bölgesinde, Belh-Şehristan şehrinden bahsetmekte ve üç unsurlu şehir olarak

35 *Târîh-i Buhârâ*, s. 52.
36 *Târîh-i Buhârâ*, s. 51.
37 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 105-144.

Erzurum'da bir kervansaray

kurulduğu anlatılmaktadır. Horasan bölgesinin büyük şehirlerinden olan Belh'in Ribât surunun uzunluğu iki fersahtı (12 mil). Belh-Şehristan suru ile ribât arasınaki mesafe ise bir fersahtı (6 mil). Şehri çevreleyen ribât surunun şehristana giren dört kapısı, X. yüzyılda ise yedi kapısı mevcuttu. Şehristan surunun uzunluğu ise bir fersahtı.[38]

Mâverâünnehir bölgesinin en büyük şehri olan Semerkand şehri de üç unsurlu şehristan şehir modeline göre kurulmuştur. Şehrin dış-suru Abbâsî ayaklanmasını başlatan Horasan valisi Ebû Müslim Horasânî tarafından 132/749-137/754 yılları arasında inşa edilerek[39] 131/749'da başlayan Abbâsî hâkimiyeti döneminde Semerkand'ın üç unsurlu şehir olarak kuruluşu tamamlanmıştı.[40] Bu dış-surdan önce tarım bölgelerini hayvanlardan korumak için inşa edilen şehir duvarları ise Emevîlerin Horasan valisi Kuteybe b. Müslim tarafından 86/705-96/715 yıllarında inşa edilmiştir.[41]

Şehri savunmak üzere şehrin üçüncü unsuru olarak inşa edilen Semerkand'ın ribât suru on iki fersah uzunluğunda olup şehri çevirmişti. Çift beden suru tarzında inşa edilmişti. Semerkand ribât surundan şehristana açılan 12 kapı vardı. Her iki kapısı arasında nöbetçilere yer ayrılmıştı. Şehrin tüm arazisi 6000 cerib (yaklaşık 1500 zira), asıl şehir kısmını oluşturan "iç şehir" şehristanın arasizi ise 2500 cerib (yaklaşık 625 zira) büyüklüğündeydi. Şehristanda namazgah (Cuma camii)

38 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 82.

39 Dımaşkî'den naklen Osman Aydınlı, *Semerkand Tarihi*, s. 101.

40 İbn Havkal'dan naklen Osman Aydınlı, *Semerkand Tarihi*, s. 106.

41 Taberî'den naklen Osman Aydınlı, *Semerkand Tarihi*, s. 101.

ve büyük bir çarşı vardı. Şehristana su Zerefşân nehrinden gelmekteydi. Suyu getirmek için geniş bir su arkı açılıp kurşunla kaplanmıştı. Şehir dışında ahşab bir bend kurulub su arkı buraya bağlanmıştı. Şehre su bu bendden sevkedilmekteydi. İç-kalede valinin sarayı bulunuyordu.[42]

Müslüman Sâmânî, Karahanlı ve Gaznelilerin geliştirdikleri bu üç unsurlu şehristan şehir modelini bu devletleri yıkıp yerini alan Selçuklular devam ettirmiştir. Örneğin Sâmânîlerin kurduğu Semerkand ve Buhara'yı Selçuklular devraldıklarında, asıl şehir olarak her iki şehrin şehristanını ve ribâtlarını onarmışlar, fethettikleri yeni kaleleri şehre dönüştürürken de bu üç unsurlu şehir modelini uygulamışlardı.

Bu bulgulardan hareket eden Doğan Kuban, Türkistan ve İran bölgesinde gelişen İslâm şehri modelini anlatırken, Turan-Türkistan memleketleri olarak bilinen Türk ve İran nüfusun oluşturduğu şehirlerde İslâm'la birlikte VIII. yüzyıldan itibaren genel bir şehir şeması/modelinin ortaya çıktığını belirtir. Buna göre özellikle bu şehir modelinin ilk kez uygulanıp geliştirildiği Harizm, Belh, Buhara, Semerkand gibi Türk nüfusun hâkim ve kurucu unsur olduğu İslâm şehirleri, üç unsurdan müteşekkildi: (I) Cuma camii ve etrafında zanaatlerin ve çarşıların toplandığı asıl şehir olan *şehristan*; (II) Şehristana bitişen ve içinde saray ve idarî bölümleri ihtiva eden *iç-kale*; 3. Şehristana bitişik olan "bîrûn" da denilen *ribât* ve "dış-sur".[43]

Anadolu öncesi Türk şehirlerinde üç unsurlu şehir modelini değerlendiren Mustafa Cezar ise VIII. yüzyıl öncesinde Türk şehirlerindeki bu modelin, çok yaygın olmadığını, örneğin ilk uygulandığı VIII. yüzyılda Buhara, Semerkand gibi Mâverâünnehir bölgesinde bile üç unsurlu şehirlerin fazla bulunmadığını, ancak IX. yüzyıldan itibaren bu üç unsurlu şehir modelinin yayıldığını belirtmektedir.

Diğer bir vurgusu da bu üç unsurlu Türk şehri modelinin bazı Türk bölgelerinde görülmediğidir. Örneğin Uygur bölgesinde ve dağlık İç Asya bölgelerinde (Tiyanşan, Pamir ve Altaylar) bu şehir modeli görülmez. Mustafa Cezar, ayrıca bu üç unsurlu Türk şehir modelinin, İpek Yolu üzerinde hâkimiyet sağlayan göçebe Türkler ile yerleşik hale geçen Türklerin bulunduğu bölgeler üzerinde oluşup geliştiğini belirtmekte, özellikle şehrin dışsurlarının, ribâtların göçebe hayvancılık faaliyetinden şehir tarım alanlarının zarar görmemesi için yapıldığını kaydetmektedir.[44] Kısaca Cezar, göçebelikten yerleşikliğe geçen Müslüman Oğuz Türklerinin yaşadığı bölgeler ve kurduğu devletlerin üç unsurlu "Türk şehir modeli"ni uyguladıklarını belirtmektedir. Zaten bu üç unsurlu Türk, şehir modelinin yayılması da Selçuklu devleti ile birlikte X. yüzyıl

42 Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 88-89. *Semerkand Tarihi*, s. 106.

43 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı: 7, İstanbul 1968, s. 55.

44 Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1977, s. 90-94.

sonu ve XI. yüzyıldan itibaren olmuştur. 1040'ta Gaznelileri yenerek kurulan Selçuklu devletinin en önemli icraatı Mâverâünnehir ve Horasan bölgesindeki gerek şehristanı olmayan kale şehirleri gerekse daha önce üç unsurlu şehristan modeline göre kurulmuş olan şehirleri, ayırım yapmadan, Selçuklu üç unsurlu şehristan şehir modelini esas alarak yeniden inşa etmişlerdir. Ayrıca şehirleri merkezî idare sistemine bağlı olarak ticaret yollarıyla birbirleriyle irtibatlandırarak öncesiyle kıyaslanamayacak ölçüde geliştirip göçebe nüfusun bir kısmını iskân etmişler ve şehirleri büyütmüşlerdi.

Nerşahî'nin *Târîhu Buhârâ*'ni inceleyen Richard Nelson Frye, Nerşahî'nin şehristan tanımlamasını esas alarak Buhara şehristanını şöyle anlatmaktadır:

> Buhara şehri IX. asırda bir hayli genişledi. İslâm öncesi dönemlerde pazar yeri sehrin dışıda idi. Oysa IX. asırda sadece burası değil aynı zamanda varoşlar da şehristan denilen eski orijinal kasabayla birlikte şehre katıldı. Kale, şehristanın karşılığı olmayıp bilakis ondan ayrıydı. IX. asrın sonlarında şehir iç ve dış olmak üzere herbiri on bir kapılı iki sura sahipi. Bu kapıların isimleri Farsça eserlerde olduğu gibi, Arap coğrafyacıları tarafından da nakledilmiştir.[45]

Ayrıca Frye eserinde, Nerşahî'den hareketle Buhara şehrinin üç unsurlu yapısını ortaya koyan bir haritaya da yer vermektedir.[46]

---

45 Richard Nelson Frye, *Bukhara The Medieval Achievement*, Mazda Publisers, California 1997, s. 57; *Orta Çağın Başarısı*, s. 69.

46 *Bukhara The Medieval Achievement*, s. 67.

Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından 1236 tarihinde yaptırılan Kırkgöz Han Kervansarayı Antalya şehir merkezinin 30 km kuzeyinde yer almaktadır.

Bîrûnî ve "Temeddün Teorisi"

Orta Asya'da başlayıp önce Ortadoğu ve Anadolu'ya uzanan İslâm coğrafyasında yayılan tarım ve ticaret devrimi bilimde, mesleklerde, kurumlarda önemli gelişmelere ve sonuçlara yol açmıştır. Bu büyük devrimin sonucunda şehirlerde, kurumlarda, iktisadi-sosyal yapıda büyük değişimler olduğunu gören bunu anlamaya ve anlatmaya çalışan öncü ilim adamı Bîrûnî'dir. Bîrûnî bu gelişimi "medeniyet teorisi"ni geliştirerek izah etmiş ve böylece kendinden sonra bu alanlarda araştırma yapacak ilim adamlarına çok önemli bir altyapı sağlamıştır.

Bîrûnî'nin "insan-ihtiyaçlar-medeniyet" görüşüne dayalı "medeniyet teorisi"ni oluşturan unsurlar, birçok bilimin olduğu gibi aynı zamanda iktisadi-sosyal bilimleri oluşturan temel kavramların unsurlarını oluşturduğundan Bîrûnî, iktisat başta olmak üzere sosyal bilimlerin de öncü kurucusudur. Bîrûnî'nin "medeniyet teorisi" kapsamında geliştirdiği bu temel kavramlar, unsurlar daha sonra aşağıda ayrıca anlatılacağı gibi ihtiyaçların karşılanması için ilimlerin, mesleklerin ve kurumların geliştirilmesinde öncü ve temel teoriyi oluşturmuştur. Bîrûnî, ilimlerin, mesleklerin ve kurumların insanların ihtiyacını karşılamak için geliştirildiğini ve devamlı geliştirilmesi gerektiğini söyler.

Özellikle ilimlerin (temel ve tabii bilimler ile sosyal, dinî bilimler) geliştirilmesi alanında Fârâbî, Bîrûnî, İbn Sînâ, Gazzâlî, Mevlânâ, Ahî Evran, Nasîrüddîn-i Tûsî, Evhâdüddîn-i Kirmânî, İbnü'l-Arabî, İbn Haldûn çok önemli katkılar sunarak birçok yeni ilim dalının oluşturulmasına öncülük etmişlerdir. Böylece İslâm âlimleri dünyada temel, tabii ve sosyal bilimleri kuran ve geliştiren öncüler olmuşlardır, bu sebepledir ki X-XVI. yüzyıl arasında İslâm medeniyetini temsil eden ilim adamlarının öncülüğünde yaşanan bu döneme "bilim çağı" adı verilmiştir. Ancak Batı'da, İslâm dünyasındaki bu bilim çağı çok bilinmediği için de günümüzün çokdisiplinli bilimlerine sahip nadir bilim adamlarından Prof. Dr. Fuat Sezgin başta olmak üzere birçok ilim adamı tarafından bu çağa "bilinmeyen büyük bilim çağı"[47] denmiştir. Sezgin'in X-XVI. yüzyılda İslâm ilim adamlarının geliştirdiği temel bilimleri anlatan beş ciltlik eseri bu dönemi bilimsel anlamda en detaylı anlatan eserdir. 1. Cilt: İslâm'da Bilim ve Teknik'e Giriş. 2. Cilt: Astronomi 3. Cilt: Coğrafya, Denizcilik, Saatler, Geometri, Optik 4. Cilt: Tıp, Kimya, Mineraller ve Fosil Oluşumlar 5. Cilt: Fizik ve Teknik, Mimari, Savaş Tekniği, Antik Objeler.[48]

İhtiyaçları karşılamak için bilimler alanında bu büyük gelişmeler olurken, aynı amaçla mesleklerin ve ilgili iktisadi-sosyal kurumların geliştirilmesinde ise Ahî Evran, Bîrûnî'nin "medeniyet teorisi"nden hareketle yeni mesleklerin ve buna bağlı yeni teknik ve teknolojilerin geliştirilip yeni ürünlerin piyasaya sunulmasında çok önemli teorik ve kurumsal

47 Fuat Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ: İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi'nden*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

48 Fuat Sezgin, **İslâm**'*da Bilim ve Teknik*, V cilt, İstanbul: Kültür A.Ş. Yayınları, 2007.

Anadolu Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus döneminde (1249) yaptırılan sultan hanların son örneklerinden Nevşehir yakınlarında bulunan Saruhan.

katkılar sunmuştur. "Kümelenme teorisi ve modeli"ni üretime uygulayarak Anadolu sanayi devrimini başlatmış, bu devrim tüm dünyaya yayılmış, sonuçta dünyada fakir ve zengin sınıfın yanında ilk kez "orta sınıf" gelişerek ortaya çıkmıştı.

İhtiyaçların karşılanması için hem bilimin hem mesleklerin gelişiminde etkin olan kurumsal gelişim ise "hukuk kurumu" ile "vakıf kurumu/vakıf işletmeler" olmuştur. Hukuk kurumu Bîrûnî için çok önemlidir; çünkü Bîrûnî'ye göre insanlar, maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak için içtimai ve iktisadi kanunlar koyarak hem cinsleriyle birlikte medeni yaşamaya mecburdur. Bilimler ve meslekler bu kanunları araştırır ve uygulayarak bulur ve geliştirirler.

Nizâmiye Medreselerinin tüm İslâm şehirlerine yaygınlaştırılması ve fıkıh/hukuk eğitimiyle yetiştirilen kadılar vasıtasıyla tüm ilçelerde/kadılıklarda uygulanması üretim, çalışma, rekabet, tüketim ve vergi gibi alanlarda, ortaya çıkan sorunların etkin çözümünde önemli bir rol oynamış, gelişimi hızlandırmıştır.

Selçuklular, geliştirdikleri vakıf kurumu aracılığıyla hem mektep, medrese, tekke-zâviyeler inşa etmiş hem de talebelere, hocalara ve âlimlere maaş desteği vererek eğitim ve bilimin gelişiminde en önemli kurumsal desteği sağlamıştır. Mesleki alanda da vakıfların inşa ettikleri kervan-

saraylar, çarşılar, dükkanlar ve hanlar, meslek sahiplerine iş kurmak ve üretmek için önemli bir altyapı sunmuştur. Ahî Evran'ın "kümelenme teorisi"ne uygun altyapıda iş merkezleri kurularak üretimin verimliliği ve çeşitliliği arttırılmıştır.

Bîrûnî'nin "medeniyet teorisi"nin ana unsurları şunlardır:

1. İnsan *medeni* yaratılmıştır. Bu nedenle insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için topluluklar oluşturur. Böylece medeniyetler ortaya çıkar.

2. Topluluklar içinde insanlar, ihtiyaçları karşılamak için ilimler (havâyicu'l-ulûm) ve meslekler oluşturup geliştirirler; böylece ihtiyaçlarını karşılayıp gelişirler.

3. Hem topluluk içindeki insanlar arasında hem de topluluklar arasında dostluk-düşmanlık, ticaret ve rekabet vardır.

4. Aristoteles insanın ihtiyacını karşılayacak kadar üretmesine "ekonomi" der ve ancak ihtiyaç kadar üretimi meşru kabul eder. Hânenin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretimi uygun bulurken ihtiyaçtan fazla kazanmayı meşru bulmaz ve buna "krematistik" der. Bu nedenle ticaret vb. iktisadi faaliyetleri meşru olmayan krematistik faaliyetler olarak görür ve reddeder. Bunu formüle ederken ihtiyaçları karşılamak için aynı mübadeleye "tabii muamele" der ve bu dar ekonomi üretimini önerir. İhtiyaçtan fazla üretimi meşru görmeyip hor gören bu anlayış, efendilerin çalışmadığı, köle emeğiyle üretimin yapıldığı bir kapalı ekonomi yapısının çağlar boyunca Avrupa'da var olmasının temelini oluşturmuştur.

İslâm'da ise üretime dayalı kazanç meşrudur ve medhedilmiştir. Bîrûnî, insan-ihtiyaç-medeniyet ilişkisine dayalı "medeniyet teorisini" geliştirirken, Aristoteles'in tabii muamelesini hem yetersiz hem de ilkel bulur. Para ile mübadeleyi önerir ve buna "vaz'-ı muâmele" der. Bîrûnî, insanların sadece maddi değil, manevi ihtiyaçlarının da karşılanması gerektiğini, ancak bu şekilde saadete erebileceklerini önemle vurgular. Dönem olarak Bîrûnî'den önce yaşayan Fârâbî *el-Medînetü'l-fâzıla* adlı eserinde, evin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretime kabul edip ticari mübadeleyi reddenen ev ekonomisine dayalı toplulukları "eksik topluluklar" olarak nitelendirerek eleştirir. Yani Fârâbî, Aristoteles başta olmak üzere Grek felsefesinden faydalanmış, ancak bu felsefeyi eksik bulmuş ve benimsememiştir. Fârâbî'ye göre "faziletli topluluklar" bu tür eksik topluluklar değil, şehirlerdir. Bîrûnî, Fârâbî'nin bu "faziletli topluluklar" kavramını medeniyet ile ilişkilendirerek bu kavrama son şeklini vermiştir.

Gazzâlî, Bîrûnî'nin "medeniyet teorisini" benimseyerek ilavelerde bulunur. İhtiyacı kadar üreten insanın İslâm'daki mali ibadetleri yerine getiremeyeceğinden bunun (ihtiyacı kadar üretimin) yeterli olmadığını vurgulayarak helal yoldan kazançla zekat ve sadaka verilmesini tavsiye eder. Fazla kazanma hırsına kapılma halinde ise Allah'ı unutma riski olduğunu söyleyip Allah için insanlara faydalı olmak yolunda hem kendi hem de insanlık için çalışılıp üretilmeli, böylece denge sağlanmalı diyerek Bîrûnî'nin saadete erme tarifine önemli bir bakış açısı daha katar.

Sonuç olarak Bîrûnî'nin "medeniyet teorisi"nin ana unsurları, Doğu'da İslâm dünyasında yaşanan tarım ve ticaret devrimiyle sağlanan iktisadi gelişime dayalı zenginleşmenin meşru yollarını ortaya koyan iktisadi, dinî ve felsefi zemini ortaya koymaktaydı. İnsan meşru yoldan olmak kaydıyla sadece maddi ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda manevi ihtiyaçlarını da karşılamalıdır. Meşru/helal kazanç olması ve ihtiyaçtan fazla kazancının zekatını vermesi kaydıyla insanlar fazla üretip kazanabilir. Böylece maddi ve manevi saadete de erebilir.

İnsanların maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayarak saadete erdiği bu "medeniyet teorisi" ile Orta Asya'da Müslüman Türklerin öncülüğünde yaşanan tarım ve ticaret devriminin sonuçlarını büyük bir vukufla değerlendiren, helal kazancı ve yardımlaşmayı överek iktisadi-sosyal gelişime çok önemli katkılar sağlayan önemli araştırmacıların başında kuşkusuz "asrın müceddidi" unvanıyla anılan Bîrûnî (973-1048) gelmektedir. Bu iktisadi gelişmeyle güç ve kudrete erişen devletler insanlığa faydalı yönde iyiye doğru yönlendirilmeseydi, gücü eline geçiren Moğolların medeniyetleri yok etmesi veya kapitalizmin güçlenmesiyle Batı'nın dünyayı sömürgeleştirmesi gibi insanlığa fayda sunan değil, insanlığı yok eden felaketlere yol açılabilirdi.

Bölgede yaşanan iktisadi dönüşüm, büyük bir medeniyet dönüşümüne yönlendirilerek İslâm medeniyeti dünyanın gelişiminde yüzyıllar boyunca büyük bir rol oynadı. Bu medeniyet dönüşümünün kökeninde medreseler yoluyla yayılan bilim anlayışı önemli bir rol oynamıştı. Bu bölgede İslâm'ın kabulüyle birlikte Sâmânîler (819-999), Karahanlılar (840-1212), Gazneliler (963-1163), sonra da Selçuklular (1040-1299) öncelikle medreseler kurarak birçok ilim adamı yetiştirmiş; böylece dünya medeniyetinin gelişimine de büyük etki ve katkı yapmıştı. Sâmânîlerin yerini alan Karahanlılar döneminde Otrarlı (Fârâblı) Fârâbî (870-951), Gazneliler döneminde, Gaznelilerin Başmüderrisi Hârizmli Bîrûnî (973-1048) ve çağdaşı Buharalı İbn Sînâ (980-1037), Selçuklular döneminde, Selçukluların Başmüderrisi Horasanlı Gazzâlî (1058-1111) gibi birçok İslâm âlimi, bu bölgedeki büyük âlimlerin yönettiği medreselerde yetişmiş ve önemli eserleriyle dünyayı etkilemişlerdi.

Tarım ve ticaret devriminin yaşandığı Mâverâünnehir, Fergana bölgesi ile güneyde Hindistan ve batıda Horasan bölgesinin tamamına hâkim olarak kurulan Gaznelilerin (963-1163) ilimde de ileri giderek Sultan Mahmud döneminde kurduğu Gazne medreselerinin başmüderrisi Bîrûnî idi. Bîrûnî, 1040 Dandanakan Savaşıyla Gazne devletinin Batı toprakları Selçuklu hâkimiyetine girdikten sonra da 1048'deki vefatına kadar bu medreselerde hem İslâm medeniyeti hem de Batı, Orta Asya, Türk, Hint ve Çin medeniyetleri üzerine mukayeseli araştırmalar yapmaya devam etmiş ve araştırmalarını eserler halinde yayınlamıştır.

Aşağıda dokuzuncu alt başlıkta "dokuzuncu ek" olarak verdiğimiz Bîrûnî'nin 1041 yılı civarlarında tamamladığı *el-*

Balıkesir'de bir pazar yeri

Cemâhir[49] adlı eserinin mukaddimesi gibi, ayrıca 1025'te tamamladığı *Tahdîd*[50] ve 1030'da tamamladığı *Tahkîk*[51] eserlerinin mukaddimelerinde tarım ve ticaret devriminin sonuçlarının yaşandığı bölgelerdeki, yerleşik ve göçebe toplumların dönüşümünü medeniyet kavramını ve "temeddün (medeniyet) teorisi"ni geliştirerek açıklamıştır.

Bîrûnî, dünya literatüründe ilk kez insanların maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilişkili olarak medeniyet kavramını üretip bu kavram çerçevesinde dünya medeniyetlerini Doğu ve Batı medeniyetleri olarak ikiye ayırarak ele almıştı. Çeşitli eserlerinde yer alan medeniyetle ilgili çok önemli tahlillerinde Müslüman Türklerin dünyada ilk kez Doğu ve Batı medeniyetlerinin öncüsü haline gelerek bu iki medeniyeti İslâm medeniyeti çerçevesinde birleştirerek dünya medeniyetinin merkezi haline geldiğini söylemiştir.

Bu tespitleri, VI. yüzyılda Türk devletlerinin hâkimiyetinde Mâverâünnehir bölgesinden başlayan tarım ve ticaret devriminin sonuçları olarak ortaya çıkan İpek

---

49 Bîrûnî, *Kitâbu'l-Cemâhir fi'l-cevâhir (Kıymetli Medenler ve Taşlar Kitabı)*, Yazım yılı: 1041-1048, Yazma Kitap.

50 Bîrûnî, *Tahdîdu nihâyâti'l-emâkîn,* trc. Kıvameddin Burslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013. [Yazım yılı: 1025]

51 Bîrûnî, *Tahkîku mâ li'l-Hind,* trc. Kıvameddin Burslan,, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015. [Yazım yılı: 1030].

Yolu şehir ekonomileriyle ve bu devrimleri tamamlamayı başaran Selçukluların yaşadığı önemli iktisadi-sosyal gelişmelerle birebir örtüşmekteydi.

Bîrûnî'nin medeniyet, ihtiyaçları karşılama ilimleri, iktisat, ahlâk ve fütüvvet ile ilgili bu çok önemli görüşlerinin yer aldığı "Mukaddime"si aşağıda dokuzuncu ek başlığı altında ilk kez Türkçeye çevrilmiştir.

Böylece tarım ve ticaret devriminin sonucu olarak İpek Yolu şehirlerini kurup geliştiren Müslüman Türk devletleri olan Sâmânîler, Karahanlılar, Hârizmşahlar, Gazneliler ve 1040'tan itibaren bunların yerini alan Selçukluların Orta Asya'yı dünya ekonomisinin merkezi haline getirirken, Bîrûnî bu gelişmeyle eş zamanlı olarak Müslüman Türk hâkimiyeti altında bu bölgenin dünya medeniyetinin de temsilcisi haline dönüştüğünü tespit etmişti.

Medeniyet terimi Bîrûnî tarafından, şehir anlamına gelen "medine"den türetilmiş bir terimdir. Muhakkak ki Bîrûnî, medeniyet terimini "medine"den türetirken "medine"nin aydınlanma anlamında İslâm dünyasında ilk dönemlerden beri kullanıldığını dikkate almaktaydı.

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (SAV) Medine'ye hicret ettiğinde Yesrib adıyla anılan bu şehrin adını "nurlu şehir" anlamına gelen "Medîne-i Münevvere" olarak değiştirmişti. Bu önemli dönüşüm nedeniyle *medeniyet* kavramını ilk kez Bîrûnî kullanmakla birlikte hem Bîrûnî hem sonraki araştırmacılar medeniyeti bu olayla ilişkilendirerek Medine'yi hem şehir hem de aydınlanmanın/medeniyetin başladığı yer olarak kabul etmişlerdir. İslâm dünyasında bu önemli dönüşüm ve gelişmeler "medeniyet" ve "ümran" terimleriyle anlatılmıştır.

Bîrûnî, tarım ve ticaret devriminin sonuçlarının yaşandığı XI. yüzyılda insanlığın bu gelişimini "medeniyet" terimini ile açıklayarak eserlerinde anlatan ilk araştırmacıdır. İnsanların ihtiyaçlarını daha iyi karşılamalak için medeniyetler kurarak medenileşmeleri gerektiğini 1000'li yılların ilk yarısında yazdığı eserlerinde uzun uzun anlatmıştır.

Bu tahlillerinde Bîrûnî, insanların/toplumun maddi ve manevi ihtiyaçlarını daha iyi karşılamak için gerekli olan gelişimini "medine" kelimesinden ürettiği *temeddün* (medenileşmek) terimiyle ifade eder. Böylece Bîrûnî bir yandan şehirleşme ile medeniyet arasında açık bir ilişki kurmuş; diğer yandan ise medenileşmeyi insanların hem maddi hem de manevi ihtiyaçlarının karşılanması olarak da tarif etmiştir. Sadece maddi ya da sadece manevi ihtiyaçların karşılanmasını medeniyetin eksik bir aşaması olarak gören Bîrûnî, medeniyetin ancak hem maddi hem de manevi ihtiyaçların birlikte karşılanmasıyla tamamlanabileceğini belirtir. Bîrûnî, medeniyetin manevi kalkınma yönünü ise mürüvvet/fütüvvet fikriyle açıklamıştır. Bu tarifte, esas medeniyet örneği olarak Medine'yi referans alır.[52]

Bîrûnî'nin iktisat ilmi, medeniyet, fütüvvet-ahlâk, hırfet, sanayi , esnaf, para gibi konulardaki çok önemli görüşlerini

52 Bu fikirlerin yer aldığı Bîrûnî'nin önemli eserlerinden Kitâbu'l-Cemâhir fi'l-cevâhir'in mukaddimesi aşağıda dokuzuncu ekte ilk kez Türkçe olarak yayınlanmıştır.

ilk kez ayrıntılı olarak Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*[53] adlı eserinde ele almıştır.[54]

Togan'ın bu değerlendirmelerinden de yararlanarak Bîrûnî'nin mezkur eserlerinin mukaddimelerinde yer alan medeniyetle görüşlerini ayıca değerlendirmemiz gerekmektedir.

Bîrûnî, mezkur eserlerinin mukaddimelerinde medeniyet ile insanın ihtiyaçları arasındaki ilişkiyi açıklamalarına esas almaktadır. Bîrûnî medeniyetin doğuşu ve gelişimini iki temel nedene dayandırmaktadır: (I) İhtiyaçların karşılanması, (II) korunma.

Bîrûnî, insan tabiatının anarşiye temayülü olduğunu ve ihtiyacının üstünde ihtirasının sonsuz/sınırsız olduğunu belirterek, insanın hem hayatta kalabilmek ve rakipleriyle mücadele edebilmek hem de çeşitli meslek sahiplerinin üretimleriyle ihtiyaçlarını karşılayabilmek için hemcinsleriyle birlikte yaşaması (medenî) gerektiğini söyler. Medeniyet de bu zorunluluktan doğar. İnsan kendini disipline ederek ihtiraslarından kurtulduğundan ve ihtiyaçlarını sınırlandırdığında medeni yaşayarak mutluluğa ermeye çalışır.

Bîrûnî, insanın medeni ihtiyaçlarını karşılayacak kaynakların ise iktisat ilminin ve diğer ilimlerin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak sınırlı olduğunu, iktisat ilminin ve diğer ilimlerin insanların ihtiyacını karşılamak için geliştirildiğini, insanın iktisadi ihtiyaçlarının iktisadi kanunlar vazedilerek, yani iktisat politikaları geliştirilerek medeni bir şekilde karşılanabileceğini söyleyen ilk bilim adamıdır.

Eski Yunan bilgisini, felsefesini detaylarıyla araştıran biri olarak, "ev ekonomisi" ve "mübadele ekonomisi" (Krematistik) terimlerini kavramış görünen Bîrûnî, bu eksik iktisat anlayışına açıkça atıfta bulunmaz; ancak bu eksikliği tamamlayarak iktisat bilimini "ihtiyaçları karşılama ilmi" olarak tarif eder. Böylece iktisatı, günümüz iktisat bilimi tanımı doğrultusunda tarif eden ilk ilim adamıdır.

İnsanların ihtiyacını karşılamak için geliştirilen iktisat ilminin riyâzî ilimlerle ve ahlâkla da ilişkili olduğunu belirten Bîrûnî'ye göre iktisat, insanın sadece maddi değil, manevi ihtiyaçlarının da karşılanmasıyla ilgilidir.

Bîrûnî'ye göre insanlar, maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak için içtimai ve iktisadi kanunlar koyarak hem cinsleriyle birlikte medeni yaşamaya mecburdur.

İnsan, rakip insan ve topluluklar tarafından ezilmemek için kendi topluluğuyla birlikte medeniyeti, meslekleri ve sanayii geliştirerek (üretimi arttırarak) mücadele eder. Bîrûnî'ye göre insanın saaddete erebilmesi ancak ahlâkla mümkündür ve sadece maddi ihtiyaçlarının temin edilmesi yeterli değildir, manevi ihtiyaçları da karşılanmalıdır.

---

53 Bîrûnî'nin medeniyet, toplum ve iktisat ile ilgili ayrıntılı değerlendirmeleri için bk. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul: Enderun Kitâbevi, 4. Baskı, 1985, s. 147-154.

54 Bîrûnî'nin tüm eserlerini değerlendirdiği "el-Bîrûnî'nin Âsârı" adlı çalışmasını 1928'de baskıya verdiğini, ancak harf inkılabı zamanında bu baskıya hazırlanan formaların Devlet Matbaasında imha edildiğini söyleyen Togan, tercümesini yaptığı bu eserden yararlanarak Bîrûnî ile ilgili ayrıntılı değerlendirmeler yapmıştır.

Bîrûnî anarşiye, fesada ve kötülüğe mütemayil olan insanın, fedakarlık, iç ve dış temizlik, mürüvvet, zorluklarla şuurlu mücadele ederek, kısaca iyi ahlâkla saadete erebileceğini belirtir.

İyi ahlâkın başında fütüvvet (yiğitlik) gelmektedir. Fütüvvetin başta gelen manası öncelikle insan kendisi için istemediği bir şeyi başkaları için de istememesidir.

İktisat ilmi, riyâzîyat ilmiyle de ilişkili olup iyi ahlâkı geliştirerek maddi ihtiyaçların yanında manevi ihtiyaçlarının da da karşılanması insanın saadete ermesini sağlar. Bu tarifiyle Bîrûnî aşağıda ayrıca anlatılacak olan fütüvvet ehli dervişleri tasvir etmektedir.

Bîrûnî'nin yukarıda özetlediğimiz medeniyet ve iktisat ilmiyle ilgili görüşlerini dört başlık altında toplayabiliriz. Burada değerlendirdiğimiz bu görüşlerinin önemli bir kısmının yer aldığı Bîrûnî'nin *Mukaddime*'sinin çevirisi aşağıda dokuzuncu ek başlık altında verilmiştir.

İktisat ve Mübadele

Bîrûnî eserlerinde, iktisat ilmi, iktisat tarihi ve mübadele ekonomisini içeren "tabii muamele" dediği trampa ve "vazi muamele" dediği parayla mübadele konusunda önemli görüşler ileri sürmüştür.

Bîrûnî, *Tahdîd* adlı eserinde, ilimlerin insanın ihtiyaçlarından doğduğunu, insanın ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli ilimler geliştirdiğini söyler. "Havâyicu'l-ulûm" diye isimlendirdiği bu ilimler arasında iktisat ilminin de olduğunu ve bu ilmin riyâzî ilimler (matematik, aritmetik, cebir, geometri gibi sayısal ilimler) ile tabii ilimlere (fen bilimleri) dayandığını söyler.

Bîrûnî, insanın iktisadi hayatını (iktisat tarihini) insanın ihtiyaçlarını karşılamasına göre aşamalandırarak insanın iktisadi hayatında iktisadi ihtiyacına göre önce "tabii muamele usulü" dediği trampa usulünü, daha sonra da "vazi mualeme" dediği para ile muamele usulünü geliştirdiğini söyler.

Böylece Bîrûnî iktisadi bir bilim olarak kabul eder ve çok disiplinli bir alanla da ilişkilendirir. Ayrıca, bir bilim olarak iktisadın insanların ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli geliştiğini, mübadele usulündeki gelişmeyi örnek göstererek anlatır.

Tahdîd ve Cemâhir'in mukaddimesinde Bîrûnî şöyle der: "Muhtelif ilimler insanın hayati ihtiyaçlarından doğmuştur. İnsanın iktisadi hayatı *tabii muamele* usulünden sonra *vazi muamele* usulünü doğurmuştur. İktisadi meseleler riyâzî ve tabii ilimlere dâyanır. İnsanın diğer ihtiyaçları, tıp, musiki, mantık, lisaniyat ilimlerini, şiir ve edebiyatı vücuda getirmiştir. Umumiyetle ilimler yekdiğerine sıkı bir şekilde merbuttur ve bu ilimler karşısında muhtelif milletlerin vaziyeti de aynıdır."

Bîrûnî, "tabii muamele" olarak adlandırdığı bu para kullanmadan trampa usulü, Aristoteles'in "tabii krematistik" kavramından oldukça farklıdır.

Aristoteles, tüccarın olmadığı, ancak ihtiyaç sahiplerinin birbirlerinin mallarını alıp satmalarına bu adı vermekteydi. Yani tüccarsız bir ticaretten bahsetmekte ve tüccarın kâr amaçlı ticari mübadele-

sine “gayritabii krematistik” adını verip reddetmekteydi.

Bîrûnî, Aristoteles'in bu kavramlarını bilse de, benimsemediği için eserlerinde kullanmamıştır. Bîrûnî, iktisat tarihindeki bir ilerleme olarak kabul ettiği mübadele ekonomisindeki gelişimi paranın kullanılması bağlamında açıklar. Nitekim tabii muamele adını verdiği, paranın olmadığı ve malın mal ile mübadele edildiği trampa usulünün daha sonra gelişerek “vazi muamele”ye dönüştüğünü, yani paranın artık mübadele aracı olarak kullanılmaya başlandığını belirtir.

Üretim-Meslekler

Tahdîd ve *Cemâhir* adlı eserlerinin mukaddimesinde Bîrûnî iktisat ilmindeki üretim ve bölüşümden hareketle, insanın ihtiyaçlarının karşılaması ile ilgili olarak hem medeniyet, meslekler (hırfet) ve sanatın doğuşu hem de insanlar arasındaki içtimai bağlılıkların nasıl husule geldiği üzerinde de durur.

Bîrûnî, insan tabiatının anarşiye temayülü olsa da hem doğaya hâkim olmak hem de kendi hayatlarını korumak ve ihtiyaçlarını karşılamak için içtimai ve iktisadi kanunlar vazederek hemcinsleriyle birlikte yaşamaya mecbur olduğunu belirtmiş ve bunu şu şekilde tanımlamıştır: “birlikte medeni yaşama mecburiyeti”.

Allah'ın yarattığı düzende insanlar, şehirlerde ve köylerde muhtelif hizip ve görüşteki insanlarla karşılaşır. Bu bağlamdam insan, ezilmemek ve hayatta kalmak için başkalarıyla birlikte meslekleri ve sanayii inkişaf ettirir. Fakat insanların üretimi kendi aralarında eşit taksim etmesiyle sorun çözülmez. Çünkü iş karşılığı olarak aldığı mübadele ürünü ihtiyaçlarını tatmin etmez. Emek eşit olmadığı gibi ihtiyaç saatleri de uymaz. Meslek erbabının ve üreticinin ürünü her istediği zaman mübadele edilemediğinden veya talep edilmediğinden kendi aralarında her zaman değerli olan bir müdadele aracı icat etmek zorunda kalmışlardır. Bu da nadir ve paslanmadan şeklini muhafaza eden gümüş ve altın olmuştur. Böylece bir müdale aracı olarak para dolaşıma girmiştir. Ancak bu durum, insanlar arasında haksızlığa uğrayanların varlığını tamamen ortadan kaldırmadı; hatta insanlar arasında yüksek, aşağı ve zayıf zümreler zuhur etti.

Bu bağlamda yöneticiler zümreler arasında bir tesviye çaresi bulmak zorunda kaldılar. Allah, bu madenler vasıtasıyla hayat işlerini tanzim edince insanlar arasında para toplamak hırsı arttı. Ancak paranın kıymeti suni bir şeydir. Medeni insanları birbirine yardıma sevk eden hakiki hayat nizamının esası “tabii muamele”dir. Madeni paralar esasına göre kurulan hayat ise “vazi muamele” hayatıdır. Bu vazi muamele hayatı insanlar arasında kadına, evlada, lükse, para ihtikârına düşkünlük ve kazanç hırsı doğurmuştur. Bu da fakirlik, rehinle geçinmek, saltanat ve derebeylik doğurmuştur.

Medeniyet Merkezleri

Mukayeseli medeniyet araştırmalarına eserlerinde ilk yer veren bilim adamı Bîrûnî’dir. *Tahdîd*, *Tahkîk*, *Cemâhir* ve

Saydele adlı eserlerinin önsözünde Bîrûnî, dünyanın varoluşundan yaşadığı X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl başına kadar tüm medeniyetleri, Doğu ve Batı medeniyetleri olarak ikiye ayırmıştır.

Adını verdiği Batı medeniyetleri hakkında önemli değerlendirmeler yapan Bîrûnî, Arapların öncülüğündeki İslâm medeniyetini, Batı medeniyeti içinde değerlendirmiştir.

Sümer, Babil, Asur, Eski Mezopotamya, Hitit, Eski Mısır, Eski Yunan, İskender, Roma vb. tüm Batı medeniyetlerinin yaşadığı coğrafyayı fetheden Müslüman Arapların, bu medeniyetlerde üretilen bilgi ve tecrübeyi İslâm medeniyetine aktardıklarını, böylece artık Batı medeniyetlerini, Müslüman Arapların öncülüğündeki İslâm medeniyetinin temsil ettiğini belirtmiştir.

Bîrûnî, Doğu medeniyetleri hakkında da önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Doğu medeniyetinin öncülerinin Hind, Çin ve Türk medeniyetleri olduğunu söyler.

Türklerin Müslüman olduktan sonra Arap Müslümanlardan Batı medeniyetini tevârüs ettiğini; böylece İslâm medeniyetinin Batı'dan sonra Doğu'ya doğru geniş bir coğrafyaya yayıldığını, bunun bilimlerin gelişmesine önemli katkılar sağladığını belirten Bîrûnî, Müslüman olan Türklerin Asya'da Batı medeniyetinin temsilcisi haline geldiklerini söyler.

Daha sonra Müslüman Türklerin, Hind ve Çin bölgelerini de hâkimiyetleri altına alarak Doğu medeniyetinin de temsilcisi haline geldiklerini böylece tarihte ilk kez Müslüman Türklerin, hem Doğu hem de Batı medeniyetini İslâm medeniyeti içinde birleştirerek Orta Asya'yı dünya medeniyetinin merkezi haline getirdiklerini söylemiştir.

Türklerin Müslüman olmasıyla İslâm medeniyeti coğrafyasının büyümesinin ilimlerin gelişmesine büyük katkıları olduğunu belirten Bîrûnî, Batı medeniyetinin temsilciliğine yükselen Müslüman Arapların da hâkimiyetlerini giderek Müslüman Türklere bıraktıklarını ve bunun devam edeceğini belirtir.

Bîrûnî, 1000 yılında Selçuk Bey'in kurduğu ve 1040 tarihinde bağımsız bir devlete dönüşen Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sekiz yıl sonra 1048 yılında vefat etmiştir. Eserlerinde Müslüman Türklerin temsilcisi devletlerin (Selçuklu'yu da kastediyor) Asya, Anadolu, Ortadoğu, Afrika ve Avrupa'yı (Endülüs'ü kastediyor) fethettikleri gibi bilgilerini de tevârüs ettirip, Doğu ve Batı medeniyetlerini içine alan ve temsil eden büyük bir İslâm medeniyeti kurduklarını; böylece Doğu ve Batı medeniyetlerinin İslâm medeniyetinde birleşmiş olduğunu söyler. Diğer anlamıyla Bîrûnî İslâm coğrafyasının ve devletlerinin dünya ekonomisinin ve dünya medeniyetinin merkezini oluşturduklarını ilk kez tespit eden ilim adamıdır.

Bîrûnî, Asya'nın Müslüman Türk devletlerinden Hârizmşahların saray kütüphanelerinde Doğu ve Batı medeniyetleri üzerine geniş araştırmalar yapmıştı. Gazneli Mahmud'un Hindistan İmparatorluğu'nu kurarak kendisini Hindistan'a daveti üzere gittiği Hindistan'da Gazne medresesinde bu araştırmalarına devam ederek Hint

medeniyeti başta olmak üzere Doğu medeniyetleri üzerine geniş tetkik ve araştırmaları sonucunda *Tahkîku mâ li'l-Hind* kitabını yazmıştır.

Bîrûnî Doğu ve Batı medeniyetlerinde gelişen matematik, fen, kimya, astronomi gibi temel bilimler; tıp, eczacılık gibi sağlık bilimleri ve coğrafya, tarih gibi sosyal bilimler başta olmak üzere otuz farklı bilim dalında eserler yazmıştır. Bunun için, Türkçe ve Arapçanın yanında, Doğu dillerinden Hindçe ve Çince ile Batı dillerinden Farsça, Eski Yunanca, İbranice, Süryanice olmak üzere onun üzerinde dil bilen Bîrûnî, yüz civarında eser vermiştir.

Müslüman Türklerin Orta Asya hâkimiyeti ve Gazneli Mahmud'un Hint İmparatorluğu'nu kurarak Doğu medeniyetlerine sahip olduğunu, Gazneliler ve Selçukluların İslâm dünyasına hâkimiyetleri ile ilk kez Doğu ve Batı ilimlerinin ve buna bağlı olarak Doğu ve Batı medeniyetlerinin temsilcinin Türklerin öncülüğünde kurulan İslâm medeniyeti olduğunu, böylece bir dünya medeniyetinin/dünya ekonomisinin doğduğunu ilk ileri sürendir.

İktisat, Ahlâk ve Fütüvvet

Bîrûnî, insanın saadete erebilmesinin iyi ahlâkla olabileceğini; iyi ahlâkın başında da fütüvvet-yiğitlik geldiğini söyler. Anarşiye, fesada ve kötülüğe mütemayil olan insanın, fedakârlık, iç-dış temizlik, mürüvvet, zorluklarla şuurlu mücadele ve kendini disipline ederek, kısaca iyi ahlâkla saadete erebileceğini belirtir. İnsan kendisi için istemediği bir şeyi başkaları için de istememelidir. Medeniyet de ancak böyle devamlılık ve gelişme gösterir.

Fütüvvet fikri ile iktisat felsefesi arasında ilişki kurarak Ahî teşkilâtını kuran Ahî Evran, Bîrûnî'nin bu görüşlerini iktisadi örgütlenmeye uyarlamıştır.

Medeniyet, toplum ve iktisat üzerine çağından çok ileri fikirler ileri süren Bîrûnî'nin medenileşmek olarak tanımladığı maddi ve manevi kalkınma teorisi, önce Selçuklular daha sonra da Selçukluların devamı olarak Osmanlılar üzerinde oldukça etkili olmuştur. Daha çok da Anadolu sanayi devrimini başlatarak Selçuklu şehir medeniyetini çok ileri seviyelere taşıyan Ahî Evran'ı etkilemiştir. Diğer bir etkilediği âlim de sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen İbn Haldûn'dur. Bunlara aşağıda değinilecektir.

Bîrûnî'nin etkilendiği kişilerin başında ise Fârâbî gelmektedir. Bîrûnî, Fârâbî'nin geliştirdiği iki kavramı yeniden tanımlamıştır. Bunlar da aşağıda ele alınmaktadır.

Kâşân'da bir kervansaray, İran

"Temeddün Teorisi"nin Bîrûnî ve Müteakipleri Tarafından Geliştirilmesi

Yukarıda vurgulamaya çalıştığımız gibi Bîrûnî, "insan-ihtiyaçlar-medeniyet" ilişkisini kurarak açıkladığı temeddün (medeniyet) teorisini geliştirirken en çok Mâverâünnehir merkezli yaşanan iktisadi-sosyal değişim ve gelişmelerden etkilenmiştir. Müslümanların hâkim oldukları bu bölgedeki iktisadi-sosyal gelişmeleri tahlil etmek ve önceki medeniyetler ve çevredeki başta Hint ve Çin medeniyetleriyle mukayese etmek suretiyle ortaya koymaya çalışmıştır. Bîrûnî'nin etkilendiği düşünürlerin başında ise Fârâbî gelmektedir. Bîrûnî geliştirdiği medeniyet teorisiyle kendinden sonra gelen tüm düşünürleri etkilemiştir. Bunların başında Gazzâlî, İbnü'l-Arabî, Ahî Evran, Nasîrüddîn-i Tûsî ve İbn Haldûn gelmektedir.

Bîrûnî'nin "Kâmil Topluluk" ve "Saadete Ermek" Kavramları

Bîrûnî yukarıda anlattığımız medeniyet kavramını Orta Asya'da yaşanan tarım ve ticaret devriminin sonucu olarak tarif ederken, Fârâbî'nin de kullandığı iki kavramı geliştirmiştir.

Bîrûnî'nin, Fârâbî'den alıp geliştirdiği ilk kavram "kâmil topluluk"tur.

Bîrûnî, Fârâbî'nin "ihtiyaçlarını karşılamak üzere yardımlaşmak için bir araya gelmiş *kâmil topluluklar* saadete erer" tanımını ele alarak, bu kavramda yer almayan "temeddün" (medeniyet) kavramını geliştirerek süreci yeniden tanımlamıştır.

Bîrûnî, Fârâbî'nin ihtiyaçların biraraya getirdiği topluluk kavramından hareketle medeniyetin, insanların ihtiyaçlarını

karşılamak için biraraya gelmesiyle oluştuğunu söyler. Fârâbî'ye göre ise insan, ihtiyaçlarını karşılamak üzere yardımlaşmak için "kâmil topluluklar" oluşturur. Bîrûnî'den farklı olarak bu "kâmil topluluğun" bir "medeniyet" oluşturduğundan bahsetmez.

Bîrûnî'nin Fârâbî'den alıp geliştirdiği ikinci kavram ise "kâmil toplulukla saadete ermek"tir. Bîrûnî bu iki unsurdan oluşan kavramı alıp insanın saadete nasıl ereceği sorusunu yeniden cevaplayıp tanımlar.

Fârâbî, saadete ermek için "kâmil topluluk" oluşumunu yeterli görür. Saadete eren kâmil topluluklar için özetle şöyle der: İhtiyaçlarını karşılamak üzere yardımlaşmak amacıyla bir araya gelen böylece saadete eren en küçüğü şehir, ortancası millet ve en büyüğü tüm insanlık olmak üzere üç çeşit kâmil topluluk vardır. Şehirden küçük köy ve benzeri toplulukları ise "eksik topluluk"tur. Böylece Fârâbî yardımlaşmak amacıyla biraraya gelen "kâmil topluluk"ların *saadet*e ("fâzıla") erdiğini söyler. Bu nedenle eserine de *el-Medînetü'l-fâzıla* [Saadete eren şehirler] adını vermiştir.

Bîrûnî ise insanın saadete, maddi ve manevi ihtiyaçları karşılanarak ve böylece "medeniyetin geliştirilmesi"yle ulaşacağını söyler. Başka bir ifadeyle hem maddi hem de manevi ihtiyaçlarının karşılanmasıyla insanın saadete ereceğini belirtir. Manevi ihtiyaçlarını karşılayarak saadete erişmenin en güzel yolu ise mürüvvet/fütüvvete erişmektir.[55]

Fârâbî'nin "Kâmil Topluluk" ve "Saadete Ermek" Kavramları

Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla* adlı eserinde insanın ihtiyaçlarını karşılamak için yardımlaşma zaruretiyle topluluklar oluştuğu görüşünü şöyle açıklar:

> İnsanın topluluk ve yardımlaşmaya ihtiyacı hakkında: Her insan yaşamak ve üstün mükemmeliyetlere ulaşmak için yaratılışta bir çok şeylere muhtaç olup bunların hepsini tek başına sağlayamaz. Bunun için her insan pek çok kişinin bir araya gelmesine muhtaçtır. Her ferd bu ihtiyaçlardan ancak üzerine düşeni yapar. Bütün insanların birbirleri karşısındaki durumları da bu merkezdedir. Böylece her ferd tabiatındaki mükemmelleşme ihtiyacını ancak muhtelif insanların yardımlaşma maksadıyla bir araya gelmeleriyle elde edilebilir.

Fârâbî'ye göre ihtiyaçlarını karşılamak üzere yardımlaşmak amacıyla bir araya gelen topluluk *kâmil* veya *eksik toplulu*ktur. Saadete eren (mutlu olan) "kâmil topluluklar"dır. Kâmil topluluklar ise çeşitlidir:

> Muhtelif insanların bir araya gelmelerinden topluluk peydâ olur. Bunlar ya *kâmil*dir veya *eksik*tir. Kâmil olanları üç kısımdır: Büyük, orta ve küçük. Büyük topluluk yer yüzündeki bütün insanlardan ibarettir. Ortancası yer yüzünün milletlerinden teşekkül eder. Küçüğü ise bir milletin topraklarında oturan şehir halkından ibarettir.
>
> Eksik topluluk ise köy, mahalle, sokak veya ev halkından teşekkül eder. Evden

55 Bk. Aşağıda tercümesini verdiğimiz Bîrûnî'nin "Mukaddime"sindeki "Mürüvvet-fütüvvet" bahsi.

küçük olan kulübe de bu cümledendir. Mahallenin ve köyün her ikisi de şehre tabidir. Şu farkla ki köy, şehre hâdim olması ve şehrin cüzü olmasıyla tabidir. Bu kabilden ev, sokağın bir cüzü, şehir millet topraklarının bir cüzü, millet de dünya nüfusunun bir cüzü sayılır.

Makbul olan kâmil topluluklardır. Bunlar, eksik topluluklar olan şehirlerin dışında değil, şehirlerin içinde oluşur. Sakinleri kötü amaçlar için değil saadete erişmek amacıyla yardımlaşan şehirler fâzıl şehirlerdir.

Mamafih hayrın efdali ve kemâlin âlâsı şehirden ufak olan topluluk merkezlerinde değil, şehirlerin sınırları içinde elde edilir. Şunu söyleyelim ki hayır nasıl arzu ve iradeyle elde edilirse, kötülük de arzu ve iradeyle elde edillir. Dolayısıyla bir şehrin sınırları içindeki yardımlaşmanın kötü amaçlara doğru yöneltilmesi de mümkündür. Fakat sakinlerin ancak saadete erişmek maksadıyla yardımlaştıkları bir şehir fâzıl bir şehir olur.

Bütün şehirleri saadete erişmek maksadiyle elele vererek çalışan bir millet de fâzıl bir millettir. Böyle çalışan milletlerden oluşan dünya da fâzıl bir dünyadır:

Zaten saadete erişmek maksadıyla kurulan her topluluk da fâzıl bir topluluk sayılır. Onun içindir ki bütün şehirleri saadete erişmek maksadıyla elele vererek çalışan bir millet, fâzıl bir millettir. Bütün milletleri saadete ulaşmak maksadıyla elbirliğiyle çalışan bir dünya da fâzıl bir dünya olur. Fâzıl şehir tam sıhhatte bir vücuda benzer. Bütün uzuvları onu hayatının sonuna kadar muhafaza etmek hususunda yardımlaşırlar."[56]

56 Fârâbî, *el-Medinetü'l-Fâzıla* trc. Nafiz Danışman, Ankara: MEB Yayınları: 2001, s. 79-80.

Gazzâlî'nin Maddi-Manevi İhtiyaçlara Dair İktisadi Görüşleri

Gazzâlî, Bîrûnî'nin ihtiyaç-insan-cemiyet-topluluk konusunu eserlerinde ayrıca ele alır. Tek başına ihtiyaçlarını gideremeyen insan, bunun için bir araya gelmek ve yardımlaşmak üzere (zorunluluğunda) yaratılmıştır. Ayrıca dinin nizamı, dünyanın nizamına bağlıdır. İnsanın sadece kendi ihtiyaçlarını gidermekle iktifa etmesi, din için gerekli mali ibadetleri yerine getirmeye yetmez. İnsanların mali ibadette (hac, zekat, sadaka, infak, yardımlar) bulunabilmeleri için ihtiyacından fazla üretmesi gerekir. Ancak insanın üretirken, çalışırken çok mal biriktirme ve yüksek makam hırsıyla dünya işlerine dalıp Allah'ı ve âhireti unutma tehlikesi vardır. Dünyadan el etek çekerek değil Allah rızasını kazanmak için çalışarak insan bu tehlikeden kurtulduğu gibi hem dünya hen de âhiretini kazanabilir. Bu nedenle dinin nizamı, dünyanın nizamına bağlıdır. Bu anlamda dünyanın nizamı-imareti insanların sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamakla iktifa etmeyip, Allah rızasını kazanmak maksadıyla insanlık için daha fazla üretmelerine, çalışmalarına bağlıdır. Gazzâlî, sadece kendi ihtiyacı kadar veya sadece kendi ihtiyacı için değil aynı zamanda insanlara faydalı olmak, böylece Allah rızasını kazanma yolunda meslek sahibi olup üretenler için "muktesit" (iktisatçı) terimini geliştirmiş ve kullanmıştır.

Gazzâlî'nin bu konudaki görüşlerinin yer aldığı bölümleri, eserlerinden kısa alıntılarla aşağıda veriyoruz:

İnsanların maksadı, din ve dünyalıkta toplanr. Dinin nizamı ise dünyanın nizamına bağlıdır. Çünkü dünya âhiretin tarlasıdır. Dünya, kendisini ebedi bir vatan tanıyanlar değil, bir köprü ve bir misafirhane kabul edenleri Allah'a ulaştıran bir vasıtadır. Dünyanın nizam ve imareti ise insanlarn çalışmalarına bağlıdır. İnsanların iş, sanat ve meslekleri ise üç kısımda toplanabilir:

Birincisi: Yaşayabilmek için zarurî olan işlerdir ki, bunlar da dörttür: (I) Yiyecek temini için rençberlik; (II) giyecek temini için dokumacılık; (III) mesken temini için inşaat; (IV) cemiyetin sevgi, saygı, yardımlaşma ve beraberliğini sağlamak için siyaset.

İkincisi: Bunlara yardımcı olup, yapılmalarına imkân veren işlerdir ki, bunlar da ikiye ayrılır: (I) Rençberlik ve sanat için âlet hazırlayan demircilik işi; (II) dokumacılığa hizmet eden hallaçlık ve eğirme işi gibi.

Üçüncüsü: Bütün bu işleri tamamlayp süsleyen işlerdir. Bunlar da rençberlikten alınan mahsulü öğütüp pişirmek, giyim eşyasını dikmek, boyamak ve yıkamak gibi işlerdir.[57]

Eğer kalbini Allah'a çevirdiğini kasdediyorsa -ki zâten aranan ve kendisiyle ibadet yapılmak istenen de kalptir- bunu böyle söyleyen kişinin kalbi başka yönlerde, maddi ihtiyaçlar ve sebepler çoğaltarak mal ve mevki edinmek için hileler peşinde ve tamamıyla bunlara yönelmiş bir şekilde ise, yerleri, gökleri yaratan Allah'a nasıl ve ne zaman yönelmiş oluyor? Halbuki, "Yüzümü, yerleri ve gökleri, yaratan Allah'a yönelttim" cümlesi tevhidin gerçekliğinden haber veren bir cümledir. Tevhid eden, ancak biri görür ve ancak bire (Allah'a) yönelir ki, bu da Allah'ın: "Allah de! onları bırak kendi bâtıl sözlerinde eğlensinler." (En'âm, 6/91) fermân-ı celîlesine uymak demektir, yalnız dille konuşmak demek değildir. Dil, kalbe tercümandır. Bazen doğru ve bazen de yalancı olur. Allah'ın nazargâhı, dilin tercüman olduğu kalptir. Tevhidin kökü ve kaynağı da bu kalptir.[58]

Ne çare ki, insan oğlu yalnız barınamayacak bir halde yaradılmıştır. Zira tek başına yemek, giymek, mesken ve bunlar için âlât ve edevât sağlamasına imkânı yoktur. Bu sebeple bir araya toplanmaya ve yardımlaşmaya muhtaçtır.[59]

İhtiyaç miktarıyla yetinildiğinde hac ve zekat gibi mali ibadetlerin ve servetle alakalı bütün ibadetlerin düşmesi lazım gelir. Çünkü bu durumdakilerde ihtiyaçlarından fazla bir şey bulunmaz. Bu ise akl-ı selimin kabul edemeyeceği çok çirkin bir durumdur. Bu nizam, yalnız ihtiyaç kadarıyla yetinmekle tamamlanamaz. Din ile dünya diğerine lazımdır. Birbirinden ayrılmaz, biri diğerisiz olmaz.[60]

Ahî Evran'ın "Medeniyet Teorisi"ne Katkıları

Ahî Evran, 1230'larda kaleme aldığı *Letâifü'l-hikme* adlı eserinde Bîrûnî'nin medeniyet ile şehirleşme-insan-toplum ve ihtiyaçlar arasında kurduğu ilişkiyi ifade eden cümle ve kavramları eserine aynen almış ve yorumlayarak medeniyet teorisine önemli katkılar sunmuştur.

57 Gazzâli, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, trc. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınları, 2002, III, 39-40.

58 Gazzâli, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, III, 88.

59 Gazzâli, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, III, 139.

60 Gazzâli, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, II, 92-93.

Ahî Evran'a göre "insan medeni yaratılmıştır". Medeniyet insanın maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılanmasıyla oluşur ve gelişir. Peygamberler de esasen insanın maddi ve manevi ihtiyaçlarını nasıl karşılayacaklarını yaşayarak anlatmak üzere gelmişlerdir. Peygamberlerin varisleri olan mürşid, âlim ve ârifler de bunu hem yaşarlar hem de insanlara anlatır ve öğretirler.

Ahî Evran'ın "medeniyet teorisi"ne en büyük katkısı ihtiyaçların karşılanması için geliştirilen ilim ve meslekler konusunda olmuştur. Ahî Evran ihtiyaçların karşılanması için ilim alanında Ahî tasavvuf ilmini geliştirerek bu alanda hem klasik tasavvuf ilmine hem de ahlâk-felsefe, iktisat ilmine önemli katkılar sunmuş ve bu konuları içeren birçok eser kaleme almıştır. Özellikle iktisat ilminde üretimin arttırılması, verimlilik, kalkınma, sınai mülkiyet hakları, meslek geliştirme, uzmanlaşma, iş ahlâkı gibi birçok konuda önemli katkıları vardır. Geliştirdiği "zümreler halinde üretim birlikleri kurup kümelenerek üretim teorisi"yle ve bu teoriyi ugulamak üzere uzman yetiştiren Ahî Evran Vakfını kurarak Anadolu sanayi devrimini başlatmış, sadece Selçuklu ve İslâm dünyasını değil, tüm dünyayı etkileyen çok büyük bir etki bırakmıştır.

Ahî Evran maddi ve manevi ihtiyaçları birlikte en iyi karşılama yöntemi olarak kümelenme teorisini anlattığı eserinde, kümelenmeye dayalı zümreler halinde meslek-sanayi birliklerinin kurulmasıyla insanların maddi ihtiyaçlarının karşılanacağını belirtmiştir. Maddi ihtiyaçlarını karşılama peşinde insanlar, gerçek varoluş nedenini unutup Allah'tan uzaklaşma tehlikesi içine gireceklerinden, bu tehlikeye karşı insanların manevi ihtiyaçlarının da karşılanması çok önemlidir. Ahî Evran insanların manevi ihtiyaçlarının karşılanmasını Bîrûnî'nin geliştirdiği fütüvvet fikri bağlamında değerlendirmiştir.

Ahî Evran, Bîrûnî'nin medeniyet teorisini uygulama alanına koyarak daha da geliştirmiş, manevi ihtiyaçların karşılanması için Anadolu Ahî Fütüvvet Teşkilatı'nı kurarken maddi ihtiyaçların karşılanması için bu teşkilatla ilişkilendirerek kümelenmiş sanayi birliklerini meydana getirmiş ve bu sayede Anadolu sanayi devrimini başlatmıştır.

Aşağıda ikinci ve üçüncü bölümde ayrıntılı anlatılacak olan Ahî Evran'ın öncülüğünde Selçuklular maddi ve manevi ihtiyaçları karşılayan medeniyet teorisini pratik olarak uygulama alanına koymuşlardı.[61]

Ahî Evran, Bîrûnî'den alıp geliştirdiği medeniyet ve üretim ilişkisi ile ilgili görüşlerini *Letâifü'l-hikme* adlı eserinde şöyle ifade eder:

> Bilmiş ol ki Allah insanı medeni yarattı. Bu şu anlama gelir: Allah insanoğlunu öyle yarattı ki insanlar bir çok şeye muhtaç olsunlar ve ihtiyaç duysunlar. Örneğin yiyecek, içecek, giyecek ve yatacak şeylere. Ve hiç kimse bunları tek başına karşılayamaz (üretemez). Bu ihtiyaçları karşılamak için çok büyük bir kitle çalışmalı, tâ ki herkes gerekli

61 Ahî Evran, *Letâifü'l-hikme*, s. 90-91. Ayrıca Ahî Evran'ın medeniyet anlayışı, kümelenme teorisi, Ahî Fütüvvet teşkilatı ve Ahî Anadolu Sanayi Devrimi değerlendirmeleri için bkz. *Ahmed Kala, Debbağlıktan Dericiliğe*, s. 2-80.

W. H. Bartlett

> eşyaların bir cüzünü yapsın (üretsin). Bazıları sanayi ve tarımla uğraşsın. Bazıları da sanayi ve tarım aletlerini yapsınlar (iş bölümü yapsınlar). Bu âletleri başkaları yapsın ki (iş bölümü) insanlara gerekli olan bütün âletler yapılabilsin.
>
> Demek oluyor ki çeşitli sanat kollarında çalışan insanlara ihtiyaç vardır. O halde insanlar bir meslek edinmeli, bir işte birleşmeli (aynı işte çalışanlar mesleki gruplar oluşturmalı) ve çalışmalı ki insanların ihtiyaçları görülmüş olsun. İnsanların medeni yaratılmaları işte budur.[62]

Burada kısaca değineceğimiz bir konu da Ahî Evran'ın *Letâifü'l-hikme* isimli eserinin Konya kadılığı da yapan Sirâceddin el-Urmevî'ye ait olduğu gibi bazı iddialardır. Ahî Evran bu eserini Alâeddin Keykubad'ın davetiyle gittiği Konya'da Ahî Hangâhı/Baş-Tekke'yi kurup şeyhliğini yaptığı dönemde kaleme alır. Kâdî Sirâceddin üretim, esnaf, ticaret ile ilgili kadılığa intikal eden sorunları çözerken zümreler halinde kümelenmiş üreticilerin hak ve yükümlülükleri ile ilgili önemli hususlarda Kâdî Sirâceddin'in, Ahî Evran'ın eserinden yararlandığı, hatta şerh etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Zira Kâdî Sirâceddin'e ait olduğu iddia edilen bu eser dışında başka bir eserinin bulunamamış olması da, bu eserle kadılığı nedeniyle ilgilendiğini, kitap telif çalışması yapmadığını gösteren önemli bir bulgudur.

İbn Haldûn'un "Umran İlmi" Kavramı

Tarih, sosyoloji ve iktisat biliminin temellerini atan ve kurucusu kabul edilen İbn Haldûn (1332-1406), XIV. yüzyılın son çeyreğinde kaleme aldığı eserlerinde, medeniyeti şehirleşmenin yanı sıra medeniyet kuran toplumlarla da ilişkilendirmiştir. İbn Haldûn, Bîrûnî'nin "insanın tabiatı icabı medeni yaşamaya mecbur olduğu", "insanların bir araya gelerek maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması" olarak belirttiği ve "temeddün" olarak nitelendirdiği "medeniyet" kavramından yararlanmıştır. Yine İbn Haldûn, Ahî Evran'ın, Bîrûnî'den alıp geliştirdiği "insan tabiatı icabı medeni yaratılmıştır" görüşünden ve mesleklerin/zümrelerin kümelenerek iş bölümü yapması ve mesleğin pirden/ustadan öğrenilmesi şeklinde tanımladığı "kümelenme" teorisinden de faydalanmıştır.

Bîrûnî ve Ahî Evran'ın insan-ihtiyaçlar-toplum-medeniyet-kümelenme-meslek ilişkisini kurduğu önemli tanımlamalarını, İbn Haldûn eserinin muhtelif yerlerinde alıntılar yaparak ve yorumlayarak kullanmıştır:

> Allah'ın insanı muhtaç yaratmış olması da şu hikmete dayalıdır ki, insanlar hayatlarını sürdürebilmek için iktisadi faaliyette bulurarak ve biraraya gelerek belli üretim faaliyetlerinde yardımlaşmak zorunda kalsınlar ve cemiyetler (topluluklar) halinde yaşayarak yeryüzünü imar etsinler.[63]

62 Ahî Evran, *Letâifü'l-hikme*, Paris Bibliothique Nationale, nr. 99, s. 90a-b.

63 İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadiri Ugan, Ankara: MEB Yayınları, 1968, II, 3, 97.

(…) Malum ve sabit bir şeydir ki, hiç bir insan maişeti itibariyle ihtiyaç duyduğu hususları teminde müstakil değildir. Umranları cihetinden tüm insanlar bu hususta yekdiğerine yardımcı olurlar. İnsanlardan bir taifenin, birbirine yardım etmek suretiyle istihsal ettikleri ihtiyaç maddeleri, istihsale katılanların adedinden kat kat fazla insanın zaruri (ve iptidai) ihtiyaç açığını kapatır. İmdi bir kimse, mesela buğdaydan kendisine yetecek kadar bir miktardaki gıdayı müstakillen ve tek başına istihsal edemez. Ama kimi âlet yapan marangoz ve demirci, kimi sığır bakan, tarla süren, başakları hasat eden ve kimi çiftçiliğin sair külfetlerini üstlenen altı veya on kişi, aynı şeyi istihsal etmeye koyulup, bu işleri aralarında tevzi ettiler mi (iş bölümü) veya bunun için bir araya geldiler mi, bu emekleriyle hâsıl olan belli miktardaki gıda hiç şüphe yok ki, bahsedilen istihsale katılanların (ve yukarda bahsedilenlerin) bir çok kat fazlasına kâfi gelir. Şu halde, bir araya gelindikten sonraki emekler, birleştirilen iş gücü (ile üretilen erzak) çalışanların ihtiyaçlarından ve zaruri ihtiyaç maddelerinden fazladır.[64]

Bilmek gerekir ki insan, hayatındaki bütün hal ve tavırlarında (doğma ve) yetişme çağından erginlik çağına ve ihtiyarlığa kadar kendisi için gıda ve nafaka olacak şeylere tabiatı icabı ihtiyaç duyar. "Ve Allah zengindir, siz ise fakirsiniz" (Muhammed, 47/38, O'ndan başka her şey fakr ve ihtiyaç içindedir). Şânı yüce olan Allah, âlemde var olan şeylerin tümünü insan için yaratmış ve bunları, bir çok âyetlerde insan için minnet vesilesi yapmıştır.[65]

(…) [Sanatlar için mutlaka bir ustaya ihtiyaç vardır], (…) imdi görmenin (ve bizzat müşâhede etmenin) neticesinde hâsıl olan bir meleke, (rivayet ve) haberden hasıl olan bir melekeden daha sağlam ve daha mükemmeldir. Bir çırağın (müteallimin ve öğrenci, *student*) sanatta hazakat (maharet, marifet ve hüner) sahibi olması ve meleke kazanması talimin iyiliği ve üstadın (pir, muallim, *teacher*) melekesi ölçüsünde olur.[66]

İbn Haldûn, medeniyet kavramını iktisadi-sosyal gelişime göre nitelendirip yeni kavramlar üreterek bu kavramı daha da geliştirmiştir. İbn Haldûn tüm bu görüşlerini, Bîrûnî'nin yaptığı gibi eserinin "mukaddime" kısmında ayrıntılı olarak anlatmıştır.

Geliştirdiği medeniyetle ilgili en önemli kavram "umran ilmi"dir. İbn Haldûn, medeniyet kuran cemiyetinlerin gelişimini esas alarak yükselen medeniyetlerin ulaştığı en yüksek seviyeye "umran", bu gelişimi-dönüşümü inceleyen ilme de "umran ilmi"demiştir.

Bîrûnî, tarım ve ticaret devriminin doğudaki merkezinde yaşayan bir araştırmacı olarak ortaya çıkan sonuçları medeniyet kavramını geliştirerek anlatır. İbn Haldûn da tarım-ticaret devriminin batıda yaşayan bir araştırmacı olarak bu devrimlere ilaveten Anadolu sanayi devrimini yakından takip ederek İslâm dünyasında bu devrimin sonucunda yaşanan sosyal-iktisadi yapı dönüşümünü incelemek üzere geliştirdiği metot ve ilme, "umran ilmi" adını vermişti. Anadolu sanayi devriminden önce yaşayan Bîrûnî'nin tarım ve ticaret devrimini görüp bu değişimi mede-

64 İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009, II, 652.

65 İbn Haldun, *Mukaddime*, 2009, II, 693.

66 İbn Haldun, *Mukaddime*, 2009, II, 722.

niyet olarak nitelendirip anlatmasından sonra tarım, ticaret ve sanayi devriminin sonuçlarını gören ve bunu eserlerinde en iyi değerlendiren İbn Haldûn olmuştur. Ahî Evran ise sanayi devrimini başlatmış, sonuçlarını göremeden vefat etmiş, ancak kurduğu Ahî Evran Vakfı'nda yetiştirilen şeyhler, kümelenmeye dayalı sanayileşme modelini Selçuklu'dan sonra Osmanlı'ya da yayarak Anadolu sanayi devrimini tamamlamayı başarmışlardı.

İbn Haldûn, kendisi tarafından ilk kez icat edildiğini belirttiği "umran ilmi" kavramının diğer benzer ilimlerden farklılığını eserinde ayrıntılı olarak anlatır. Bu ilim mantık ilimlerinden olan hitabet (diyalog) ilmi değildir. Bu ilim, hikmet (felsefe) ve ahlâk kaidelerine göre ev ve şehir idaresi, şehir yönetimi ilmi de değildir. Bu iki ilimin (hitabet ilmi ve şehir yönetimi ilmi) konusu ile "umran ilmi'nin ilgisi yoktur. Ancak bazı yönlerden benzer. İbn Haldûn "umran ilmi" kavramını eserinde şöyle anlatmıştır:

> Malum olsun ki, bu maksat hakkında (ve umran üzerinde) konuşmak yeni bir sanat, garip ve cazip bir temayüldür, faydası bol ve değerlidir. Buna vakıf olmayı, araştırma temin etti, derinlere dalmak bu neticeye ulaştırdı. Bu, hatâbe (ve nasihat) çeşidinden bir ilim değildir. Çünkü hatâbe, yani hitabet (*rhetoric*), halkın, belli bir görüşe yöneltilmeleri veya ondan uzaklaştırılmaları konusunda faydalı olan ikna edici sözlerden ibarettir. Bu ilim, "siyaset-i medeniyye" ilmi (*politics*) de değildir. Çünkü medeni siyaset, ahlâk ve hikmetin gereğine göre ya tedbir-i menzil veya tedbir-i medinedir, yani ya aile idaresi veya devlet idaresidir. Bu suretle, halk, nevini ve bekâsını korumasını temin edebilecek olan bir yola sevk edilmiş ve bir idare tarzına kavuşmuş olur. Böylece umran ilminin konusu, ekseriya kendisine benzeyen bu iki disiplinin konularına muhalif ve onlardan farklı bir durumda bulunmuş olur. Umran, yeni çıkarılmış ve kurulmuş (orjinal) bir ilim gibidir. Yemin ederim ki, insanlardan herhangi birinin bu sahada söz söylediğine vakıf olmuş değilim.[67]

İbn Haldûn'un "umran ilmi" ismini verip geliştirdiği ilimler ile daha sonra gelişen araştırma disiplinlerini mukayeseli olarak ele alan inceleyen birçok araştırma ve yayın yapılmıştır. Bu araşırmaların ortak sonucu olarak araştırmacılar, İbn Haldûn'u tarih, sosyoloji ve iktisat bilimlerinin kurucusu olarak tespit etmişlerdir.

Bu noktada, bize göre İbn Haldûn'un kurucusu olduğu kabul edilen bu ilimleri geliştirme sebebi, daha önce tamamlanan tarım ve ticaret devrimlerine ilave olarak Anadolu sanayi devriminin yaşanmasıyla gerçekleşen iktisadi sosyal değişimin sonuçlarını anlama ve araştırma zorunluluğudur. İbn Haldûn, bu büyük yapı değişimiyle İslâm dünyasında büyük bir gelişme yaşandığını görerek, şehirleşme/imar faaliyetlerinin önde olduğu bu gelişime imar etmek/mamur hale getirmek anlamına gelen "umran" demiş ve bu gelişmeyi izah etmek üzere "umran ilmi"ni kurmuştur.

Umran ilmi öncelikle devletlerin hangi gelişme aşamasında olduğunu anlama ilmidir. Bir anlamda, bugün devletleri ekonomik yapıları itibarıyla az gelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmiş ekonomiler olarak tanımladığımız iktisadi-sosyal kriterlerin

---

67 Bk. *Mukaddime*, 2009, I, 204.

Şam'da Büyük Han
W. H. Bartlett

neler olduğunu konu edinmektedir. Umran ilmi, devletlerin ve medeniyetlerin gelişimini zaman içinde incelerken tarih ilmini kullanmakta, toplumun iktisadi-sosyal gelişimini incelerken de sosyoloji ve iktisat ilimlerinden faydalanmaktadır. İbn Haldûn umranda zirveye ulaşan devlet ve medeniyetlerin iktisaden rahata kavuşup kuruluş ve gelişmelerinde önemli rol oynayan kan bağı, din ve ideolojiye dayanan asabiyetlerini kaybetmesiyle çöküşe geçeceklerini de ileri sürmektedir.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, kanaatimizce, İbn Haldun hem Orta Asya'da göçebe medeniyetlerin öncülüğünde başlayan "karma tarım" ve "ticaret" devrimlerini hem de Selçukluların bu devrimleri bir adım öteye taşıyarak gerçekleştirdiği Anadolu sanayi devrimini, kısacası bu büyük iktisadi ve sosyal dönüşümü tahlil etmek üzere çok disiplinli umran ilmini geliştirmiştir. İçinde sosyolojiden iktisat ilmine çok disiplinli bir çok alan içeren umran ilmi, o döneme kadar geliştirilen tek disiplinli ilimlerden farklı olmakla beraber bu ilimlerle de ilişkili bir ilimdir.

İbn Haldûn, medeniyetlerin cengaverlik ruhu ile birlikte asabiyet, din ve ideolojiye sahip fâtih kavimler tarafından kurulduğunu söyler. Ancak İbn Haldûn, medeni toplumun kurulan medeniyetle birlikte doğup, büyüyüp, gelişip yükseldiğini ve sonra bu medeniyetin gerileme ve çöküş dönemine girerek kendisini oluşturan toplumla birlikte yok olduğunu ve bunun kaçınılmaz bir kanun olduğunu belirtmiştir. İslâm medeniyetinin mensubu olarak İbn Haldûn, İslâmi inanışta Kur'ani ifadeyle "Her nefis, ölümü tadacak(tır)" (Ankebut 29/57) âyetini insanların oluşturduğu medeniyetlerle ilişkilendirerek değerlendirmelerinde ana referans olarak alır.

İşte ölümlü insanların oluşturup kurdukları medeniyetleri oluşturan cemiyetler, milletler, devletler de doğup, büyüyüp geliştiken sonra gerileme dönemine girer ve çökerler. Bu kuruluş ve çöküş süresi, medeniyeti kuran topluma göre kısa, orta veya uzun sürede olur. İbn Haldûn, medeniyetlerin yükselme ve nihayet zirveye ulaşması ve çöküşünü "umran" terimi ile ifade etmektedir. Umran, kelime olarak imar etmek, mamur hale getirmek anlamına gelmekte olup İbn Haldûn'a göre terim olarak umran, gelişen, iktisaden kalkınan toplum/millet/medeniyetleri ifade eder ki umrana ulaşan medeniyetler kendi zirvelerine ulaştıktan sonra er veya geç çöküşe geçeceklerdir.

İbn Haldûn'un "umrana erişen medeniyet" tahlili bu noktada konumuz açısından da ayrıca önem kazanmaktadır. İbn Haldûn'a göre umrana erişen medeniyetler, refah ve rahatlığın verdiği etkiyle kuruluşlarındaki asabiyet, cengaverlik ruhunu kaybetmeye başlarlar. Bu nedenle umrana ulaştıktan sonra önce durgunlukla başlar ve nihayet toplumun refah içinde lükse ve aşırı israfa yönelmesi sonucu söz konusu medeniyetin çökmesiyle son bulur. İbn Haldûn, bu tahlilini Avrupa'da 800 yıl yaşayan Endülüs Emevî devletinin bir mensubu olarak yapmıştır.

İbn Haldûn, 1375'de kaleme aldığı eserini özellikle Moğol istilasıyla çöken ve yeniden toparlanmaya çalışan İslâm dünyasına, Şam-Bağdat, Mısır ve Osmanlı Anadolusu'na yaptığı seyahatlerin etkisiyle yeni ilavelerle sürekli zenginleştirdi. Eserinin son versiyonunu 1401'de Endülüs devletinin umrandan artık çöküşe geçmeye başladığı dönemde yayınladı. Endülüs devletinin umrana ulaştığını, medeniyetin/refahın getirdiği rahatlık nedeniyle kuruluşundaki ruhunu kaybetmeye başladığını, artık çöküş dönemine girmek üzere olduğunu açık bir şekilde gördü.

İbn Haldûn da, Bîrûnî'nin Müslüman Arap ve Türk medeniyetleri ve dünya hâkimiyetleri için yaptığı mukayese ve değerlendirmeleri eserinde yapmış ve aynı sonuçlara ulaşmıştır. İbn Haldûn eserinin son versiyonunu hazırladığı 1400'de önce Osmanlı Anadolusu'nu gezdikten sonra -Halep ve Şam'I ele geçiren- Timur'u Şam'da ziyaret etmiş ve eserinde bu ziyaretini değerlendirmiştir. İbn Haldûn eserinde dünyada hâkimiyetin, medeniyetin öncülüğünün göçebe Araplardan göçebe Türklere geçtiğini kaydetmiştir:

> Dünyada iki millet hâkim olmak üzere yaratılmıştır. Biri Araplar diğeri Türkler. Bu iki millet biri mamurenin (dünyanın) güneyinde biri de kuzeyinde olarak komşu kavimler üzerine münavebeli (dönüşümlü) olarak galip gelmişlerdir. Hicri IV. asrın (onuncu yüzyılın) sonuna kadar Araplar dünyaya hâkim idi. Sonra hâkimiyet yavaş yavaş Türklere geçti. Şimdi bu hâkimiyetin Türklerin eline geçişi Timur devrinde en yüksek kemâl noktasını bulmuştur.

Bu değerlendirmeriyle İbn Haldûn âdeta Timur'un Osmanlı Sultanı Yıldırım Bâyezid'ı mağlup edip Anadolu'ya da hâkim olacağını görmüştü. Ancak Osmanlı'nın Timur'dan sonra dünya medeniyetine hâkim olacağını tahmin edememiştir. 1406'da vefat eden İbn Haldûn, İstanbul'un fethini, Balkanların ve Orta Avrupa'nın fethini görmüş olsa

Konya'da 19. yüz yıl başlarında bir pazar yeri

idi şüphesiz Timur için söylediği, İslâm medeniyetinin en yüksek kemâl noktası ifadesini Osmanlı'nın XVI-XVII. yüzyıl dönemi olarak belirtirdi.

Moğol bakiyelerini yok edip Şam'a ilerleyen Timur için "(...) devri beşer tarihinin ve inkişafının en yüksek noktasıdır. Yaratılışından bugüne kadar böyle bir devlet kurulmamıştır. Babil ve İran hükümdarları ve İskender bu büyük Türk cihangirine nisbetle gölgede kalır. Zira devlet asabiye ruhu üzerine kurulur ve onun ehemmiyeti de bu millî asabiyetin kuvveti nisbetinde olur; asabiyet hususunda ise dünyada hiçbir millet Türklere müsavi gelmemektedir."[68] Asabiyetin unsurlarını aile-ırk, din, ideoloji olarak nitelendiren İbn Haldûn, Arapların aile ve dine dayalı asabiyet etrafında kurdukları İslâm medeniyetine göre Türklerin aile-din asabiyetinin daha güçlü olduğunu söyler. Ancak birgün gelecek bu dünya hâkimiyeti, dünya medeniyeti öncülüğü/üstünlüğü Türklerin elinden de kaçacaktır[69] der.

Nitekim Endülüs, 1300'lerden itibaren 200 yıl boyunca önce durgunluk, sonra eyalet yöneticilerinin refahın verdiği özgüvenle kendi bölgelerinde bağımsız olma istekleriyle başlayan iç karışıklık ve ayaklanmalarla çöküş dönemine girmiş, çalkantı devam ederken 1492'de kendilerinden iktisadi-sosyal olarak çok geri bir krallık olan İspanyollar tarafından yenilip yıkılmış, Müslüman nüfus büyük ölçüde kılıçtan geçirilip yok edilmiştir.

Endülüs elçisinin Osmanlılardan 1501 yılında bizzat İstanbul'a gelerek yardım istemesi üzerine II. Bâyezid, Kemal Reis ve Burak Reis'i, daha sonra da Kanuni Sultan Süleyman, Barbaros'u İspanyolları vurmak üzere Endülüs kıyılarına göndermişti. Osmanlı baskısıyla az da olsa kurtarılabilen Endülüslü Müslümanları Kemal Reis, Burak Reis ve daha sonra da Barbaros gemilerle Osmanlı idaresinde olan Garp Ocakları (Tunus-Cezayir ve Libya) topraklarına taşıyıp yerleştirmiş, yine Osmanlı gemilerine alınarak İspanyol katliamından kurtarılan bir kısım Yahudiler de başta Selanik olmak üzere İstanbul'a yerleştirilmişlerdir.

Bu duruma Osmanlıların düşmemesi için reçeteler içeren İbn Haldûn'un medeniyet-umran tahlili, Kâtib Çelebi, Naîmâ,

68 Bk. *Tarihte Usûl*, s. 165.

69 Bk. *Tarihte Usûl*, s. 165.

Koçi Bey, Pîrizâde ve Cevdet Paşa başta olmak üzere birçok Osmanlı aydınını etkilemiştir. Osmanlı'nın zirvede olduğu Kanunî dönemi ve sonrasında devletin zayıf yönleri araştırılıp sürekli ıslahatlarla Osmanlı'nın durgunluk ve çöküşe girmesini önlemeye yönelik birçok lâyiha (araştırma-rapor) hazırlanarak padişaha sunulmuş ve gerekli ıslahatlar yapılmaya çalışılmıştır. Cevdet Paşa'nın belirttiği gibi "ıslahat fikri ve uygulaması Osmanlı'yı devamlı yenileyerek canlı tutan en önemli unsurdu". Bu ifade, Bîrûnî'den mülhem İbn Haldûn'un umran-medeniyet teorisi ve tahlilinin Osmanlılar tarafından çok iyi anlaşıldığını göstermektedir.

SONUÇ

Bîrûnî, Ahî Evran ve İbn Haldûn'a göre medeni yaratılan insanın ihtiyaçlarını en iyi karşılayan yerler şehirlerdi. Medeniyet, yenilik-modernleşme anlamında şehirler, tarım devrimi sonucunda ortaya çıkmış olup, kır-köyden daha ileri idarî, sosyal ve iktisadi organizasyonlardır. Yöneticilerin, din adamlarının, tüccar ve üreticilerin, nüfusun kümelenerek toplandığı, hem tarım ürünlerinin hem de tarım dışı sanayi ürünlerinin bulunduğu, dağıtıldığı ve denetlendiği, maddi ve manevi ihtiyaçların en iyi giderildiği yerdir. Bu nedenle şehirler maddi-manevi ihtiyaçları karşılamanın, bilgiye ulaşmanın aydınlanmanın, yenilenmenin, yani medeniyetin merkezi olmuştur.

Medeni ihtiyaçları karşılayan yeni şehirler, Orta Asya'da Türklerin hâkimiyet alanlarında yaşanan tarım ve ticaret devrimiyle ortaya çıkmıştı. Türk dilinde şehir, İslâm öncesinde kent, balık, balgat, il, yurt, ulus gibi kelimelerle ifade edilmekteydi. İslâm'dan sonra özellikle Selçuklular dünyada şehirlerin gelişme tarihinde önemli bir başarıya imza atarak insanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere önceki kale-şehirleri surla çevrili daha büyük şehirlere çevirmeyi başardılar. Bunun iktisadi dayanağı, göçebe hayvancılık ile bitkisel üretimi aynı ekonomi içinde üretmeyi başarmalarıydı. Selçuklular böylece daha çok ürünün yer aldığı öncesine göre daha büyük şehirler kurmayı başardılar. Şehircilik tarihinde Selçuklular XI. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya, Mâverâünnehir, Horasan, İran ve Anadolu'da fethettikleri küçük kale-şehirleri surla çevrili büyük şehirlere çevirerek Buhara, Semerkand, Merv, Belh, Isfahan, Tebriz, Ani, Erzurum, Kayseri ve Konya gibi büyük şehirlere dönüştürmeyi başardılar. Selçuklular kurdukları bu yeni büyük şehirlere önceleri "şehristan", daha sonra da kısaca "şehir" dediler.

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın himayesinde Bağdat'a yerleşip Nizâmiye medreselerinde eğitim gören Kaşgarlı Mahmud'un Selçuklu hâkimiyetindeki tüm Orta Asya Türk coğrafyasını gezip, deyim, terim, atasözleri ve kelimeleri yörelerine göre tesbit edip kaleme aldığı *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı Türkçe-Arapça sözlükte bu coğrafyada gelişen şehir, kültür ve yaşantılarına dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Kaşgarlı Mahmud, 1077'de tamamladığı sözlüğünde atasözleri, deyimler ve terimleri tespit ederken, Bîrûnî'nin -mukaddime kısmını yayınladığımız- 1030-1048 yılları arasında kaleme aldığı *el-Cemâhir* adlı eserindeki medeniyet, şehir ve yaşamla ilgili tespitlerinden büyük ölçüde istifade etmiştir.

Kitâbu'l-Cemâhir fi'l-Cemâhir'in iç kapağı

9. EK

Kitâbu'l-Cemâhir fi'l-Cemâhir'in Mukaddimesi[1] Ebu'r-Reyhân Ahmed el-Bîrûnî

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla…

Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun ki ezelî ve ebedî yegâne varlık, devamlılık ve sonsuzlukta tek olunca dünyada bâki kalmayı yok olmanın sebebi, sağlık ve selâmeti de âfetlerin ve hastalıkların sebebi kıldı. Sonra rızıkları taksim etti ve ömürleri rızıklara uygun hale getirdi. İşlerde çalışmayı da rızıkların sebepleri yaptı. Suyu bulutlara yükseltmek için güneşi ve ayı yörüngelerinde gezdirerek âmâde kıldı. Bulutların ağırlıklarını azalttığında rüzgârlar onları ölü toprağa sürdü. Yeryüzüne bereketli bir su olarak indi. İnsanların ve hayvanların faydalandığı ardı arkası kesilmeyen ürünler çıkardı. Sonra sular, denizlere akarsu oldu. Toprağa gireni ve topraktan çıkanı, gökyüzünden ineni ve ona yükseleni bilir. Her şeyi ilmiyle kuşatmış, kudret ve hikmetiyle her şeyde hükmünü icra etmiştir. Kendisiyle dalâleti ortadan kaldırdığı, onu göndererek peygamberliği sona erdirdiği Muhammed'e, onun yolundan giden ve onun izzetiyle izzet bulmuş âline, ehl-i beytine ve güzîde ashâbına salât olsun. Tevfîk Allah'tandır…

Bölüm (Beş Duyu Organı)

Yüce Allah –O'na hamdolsun– bütün mahlukatın kusurlarını, ihtiyaçlarını, israf etmeden ve kısıtlamadan tam ölçüyle belirleyerek gidermiştir. Gelişebilecek her şeye beslenme yoluyla büyümeyi takdir etmiştir. Bitkileri az gıdayla yetinebilecek şekilde yaratmıştır. Bitkiler, hızlıca hazmetmedikleri az miktardaki gıdayı tutarlar ve onunla yetinerek yerlerinde kalırlar. Rızkı her yerden ona gelir, ince damarlarıyla onu çekerler ve rızık sıvı halde köklerine ilerler. Güneşten dolayı oluşan havanın ısısını dallarından kaldırır ve rutûbet verir. Köklerinde oluşan gıda en yüksek bölgelerine iletilir ve bu gıdayla büyür. Sonra yaratılışı gereği yaprak, çiçek ve ürün verir. Hayvanlarda ise gıda süratle hazmedildiği ve yerinden hareket ettiği için, yerinde kaldığı takdirde onu doyuracak yeterli rızık gelmez, üstelik ağzıyla çiğneyerek hazma ihtiyaç duyar; bu yüzden azığını aramak için (kendisine verilen) hareket organlarıyla yeryüzünde dolaşır. Kendisine temas eden veya uzaklaşıp ayrılan şeyleri hissetmesi için hayvanlara nimet olarak beş duyu verilmiştir. Görme duyusuyla uzaktan, korkmuş, ürkmüş varlığı algılar, ona

---

1 Bu kısımda, Bîrûnî'nin yukarıda belirtilen görüşlerininin önemli bir kısmının yer aldığı Mukaddime'sinin Türkçe çevirisi ilk kez yayınlanmaktadır. Bîrûnî'nin *Kitâbu'l-Cemâhir fi'l-Cemâhir*'in "mukaddime" kısmının çevirisini bu eser için hazırlayan Yavuz Uzgur'a teşekkür ederim. (A. Kala)

في حال الاتصال حتى يشبعه ويكفيه بل دام احتياجه الى القضم والخضم
جعل متنقلا بالات الحركة في اكناف الارض لطلب القوت فانعم عليه
واعطى للشعور بما ماسه مما بانيه وغايره حواس خمس من بصر يدرك به
المرغوب فيه من بعيد فيسرع الى اقتنايه والمرهوب حتى يهرب منه ويستعد
لاجتنابه واتقايه ومن سمع يدرك به المذكور من حيث لا يدركها البصر فيتاهب
لهما ومن شم يدله عليهما من حواس فيهما فيفتنيه ٭ ودوق يظهر له الموافق
من الغذا وعين الموافق ٭ ولمس يعرف به الحر والقر والرطب واليابس
والصلب واللدن والخشن واللين فينتظم بها في الدنيا معاشه ويديم انتعاشه
ترويجه الحواس تنفعل بمحسوساتها باعتدال بلذ ولا يوذي دون افراط
يولم ويتوي فالبصر محسوسه النور الحامل في الهوا الوان الاجسام خاصة
وان حمل ايضا غيرها من الاشكال والهيات حتى يعرف بها كمية المعدودات
والسمع محسوسه الاصوات والهوا حاملها اليه ٭ والشم محسوسه الروايح
والهوا يوصل حواملها الى الخياشيم اذا انفصلت من المشموم كانفصال البخار
من الماء باختلاط اجزايه المتبدده بالهوا ٭ والدوق محسوسه الطعوم
والرطوبة تحملها وتوصلها الى الذايق وتولجها في خلله فان الاته من اللسان
والحنك واللهوات متى كانت يابسة لم تحس بشي من الطعوم وهذه
الحواس الاربع متفرقة في البدن مختصة باماكن لها لا تعدوها ٭ واما
خامستها وهي اللمس فانها عمت جميع البدن في اعضايه وفي الات سايز
حواسه ولم ينفرد بها اليها دونه واول ما يلاقي الايميات التي هي محسوساته

Kitâbu'l-Cemâhir fi'l-Cemâhir'in ilk sayfaları

بسم الله الرحمن الرحيم والحمد لله رب العالمين
الذي لما توحد بالازل والابد وتفرد بالدوام والسرمد جعل البقا
في الدنيا علة الفنا والسلامة والصحة داعية الافات والادواء ثم قسم
الارزاق ووفق الاجال وصير سببها الاشاحة في الاعمال كما سخر الشمس
والقمر دايبين على رفع الماء الى السحاب حتى اذا اقلت الثقال شاقها الرياح
الى ميت التراب وانزله الى الارض ماء مباركا فاخرجت به خيرا متداركا
متاعا للانام والانعام الى ان يعود بحزبه الى البحار للاستقرار يعلم ما يلج
في الارض وما يخرج منها وما ينزل من السماء وما يعرج فيها قد احاط
بكل شي علما وامضى فيه بقدرته وحكمته حكما وصلى الله على من كشف به الضلالة
وختم بارساله الرسالة محمد وعلى من اهتدى بهديه واعتز بعزه من آله
واهل بيته وصحابته اجمعين فصل قد اراح الله تعالى وله الحمد
على جميع المخلوقات بكنه حاجاتها وبقدر لا اسراف فيه ولا تقتير وجعل
النمو الذي هو في جميع افطار القابل له طارية عليه ومستجلبة اليه
سببا هو الاغذاء وصير النبات منتهيا بالقليل من الغذا ما سكاله لا ينهض
بسرعة فاقتنع وثبت مكانه يأتيه رزقه من كل مكان فيجذبه بعروق
دقاق في دقة الماء سارية الى جرثومته ورفع شحونة الحوبا الشمس من اغصانه
ورطوباته فيجذب ما حصل في الاسافل الى اعالي اقنابه ونموابه ثم
تجري الى ما خلق له بالابراق والازهار والاثمار ولما اسرع انفصام
الغذا في الحيوان وكان منفصلا عن منبته فلم يأتيه رزقه الذي كان يأتيه

yaklaşmak için süratle koşar veya kendisini korkutan şeyi algılar, ondan uzaklaşmak ve korunmak için kaçar. İşitme duyusuyla gözün algılayamadığı sesleri algılar ve ona göre harekete geçer. Tatma duyusuyla kendisine uygun olan veya olmayan gıdayı algılar. Dokunma duyusuyla sıcak, soğuk, yaş, kuru, katı, esnek, sert ve yumuşak nesneleri tanır. Bu duyularla dünyada düzenli bir şekilde canlılığı devam eder.

Ara[2]

Duyular, algıladıkları nesneler kendilerini rahatsız edecek derecede aşırılıktan uzak, itidal üzere oldukları takdirde eziyet görmeden zevk alarak etkilenir. Görme duyusunun algı nesnesi, başka şekilleri ve biçimleri (görünümleri) de taşımakla birlikte havada cisimlerin renklerini taşıyan ışıktır. Böylece cisimlerin boyutları bilinir. İşitme duyusunun nesnesi havanın taşıdığı seslerdir. Koklama duyusunun algı nesnesi, tıpkı sudan ayrılıp parçaları havada dağılan buhar gibi, cisimden ayrıldığı zaman havanın buruna ulaştırdığı kokulardır. Tatma duyusunun nesnesi, rutubetin taşıyıp kendisine ulaştırdığı ve aralıklarına nüfuz ettirdiği tatlardır. Tatma duyusunun organları, dil, damak ve küçük dildir. Bu organlar kuru oldukları zaman tatları hissetmezler. Zikredilen bu duyular bedenin belli bölgelerine dağılmış olup kendi yerlerini aşmazlar. Ancak beşinci duyu olan dokunma duyusu bedenin bütün azalarına ve diğer duyu organlarına yayılmıştır. Hiçbir bölgeye mahsus değildir. Dokunma duyusunun nesneleri ilk olarak bedenin dışıyla temasa geçer. Bu yüzden ilk olarak dokunma hissini deri algılar. Sonra yumuşaklık ve letâfetine göre deri altındaki bölge dokunmayı hisseder. Ta ki en sert ve yoğun olan kemiklere ulaşır. Dokunma duyusu kemiklerde yok olur.

Ara

Hisler her ne kadar yakalamak veya sakınmak için hayvanlara verilen (ortak) özellikler olsa da insan türü, şeref kazandığı ve üstünlükleriyle ikram gördüğü akıl gücü sayesinde hayvanların tümüne üstün gelmiş, yeryüzünü mamur etmek ve yönetmek üzere (Allah'ın) halifeliğine aday olmuştur. Yeryüzü ister istemez ona boyun eğmiş, gece ve gündüz onun hizmetine âmâde kılınmıştır. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Görmüyorlar mı ki biz onlar için ellerimizle hayvanlar yarattık da onlara sahip olmuşlar*" (Yâsin 36/71).

İnsan, kendisine verilen bu nimet olmasaydı, yeryüzündeki en küçük bir varlığa bile mukavemet edemezdi. İnsan kuvvet bakımından hayvanlardan farklıdır, savunma ve dövüş âletlerinden (organlarından) yoksundur.

---

2 "ara" yazmadaki "terviha" kelimesinin karşılığıdır. Her yeni bahis açılırken alt başlık olarak bu ifade kullanılmıştır.

Yüce Allah insanın ağzından şu sözü hikâye ederken doğru söylemiştir: "*Ne yücedir o Allah ki bunları emrimize verdi, yoksa biz onları kendimize asla boyun eğdiremezdik*" (Zuhruf 43/13).

(Allah) bu bağışta bulunup bu lütuftan sonra kendi gayretiyle güçlenmesi için insanı mükellefiyete ehil kılınca -zira arzu edilen şeyler yorulmakla, iyilikler sevilen şeylerden infak etmekle elde edilebilir- duyulardan ikisine ayrı bir özellik vermiştir. Bu ikisini, algılanan (somut) nesnelerden makulâta (akılla bilinen nesnelere) basamak yapmıştır. Görme algısı, mahlukattaki hikmet eserlerini müşâhede edip yaratılanlardan yaratana delil bulmak içindir.

Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Biz onlara delillerimizi hem âfakta (dış dünyada) hem de enfüste (iç dünyalarında) göstereceğiz. Tâ ki onlara onun hak olduğu ortaya çıksın*" (Fussilet 41/53).

"*(O) yedi göğü birbiriyle uyumlu yaratandır. Rahman'ın yarattığında hiçbir düzensizlik göremezsin. Haydi, çevir gözünü! Hiçbir çatlak görebilir misin?*" (Mülk 67/3).

"*Göklerde ve yerde nice âyetler vardır ki onlardan yüz çevirip yanlarından geçerler*" (Yusuf 12/105). Duyma algısı ise Allah'ın emir ve yasaklarını bildiren sözünü işitmek ve bu hususlarda onun ipine yapışmak içindir ki böylelikle Allah'a yakınlaşır ve onun gerçek sığınağına ulaşır. Bu, havas ve avamdan hiç kimseye gizli kalmayan bir gerçektir.

A'şâ b. Rebîa şöyle demiştir: "İki yanımın arasındaki kalbim bilmektedir sanki / Gözlerimin gördüğü kulaklarımın işittiği her şeyi".

Bu sözüyle bilginin bu iki duyu organıyla meydana geldiğini açıklamış ve bilgiyi beyine değil de kalbe izafe etmiştir. Bu, halk arasında meşhur bir görüştür.

Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Şüphesiz kulak, göz, kalp, bunların hepsi ondan sorumludur*" (İsrâ 17/36).

Ebû Temmâm demiştir ki: "Hikmet sahiplerinin tümünün dediği şudur / Kişinin dili kalbinin hizmetçilerindendir".

Cümeyyil bin Muammer el-Uzrî de şöyle demiştir: "Eğlence için bir yerde iken biz / Kulaklardan ve gözlerden korkarız".

Çünkü bu iki organ, (bir şeyi) takip eden kişinin araçlarıdır. Kendisinden gizlenen şeylere vâkıf olmak amacıyla açık yakalamak için gözlerini dört açar ve kulak kabartır. Bir konuda nimetin kadri ancak kaybedildiğinde bilinir. Bu yüzden bu duyu algısının değeri ancak işitme duyusundan yoksun sağıra bakarak, görme duyusunun değeri görme duyusundan yoksun köre bakılarak bilinir.

Tâ ki Yüce Allah'ın "*Görmeleri yokken körlere doğru yolu sen mi göstereceksin?*" (Yunus 10/43), "*Akıllarını kullanmazlarken sağırlara sen mi işittireceksin?*" (Yunus 10/42), sözleri tahakkuk eder. Diğer duyulara gelince, her ne kadar insan onların algı nesnelerini en uç gayelerine ulaştırmak için fikrini ve (olgulardan) sonuç çıkarma gücünü işletse de onlar bedende nefsânî özellikler olmaya daha uygundur. İnsani özelliklerden daha çok hayvani özelliklere benzer.

Ara

Yakınlık, aynı cinsler arasında olur. "Şekil şekle meyleder, kuşlar ülfet ettikleriyle birlikte konar!" denmiştir. Görmez misin ki dilsize göre diğer insanlar da dilsizdir. Çünkü onlarla sadece çeşitli organlarını kullanarak isteklerini, maksatlarını işaret ve ima yoluyla bildirerek konuşabilir. Sağır kendisi gibi bir sağırla nasıl da huzur bulmaktadır?! Dilini anlamayan bir toplum içinde kendi dilini anlayan bir insanı bulan kişi gibi nasıl da ona yönelmektedir?!

Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*O, sizi tek bir nefisten yaratan, kendisiyle huzur bulsun diye ondan da eşini yaratandır.*" (el-A'râf 7/189).

"*Onlarla huzur bulmanız için kendinizden eşler yaratması, aranızda sevgi ve merhamet meydana getirmesi onun (varlığının) delillerindendir.*" (er-Rum 30/21).

"İnsan" böyle bir şeye kavuşursa kötülükten emin olur. Bu durum, yakınlığı kat kat çoğaltan vahşeti (yalnızlık) yok eden huzur verici bir ganimettir. İki kişi arasında birine veya her ikisine dönen bir fayda meydana gelmesi, arzuların uyuşmasında ulaşılabilecek en uç gayedir. Böyle yakınlaşmalar çoğaldığı zaman köylerde, şehirlerde ve varoşlarda topluluklar meydana getirmeye yol açan yardımlaşma ortamı oluşturur.

Ara

İnsan bedeni, ancak zorlayıcı (baskın) bir güçle bir araya gelebilecek olan zıt unsurların terkibinden yaratılmıştır. Nefis (ruh), çoğu hallerinde bedenin mizacına tabidir. Bu yüzden (bedenin mizacına göre) çeşitli hallere bürünür ve ahlâkı değişir. Malumdur ki birleşmeye zorlanmış olan bir terkip, ayrışma yoluyla bu zorlayıcı gücü izale etmeye eğilimlidir ve (bünyesindeki bir) zıt unsur, karşısındaki başka bir zıtla mücadele edip onu kendine uygun hale getirmeye çalışır. Bu durum canlının, kendisini dıştan kuşatmış olan zıt (unsurlar)dan dolayı bünyesinde harekete geçen bela ve hastalıklara yakalanmasının sebebidir. Sonra insan (gerekli) organlardan yoksun, aciz bir varlık olduğu için dışarıdan gelecek belalara açıktır, (bu yüzden) kendisini koruyacak şeye muhtaçtır ve kendisine yetecek şeye mecburdur.

(Şair) şöyle demiştir: "Kişiyle birlikte ihtiyaçları da ölür / Kaldığı müddetçe ihtiyacı da kalır".

Bu belalar tek cins değildir, bu yüzden (insan) tek başına onlara katlanamaz ve onlara karşı tek bir yardımcı yetmez. Ancak bir grubun başa çıkabileceği kadar çok çeşitlidir. Bundan dolayı aralarında fırkalaşma ve gruplaşmalar olsun diye Allah insanları farklı farklı yaratmakla birlikte insan medenileşmeye muhtaçtır. Şehirlerde bir araya gelmeler çeşitli istek ve meraklar çerçevesinde olur, aksi takdirde en fazla rağbet gören tek bir seçim üzerinde odaklanırlar ve sonra diğerleri zayi olur. İnsanların eşit düzeyde olmaları hepsinin helâk olmasına yol açar. İstek ve arzular farklı olunca meslek ve zanaatlar de çeşitlenmiş ve insanlar birbirleri için bedel karşılığında âdil bir şekilde çalışır olmuşlardır. Zorla veya belli bir bedel karşılığında çalıştırmak devamlı ve düzgün bir şekilde yürümez. Ne var ki ihtiyaçların çok olması, bunların farklı zamanlarda ortaya çıkması ve bir kişinin, başkasının elindeki şeye her zaman ihtiyaç duymaması, insanları özel bedeller yerine herkes için geçerli olacak pahalar (değerler) aramaya sevk etmiştir. Sonuç olarak görüntüsü hoş, varlığı değerli, uzun ömürlü, birleştirerek büyütülebilecek, bölerek ve parçalayarak küçültülebilecek, nakış ve resimlerle mühürlenebilecek, çeşitli durumlara ve şekillere bürünebilmekle birlikte özü ve maddesi sabit kalabilecek şeyleri (kıymetli madenleri) değer (para) olarak seçmişlerdir. Ayrıca Cenâb-ı Hak ihtiyaçlarını gidermesi için insanlara birtakım âletler (organlar) vermek yerine, âyetlerde dikkat çekilen akılla, sonra âhiretlerinin hayrına kılavuzluk eden peygamberlerle –salât onların üzerine olsun– ve halk içinde onların halifesi olarak dünyanın hayrı için adalet vazifesini yüklenen krallarla onlara yol gösterdi. Aynı şekilde kullarına şefkatinden dolayı ve onlara açık bir lütuf olarak alışverişte kullanmaları için bütün ölçülebilen değerli nesneleri (kıymetli madenleri) daha onları yaratmadan önce yerlerin içine, yüce dağların altına koymuştur.

Yüce Allah bu gerçeği şöyle bildirir: "*Orada (yeryüzünde) sabit dağlar yerleştirdik ve orada ölçülebilen her şeyi bitirdik*" (Hicr 15/19).

Sonra talep edilen şeylerin pahaları (bedelleri-fiyatı) hoş olsun diye insanların bütün menfaatlerini altın ve gümüşte takdir etmiş, onlara yol göstermiş, insanlar da uzun asırlarca bulundukları madenlerden onları çıkarmış, hainlerin bu madenler yerine sahtelerini yapmalarına mani olmak, eriterek onları kirlerden arındırıp basmak (para basmak) için yetkiyi siyaset üstlenmiştir. (Yalnızca Hükümdar para bastırma yetkisine sahiptir). Çünkü her gerçek ve dürüstün karşısında sahtesi ve sahtekâr vardır. Sahtekâr sahte olan şeyin, gerçeğinin yerine revaç bulmasını ister. Bu ve benzeri durumlar, halk içinde yüksek konumda olanla alçak konumda olanlar arasında adaleti tesis ederek, asil ile zayıf arasında eşitlik prensibini hayata geçirerek Allah'ın emirlerini yerine getirmekle, yaratıklar içinde halife ismini ve yeryüzünde Allah'ın gölgesi nişanını hak etmesi için siyasetin şartlarına riayet etmeye yöneticileri mecbur bırakmıştır. Allah hayrı hakkıyla getiren kişiyi muvaffak etsin!

Ara

Sarı ve beyaz "altın ve gümüşle" insanlar için hayatın yükleri ve yaşam şartları kolaylaşınca gönüller bu ikisine kaydı ve kalpler onlara yöneldi. Elden ele dolaşmaya başladılar. İnsanlar onları birikmeye ve çoğaltmaya koyuldular. Bunların şeref ve azametleri kendi tabiatlarından değil insanların değer vermelerindendir. Hukuki bir temelden değil insanların "değerleri konusunda" mutabakata varmalarındandır. Çünkü bizzat kendileri ne açlığı ne susuzluğu giderebilir, ne bir sıkıntıyı giderebilir ne de bir ezayı kaldırabilir. Kişiyi ayakta tutacak ve türün varlığını devam ettirecek yiyecek, insanların sıkıntısını ortadan kaldıracak, sıcaktan ve soğuktan koruyacak giyecek veya bu konuda yardımcı olacak barınak olmayan bir şey olan altın ve gümüş haddizatında değerli değildir.

Onun (altın ve gümüş paranın) değeri, insanın mecbur ve muhtaç olduğu bir şeyi elde etmesine vesile olduğu zaman, insanlar tarafından verilen (vaz edilen) arızî bir durumdur. "Kıymetli madeni paranın itibari değeri vardır". Bu yüzden isteklere ulaşmada vesile/aracı olduğu için onu mutlak olarak "kayıtsız şartsız" "hayır/iyilik" diye isimlendirmişlerdir.

Kur'ân-ı Kerîm ondan (altın ve gümüşten) insanların bildikleri ve "söyledikleri" şekilde şöyle bahsetmiştir:

"*Size ölüm geldiği vakit, bir hayır olarak "mal-para" bırakacaksa*" (Bakara 2/180); "*Hayrı engelleyene, haddini aşıp insan hakkına tecavüz edene, günahkâra (...) itaat etme!*" (Kalem 11, 12).

Şu söz de dilden dile dolanır: "Dirhemle (para vererek) cömertlik yapan, hayırların tümüyle cömertlik yapmış olur".

Çünkü bizzat paranın kendisi hayır olmasa da "hayırlara sebep olmasıyla" içinde hayır barındırmaktadır. Deniz yolculuğuna çıkan birisi şu olayı anlattı: "Rüzgâr, gemilerini rotanın dışına bir adaya sürüklemiş. Adada demirlemişler, kendisi de yolcularla birlikte adaya çıkmış. İhtiyacı olanı alıp karşılığında mal sahibi adama bir dinar ödemiş. Adam dinarı kontrol etmiş, koklamış, ağzına alıp tadına bakmış. Bu duyuları ile dinarda zevk-tat alabileceği herhangi bir etki görmeyince, kendisine dinarı iade etmiş. Çünkü faydalı bir şey karşılığında faydası olmayan bir şeyi almayı uygun bulmamış."

Gerçi bu faydalı mal verip karşılığında yine faydası olan mal almak yerlilerin hayat tarzlarının bir gerçeği olarak ihtiyaçları karşılamak için yardımlaşmada bir "tabii muamele"dir. Ancak dünyadaki ülkelerden/ yönetimlerden bize ulaşan haberlere göre ise genellikle insanlar Allah'ın kendilerine ihsan ettiği, gözlerine hoş gelen ve tutkunları oldukları altın ve gümüş metaller olan madeni paralara koydukları değer karşılığı mal alarak yani "vazı muamele" ile ihtiyaçlarını/işlerini görürler. Bu durum, insanların me-

tal paralara değer vaz etmelerinden dolayıdır. Yoksa paranın bizzat metal değerinde, metal paradaki kadar değer yoktur.

Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "*Bilin ki dünya hayatı sadece bir oyun, eğlence, bir süs ve aranızda övünüp böbürlenme ve bir de mal ve evlât çokluğunda yarışmadan ibarettir!*" (Hadîd 57/20), "*Kadınlara, evlâtlara, altın ve gümüş yığınlarına, güzel cins atlara, davarlara ve ekinlere karşı ihtiraslı sevgi, çekici ve hoş gösterildi insanlara. Oysa bütün bunlar, bu dünya hayatının zevk ve nimetleridir. Allah katındadır asıl varılacak güzel yer!*" (Âl-i İmrân 3/14).

Cenâb-ı Allah, hayat düzeninin kadınlarla, göz bebeği evlâtlarla, mal stoklama ve biriktirme konusunda güçlü bir arzu ile sağlandığını açıklamıştır.

Mal biriktirmek ise ancak talanla, saltanatla veya rehinle ve ticaretle mümkün olur.

Allah mal biriktirenleri şöyle yermektedir: "*Altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda harcamayanlar var ya, onları acıklı bir azap ile müjdele!*" (Tevbe 9/34).

Halbuki Allah, yararlanmaları için aralarında tedavülde olsun diye altın ve gümüşü yaratmıştır. Her ne zaman tedavülden çekilip biriktirilirse (iddihar edilirse), halkın bunlardan istifadesi kesilir ve Allah'ın emrine ve iradesine muhalefet edilmiş ve ceninlerin gelişirken tekrar ana rahmine döndürülmesi gibi altın ve gümüş yer altındaki ilk hallerine döndürülerek Allah'ın lutfu örtülmüş olur. Çünkü altın ve gümüş, madenlerinden çıkarıldıkları zaman ancak, yenilmesi ve infak edilmesi uygun olan hasat edilmiş ekinler ve boğazlanmış davarlar gibi olurlar. Aynı şekilde çıkarıldıkları vakit bu mallar, dinar veya dirhem gibi "paralar" şeklinde darbedilip ticarette ve hakların verilmesi konusunda hesap aracı olarak elden ele tedavül etmesi gerekir.

Ara

Mürüvvet (adamlık, cömertlik, güzel ahlâk) kişinin kendisi, eşi dostu ve durumuyla alakalıdır. Fütüvvet (delikanlılık) ise bunları aşan bir karakterdir. Mürüvvet sahibi kendisinden ve kazandığından başka bir şeyle sorumlu değildir. (Sahip olduğu nimetleri) Allah'ın kendisine helal, başkalarına haram kıldığını düşünmeksizin başkalarının borçlarını üstlenir ve onları rahat ettirmek için sıkıntılarını yüklenirse güçlü, halim selim, vakur, zorlukları yüklenebilen, mütevâzı olmakla birlikte şanlı bir delikanlı (fütüvvet sahibi) olarak tanınır, her ne kadar liyakati olmasa bile yüksek mevkilere çıkar ve bunu soyu sopu ile değil, hakkıyla elde etmiş olur. Cahza el-Bermekî şu hâdiseyi nakletmiştir: "Basra'da bir adam vardı. Her gün en güzel kıyafetini giyer, en gösterişli hayvanına biner ve insanların ihtiyaçlarına koşardı.

Niçin böyle yaptığı sorulunca şöyle demiştir:

"Ben en saf şaraplardan küp küp tattım. En hoş vakitlerde, ağaçlardaki kuşların tatlı

nağmelerle şakımaları gibi güzel şarkı söyleyen kadınlardan şarkılar dinlerken içtim. Fakat iyilik ettiğim ve arkadaşlarımın yanında bana teşekkür eden bir kişiden duyduğum mutluluk gibi mutluluk duymadım".

Bu yüzden şöyle denmiştir: "Fütüvvet, makbul bir güzellik (tebessüm), başkalarına saçılan nimet, iyi görülen iffet ve eziyeti ortadan kaldırmaktır".

Köklü bir aileye mensup birisi, atalarının şerefini kullanarak İsmail b. Ahmed es-Sâmâni'ye dilekçe sunmuştu. İsmail b. Ahmed dilekçeye şu tevkîyi düşmüştü (cevap vermişti): "İsam gibi (kendi şerefinle efendi) ol, atalarının kemikleriyle değil!"

Şairin şu sözüne atıf yapmıştı: "İsam'ın kendisi İsam'ı efendi yaptı. Ona cesareti ve atılganlığı öğretti."

Yüce Allah'ın şu sözü de bu gerçeğe işaret eder: "*Çoklukla övünmek sizi kabirlere varıncaya (ölünceye) kadar oyaladı*" (Tekâsür 1-2).

Bir Yunanlı da şöyle demiştir: "Kendini akrabalarına nispet eden, geçmiş atalarıyla övünen kimse ölüdür, onlar canlıdır."

Şair de şöyle demiştir: "İnsan kendi (kişiliği) ile yüceliğe ulaşmazsa / Çürümüş kemiklerle övünmenin hiçbir değeri yoktur."

Bazen fütüvvet (yiğitlik) ifrata kaçar. Utanç verici bir duruma düşmeye tenezzül etmemek, zulmü önlemek veya komşularının hakkını korumak uğruna kendinden vazgeçecek kadar başkalarını malına mülküne tercih etme noktasına varır. Bu ya yukarıda zikredilen (yağmacı) çöl şairlerinde olduğu gibi kahramanlıkla olabilir ki bazıları misafirlerini ve kendilerine sığınanları korumak için kendilerini feda etmişlerdir.

Hatta bazıları çadırları etrafına konan çekirgeleri korumak ve avlanmamaları için gerekirse savaşmak gibi saçma ve delice işler yapmışlardır.

Ya da Hâtem et-Tâî'nin yaptığı gibi cömertlik ve ihsanla olur ki hasmına mızrağı vererek kendisini riske atmıştır. Hasmı ölmek üzere idi, canı boğazına dayanmıştı. O anda bir çıkar yol olarak Hâtem'den mızrağını kendisine bağışlamasını istemiş, Hâtem de isteğini reddetmeyi gururuna yediremediği için mızrağını ona vermiştir.

Başka bir örnek de Ka'b el-İyâdî'dir. Kendi payına düşen suyu dostuna vermiştir. Suyu dağıtan kişiye, "Kardeşim Numeyrî'ye ver!" demiş, adam da suyu ona vermiş, Ka'b ise susuzluktan ölmüştür.

Şair şöyle demiştir: "Canını başkası için vermek cömertliğin doruk noktasıdır."

Başka bir şair de şöyle demiştir: "Yiğitler yiğidi sabah ve akşam şarabını içmek için gidip gelen değildir / Fakat yiğitler yiğidi düşmana zarar vermek, dostuna fayda vermek için gidip gelendir."

Ali bin Cehm de şöyle demiştir: "Özgür insanın elinden nimetin gitmesi utanç değildir / Asıl utanç, güzel halin (nezaketin) yok olmasıdır."

Birincisinde demek istediği fütüvvet ancak elin geniş olmasıyla ve bol nimetlerle mümkün olsa da bazen onun elde etmek için gayretler eşit olduğu halde, talih, maksada ulaşmakta bazılarına yardım etmeyebilir. Bu durumda öyle kişiler kınanamaz.

İkincisinde demek istediği ise özgür kişinin asil ruhu, engele karşı direnir ve bayağılıktan korunmaya çalışır. Mümkün oldukça rahat bir halde imiş gibi görünür, darda olduğunu gizler.

Halini bilmeyen kişi, iffetinden dolayı onun halinin vaktinin yerinde görünmesine, temiz bedenine, hoş kıyafetine ve "*Sadakalarınızı başa kakmak ve eziyet etmek suretiyle boşa çıkarmayın!*" (Bakara 2/264) âyeti gereğince Allah'ın kendisine verdiği rızkı başa kakmadan başkalarıyla paylaşmasına bakarak zenginlerden zanneder. Cenâb-ı Allah bu âyetinde cömertliğinden dolayı veya Allah'tan sevap umarak değil de, kötü bir maksatla gösteriş için infakta bulunan kişinin amelinin boşa gittiğini haber vermektedir.

Ara

Akıllı insan sadece kalıcı olan ruhani şeylerden zevk alır. Algılanan (maddi) nesnelerin gerçek hallerinden ve bu hallerin bildirdiklerinden gâfil kişi ise, hayvanların bakıp oynadıkları, renkleri, "zevkleri" içinde yuvarlandıkları dünyanın çeşit çeşit ziynetlerine ve kuşandığı parlak ihtişama gözünü diker. Ancak işlerin farkında olan akıllı kişi, dünyanın bu haline basiret ve ibret gözüyle bakar ve ruhi bir zevk alır.

Gâfil insan ise sabah akşam şarabın ve şarapçının yanında vakit geçirir. Ancak böyle insanların zevkleri uzun sürmez. Bu zevkli, parlak vakitler sararır, şâşaası dağılır, rüzgârların parçaladığı samana, fırtınaların savurduğu toza, sellerin sürüklediği köpüklere döner. Artık cefa vakitleri gelmiştir. Safâ vakitlerinin ise, gönüllerinde uzak bir hatırası kalmıştır. Güzel kokulu, safran renkli yanaklar, yasemin bakışlı gözler, gülnar çiçeği gibi dudaklar, yağmurdan sonra papatya gibi parlayan beyaz dişler, menekşeyi andıran tüylü bıyıklar... Tüm bu hatıralar gece ve gündüzlerin peş peşe geçmesiyle ömürleri sınırlı, cennet gençleri gibi halleri ebediyen sürmeyecek insanlar/kişiler içindir. Bu geçici sefâ ve cefâ yanında insanlara nimet olarak toprak altına konulmuş mücevherler, uzun dönemler boyunca denizlerin derinliklerinde saklı yığın yığın kıymetli taşlar Allah tarafından bahşedilmiştir.

Âyetlerde şöyle ifade edilmiştir: "*O denizlerin her ikisinden inci ve mercan çıkar. O halde Rabbinizin hangi nimetini yalanlıyorsunuz?*" (Rahman 55/22-23), "(...) *ve o denizden takındığınız süs eşyası çıkarıyorsunuz*" (Nahl 14).

Diğer bir âyette cennet hûrileri bu mücevherlere şöyle benzetilmiştir: "*Onlar sanki yakut ve mercandır*" (Rahman 55/58).

6

واليه يرجع قول الله عز وجل الهاكم التكاثر حتى زرتم المقابر
وقال بعض اليونانيه من مت بقراباته وافتخر بموتي اسلافه فهو
الميت وهم الاحيا ∴ قال الشاعر ∴

اذا المرء لم ينهض بنفس ابي العلى فليس عظام البالیات بمفخر

وربما افرط الفتى فتجاوز ايثار الغير على الملك طلبا لبذل النفس ايضا من تحمل
العار ارد فعا للظلم وحفظا لحق الجوار ∴ اما بالبسالة كالمذكورين
في صعاليك العرب خاصة فمنهم الذين فكوا اضيافهم والمستجيرين بهم
بانفسهم حتى ان فيهم من خرج فعله الى سحف او جنون من حمايته الجراد
النازل حول جنابه وقتاله دون صيدها ∴ واما بالكرم والسماحة
كحاتم الطائي الذي غرر بنفسه في هبة الرمح لخصمه وقد اشفى به على
الهلاك وبلغت نفسه التراقي فاختال في استيهابه الرمح واستنكف
حاتم عن رده ودفعه اليه ∴ وكعب بن مامه الايادي بايثار الغير بحصته
من الما المقسوم بالحصى اذ قال اسق اخاك النمري فسقاها اياه حتى هلك عطشا

والجود بالنفس اقصى غاية الجود ∴

وقال الشاعر ∴

وليس في الفتيان من راح واغتدى لشرب صبوح او لشرب عبوق
ولكن في الفتيان من راح واغتدى لضر عدو او لنفع صديق

وقال علي ابن الجهم ∴

ولا عار ان زالت عن الحر نعمة ولكن عار ان يزول التجمل

Kitâbu'l-Cemâhir fi'l-Cemâhir'den örnek sayfalar

الى مثل حالهما الاولى في بطن الارض كرد الاجنه من النسيم الى رحم الام
فان الذهب والفضه اذا اخرجا من معادنهما صارا كالزروع المحصودة
والانعام المذبوحة لا يسوغ غيرا كلها وانفاقها كذلك هذا المال ليس
له بعد الاستنباط غير الطبع عينا وورقا وترديده في الايدي على حبه
تجاره اوايتا في حقوقه س ر ي ح ه المروة تقصر على الرجال في نفسه ودويه
وحاله والفتوة تتعداه واياها الى غيره والمرء لا يملك غير نفسه وقنيته
التي لا ينازع فيها انهاله فاذا احتمل مغارم الناس وتحمل المشاق في اراحتهم
ولم يظن بما احل الله له وحرمه على من سواه فهو الفتى الذي اشتهر بالقدرة
عليها وعرف بالعفو والحلم والرزانة والاحتمال والتعظيم بالتواضع ترقى
الى العليا وان لم يكن من اهلها وسود باستحقاق لا عن خلود دار كما
حدث جحظة البرمكي انه كان بالبصرة رجل يلبس كل يوم احسن ثيابه
ويركب افره دوابه ويسعى في حاجات الناس فقيل له في ذلك فاجاب
باني تلذذت بصافي عقار الدنان وشربتها على اوتار مجيدات القيان كانها اصوات
الاطيار في الاشجار بغرايب الالحان في اطيب الزمان فما سررت بشي
منها سروري برجل انعمت عليه فشكرني عند الاحوان ولهذا حدث
الفتوة بانها بشر مقبول ونايل مبذول وعفاف معروف واذى مكفوف
وكان توسل الى اسماعيل ابن احمد السامانى احد اخلاف اهل البيوتات
بابايه فوقع في كتابه كن عصاميا ولا تكن عظاميا ٥ عني قول الشاعر ٥
نفس عصام سودت عصاما وعلمته الكر والاقداما

Bunlar şayet ziynet olmasalardı altın ve gümüşten ayrı tutulmazlardı. Çünkü onlar da tıpkı altın ve gümüş gibi aslında insanın temel ihtiyaçlarını bizatihi gideremezler. Ancak ihtiyaçları kıymetlendirmede altın ve gümüşten farklı olsalar da yine de bir kıymet birimidirler. Göze hoş göründükleri ölçüde kıymetli maddi cevherler olarak ihtiyaçları gidermede değişim aracı olurlar. Ancak bunlar manevi cevherlerle kıyas edildiklerinde asıl halleri ortaya çıkar. Bu sebeple önce övülürken bu sefer yerilirler.

Mesela Ebû Bekir el-Harezmî birisini nitelerken şöyle demiştir: "Bu (zat), sedeften çıkan bir inci değil; şeref incisidir ve onun yakutu, taş olan yakut değil, asaletin yakutudur".

Ara

Zevk alınan şey gerçekte sahip olunduğu müddetçe kendisine karşı arzunun arttığı şeydir. Çünkü beden yaptığı işlerin yorgunluğunu atmak ve içinde bulunduğu durumdan kurtulmak ister. Fakat duyuları aktivitelerden dolayı yorulduğu için, sadece muhayyile kuvveti uykuda rüya görebilecek durumdadır.

O zaman nefis, bedenin hükmedemediği şeyden zevk almaz. Çünkü lezzet işitilen seslerin ardındaki anlamları bilmekle olur. Nağmeler anlamlardan yoksun olduğu zaman, nefis ondan usanır, o seslerden uzaklaşıp sükun ve sessizliğe yönelir.

Bedenî lezzetleri ise aslında hastalıkları doğuran acılar takip eder, devam ettikçe usandırır, aşırıya kaçtıkça eziyet verir. Hoş yemekler delil olarak sana yeter. Başlangıçta son derece lezzet alırken sonraları bu lezzet geriler, sonunda mide bulantısı ve kusma ile sonuçlanır. Peşinden nefis ondan lezzet alacağı yerde tiksinir. Başlangıçta sonu gelmeyecekmiş gibi devamlı artan bir lezzet görünür, ama gittikçe seni dünyanın hoş güzelliklerinin pislik ve çirkinlik olduğuna kanaat ettirir.

Aşırıya kaçanların deli divane oldukları çiftleşme olayı gibi. Sonra yorgunluğunu atmak için acınacak bir halde yatağa serilir. Biraz canlanınca ilaçlardan mest olmuş biri gibi fiilini tekrarlar. Böylece hayvanlar için zorunlu ve doğal olan bir duruma kendi ihtiyarıyla düşmüş olur.

Nitekim Halife Mütevekkil ile ilgili şu hikâye nakledilmiştir: Aşırılığından dolayı vücudu hareket edemeyecek derecede zayıflamış. Bir havuzu civayla doldurmuşlar ve kendisi hareket etmeden civa vücudunu hareket ettirsin diye civanın üzerine deriden bir döşek sermişler. Mütevekkil yataktan hoşlanmış ve civa madeninin yerini sormuş. Azerbeycan'ın Şiz bölgesinden getirildiğini söylemişler. Bunun üzerine kendisine civa getirmesi için nedimi Hamdûn'u Şiz'e vali tayin etmiş. Hamdun şu şiiri söylemiş:

"Şîz valiliği azildir / Bu valilikten azil ise asıl valiliktir / Beni bu görevden azledin / Bana değer veriyorsanız."

Hamdun yalvarıp yakarmış, sonunda Halife onu bu görevden affetmiş.

Bu ikisi (yemek ve cinsel haz) zevk gibi gözükse de aslında gücü zayıflatan iki acı ve eziyet veren iki türdür. Yaratılışın ve tabiatın iki tuzağıdır. Bu iki lezzet gerçekte, bir müddet için ferdi, devamlı surette de türü hayatta tutmak için verilmiştir. Zevk bulunduğu müddetçe insanlar bu zevke meftun olacaklar ve böylece ilahî maksat olan yeryüzünün imarı, ziraatle, üremeyle ve canlılar ile gerçekleşecektir.

Sonra insan sağlıklı bile olsa ağız kokularına maruz kalmaktadır. Bu durum insanın mide ve bağırsaklarında bulunan pis ve kokuşmuş (besin artıklarından) dolayıdır. Kötü ağız kokusu, uykudan uyanınca ve açken ortaya çıkar, sonra sevgiliyi öpmekle, tükürükle ve tükürüğü emmekle ağız kokuları karışır.

İbnu'r-Rûmî şöyle demiştir: "Böylece seher vakti bahçelerin nefesleri (kokuları) hoş olur / İnsanların nefesi ise değişir."

Bununla birlikte havanın ısınmasıyla, soğuktan korunmak için sıkı sıkıya örtünmekle veya ihtiyaçları görmek için devamlı hareket halinde olmakla insan devamlı terlemektedir. Böylece yavaş yavaş deriden çıkan şeyler ve görülmeyen çözülmüş maddeler gözenekleri tıkar, koltuk altında, el ve ayak parmak aralarında, vücudun kir birikebilecek her yerinde birikir ve kokmaya başlar. Çorap kokusu hareket esnasında âzâlar birbirine sürtündüğü zaman kokuşmuş çamur kokusunu andırır ve buna avuç içleri ısınana kadar birbirine sürtündüğü zaman ortaya çıkan koku eşlik eder. Vücuttaki her yerin gözle görülmese bile terden ve kirden nasibi vardır.

Baş, vücudun en şerefli organıdır. İbn Ebî Meryem'e niçin sarık ve ağız örtüsü taktığı sorulunca şöyle demiştir: "Kendisiyle dünyanın bütün bilgilerini topladığım, duyuları ile en uzak amaçlarıma ulaştığım bir uzuv, süslenmeye, eziyet ve kirden korunmaya lâyıktır."

Başın menfezlerinden çıkan ve devamlı akan pisliği bir düşün! Onu görmekten tiksinir, dokunmaktan kaçınır hatta adını anmaktan iğrenirsin. Belki delicesine âşık olmuş nefs-i emmâre böyle şeyleri güzel görür. Sevgilisinin gözyaşlarının damlalarını, saçılan incilere; tükürüğünün tadını, bal ve şaraba; nefesinin kokusunu, misk ve ambere benzetir. Ahlâksızlık ve deliliğinden dolayı güzel gördüğü şeylerin çirkinliğini algılamaz. Ancak gözden ve ağızdan çıkan bu şeyler, sevdiği dışında bir başkasından çıktığında veya çıktıktan sonra donuklaştığında iğrenç bulur.

Gözyaşı, göz kenarında kalırsa çapağa dönüşür. Gözyaşı beyazlığı ile saf inci ve billura benzer. Fakat ne zaman ki gözden ve yanaktan ayrılır –ki aynı şey dudaklardan ve dişlerden ayrıldığı zaman tükürük için de geçerlidir– onu güzel gören kişi zevk almak bir yana, dokunamayacak derecede ondan iğrenir. Sevgilisi ağız salyasından bir şey bıraktığında –özellikle bu salya boğazını temizlerken ciğerlerinden gelen sıvı veya burun ile boğaz arasındaki yapışkan madde ile birlikte olursa– yutabileceğini sanmıyorum.

Bunu da yaparsa artık bu hastalıktan uzak birisi tarafından hakkına hüküm verilir. O kişi bu çılgının gerçekte en çok kendi nefsini sevdiğine, başka şeyleri de kendisiyle ilişkisinden dolayı sevdiğine hükmeder. Âşığına olan sevgisi de onun kusurlarını ve ayıplarını örter.

Bir şeye olan sevgin seni kör ve sağır eder. Sonra insan başkasında güzel ve hoş gördüğü bir şeyi kendisinde hoş ve güzel görmez. Aksine kötü ve çirkin görür. Bu yüzden rivayette yiyecek ve içeceklere üflemek yasaklanmıştır. Böylece zikrettiğimiz şeylerde asıl olanın tiksinmek olduğu, hoşlanmanın ise ârızî ve geçici olduğu açığa çıkmıştır. Ârızî olan şey ise sonunda yok olur ve aslına döner.

Ara

İnsanların kendi dünyalarında değişik halleri vardır. Bazıları övülen, bazıları yerilen hallerdir. Övülen hallerin fazileti şundan anlaşılabilir ki yerilen bir hale sahip olan kişi bu halle anılmaktan hoşlanmaz ve yalan bile olsa kendisine övülen şeylerin nispet edilmesinden hoşlanır. Övülen şeyi gerçekte yapmamış olsa bile yüzüstü bırakılmaktan veya cezalandırılmaktan kurtulmak için böyle hareket eder.

Övülen hasletlerin kutbu, mürüvvettir. Mürüvvet de taharet ve temizlik üzerine kurulur. Mürüvvet sahibi varlıklı olmalıdır. Varlıklı olmayan ise bir yardımcıya ihtiyaç duyar. Onun saadeti, kendisine maddi açıdan destek olan, samimi, ahlâklı ve hali tavrı düzgün bir arkadaşa bağlıdır. İkisi, bedenleri farklı olsa da tek yürektirler.

Arkadaş hakkında şöyle denmiştir: “O sensin, senden başkası olsa da.”

Her biri diğerinin hoşlanmadığı şeyden nefret eder, kendisi için istediği şeyi arkadaşı için de ister. Arkadaş ve dostların sayısı başlangıçta sınırlıdır. Sonra birbirlerine olan bağlılıkların genişlemesine göre belli bir sınırı olmadan artabilir. Mürüvvet, arkadaşlığın temelidir. Arkadaşlar çoğaldıkça arkadaşlık onları başkanlık ve saltanat mertebelerine iletir. Gücü yetmediği durumda bir temenni olarak, gücü yettiğinde ise bilfiil gerek bütün mahlukatın gerekse kendi türünün hayrı için gayretleri artar.

İnsana en yakın olan yine kendisidir ve en çok ilgiyi kendisi hak eder. Sonra kendisiyle alâkalı olan şeyler gelir. Bedenini örten giysisi, çevresindeki insanlar, ihtiyacını gören hizmetçi, yiyecek, içecek, bunların kap kaçakları ve yemek yapmada kullanılan âletler gibi. Şeklin ve sûretin güzelliğine gelince, insan görüştüğü kişilerde bunları arar. Hz. Peygamber (s.a.), fiziği ve isimleri güzel olan insanları elçi olarak gönderirdi. Kötü olan insan isimlerini, bölge ve dağ adlarını hoş olanlarla değiştirirdi.

Fakat fiziki güzellik ana rahminde verilmiş olan bir lütuftur ve hiç kimse bunu değiştiremez. Ahlâkî güzelliğe gelince kişi kendini ruhani tıpla terbiye ve tedavi ettikçe, ahlâk kitaplarında zikredilen metotlarla yavaş yavaş ahlâkî hastalıklarını yok ettikçe

kötü hasletleri güzel hasletlere çevirebilir. Kişinin bedeninde gördüğü ilk şey cildi ve görüntüsüdür. Fiziki görünümünü değiştiremezse de bedenini temiz tutabilir. Tabii bu konuda konuşamayan hayvanlardan geri kalmak istemiyorsa.

Meselâ ev kedileri, insanlarla birlikte evlerinde yaşadığı zaman onların oturdukları yerleri ve döşeklerini kendi dışkısından korur, tıpkı insanların tuvaletleri gibi bir yer bulur sonra "*Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi dirseklere kadar ellerinizi, -başlarınızı meshedip- topuk kemiklerinize kadar ayaklarınızı yıkayın!*" (Mâide 6) âyetiyle şer'an emredilen şeyi tabii olarak yerine getirir. Düşün temizliğe nasıl da dikkat ediyor. Atığını toprağa özenle gizliyor, kokusunu kesiyor, sonra edep yerlerini yalayarak temizliyor, aksırarak yüzünü kirden arındırıyor, insanın işaret parmağıyla yaptığı gibi pençesiyle burnunu temizliyor, mazmaza ve istinşak yapar gibi burnundaki nemi alıyor, sonra tükürüğünü kullanıp avucuyla başını ve kulaklarını meshediyor.

İnsanın temizliği, kokusu hoş, yaşamın tadı olan suya dayalıdır. Görüntüsü ve kokusu kirden âri olmayan su temiz sayılmaz. Bu takdirde mahzurlu olan bu su yerine temiz su gibi kabul edilen başka bir şeyle temizlik yapılır. Arap anne ve babaların kızlarına öğütleri su ile temizlik yapmaya dairdir.

Abdullah b. Cafer, kızını evlendirdiği zaman ona şöyle nasihat etmiştir: "Kıskançlıktan sakın! Çünkü o boşanmanın anahtarıdır. Çok kızmaktan da uzak dur! Nefrete sebep olur. Sürmelenmekten geri durma! En güzel süs sürmedir. Güzel kokuya da önem ver! En güzel koku sudur."

Amir b. ed-Darb el-Advânî, kızını kardeşinin oğluyla evlendirdi ve kızın annesine şöyle dedi: "Kızına uğra! Yanında su olmadan çölde konaklamasın, çünkü su vücudun üst kısmı için cila, alt kısmı için temizleyicidir. Kocasının şehvetine engel olmasın. Kıymet görmek muvafakat etmekte yatar. Onunla yatakta fazla olmasın! Çünkü beden usanınca kalp de usanır."

Birisi düğün gecesi kızına şöyle demiştir: "Kocana cariye ol ki o da sana köle olsun. Ona yumuşaklıkla muamele et! Çünkü sihirden daha etkilidir. Suya önem ver! Çünkü en güzel kokudur."

Bir anne kızına şunu tavsiye etmiştir: "Kocana döşek ol ki o da senin geçimin olsun, ona yatak ol ki o da sana örtü olsun. O mutlu iken kederli olmaktan kaçın, kederli olduğu zaman da mutlu görünmekten kaçın! Sende bir çirkinlik görmesin, senden sadece hoş kokular alsın. Onun sırrını açığa vurma ki gözünden düşmeyesin. Su, yağ (parfüm) ve sürme kullanmaya önem ver. Bunlar en güzel kokulardır."

Bir başkası da kızına şöyle demiştir: "Örtünü takın, kocana ikramda bulun, gösterişten sakın, suyla güzel kok!" Bir başkası şöyle demiştir: "Kocanın her arzusunu yerine

ثاني

15

بعجز عن تنظيفها اذا استبعن التخلف فيه عن الحيوان غير الناطق كالشنايير
الاهلية فانها لما ساكنت الناس في دورهم وأوت الى مأويهم حفظت مجالسهم
وفرشهم عن نقص الفضول فيها وافردت لها موضعا مولها كالمستحم للانسان
ثم اقامت طبعا ما امر الله به شرعا في قوله تعالى يا ايها الذين امنوا اذا قمتم
الى الصلاة فاغسلوا وجوهكم وايديكم الى المرافق وامسحوا برؤوسكم
وارجلكم الى الكعبين فتامل تطفها باخفا السوة تحت التراب باختياط
تخفي فيه وتنقطع رائحتها ثم اقبالها على تنظيف المخرجين بمثل الطهور وتطهير
الاطراف باللحس وغسل الوجه والتعطس بحك المناخر بالبرتن القايم مقام
السبابة في الجانب الايسر من ايديها حتى تنفض الرطوبات عنها بمثل الضمضة
والاستنشاق ثم المسح على الراس والاذنين بالكف المندي بالريق ومدار الامر
في نظافة الانسان على الما الطهور الذي يراح من طيبه روح الريح ويوجد به
طعم الحيوة وليس ينقي ما يكره منظرا او يخامر الادناس غيره او ما يشابهه
فينوب عنه من الماء المخطوة في الامور الشرعية فانها تفعل في هذا الباب
فعله ○ ووصايا العرب والعربيات نابهن ترجع اليه وتدور عليه قال
عبد الله بن جعفر لابنته حين زوجها اياك والغيرة فانها مفتاح الطلاق
وايناك عن اكثار العتاب فانه يورث البغضا وعليك بالزينة وازينها
الكحل والطيب واطيبه الما ● وزوج عامر بن الضرب العدواني ابنته
من ابن اخيه وقال لامها مري ابنتك ان لا تزل فلاه الا ومعها ما فانه
للاعلى جلاء وللاسفل نقا وان لا تمنعه شهوته فان الحظوة في الموافقة ولا تطيل

Kitâbu'l-Cemâhir fi'l-Cemâhir'den örnek sayfalar

مخلص ممدوح الخليقة محمود السيرة والطريقة قد اتحدا بالنفس وتغايرا
بالبدن كالمقول في حق الصديق انه انت الا انه غيرك ينفر كل واحد منهما
عما لا يرضاه لصاحبه ويحب لصاحبه ما يرضاه لنفسه والاعتبار من اعداد
الاصدقا والندما كمثله بالواحد فانه محدود بالمبدا وما وراه من اعدادهم
فليس له حد غير مقدار الحال وانتاعه لاصطناعهم وارتباطهم حتى
تكون المروة عندنا كاثرهم على حالها وتكون بهم الرقي الى مراتب الرياسة
والملك والهمة تعتلي بحيالها والخيروة في طلب الخير لكافة الخليقة
عامة واهل الجنس خاصة ممتنا عند العجز وفعلا لذي القدرة ونفس الانسان
اذا اقرب قريب منه واولى من تقدم في طلب الخير لها وبعدها ما طاف
لها من موافقتها ادناها فالادنى من ملبس بما يسر بدنه ويباشر بشرته وكن
يحيط به وخادم يقوم بحاجاته ومطعم ومشرب في اوانيه والاته ۝ فاما
الحسن في الصورة والجمال في الهيئة فهما محبوبان مرغوب فيهما من بلاقي
حتى ان رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يستوفد حسان الصور والاسما
وكان سقل الاسما المستكرهة في الناس والبقاع والجبال الى الاسما
المستحسنة لكن الصور عطايا في الارحام لا سبيل الى تغييرها لاحد
من الانام واما صور النفس في الاخلاق والسير فما لك هواه قادر على نقلها
من المدام الى المحامد مهما هذب نفسه وداواها بالطب الروحاني وازال
عنها اسقامها بالتدريج والطرق المذكورة في كتب الاخلاق فاول ما يلاقي
من بدن الانسان بشرته ومنظر صورته فلئن عجز عن تبديل الصورة انه لمن

عجز

getirme! Onu usandırırsın. Devamlı karşı da çıkma! Onu uzaklaştırırsın. Ona karşı dürüst ol! Koku için suyu kullan!" gibi benzeri tavsiyeler yapılmıştır.

İnsan, cildini temizledikten, vücudun deliklerini ve çukur bölgelerini suyla arındırdıktan ve devamlı yıkadıktan sonra tenini mümkün olduğunca daha da güzelleştirebilir. Işığın yardımıyla görünebilecek çeşitli renklerle süsleyebilir. Cilde beyazlık ve allık sürebilir. Özellikle aslî veya geçici bir solgunluk varsa. Dişler misvaklanır, göz kapakları ve gözler temizlenir, sürmelenir, duruma göre saçlar boyanır, uzatılır, uçları alınır, kıllar yolunur, tırnaklar kesilir ve düzeltilir.

Bedenle alâkalı şeylere gelince, birincisi ve en önemlisi kıyafettir. Çünkü bedenle temas halindedir. Bu yüzden temizlenmesi gerekir. En genel ve hoş renk olan beyaz renk uygundur. Tozların ve dumanın birikmemesi için paklanmalıdır. Vakte ve yaşanılan coğrafyadaki âdete göre değişik renkler de seçilebilir. Böylece giysiler temiz tutulur ve ziynet için yaratılan mücevherlere uygun olur.

Ömer b. el-Hattab'a mürüvvetin ne olduğu sorulunca şöyle demiştir: "Giysilerin temiz olmasıdır." Bir başkası da "Gözle görülen mürüvvet, giysilerdedir" demiştir. Çünkü elbisesini temiz tutan, işe bedeniyle başlar. Zira bedenindeki kirler ve pislikler, elbisesinin iç tarafına bulaşabilir. Sonra evini ve oturduğu yeri temizler, çünkü elbisesinin dışını kirletip toza bulandırabilir. Bütün bu temizlikler elbise sayesinde olur.

Temizliğe aykırı hareket eden biri için söylenen şu söz insana yeter: "Ne zenginlik uydu Ebu'l-Feth'in yüzüne ne de İslâm'ın aydınlık yüzü / Kirli bir elbise, bir sarık, bir beygir, bir yüz, bir boyun ve bir köle."

Bu noktada elbise temizliğinin önemi büyük olduğu için ruhun ve kalbin temizliği, elbisenin, gömleğin ve yakanın temizliği ile ölçülür. Bazı müfessirler "*Elbiseni temiz tut!*" (Müddesir 74/4) âyetini "niyetini ve kalbini temiz tut!" diye tefsir etmişlerdir. Bu yorum muhtemeldir. Âyetin zâhir ve bâtın anlamı, akıl gereğince, güzelliğin en uç noktasına dairdir. Bu mürüvvetin en alt derecesidir.

Bazıları mürüvveti, baş olma sevdası diye tanımlamışlardır. Çünkü baş olmak ancak takva ve gayretle mümkündür. Ancak bu mürüvvet değil fütüvvettir. Nâbiga şöyle demiştir:

"Nalınları ince, odaları temiz kokuludur / Sebâib günü fesleğenle selâmlanırlar"

Sebâib gününün Şeânin günü olduğu söylenmiştir. Çünkü beyit Gassanlılar için söylenmiştir. Onlar Hristiyan idiler. Fesleğenle, sanki Kudüs'e Mesih'le birlikte giren insanların ellerindeki zeytin ve limon dalları kastedilmiştir. Bu yorum çok da uzak değildir. Fakat beyitte kastedilen fesleğenin önemidir. Çölde yolculuk zamanı, yolcular başkalarının muhtaç olduğu, fakat kendilerinin muhtaç olmadığı şeyle selamlanırlardı. Çölde yanlarında taşıdıkları fesleğen ve sebzeler, kralların ve zenginlerin uğurlu saydıkları kıymetli eşyalar gibiydi.

Bekir b. Nattâh el-Hanefî şöyle demiştir: "Râmiş seni bir yaprakla selâmladı ki / Mersin yaprağından daha güzel kokar."

Mersin yaprağı, mersin çiçeğinin, ortada birleşen, başları ayrı iki yaprağıdır ve nadir bulunur. Özellikle Deylemliler bu yaprakla selâmlanırlar.

Giysiden sonra mücevherler gelir. Her bölgede ve her sosyal tabaka için alışılagelmiş mücevherler vardır. Erkekler için yüzükler, krallar ve maiyetindekiler için taçlar, murassa kemerler, kuşaklar, külahlar, eldivenler, değnekler, asâlar; kadınlar için saç iğneleri, taçlar, bilezikler, halhallar, küpeler, kolyeler... Hatta savurganlık yapıp, israfa kaçanlar, bedenlerinden başka evlerinin duvarlarını, tavanlarını, kapılarını, pencerelerini de mücevherlerle süslerler. Tüm bunlar evlerine gelenlerin ilk olarak gördükleri şeyleri güzelleştirmek, malıyla övünmek, zenginliğini ve iktidarını göstermek amacıyladır. Ancak gerçekten o durumda olduğu için değil; daha çok göz boyamak içindir.

Ara

Mürüvvetin kemalini gösteren en açık delillerden birisi de temizliği güzel kokularla tamamlamaktır. Güzel koku başkalarına da geçer, ondan zevk alırlar, güzel kokuyu sürünene yaklaşmak ve kokudan faydalanmak isterler. İnsan güzel kokuyla kusurlarını ve noksanlıklarını gizler.

Mürüvvetin şu tanımı da güzel kokuyu kapsar: "Kendisi için istediği bir şeyi başkaları için de istemek." Şöyle bir tanım da vardır: "Mürüvvet haramlardan kaçınmak, eziyeti ortadan kaldırmaktır. Dine tutunmaktan bahsedilirse dedikleri şeyden çıkmamaktır."

Dinde adalet; eşitliği, kendi nefsi için istemediği zulmü ortadan kaldırmayı ve mazluma yardım etmeyi gerektirir. Açıkça yaptığında utanacağın bir şeyi gizlice yapmamak da mürüvvetin özelliklerindendir. Mürüvvet sahibi kişi, ahlâkını güzelleştirerek kendi görüntüsünü güzelleştirir. Yemeğini helalinden kazandığı temiz malından hazırlar, yemeğini fark gözetmeksizin başkalarıyla paylaşır, temizliği güzel yapar ve Hz. Peygamber'e (s.a.) bu dünyada sevdirilen üç şeyden biri olan güzel kokuyla işi tamamlar. Yemeğini yiyen memnun olur.

Mürüvvet sahibi arkadaşına yakın olur, dostuna ikram eder. Derdini halleder, kendisi için istediğini dostu için de ister. Yardımı engelleyen, tek başına yiyen, kölesini döven kişinin günahından uzak olur. Eğer Müddesir sûresindeki giysiden maksat niyet ise âyet aynı zamanda Allah'a itaate, kanaat etmeye, bugün ve âhiret için en doğru şeyi yapmaya davet etmektedir.

Muizuddevle Ahmed b. Beveyh aşırı bir Şiî idi. İran bölgesinde yaşayan, dindarlığı, ahlâkı ve takvası ile meşhur olmuş ehl-i beytten birisine elçi gönderdi. Artık harem ağalarının eteklerinin öpülmesinden sıkıldığını ima etti. Bu sözüyle Halife Muti'yi kas-

tediyordu. Hakkı (hilafeti) sahiplerine vermek, saltanatı ve hilafeti ehline teslim etmek için onu getirtmişti. Çünkü veraset hakkı ile fazileti, adâleti, güzel ahlâkı kendisinde toplamış olması sebebiyle ümmetin başına geçmeye en layık kişinin o zat olduğunu düşünüyordu. Ehl-i beytten olan o zat, ona dua ve çok teşekkür etti. Hz. Peygamber'in (s.a.) ehl-i beytine ve temiz evlatlarına olan inancından dolayı onu övdü. Ehl-i beyte ikramda bulunarak, dinin yücelmesine çalışarak Allah'a yaklaşma niyetinden dolayı tebrik etti.

Sonra görüşünü açıklamak için izin istedi. Muizuddevle izin verince şunları söyledi: "Şehirlerdeki ve bölgelerdeki insanların geneli Abbâsîlerin çağrısına uydular, onların saltanatlarına boyun eğdiler, Allah'a ve Resûlüne itaat eder gibi onlara itaat ettiler. Onları ulu'l-emr olarak gördüler ve halifeliklerini kabul ettiler. Esir edilenler ve öldürülenlerden başka ehl-i beytten kimseyi tanımadılar. Allah'ın halifelerine ve yöneticilerine karşı çıkmakla isyan ve nankörlük ettiklerine inandılar. Eğer niyetini ve kararını uygulamaya başlarsan halk sana karşı çıkacak, hemen boyun eğmeyecek. Sana söz verip, yanında olanlar kendilerini değil de seni başa getirmeyi hazmedemeyecekler, sana haset edecekler. Saltanatı bir kabileden başka bir kabileye devretmek için peş peşe savaşlar yapmak zorunda kalacaksın. Bu durum seni dara düşürecek ve sebebi de ben olacağım. O zaman bana kızgınlık ve nefretle bakacak ve yaptığına pişman olacaksın. Bu fiilin neticesinde görevlendirildiğim şeyin ödülü de bana bu olacaktır. Bu durum, mücadelen ve savaşların başarı ve zaferle sonuçlandığında meydana gelecektir. İş tam tersi olursa senin saltanatın gidecek, benim de İslâm yurdunda kalabileceğim bir yer olmayacak. Kafirlerin ve putperestlerin yurduna gitmek zorunda kalacağım. O halde neden korku ve helâke maruz kalmak istiyorsun? Bense şu anda insanlar tarafından saygı duyulur şekilde nimetler içinde yaşıyorum. Uzaktan yakından herkes söylediğimi yerine getiriyor. Benim elimin üzerinde hiçbir yöneticinin, valinin veya emirin eli yoktur. Beni bırak, Allah'ın beni rızıklandırdığı şekilde yaşayayım. Benim durumumu küçümseme ki senin emirliğini de küçümsemesinler. Gece gündüz öpmekten geri durmadığın, tiksinmediğin yağlı dudaklardan, kirli dişlerden ve kokan nefeslerden daha temiz olan eteği öpmekten yüksünme. Din ve dünya için hayır dile, sana olan hayır duamı da âhiretin için azık et!"

Muizuddevle bu sözleri dinledi. Ehl-i beytten olan o zat gözünde ve kalbinde büyüdü, ona karşı saygısı arttı, önünde ağladı, ona doğru kalktı, başını ve gözlerini öptü. İkram ve tazimde bulunarak vatanına yolladı.

İçerdiği harika fikir sebebiyle hayata geçirilmesi gereken şu mısrada yukarıdaki sözlerden geri kalmaz:

"Bir nimet içinde isen kadrini bil / Çünkü isyanlar nimeti giderir."

Bu söze uymakla dünya ve âhiret kazancını, lütuf ve ihsanda bulunan Allah'ın ve insanların rızasını elde edebilirsin.

Ara

İnsanlar bir babadandır ve suretleri birbirine benzer. Bununla birlikte mizaçları ve doğaları birbirine zıt olmakla tabiatlarında rekabet ve kıskançlık eksik olmaz. Bu, Âdem'in iki oğlundan bu yana böyledir. İki oğlu da Allah'a kurban sunmuşlardı. Birisinin kurbanı kabul edilirken diğerinin kurbanı reddedilmişti. İşte bu rekabet ve kıskançlıktan insanları alıkoyan Allah korkusu ve yönetici korkusu olmasaydı veya yönetici güçlü, emirleri dinlenen, sözünde ve tehdidinde dürüst bir kişi olmadığı durumda herkes başına buyruk olur, o iktidarsız yöneticinin malına ve saltanatına göz dikerdi. Bu yüzden saltanat, diğerleri elini eteğini çeksin diye sadece bir kabileye mahsus olmuştur. Sonra kabiledeki en faziletli şahsa ve onun nesline ve veliahdına geçmiştir. Böylece yönetim onların ellerinde kalmıştır. Ayrıca mucizevi bir durum, semavi bir destek veya belli bir sülaleyi vurgulayan kutsal metin, ilahî emir saltanatın gücüne güç katar.

Meselâ İran kisralarının durumu veya İslâm'da halifeliğin Kureyş'e mahsus olması ve onlara akrabalık bağıyla sevgi beslemenin gerekli olması gibi. Tibet halkı, ilk hakanlarının, güneşin oğlu olduğuna ve gökyüzünden bir zırh içinde indiğine inanır. Cahiliye dönemindeki Kabil halkı, ilk kralları olan Türklerden Birhmekin'in, Kabil'de günümüzde Bagra adı verilen bir mağarada yaratıldığını ve o mağarada silahlı ve taç giymiş bir halde çıktığına inanırlardı. İnsanları gönüllü olarak topluca boyun eğdiren, saltanat makamından ümitlerini kesen benzer efsaneler başka milletlerde de vardır. Krallar bu hasletlerle başkalarından farklı oldukları gibi, oturdukları yerleri yükselterek, saraylarını genişleterek, büyük meydanlar ve avlular inşa ederek, ihtişamlı meclisler meydana getirerek farklılaşmayı istemişlerdir. Bütün bunları, yukarıya yükselip seçkinlerden veya halk tabakasından herkesi görmek için yapmışlardır.

Buhtürî şu mısraında bu hususa işaret etmektedir: "Dolunay gibi parlamak ve menzillerine ulaşmak mı istiyorsun?"

Kudreti artırmanın yolu olmayınca taç ve başlıklar kullanarak, sanki yıldızlara ulaşıyormuş gibi vasfedilsinler diye ellerini yukarı kaldırarak kudretli olduklarını göstermeye çalışmışlardır. Nitekim Hind halkı, krallarından birine "uzun kollu" anlamına gelen bir unvan vermişlerdir. İranlılar da krallarından biri olan Behmen Erdeşir'e, dağların zirvesinde yetişen bir bitki olan "Rivand Dost" adını vermişlerdir. Bu bitkinin kökü, yeraltı sularına ulaşmadığı müddetçe bitmez. Tüm bunlar, ihtişamın ve kudretin alametleridir. Sonra insanların arzularını kendilerine yönlendirmek, ümitlerini kendilerine bağlamak amacıyla onları âdeta ihtişamlarıyla büyülemek için çeşit çeşit değerli ziynetlerle süslendiler. Birbirinden farklı, güzel, acaib yollar bularak maiyetindeki seçkinlerin sırlarını, halkın yaptıklarını öğrenebildiler. Fetihlerle, düzenli posta teşkilatıyla, hızlı gemilerle kısa sürede uzun mesafeler kat ederek emirleri ve direktifleri taşıyan posta güvercinleriyle hemen gerekli tedbirleri alabildiler. İnsanlar gizli, açık

her durumda krallardan korkmaya ve onlara ihanet etmekten kaçınmaya başladılar. Bununla ilgili kurnaz ve zalim kralların hikâyelerini bilmekteyiz.

Ara

Krallar mal biriktirmeye en çok ihtiyacı olan insanlardır. Ancak böylelikle hâkimiyetlerini sürdürebilirler.

Mansûr perdedârına şöyle demiştir: "Ey Rebi! Allah beni o kötü huydan uzak tuttuğu halde insanlar bana cimri diyorlar. Fakat ben onların, dinar ve dirheme köle olduklarını gördüm ve parayla onları kendime bağlamak istedim. Çünkü paraya muhtaçlar. Biriktirdiğim paralar gerçekte hazine değildir. Onları dağıtmak, köke ulaşan sudan daha hızlıdır. Çünkü pek çok ağız nimetlere doğru açılmış, pek çok el bağışlara doğru uzanmış, gözler rızıklarının ve gelirlerinin gelmesini müjdeleyen hilali gözlemekte ve pek çok parmak arzularının ve paylarının geleceği günü hesap etmektedir."

Bu yüzden krallar mallarının tükenmesinden ve gelirlerinin kesilmesinden en fazla korkan kişilerdir. Çünkü biriktirilen her şey sonunda dağılır ve dağılan da tükenir.

Önceki emir Yemînüddevle Mahmud'un –Allah rahmet eylesin–[3] bir huyunu hatırlarım. Bir avla iş bittiği zaman bir başkasına takılır, ona doğru sürünür ve ele geçirirdi. Bir keresinde benden rahatsız olduğu ve bu yüzden kaba davrandığı için canım sıkılmıştı. Ona şöyle dedim: "Allah'a şükret ve ondan sermayeni korumasını dile. Sermayen senin devletin ve ikbalindir. Çünkü hazinelerini ancak devlet ve ikbalinle biriktirebilirsin. Bir gün gelir de hepsini kaybedebilirsin. Bu yüzden sıkı tut!" Şehit Emir Mesud'un[4] –şehâdetiyle Allah derecesini yükseltsin– hali ibretlik bir vakadır. Şehit olduğu zaman devleti dağıldı, bütün malı mülkü, duhan (kıyamet) günündeki gibi toz duman oldu. Bu, Allah'ın takdiri idi.

Ara

Toprağın altında gömülü olan defineler birbirinden son derece uzak iki uç tarafta bulunan iki tabakadaki insanlara aittir. Bunlar yönetici grup ile miskinler grubudur. Miskinler dilenmeye alıştıkları için rızık temininde ona dayanmaktadırlar. Çünkü özellikle ısrarla ve devamlı bir şekilde dilendikleri zaman, bunun tükenmez bir hazine olduğunu bilirler. Bu şekilde yiyecek ve içecek satın alma ihtiyacından kurtulmuş olur-

---

3 Bîrûnî burada 1030'da vefat eden Gazneli Mahmud'dan bahsederek vefat ettiğini belirttiğine göre bu eseri 1030'dan sonra kaleme aldığı anlaşılıyor.

4 Emir Mesud, Gazneli Mahmud'un oğlu Sultan I. Mesud'dur. 1040'da Dandanakan Savaşında Selçuklulara yenilip, hazinesi ve maiyetiyle birlikte Hindistan'a çekilirken yolda isyan ile tahtan indilip hazinesi yağmalanmış ve hapsedilmiş, 1041'de hapiste vefat etmiştir. Bîrûnî bu acıklı vefattan bahsettiğine ve Bîrûnî de 1048 yılında vefat ettiğine göre bu eserini 1041'den sonra 1042-1048 yılları arasında Selçuklu döneminde kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

lar ve kuruşlarını biriktirmeye başlarlar. Sonra bu kuruşları dirhemlere, dirhemleri de dinarlara çevirirler. Yeryüzünden "toprak altından" başka güvenebilecekleri başka bir emanetçileri de yoktur. Çünkü yer, aldığı emaneti hakkıyla saklar. Bu yüzden güvenilir kişiler için söylenen: "Yeryüzünden daha güvenilir" diye bir darb-ı mesel vardır. Sonra bunların çoğu sert tedbirleri ve aşırı cimrilikleri yüzünden veya ikbal ve hallerinin iyileşmesi arzuları ile birlikte ümitsizliğin verdiği kötü halden dolayı aniden ölürler. Zorlukla biriktirdikleri paraların başkasına geçmesini istemezler, bu yüzden kimseye vasiyette bulunmazlar. Böylece az veya çok hazinesi toprak altında gömülü halde kalır.

Krallar ise başlarına çok bela geldiğinden dolayı düşmanlara karşı hazineler hazırlarlar ve hazinelerini kalelerde, korunaklarda saklarlar. Hazineleri kimsenin bilemeyeceği şekilde gizlice taşıtırlar ve korurlar. Bazıları gömdükleri yerleri, hazineyi taşıyanlardan gizlemezler. Bazıları bu konuda tedbirli olup gömme işinde çalışacakları boş sandıklara koyarlar ve onları sandık içinde katırlara taşıtırlar. Gece vakti işçiler sandıklardan çıkıp hazineleri gömdükten sonra tekrar sandıkların içine girerler ve gömü yerinden katırlarla taşınırlar. Böylece işçiler nereye gömdüklerini bilemezler. Gömü yerini tespite çalışmamaları için bir grup işçinin iki kere çalıştırılmaması şarttır. Hükümdarlardan birisi bu konuda gaflete düşmüş. İşçileri iş başında kontrol etmekle görevli biri, girdiği sandığın alt tarafına bir delik açmış. Hazırladığı bir torba pirinci azar azar delikten serpmeye başlamış. Ertesi gün pirinç izlerini takip etmiş ve hazinenin yerini bulmuş. Hazine sahibi ise ancak yirmi yıl sonra hazineye ihtiyaç duyduğu zaman hazinenin yerinde yeller estiğini görünce ne olup bittiğini anlamış.

Sonra bazı hazineler toprak altında gizli bir halde kalır, ancak tesadüfen veya sel vb. olayların ortaya çıkarmasıyla bulunur. Backam Makani'nin çok sevdiği hazinesi, gömü yerinde kaldı. Çünkü bir mızrakla öldürüldü. Aynı şekilde Muhammed b. İlyas babasının zoruyla istemeden Kirman'dan Soğd ülkesine gidince hazinesi Kirman çöllerinde kaldı. "Şükretmeden yiyip oturanlar için nice çalışanlar vardır."

Ara

Krallar, kendi istekleriyle veya mecburen çıktıkları yolculuklarda hazinesini taşıyacak kişilere ihtiyaç duyunca hizmetçilerini kullanmışlardır. Böylece yolculuklarında ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Dirhem (gümüş) aynı değerdeki paralara göre daha hafiftir. Ondan daha üstününe baktılar ve dinarı (altını) buldular. Çünkü altın, eski âdete göre gümüşten on kat daha değerli idi. Diyetler ve zekatlar bu değere göre hesap edilirdi. Ancak sonraki dönemlerde altın ve gümüşün birbirlerine karşı değerleri az veya çok bulunmalarına göre veya paranın bozulmasından dolayı değişmiştir. Fakat asıl olarak her sene altın gümüşten daha değerlidir. Gümüş miktarı da bakırdan daha azdır. Hacimlerinin büyüklüğü veya küçüklüğü, ağırlıklarının fazlalık veya noksanlığı da ona göredir.

İlginçtir ki Zaruyan'da bir madende çıkarılan bu üç cins metal, neredeyse bahsettiğimiz bu oranda verilmektedir. Altının ağırlığı on dirhem, gümüşün ağırlığı elli dirhem, bakırın ağırlığı onbeş menndir. Bu yüzden yolculuk esnasında yükte daha hafif olan altını gümüşe tercih ettiler. Yolculuk esnasında başlarının belaya girebileceği ihtimaliyle ve kurtuluşlarının da az ve hafif olan (değerli şeylerle) olduğunu bildiklerinden mücevherlere yöneldiler. Çünkü mücevherlerin hacmi, altınınkine göre daha azdır. Altının hacmi gümüşünkinden daha azdır. Gümüşün hacmi ise gümüşle satın alınan eşyadan daha azdır. Bu yüzden onları (mücevherleri) beraberlerinde bulundurdular, kendilerine yakın tuttular. Fakat belaya uğradıkları zaman çareyi kılık değiştirmekte buldular ve kendilerini ele vermemeye çalıştılar. Nitekim Ashâb-ı Kehf, ellerindeki eski gümüş sikkeden dolayı kendilerinde eski hazine olduğu ithamıyla karşılaşmışlardı. Çünkü özellikle kralların kullandığı cinsten bir mücevher, görünüşü uygun olmayan birinin elinde ise hakkında türlü zanlarda bulunulur. Mesela bu kişi ya mücevheri çalmıştır, çalan ise aranır ya da gerçekten o kişiye ait olup, o kişi kılık değiştirmiş önemli biri olabilir. O zaman da takibe alınır. Bazı faziletli yöneticiler (hükümdarlar), paraları camilerde özel yerlerde biriktiriyorlar, en güzel mücevherleri alıp, mukaddes yerleri koruyan muhafızlara veya şehri düşman saldırısından koruyanlara dağıtarak saklıyorlardı. Çünkü Allah'tan korkuyorlardı. Amellerinin hesabını nasıl vereceklerini düşünüyorlardı. Hulefâ-i Râşidin, onların yolundan gitmeye çalışan Ömer b. Abdülaziz, pek çok Emevî-Mervanî halifesi ve birkaç Abbâsî halifesi böyle idi. Çünkü taşıdıkları yükün ağır olduğunu ve çetin bir imtihan içinde bulunduklarını kabul ediyorlar, yüklerini hafifletmeye çalışıyorlar ve günah işlemekten sakınıyorlardı.

Hikâye edilir ki Mağrib tarafının en uzak bölgesinde Kâtınî denen bölgede emirlik, ileri gelenler arasında nöbetleşe yapılıyormuş. Sırası gelen, üç ay yöneticilik yaptıktan sonra, süresi bitince kendiliğinden görevden çekilir, şükür sadakası verir, sanki boyunduruktan kurtulmuş gibi neşe içinde ailesine döner ve işiyle meşgul olurmuş. Çünkü emirlik ve başkanlık, aslında yönetilenlerin rahat etmeleri için rahatı terk etmektir. Yönetici, mazlumla zalim arasındaki adaleti sağlayacaktır. Halkın canlarını, ailelerini, mallarını, kanlarını koruyup kollayacaktır. Korumak için gerekirse savaş tedbirleri alacaktır. Ayrıca toplum içinde görevli olan her kesimin, yaptıkları işe ve sahip oldukları rütbeye göre mesela mahalle bekçilerinin vb. maaşlarının ödenmesi konusunda da gerekli tedbirleri alacaktır. Bu maaşlar da zamana göre değişir. Ayrıca her zamanın kendine mahsus uyulması gereken âdetleri vardır.

Ara

Altın ve gümüş kaplardan su içmek haram kılınmıştır. Çünkü o durumda altın ve gümüş için yukarıda zikrettiğimiz genel fayda kesilmiş olur. Âyette şeytanın şöyle

dediği zikrediliyor: *“ (…) Yine onlara muhakkak emredeceğim de, Allah’ın yarattığını değiştirecekler”* (Nisâ 4/119). Fakat bu yasağın anlamı, sadece kralların bunu yapabileceğidir. Yasak, halk içindir. Çünkü insanın talihi ve hali değişir. Maddi açıdan rahat günlerde sahip olunan zenginliğe güvenerek piyasada tedavülde olması gereken altın ve gümüşten bu tür kaplar yapılır, sonradan da zaman dönüp kötü günler geldiğinde, o kapların dirhem ve dinarlara dönüştürülmesi gerekebilir. O zaman insanlar arasında o kişinin kötü durumda olduğu ve iflas haberi yayılmakla kötü niyetli düşmanların tamahları açığa çıkar. İnsan açgözlüdür ve fırsat bulursa hak tanımaz. Muhtemelen yasağın altında yatan gerekçe, şeriatın dünyevi ve uhrevi, genel veya kişisel her türlü menfaati gözetmesidir. Allah, geçmişi düşünüp ibret almaya herkesi muvaffak kılsın. Kanaat ederek, günah işlemekten korusun, sahtekârlardan (kalpazanlardan) ve ahlâksızlardan emin eylesin. Âmin!

Ani şehri iç sur kapısından camilere doğru bakış, 1860

(Marie-Felicite Brosset'ten naklen Akçayöz-Öztürkkan, 2013-2, s. 126)

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU'DA İLK İPEK YOLU ŞEHRİ

TARIM VE TİCARET DEVRİMİNİN ANADOLU'YA ULAŞMASI: SELÇUKLULARIN ANADOLU'DA İLK İPEK YOLU ŞEHRİ ANİ'Yİ KURMASI

İslâm-Şehristan: Ani'nin Üç Unsurlu Selçuklu Şehri Olarak Yeniden İnşası

Selçuklular 1064'te fethettiklerinde Ani, Anadolu'da fethettikleri diğer birçok Bizans kale-şehri gibi, şehirden ziyade köy yerleşimi tipine daha yakındı. Ani, Bizans öncesi Gregoryen Hristiyan bölge beylerinin ve halkının İslâm halifesine tabi oldukları dönemde Gregoryen Hristiyanlığın dinî merkezi olma canlılığını da kaybetmiş, Gregoryenlerin son patriğinin İstanbul'a gönderilip geri dönmesi yasaklanmıştı. Bizans Ortodoks Hristiyanlığına bağlanması çabaları altında Ani Kalesi ordugâha dönüştürülerek İslâm'ın bayraktarlığını yapan Selçuklulara karşı korunmaya çalışılan bir şehirden çok kale-karakol idi.

Yalnız Bizans'ın İslâm'la rekabeti nedeniyle Ortodokslaştırılmış Gregoryen Hristiyan din adamları ve mensuplarının kendi kiliselerindeki dinî faaliyetlerine müsamaha göstermesi nedeniyle çevredeki savaşlardan kaçan bir kısım nüfus Ani kiliseleri etrafına yerleşmişti. Bu nüfus nedeniyle Ani, diğer Bizans kale-karakol şehirlerine göre daha dışa açık ve hareketli bir şehirdi ve nüfusun ana geçim kaynağı hâlâ tarım faaliyetleri idi.

Kısaca Ani, Gregoryen dönemde bir dinî merkez iken, Bizans döneminde bir ileri karakola dönüştürülmüştü. Şehir özelliği taşımadığından, Ani'de çarşılar, dükkanlar, kervansaraylar gibi şehir ekonomisi faaliyetleri yoktu. Şehirli meslek loncaları da bulunmuyordu. Bu bağlamda Selçuklu fethi öncesinde Ani, etrafındaki köylülerin çiftçilik yaptığı köy-kasaba yerleşim tipinde bir kale-şehir idi.

Alparslan'ın Ani'den önce çevre kaleleri fethetmesiyle Hristiyan nüfus büyük ölçüde Ani Katedrali civarına, yani Ani ovasına kaçmıştı. Bu bağlamda Mateos, Ani surlarını aştıklarında kiliselerde ve çevresinde dua eden büyük ölçüde silah-

sız kalabalıkla karşılaşan Selçuklu askerlerinin şaşırdıklarını söyler.[1]

Selçuklular, fethettikleri şehirler arasında büyümeye ve bölgenin merkezi olmaya müsait şehirleri, öncesiyle kıyaslanmayacak büyüklükte yeniden inşa ve ihya ediyorlardı. İhya ettikleri ve yeniden inşa ettikleri bu yerlere, "şehir bölgesi" anlamına gelen "şehristan" adını veriyorladır. Ani de bu şehirlerden biridir.

Selçuklular fethettikleri Ani Kalesi ile önünde uzanan Ani Ovasını birlikte yeniden planlayıp önce yeni şehrin dış-surlarını inşa ederken Cuma camii/ [namazgâh], etrafında çarşılar, dükkanlar, kervansaraylar başta olmak üzere iktisadi, dinî, kültürel bütün yeni unsurları Ani'de ilk kez inşa etmişlerdi. Bu faaliyetler sonucunda, fetih öncesinde köy tipinde ancak katedral ve kiliseleriyle dinî merkez karakteri taşıyan eski Ani'yi öncesiyle kıyaslanamayacak derecede büyük ve gelişmiş bir şehre dönüştü.

Öncelikle Selçuklu şehristan modelini incelememiz, yeni Ani'nin kuruluşununu kavramak için önemli görünmektedir.

Selçuklu İslâm Şehir Modeli: Şehristan

Ani, Selçukluların Orta Asya'da şehristanı olan Türk şehirlerini inşa edip İpek Yolu şehirleri ağını genişlettiği faaliyetler döneminde fethedip üç unsurlu şehir modeline göre kurarak bu ağa kattıkları ilk Anadolu İslâm şehridir.

Buhara, Semenkant, Belh, Merv gibi İslâm şehirlerini yeniden inşa eden Selçuklular bu inşa döneminde geliştirdikleri Selçuklu tarzını, Selçuklu şehircilik ve mimari üslubunu Ani'yi inşa ederlerken de uygulamışlardı. Ani'nin inşasında bu yetenekli Selçuklu şehir mimarları ve ustalarının Ani'yi büyük bir şehir olarak yeniden inşa etmeleri önceki inşa başarılarına bakılarak gayet olağan bir gelişmeydi. Olağan olmayan, Ani şehrinin inşasının, Selçuklu'dan önceye ait olduğunu ortaya koymaya çalışan iddiaların tuhaflığıdır. Zira daha önce bölgede yer alan Ermeni, Gürcü unsurların idaresinde kale tarzında feodal şehirlerden biri olan Ani'nin, Selçuklu fethinden önce yüzbin kişilik bir şehre dönüşerek geliştiğini, Ani Kalesini çevreleyen dış-sur sisteminin Selçuklu'dan önce inşa edildiği gibi tarihî gerçeklerle ve iktisadi gelişimle örtüşmeyen ididalar vardır. Selçuklu öncesinde kapalıçarşısı ve dükkanları dahi olmayan Ani'nin böylesine bir nüfusu barındıramayacağı açıktır. Özellikle Hristiyan Ermeni ve Gürcü kökenli araştırmacılar bu konuda o kadar çok ileri gitmişlerdir ki, Selçuklu dönemindeki eserlerin tamamının daha önceki eserlerin yeni hale çevrilmesi olarak sunmuşlardır. Örneğin yıllarca Ani kazı başkanlığını yapan ve gerçekleri herkesten çok daha iyi bilen N. Marr kitabında, birçok Selçuklu eseri için söylediği gibi Menûçihr Camii için bile daha önce saray olduğunu sonradan camiye çevrildiğini ileri sürmüş, bu iddiasını yalanlayan cami kitabelerinin yer aldığı Menûçihr Camii duvarını ise gözünü

1 Mateos, s. 120. [*Urfalı mateos vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)* (trc. Hrant D. Andreasyan; Notlar Edovard Dulaurer-M. Halil Yınanç), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.]

kırpmadan yıkıp yok etmiştir.[2] Ancak bu konuda *tarafsız* bir şekilde yazan yabancı araştırmacılar da mevcuttur. Örneğin Ermeni rahip Vardan (ö. 1271) eserinde, Ani'nin inşasının Sultan Alparslan idaresinde 1065-1072 yılları arasında yapılıp tamamlandığını belirtmiştir:

> Ani şehri, 1065-1072 yılları arasında imar edildi.[3]

Bununla beraber Vardan bu cümleden sonra Anı, daha önce de böyle mamur bir şehirmiş gibi şu cümleyi ilave etmiştir:

> Şehrin evvelki halinden hiç farkı kalmadı.

Böylece en insaflıları bile Selçukluların Ani'yi imar ederek ancak eski haline dönüştürebildiğini iddia etmek suretiyle, Ani şehrinin Selçuklu dönemindeki muazzam gelişimini gerçekte görmelerine rağmen görmezlikten gelmeye devam etmişlerdir.

Ani'nin Kurucuları ve Finansmanı

Selçuklular, Bizans uç-sınır karakolu görevini de gören küçük bir kale içi yerleşim olan Ani'yi Bizanslılardan fethederek aldıktan sonra inşa ettikleri dış-sur sistemiyle koruma altına aldıkları Ani ovasınını yeni şehir yerleşimine dâhil edip imar ederek Anadolu'nun ilk Selçuklu İslâm şehri olan Ani'yi kurdular. Ani, şehristanda küçük bir iç-kale olarak kalmasına rağmen adı şehristanla birlikte anılmaya devam etti.

Sultan Alparslan, Ani bölgesinden elde edilecek vergi gelirini Ani'nin yeniden imarı için tahsis etmişti. Yapılan inşa faaliyetlerine baktığımızda, Ani'de vergi gelirini aşan büyük alt ve üst yapı yatırımlarının yapılması, birçok yeni ticari, iktisadi, kültürel ve dinî yapıların inşa edilmiş olması, Selçukluların ek mali destek sağladıklarını göstermektedir.

Alparslan'ın Ani şehrine ayrı bir önem verdiğini, Ani'yi bir bölge başkenti olarak inşa etmesinden, yapılan büyük yatırımlardan ve ortaya çıkan yeni şehirden anlayabiliriz. Bu farklılık Ani'nin fethiyle birlikte Alparslan'ın unvanındaki önemli değişiklikten de anlaşılmaktadır. Alparslan diğer fetihlerde alamadığı "Ebu'l-feth" unvanını, Ani'yi fethettiğinde almıştır.

İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre, Sultan Alparslan'ın fetihten sonra Bağdat'taki Abbâsî halifesi el-Kāim-biemrillâh'a gönderdiği fetihnâme, Bağdat halifelik sarayında okunmuş, halka duyrulduğunda büyük sevinç gösterileri yapılmış ve Sultan Alparslan'a övgü dolu cevabi mektup gönderilmişti. İslâm geleneğine göre İslâm hükümdarlarına, devlet adamlarına isimlerine ilave Arapça lakaplar verilirdi. Fethe kadar Halife tarafından verilmiş olup Sultan Alparslan'ın kullandığı lakap "Ebû Şücâ' Muhammed b. Dâvûd Adüddevle Burhânü Emîri'l-mü'minîn" iken fetihten sonra ve Malazgirt Savaşı öncesinde "Ebu'l-feth" unvanı ilave edilerek anılmaya başlanmıştı.[4]

---

2 Selçuklu Ani şehrini anlattığım müstakil eserimizde, Menûçihr camii konusu incelenirken konu hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bk. Kala Ahmet, Ani Şehristan Ss. 197-220.

3 Vardan'dan naklen Kırzıoğlu (1981-1), s. 56.

4 Turan (1993), s. 156, Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Kars Tarihi - Cilt 1: Taş Çağlarından Osmanlı İmparatorluğuna Değin ve Ekleme 1534-1921*

Sultan Alparslan, 1064'te Ani dâhil bölgede fethettiği toprakları, başlarına Selçuklu emirleri atadığı Selçuklu'ya bağlı emirliklerle yönetmiştir. Bu emirlikler içinde yeni kurulan tek emirlik Ani'dir. Bu nedenle Ani, Anadolu'da Selçuklu'ya bağlı kurulan ilk Selçuklu Türk beyliğidir. Diğer emirlikler daha önce hilafete bağlı olarak kurulmuş emirlikler olup, fetihle birlikte artık bu emirlikler, İslâm halifesi tarafından tanınan Selçuklu'ya bağlı ve tabi olmuşlardır.

Selçuklu'ya yıllık vergi verme şartının da olduğu emirliklerin Selçuklu'ya tabiyet esasları Tuğrul Bey zamanında geliştirilmiştir. Sultan Alparslan'ın da uyguladığı bu esaslar şunlardır: Selçuklu Sultanı adına hutbe okutmak, sikke kesmek, yıllık vergi ödemek ve sadâkatlerinin teminatı olarak Selçuklu Devleti nezdinde rehine bulundurmak.[5]

Bu Anadolu fetihleri sonunda Alparslan, Van gölü civarındaki Ağrı dağları ile Aras nehri arasında kalan ve önceleri "Surmari", fetihten sonra "Sürmeli Çukuru" denilen bölgeye emir olarak Nahcivan emiri Ebû Dülef eş-Şeybânî'yi emir tayin etti. Divin ile Ani ve çevresine ise, Şeddâdîlerden Divin emiri Ebü'l-Esvâr Şâvur'u emir tayin etti. Ancak yaşlanmış olan Ebü'l-Esvâr daha sonra Ani'ye kendi oğlu Menûçihr'i emir tayin ettirip kendisi Divin emirliğine devam etmiş ve 1067'de vefat etmiştir.[6]

Ani'ye emir tayini hakkında Arapça bir kaynaktan istifade ederek ayrıntılı bilgiler veren Münenccembaşı tarihinde ise Alparslan'ın Ani'ye doğrudan Menûçihr'i emir tayin ettiği belirtilmektedir.[7]

> Sultan Alparslan Ermen ve Rum vilâyetine gaza eyleyip eyâdî-i kefereden istihlâs ettiği memalikin kurb u ittisâli olmağla 457 (1064) senesinde Divin emiri Ebü'l-Usvâr Şâvur'a inayet eyledi. Ani'yi Rumlar'dan aldı ve Ebu'l-Usvâr oğlu Manuçahr'a verdi.

Kars ise savaş yapılmadan, cizye ödemesi karşılığında Selçuklu'ya tabiyeti kabul etmiştir. Savaş yapmadan tabiyeti kabul eden gayrimüslim krallıklar, Selçuklu'ya cizye vermek şartıyla koruma altına alınmıştır.

Ancak Selçuklu'ya metbûluğu kabul eden Kars kralı Gagik, Kars'ı habersizce Bizans'a terk etmiş ve karşılığında Bizans topraklarında daha güvenli iç bölge olan Kapadokya'da kendisine yer verilmiştir. Bu nedenle Sultan Alparslan 1067'de çıktığı ikinci Kafkas seferinde diğer birçok yerle birlikte Ardahan ve Kars'ı da feth etmiştir. Kars ve Ardahan'a ayrı bir emir atanmayıp himayesini Ani Selçuklu emiri Menûçihr'e verdi.[8] Böylece Ani emirliği, Ani merkez olmak üzere daha geniş bir bölgeye sahip oldu ve gelir kaynakları zenginleştirildi.

Alparslan'ın bu tercihiyle, Ani'nin büyük bir şehir olarak kurulup geliştirilmesi için gerekli kaynağı ve büyüme alanını Ani emirliğine sağladığı açıktır. Bu bağlamda

Yılları Kronolojisi, İstanbul, Işıl Matbaası, 1953, s. 334; Ural vd. (2011), s. 150.

5 Köymen (1984), II, s. 6. Kırzıoğlu (1982-1), s. 31.

6 Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, s. 353; Ural vd. (2011), s. 153.

7 Müneccimbaşı, II, s. 508'den naklen Kırzıoğlu (1982-1), s. 47-48.

8 Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, s. 353.

Ani emirliği topraklarına ziraate elverişli tarım topraklarının yanında, Ani-Kars arasındaki geniş otlaklar da katılmış oldu. Böylece bölgeye bir yandan ziraat yapan nüfus yönlendirilip yerleştirilirken, diğer yandan da Göçebe Türkmenlerin bu verimli otlaklarda başlattıkları hayvancılık faaliyetleri, yüzyıllar boyunca devam etmiş, büyük ve küçük baş hayvancılık, et, süt, peynir gibi ürünler tüm bölge ve imparatorlukta aranan ürünler olmuştur.

Selçukluların Ani'yi, hem Ardahan ve Kars'ı da içine alacak şekilde bölgenin merkezi hem de İpek Yolu üzerinde önemli bir ticaret ve üretim şehri olarak planladıkları, şehre yaptıkları ticari yatırımlardan net olarak anlaşılmaktadır. Bu büyük yatırımlar sadece Ani'nin kurulmasını için değil, bölgenin gelişmiş bir şehri haline gelerek Selçuklu Orta Asya ticaret ağına da bağlanarak Anadolu'ya İpek Yolunun bağlanmasında önemli bir merkez rolü üstlenmesini de sağlamıştır.

Selçukular bu dönemde, Ani'nin sadece kendisini değil, çevresini de finanse ederek büyümesi için Ani'de para basmaya başlamışlardır. Ani'de kazılar yapan Kemal Balkan, Selçuklu döneminde inşa edilen büyük hamam içindeki toprakları temizletirken her iki yüzünde de Melikşah ve Menûçihr adlarının yazıldığı iki adet bakır sikke bulmuştur.[9]

Selçukluya tabi bir emirlik olarak Ani emiri Menûçihr'e Selçuklu emiri olarak para basma yetkisi verilmesi, Ani'nin diğer bölge şehirlerine göre önemini ve gelişip lider şehir konumuna ulaşması için Selçuklu'nun verdiği desteğin açık delilidir.

Kars ve Ardahan'ın da kendisine bağlandığı Ani Selçuklu Emiri Menûçihr'in bu dönemde Ani'yi bir merkez şehir haline dönüştürmek için inşa ve ihya etme planını uyguladığı anlaşılmaktadır. Menûçihr, Selçukluların Anadolu'yu Türk ve Müslümanların yerleşimine açma planının Kars ve Ardahan'ı da içine alan Ani-Şehristan bölgesindeki uygulayıcısı idi.

Sultan Alparslan Ani şehrine emir tayini dışında ayrıca şehre yöneticiler de atamıştır. Şehrin yönetimi için Muhammed b. Mansûr ve yardımcısı olarak da Şems atanmıştır.[10]

Selçuklu fethinden kısa bir müddet sonra kaynaklar Ani-Şehristan'ını bölgenin başkenti ve en gelişmiş şehri olarak anmaya başlamışlardı. Bu durum emirin ve şehir yöneticilerinin mezkur planı başarıyla uyguladıklarını göstermektedir.

> Manuça Ani'nin kal'alarının çoğalttı ve dışarıda kalmış bütün prensleri şehre getirdi.[11]
>
> Harabeleri ve surları tamir eden Manuçahr türlü yerlere dağılmış bulunan soylu Ernenileri çağırtıp gitirtti. (...) Ermenilere karşı Rumlardan daha sevimli göründü ve şehrin servetini benimseyerek arttırdı.[12]

Sultan Alparslan'ın bu emir ve yöneticilere öncelikle kurulacak Ani-Şehristan'ın dış-surlarının imarı için emir verdiği ya-

9 Kemal Balkan-Osman Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi,* sayı: 14, Ankara 1967, s. 106.

10 Sevim (1987), s. 41. Turan (1993), s. 156.

11 Vardan'dan naklen Kırzıoğlu (1982-1), s. 56.

12 Bezeşkyan'dan naklen, Kırzıoğlu (1982-1), s. 57.

pılan uygulamadan da anlaşılmaktadır. Fetih öncesindeki Ani kale-şehrine ilave olarak kurulan şehristanın katılmasıyla yeni yerleşim alanı, hem başkent unvanını hem de uzun süre Doğu Anadolu bölgesinin en büyük şehri unvanını da almış oldu. Böylesine büyük bir başkent haline dönüşmesi planlanan Ani'nin öncelikle gelişmiş bir sur sistemi ve ribâtlar ile korunması gerekiyordu.

Selçuklu emiri ile Selçuklu bölge ordusu komutanı ve yardımcısından oluşan Ani şehri yöneticileri, Sultan Alparslan, Ani'den ayrıldıktan sonra ilk iş olarak Ani-Şehristan'ının dış-surlarını inşa ettirdiler. Bu surların inşası için çok büyük insan gücü ve para kaynakları tahsis edip harcadıkları anlaşılmaktadır. Kırzıoğlu bu surların inşası için günde onbin işçinin çalışması gerektiğini ifade etmektedir.

> (…) böyle olunca en az her gün 10.000 kişinin çalışması icap etse gerektir. Baştanbaşa yontma taştan kireç kaynatması ve Horasanla yapılan bu surların [ve] müdafaa burçlarının sık bulunduğu kuzeydeki kısmının önü derin hendeklerle çevrildi. İki üç kat bölmeli ve kubbeli olan muhteşem üstüvânî burçlar aynı zamanda uzun kuşatmalara dayanamilmek için beylik erzak ve tahıl anbarları olacak biçimde yapılıyordu.[13]

Bu inşada en önemli gelir kaynağı vergiler idi. Selçuklu'ya tabi emirlik şartı olarak Ani'Ardahan ve Kars bölgesinin vergi gelirinden her yıl Selçuklu devletine ödenmesi gereken verginin Alparslan'ın emriyle Menûçihr'e Ani'nin imarı için tahsis edildiğini söyleyebiliriz. Bu vergi gelirinin önemli miktarda olduğunu inşa edilen yeni şehir ortaya koymaktadır.

Bu vergi gelirinin miktarının büyüklüğünü anlamak için şu örnekleri zikredebiliriz. Daha önce Ermenya bölgesi kralı II. Aşot (915-928), bağlı olduğu İslâm halifesinin Divin'de mukim emirine, yıllık bir milyon ikiyüzbin (1.200.000) dirhem vergi ödüyordu.[14] Yine hilafetin emiri olan Azerbeycan Ermeniyye valisi Nasr (Sebük), valilik süresi olan 5 yılda halifeye 200.000 dinar vergi vermek üzere vali tayin edilmiştir.[15]

Menûçihr, bu önemli vergi geliriyle Ani yerleşimini öncesiyle kıyaslanamayacak ölçüde büyüterek, fetih öncesine göre daha fazla nüfusu barındıracak olan şehri inşa ederken aynı zamanda ve öncelikle bu şehri koruyacak olan bugüne kadar kalan dış-sur sistemini de inşa etti. Yaklaşık 8 km civarında olan sur sisteminde 14 şehir kapısı vardır. Bu kapılar şehristana girişin yönünü belirten adlar taşımaktaydı: Kars kapısı, Divin kapısı gibi…

Bizans ile sınır hattında yer alan bu bölgede Selçuklu'nun diğer fethettiği kalelere göre korunma üstünlüğü olan Ani, otlakları ve tarım alanlarıyla mukimlerinin geçimlerini sağlayabileceği stratejik bir yerdir.

Bu nedenlerle Alparslan bölgeyi korumak üzere başına komutan ve yardımcısını atadığı bir Selçuklu ordusu kurarak

13 Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, s. 292-293.

14 İbni Havkal'dan naklen Kırzıoğlu (1953), s. 281.

15 *Düvel-i İslâmiyye*'den naklen Kırzıoğlu (1953), s. 277.

Menûçihr'in emrine verdikten sonra şehirden ayrılmıştır.[16]

> Sultan (Alparslan) (...) bir emirin (Emir Menûçihr) idaresi altında mürettep bir ordu (rütbeli komutanlar ve erlerden oluşan düzenli bir ordu) vücuda getirdikten sonra kendisi Isfahan'a ve oradan Kirman'a gitti.

Birinci Unsur: Surların, Burçların ve Yolların İnşası

Selçukluların geliştirdikleri üç unsurlu İslâm şehir modelinde en önemli iki unsur, şehrin güvenliğini sağlayan dış-sur sistemi ve şehristanın yaşam damarını oluşturan ulaşım ağıdır.

Bizans, Sultan Alparslan'ın 1064 yılı fetihlerinde kaybettiği Kars, Ani, Ağrı ve Van bölgelerindeki kalelerin, Selçuklular tarafından tahkim edilmeden önce ele geçirebilmesi için kısa zamanda hareket etmek zorunda idi. Bunun diğer anlamı da Selçukluların da bölgeye yerleşmek için fazla zamanları yoktu; yani surlar acilen onarılmalıydı. Bu bağlamda Alparslan, kalelerin tahkimi yanı sıra bölgenin merkezî askerî üssü haline getirmek üzere Ani'de yeni dış sur sistemi inşa edilmesi emrini vermiştir. Bu stratejiye göre Ani, bölge savunması yapılacak bir merkez haline gelmiştir.

Nitekim kısa zamanda Ani'nin dış-sur sistemini oluşturmak üzere, askerî garnizon olarak kullanılan birçok ribât inşa edilmiş ve surlarla birleştirilerek burçlarla güçlendirilmiş sur sistemi inşa edilmiştir. Bölgeye yönlendirilen veya gönüllü olarak gelen gaziler, alpler ve erenler bu burç ve ribâtlarda konumlandırılmıştır.

Önce ribât inşa ediliyor, daha sonra ribâtların arası surlarla bağlanıyordu. Bu surlarla bağlanmış ribâtlardan oluşan birimler, modüler bir sistem şeklinde eklenerek Ani sur sistemi oluşturulmuştur.

Bu sistem incelendiğinde iki veya üç ribât surla bağlanıp kale gibi çevre surla kapatılıp kendi içinde de savunma sistemi oluşturulduğu görülür. Bu bir nevi küçük kaleler oluşturma nedeni, şehri koruyan bu sur sisteminin tamamlanması zaman aldığından, daha kısa zamanda güvenli askerî garnizon yerleşim bölgesi oluşturmaktır. Bununla beraber, ribâtlar aynı zamanda manevi fethin gönüllüleri olan şeyh ve dervişlerin de konumlandığı yerlerdir. Şeyhler, asker, tüccar ve ahâliye vaaz ve nasihat ederek İslâm'ı öğretip yaymakta, yardımlaşma ve gaza ruhunu aşılamaktaydı.

Sultan Alparslan'ı simgeleyen arslan simgesi ve Arslanlı Kapı

Bugün üzerinde Selçuklu sultanı Alparslan'ı temsil eden arslanın olduğu orta-sur üzerinde bulunan orta-surla birleşen ve Menûçihr'in kitâbesi bulunan burç, Selçuklular tarafından inşa edilen ilk burç, şehre dışardan girilen Arslanlı Kapı da ilk kapı olmalıdır. Nitekim Alparslan'ı simgeleyen arslan ile Alparslan'ın emiri Menûçihr'e ait kitâbenin karşı karşıya olması da bunu desteklemektedir.

Ani ribâtlarının, burç ve surlarının inşasında ilk ribât Arslanlı Kapı ile bitişiğindeki kitâbenin olduğu Batı burcu olduğunu destekleyen veri ise, kitâbede burcu

16 *Ahbaru'd-devlet*, s. 28.

Sultan Alparslan'ı simgeleyen arslan ile bu Arslanlı Kapıya bitişik Menûçihr'in inşa ettiği ilk sur üzerindeki inşa kitâbesi, 1860
(Brosset'ten naklen Akçayöz-Öztürkkan, 2013-2, s. 111)

Sultan Alparslan'ın emiri Menûçihr'in inşa ettiğinin açıkça belirtilmesidir.

Ani, burç ve surlarının inşasından bahseden tek kitâbe olan bu kûfî yazıyla yazılmış Selçuklu inşa kitâbesi, 1860 tarihli yukarıdaki gravürde açıkça görünmekteyken, 1876'da başlayan Rus işgali döneminde bu kitâbenin üzeri duvarla örtülmüştür. Kitâbeyi kapatan kişininin Rusların görevlendirdiği arkeolog Nikolai Marr olması muhtemeldir. Bu kitâbenin üzerinin kapatılması sebebinin, Ani surlarının ve burçlarının Selçuklu'dan önce Ani Bagratlıları döneminde inşa edildiği tezini çürüten bu inşa kitâbesinin ortadan kaldırılma gayreti olduğu açıktır. Burca zarar vermeden kitâbenin kaldırılması zor olduğundan, kitâbenin üzeri yıkılan surlardan alınan taşlarla gayet mâhirane şekilde kapatılmıştır.

Kitâbenin üzerinin açılması ise, surları restore eden Ani Kazı Başkanı Beyhan Karamağaralı tarafından 1991 yılından itibaren başlatılan çalışmalar sırasında muhtemelen 1995-1996 yılı restorasyonunda olmuştur.

Selçuklu Sultanı Alparslan'ın (1063-1072) ve sonra oğlu Melikşah'ın (1072-1092) emiri olan Menûçihr'in (1064-

1110) kûfî yazıyla 4 satırlık tarihsiz inşa kitâbesi şöyledir.[17]

> Bismillâhirrahmânirrahim
>
> Emere bi binâ'u hâze'l-burc el-Emîrü'l-ecell
>
> el-Mansûr Şücâü'd-devle[18] Ebû
>
> Şücâ Menûçihr bin Şavur

Kitâbenin Ani'yi fetheden Sultan Alparslan döneminde (1064-1072) konulduğu tahmin edilmektedir. Arslanlı Kapının batı burcundaki ribâtın ilk inşa edilen burç olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim burcun üzerindeki kitâbede burçların değil burcun inşasından bahsedilmekte ve "bu burcu inşa eden emir" ifadesi kullanılmaktadır.

İlk inşa edilen burç kitâbesi olması nedeniyle kitâbede henüz Menûçihr'in emirliği döneminde inşa edilen diğer burçlardan bahsedilmemektedir. Bunun ilk burç olmasını destekleyen diğer bir veri de burcun bitişiğindeki kapı üzerindeki Selçuklu'yu ve Sultan Alparslan'ı simgeleyen arslan kabartmalı levhanın olmasıdır. Böylece kitâbe ve levha ilk burç ve ilk kapı üzerine konmuş ve bugüne kadar intikal etmiştir.

Ani ile ilgili önemli araştırmalara imza atan Kırzıoğlu, Emir Menûçihr'in inşa ettiği bu burcun üzerine koyduğu değerli kitâbenin Anadolu'da Selçukluların ilk kitâbesi olduğunu söyler. Bizans tehlikesi nedeniyle burcun, dolayısıyla kitâbenin en geç 1066 tarihinde onarılıp konulmuş olduğu kanaatindedir:

> Emir Manuçahr'ın bu değerli kitâbesi Anadolu'da Selçuklu çağının ilk kitâbesi olup, en geç 1066 tarihine konulmuş olmalıdır. Çünki 1064 kışına girilirken Kars/Vanand bölgesini işgal eden Bizans kuvvetleri ve onların "Doğu-Kumandanlığı"na karşı, Ani'nin fetih sırasında yıkılan sur ve burçlarının, çok çabuk onarılması gerekirdi.[19]

Ancak Kırzıoğlu, bu kitâbenin bir inşa değil, onarım kitâbesi olduğunu ileri sürer. Zira surların Bağratlılar döneminde inşa edildiği kanaatinde olduğundan, Sultan Alparslan mancınıkla bu surların bir kısmını yıkıp içeri girmiştir. Fetihte yıkılan iki burç ve duvarları Menûçihr onarmıştır. Bu iki burç, kitâbenin olduğu Menûçihr burcu ile Ejderha burcudur.

> Emir Menûçihr, Alparslan'ın kuşatmada kullandığı "büyük mancınık"tan atılan koca taşların yıktığı Orta kapı Batı yanındaki sur kesimi ve (Batıdan Kuzeye ve Doğuya doğru sıralanan) 28. burcu onartarak üzerine kabartma bir süslü kûfî hatla dört satırın yazılı olduğu 72x116

17 Ayrıca bk Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, s. 363.

18 Sultan Alparslan'ın yazışmalarda kullanıldığı künyelerindendir. *Ahbaru'd-Devlet*'de Sultan Alparslan'ın künyesi şöyledir; "Sultan ul Azam Adud ud-Devle ebu Şuca Alparslan" (*Ahbaru'd-Devlet*, s. 24). *Câmiü't-Tevârih*'te Sultan Alparslan'ın künyesi şöyle verilmektedir: "Sultan Adudu'd-Devle Ebû Şucâ' Alparslan" (*Câmiü't-Tevârih*, s. 108). "Şücaü'd-devlet" devletin yiğiti anlamında olup Abbâsî halifesi el-Kâim tarafından yaptığı fetihlerden dolayı Alparslan'a verdiği lâkaplardandır. Bizanstan en doğudaki şehir olan Ani'yi fethettiğinde halife tarafından Alparslan'a fatihlerin babası anlamında "Ebu'l-feth" unvanı ile birlikte verildi. Halife bu unvanlarla birlikte "Adu'd-devle", "Burhan-ı emirü'l-mü'minin" ve "Ebû Şücâ" lâkaplarını da vermiştir.

19 Kırzıoğlu (1982-1), s. 55.

Ani şehrine girişte Arslanlı Kapı (Orta Kapı) karşılama duvarı üstünde Ebu'l-feth Sultan Alparslan'ı temsilen batıya (Bizans'a) doğru yürüyen arslan (2014). Sağda, Sultan Alparslan'ın emiri Menûçihr'in burcu inşa kitâbesi (2014).

İlk sur, ilk ana kapı ve ilk simge arslan: Ana giriş kapısı üzerinde sultan Alparslan'ı simgeleyen arslan ve Arslanlı Kapı

> santim ebadındaki sert siyah bitevi tüf taşındaki (...) kitâbeyi koydurtmuştur.[20]
>
> Ebu Şüca Menûçihr Bey payitahtı Ani'yi kısa zamanda şenlendirip Selçuklu hücumları sırasında yıkıldığı anlaşılan kuzey surlarının "Arslanlı Kapı" da denilen "Orta kapı" semtini üzerinde kendi adını taşıyan kûfî yazılı kitâbenin bulunduğu burçla (Manucehr burcu), "Ejderha burcu" diye köylülerin andığı bu kapının doğusundaki iki ejderhanın kuşak gibi sardığı ve başları arasında bir boğa başı kabartması bulunan burçla yanlarındaki duvarları yaptırdı.[21]

Burcun *inşa* kitâbesinde "binâ'u hâze'l-burç (bu burcu binâ eden)" ibaresi son derece net bir ifadeyken, burcun *onarım*ından bahsedilmemektedir. Buna rağmen Kırzıoğlu'nun bu bir *inşa* kitâbesi değil, *onarım* kitâbesidir tespitinin mesnetsiz olduğu açıktır.

Burçların fetihten önce inşa edildiği iddiasını ilim dünyasında ilk defa ileri süren N. Marr'ın arkeoloji raporlarını mesnet ittihaz eden Barthold olmuştur.[22] Ancak Ani şehri dış-surlar bölgesinde yani Ani ovasındaki surların önünde antik Ani kale duvarlarından bugüne kalan taşlar bulunmuştur. Ancak daha sonra (VI. yüzyıl) Ani Kalesi daha güneydeki dağlar üzerine kurulmuştur. Bu ara dönemde Ani ovasındaki antik Ani Kalesinin daha güneyde "orta-sur" olarak adlandırılan yerde inşa edilmeye teşebbüs edildiği anlaşılmaktadır. Ancak buradan vazgeçilip en güneydeki dağlar üzerinde Ani Kalesinin inşa edildiğini biliyoruz. Yani

---

20 Kırzıoğlu (1982-1), s. 54.

21 Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, s. 361-362.

22 W. Barthold, "Ani", *İslâm Ansiklopedisi*, I, 435.

Marr'ın bulduğu ve daha önceye tarihlenen sur kalıntıları burada dış-sur sisteminin Selçuklular'dan önce inşa edildiği anlamına gelmemektedir.

Arslanlı kapı, "orta-sur"lar olarak bilinen biri "dış orta-sur" diğeri de "iç orta-sur"da yer alan iki kapının adıdır. Arslanlı kapı adını, dış orta-sur üzerindeki ana kapıdan girildiğinde karşılayan iç orta-surun üst kısmındaki Arslan kabatmasından almaktadır. Yine bu ad, iç sura bitişik burçta yer alan ilk inşa kitâbesi olan kûfî hatla yazılmış Selçuklu kitâbesiyle de ilişkilendirilmektedir.[23]

Selçukludan önceki dönemlerde eserler üzerinde kitâbeyle ilişkili olmadan tek unsur halinde kullanılan arslan figür ve kabartmalarına hem eski Türk dünyasında hem de diğer kültür ve medeniyetlerde rastlanır. Bu kullanımlarda arslan figürü daha çok koruyucu bir unsur, arma veya totem olarak kullanılmıştır. Hz. Ali'nin, Allah'ın arslanı unvanına sahip olması Müslümanlar arasında da arslan simgesinin yayılmasında önemli bir etki yapmıştır.[24]

Selçukluların ise arslanı tek başına değil kitâbelerle ilişkili kullandıklarını ortaya koyan birçok örnek vardır. Anadolu'da birçok kale, burç, han ve dinî eserler üzerinde münşii anlatan kitâbelerin hemen yanında, altında, üstünde veya iki yanında Selçuklu arslan figürleri veya

Selçuklu emiri Menûçihr'in ilk burcu inşa kitâbesi. Rus işgalinde üzeri duvarla örtülen kitâbe açılmış bir halde

23 Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", *Anadolu (Anatolia)*, sayı: 13, 1969, s. 18.

24 Arslan simgesinin Türklerde ve çeşitli kültür ve medeniyetlerdeki kullanımı için ayrıca bk. Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s. 37-41.

kabartmaları bulunmaktadır.[25] Yani sadece kitâbe değil, kitâbeyle birlikte arslan simgesi Selçuklu eserini birlikte vurgulamaktadır. Arslan figürü, Selçuklu hükümdarlığına tabiliği vurgularken, kitâbe de eseri Selçukluya tabi olarak kimin yaptığını yazılı olarak anlatmaktadır. Bu kitâbelerde Abbâsî halifeleri tarafından verilen unvanlar kullanıldığından, aynı zamanda Abbâsî hilafetine bağlılık da belirtilmiş olmaktadır.

Ani'deki Selçuklu arslanı simgesi, arslan figürünün Sultan Alparslan döneminde itibaren kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda Anadolu Selçuklu hükümranlığındaki sahada, kitâbeyle birlikte kullanılan en eski tarihli arslan figürü, Ani'deki 2.30x1.00 m. ölçüsünde batıya doğru yürüyen arslan kabartmasıdır.[26]

Bu bulgulardan hareketle, önemli eserleri inşa edenleri belirten kitâbelerlerle birlikte arslan figürünün Selçuklu'da Sultan Alparslan döneminden itibaren kullanılmaya başlandığını, adına izafeten aynı zamanda Sultan Alparslan'ın da simgesi olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Sultan Alparslan'dan sonraki Selçuklu hükümdarları döneminde de Anadolu'da birçok eser üzerinde kitâbeyle birlikte arslan figürü kullanıldığından, bu Selçuklu arslan figürünün Sultan Alparslan döneminden itibaren Selçuklu tabiyetini belirten simge olarak kullanıldığını ortaya koymakta olduğunu da söyleyebiliriz. Yani kitâbelerle ilişkili kullanılan bu arslan figürü ve kabartmaları sadece Sultan Alparslan'ı ve dönemini simgelemez, aynı zamanda Selçuklu hükümdarlığına tabiliğini de simgeler.

Nitekim Ani surları üzerinde olduğu gibi Sultan Alparslan dönemine ya da sonrasına tarihlenen ve Anadolu'da inşa edilen birçok kale, sur, dinî yapı üzerinde, kitâbeyle ilgili olarak yürüyen arslan kabartması vardır. Örneğin Sultan Alparslan döneminde; Abbâsî hilafetini vurgulayan Diyarbakır Kalesinde dış kalede otuzuncu burcunda 1088 tarihli çiçekli kûfî hatlı kitâbenin ilk satırının iki yanında Selçuklu tabiyetini vurgulayan simetrik olarak içeri doğru yürüyen 0.40x0.30 m. ölçüsünde iki arslan kabartması vardır. Yine aynı burcun tepesindeki niş içinde üstte Selçuklu devlet arması olan çift başlı kartal, altında Sultan ve iki yanında birer boğa kabartması ile Selçuklu sultanı taht sahnesi işlenmiştir. Aynı kalenin kırkıncı kulesinde (Yedikardeş burcunun güneyindeki ilk burç) 1088 tarihli kitâbenin üst satırını çerçeveleyen şeridin iki yanında simetrik, içeri doğru yürüyen

---

25 Bunlara örnek olarak: Divriğ Kalesi (1180-1236) ana kulenin tepesindeki kitâbenin iki yanında iki arslan heykeli; Denizli Çardak Hanın (1230) ana giriş kapısı kemerinin üstündeki kitâbenin iki yanında iki arslan heykeli; Diyarbakır Ulu Camii doğu ana giriş kapısının iç kısmında sütün üstünde bir arslanbaşı; Alanya Alara Kalesi eteğindeki Alara Hanın (1229-1232) ana giriş kapısı üzerinde kitâbenin iki yanında simetrik olarak 62 adet arslan başı konsol yer alır. Bk. Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s. 2-3, 7-8.

26 Selçuklu Arslan figürü kullanımında kabartma arslan figürleri en çok kullanılan tasvirdir. Yürüyen arslan figürünün en eski tarihli olanı Ani'de (1066-1110) ana giriş kapısı karşısında iç orta-sur üzerindeki arslan figürüdür ve kûfî hatlı kitâbenin olduğu burca bitişik sur üzerindedir. Bk. Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s. 11, 18.

Diyarbakır Kalesi kitâbesi üzerinde Selçuklu'ya tabiyeti belirten arslan kabartmaları. Bunun üstünde de Selçuklu devlet arması olan çift başlı kartal

Selçuklu tabiyetini belirten 0.60x0.40 m. ölçüsünde iki arslan kabartması vardır. Üstünde de Selçuklu devlet arması olan çift başlı kartal arması mevcuttur.[27]

Sultan Alparslan döneminden sonra Selçuklu tabiyetinde yine Diyarbakır Kalesinde, dış kale üzerinde otuz birinci burç üzerinde Artukoğlu Mâlik es-Salih Mahmud adına 1208-09 tarihli bir kitâbe vardır. Bu kitâbenin kitâbe şeridinin altında kalınlaşarak dikdörtgen meydana getirdiği kısmında içeri doğru birbirine bakan Selçuklu tabiyetini vurgulayan 0.60x0.70 m. ölçülerinde iki arslan kabartması vardır. Yine Sultan Alparslan'dan sonra bir başka Selçuklu tabiyetinde olan Silvan Kalesinde, kalenin doğu cephesi surları üzerinde Artukoğullarından Necmeddin Alp adına 1165-1166 tarihli kitâbe yakınında Selçuklu tabiyetini vurgulayan 0.70x1.40 ölçülerinde birbirine doğru yürüyen ve birleşen vücutlarının ortasında tek başlı iki arslan kabartması vardır.[28]

27 Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s. 12-13.

28 Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s. 13-14.

Urfa Harran kapısı üzerindeki kitâbe altında, Selçuklu arslan kabartmaları var. Arslanları zincirinden bir kişi çekiyor

Urfa şehir surlarının Harran Kapısındaki arslan kabartmaları da Selçuklu'yu vurgular. XIII. yüzyıl sonuna ait olup Harran kapısının iç yüzündeki Eyyûbî sultanı el-Melikü's-Sâlih Ebû Bekir'in oğlu Şehâbeddin Gazi'ye ait tarihsiz kitâbe altında kapı kemerinin iki yanında simetrik olarak 1.35x0.80 m. ölçülerinde iki arslan kabartması ile önlerinde arslanların boynundan uzanan zinciri tutan insan kabartması, kemerin üstünde ise Selçuklu devlet arması çift başlı kartal kabartması mevcuttur.[29] Bu tasvir, Selçuklu'ya tabiliği vurgulamak üzere arslan kabartmasının kullanıldığını, Selçuklu devlet arması çift başlı kartal kabartması altındaki arslan tasviri açıkça göstermektedir.

Bu tespitler, Ani arslan kabartmasının, Selçuklu ile birlikte Sultan Alparslan'ı ve sonrasını da simgeleyen önemli bir simge olduğunu ortaya koymaktadır.

Şu halde Ani surları üzerindeki inşa kitâbesinin yanındaki bu arslan simgesi, Ani surlarının Selçuklu Sultanı Alparslan çağında yapıldığını anlatmakta, kitâbede de Selçuklu emiri Menûçihr'in ilk burcu inşa ettiği anlatılmaktadır.

Kitâbenin ilk burcun inşası bittiğinde konulduğu "binâu hâze'l-burç" ifadesinden anlaşılmaktadır. Diğer burçların modüler bir sistem halinde inşa edilip surlarla birbini bağlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim aşağıda yer alan kitâbe ve simgenin yer aldığı ilk burç ve çifte sur sistemini ortaya koyan plana bakıldığında kitâbenin ilk sur üzerinde olduğu, bu surun dış-sur sistemiyle başlangıç duvarıyla birleştirilmiş olmasından da açıkça görülebilmektedir. Dış-surlar inşa kitâbesinin bulunduğu ilk burçla başlayarak kuzeye doğru yönelmektedir.

Sultan Alparslan'ı simgeleyen arslanın, bu ilk burçla ilişkilendirilen çifte sur sistemi üzerinde dış giriş kapısının tam karşısına konulmuş olması, Arslanlı Kapıdan şehre girenlere şehrin kurucusu ve hükümdarının Sultan Alparslan olduğunu anlatmaktadır.

29 Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", s. 14; Gündoğdu (2004), s. 91-92.

Aşağıdaki planda görüleceği üzere, Karamağaralı tarafından 1992'de başlatılan Arslanlı Kapı çalışmalarında, iç orta-sur üstünde yer alan arslan kabartmasının bulunduğu orta-surun önü dört metre yükseklikte moloz yıkıntı ve toprak tabakasıyla doludur. İlk iş olarak bu moloz ve yıkıntılar temizlenmiştir.[30] Böylece arslan kabartmasının olduğu iç orta-sur ile önünde yer alan dış orta-sur tamamen ortaya çıkartılmıştır.

Karamağaralı 1992'de başlattığı çalışmalar kapsamında, dış orta-sur önünde yapılan çalışmalarda dış-surun giriş kapısı önünde 3 metre genişliğinde bir hendek tespit edilmiş, bu hendeğin 15 metrelik kısmının dolgu toprağı boşaltılmıştır. Bu hendek sur önünde, şehir surlarının korunması için yapılan su hendeğidir. Üstü yıkık haldeki giriş kapısının rölövesi çıkartılmış, bu yıkık kısım ile kapının yer aldığı duvarın eksik taşları ve çürük taşları yenileriyle değiştirilip onarılmıştır. Bu dış Arslanlı Kapının batıdaki burcunun yıkık haldeki üst kısmı, 2 metre yüksekliğe kadar onarılmıştır.

Karamağaralı, Arslanlı Kapılarının yer aldığı iç ve dış-surların açık halde olan güney bölümünü birbirine bağlayarak kapatmak üzere yıkık haldeki doğu burcunu ve iç sur sistemini onararak 1.65 metre yükseklikliğinde bir duvarla bağlamıştır. Bu duvarla iki sur sistemi arasına insan ve hayvan girişini engellemek amaçlanmıştır. Günümüzde, Ani örenyerine giriş çıkışları denetlemek üzere kurulmuş olan görevli kulübesi bu duvara bitişik haldedir.

30 Karamağaralı (1995), s. 493.

Aşağıdaki fotoğrafta orta-surlar üzerindeki şehre giriş kapısı olan Arslanlı Kapı görülmektedir. Fotoğrafta giriş kapısının yıkık haldeki doğu burcu ile yıkık burcu iç sur sistemine bağlayan kısa duvar ve güvenlik kulübesi de görülmektedir.

Orta-sur üzerindeki Arslanlı Kapının 1842 yılına ait gravür çiziminde ise, kapının iki yanındaki doğu ve batı burçlarının ikisinin de yıkık halde olduğu görülmektedir.

Karamağaralı tarafından bu kazı çalışmalarıyla düzenlemesi yapılan Arslanlı Kapı, bugün de Ani'ye gelen ziyaretçilerin girdiği ana kapı olarak kullanılmaktadır.

Dış orta-sur üzerindeki dış Arslanlı Kapının onarımı yapılmış, ancak iç orta-sur üzerindeki iç Arslanlı Kapının onarımı kısmen yapılmıştır.

Sur Sistemi

Sur sistemi iki yakın burç ve arasında bulunan kapıdan oluşan modüller ile bu modülleri birleştiren surlardan oluşmaktadır. Surlar üzerinde 14 kapı vardır. Bu durumda her kapı, iki burç arasında olduğuna göre surlar 32 burçtan oluşmaktadır. Tahribâttan dolayı bugün ayakta kalan burç sayısı 16, uzunluğu ise 8 km yi bulmaktadır.[31]

Sur Kapıları ve Burçlar

Surların inşası işi ilk burcun ve kapının inşasıyla başladığına göre bu ilk kapının, orta kapı da denilen Arslanlı Kapı oldu-

31 Hamza Gündoğdu, "Kültürlerin Buluştuğu Bir Orta Çağ Şehri: Ani", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, sayı: 17, 2006, s. 53.

Arslanlı Kapının onarılan doğu ve batı burçları. Doğu burcunun yarısı yıkık halde. (1842, TEXIER, Félix Marie Charles)

ğunu, ilk burcun da bu orta kapının güney batısında üzerinde Selçuklu'ya ait kitabe olan burç olduğunu söyleyebiliriz. Dışsurlardan içeriye girişi sağlayan 14 kapının ortasına tekabül ettiğinden orta kapı olarak anılan ilk kapının üstünde Selçuklu arslanı kabartma figürü olduğundan adına Arslanlı Kapı da denilmetedir. Bu orta kapının ilk kapı olarak inşa edilmesi nedeniyle üzerine Selçuklu ve Alparslan'ı simgeleyen arslan kabartma figününün konulduğu, bu kapının batı yanında üzerinde Selçuklu kitâbesi bulunan burç da ilk inşa edilen burç olduğu tahmin edilmektedir. Selçuklu Sultan Alparslan dönemine ait ilk kitâbe ve bitişiğinde kapı üzerinde Selçuklu timsali Arslan kabartması olması bunların ilk burç ve ilk kapı olduğu tahminini güçlendirmektedir. Yukarıda ilk burç, ilk sur ve ilk ana kapı bahsinde bu konu değerlendirilmiştir.

Orta kapının ilk kapı olmasını destekleyen bir veri de, bu orta kapı üzerinde Alparslan'ı ve Selçuklu'yu birlikte simgeleyen "Batıya doğru yürüyen arslan kabartma figürü"dür. Arslanın yönü Selçuklu'nun Batı'ya Rum-Bizans diyarına doğru yürüyüşünü simgelemektedir. Arslanın ağzından aşağıdaki havuza su dökülmektedir. Bu da, Selçukluların bölgeye getirdikleri bereketi simgelemektedir.

Ana Ulaşım Ağ Sistemi ve Uluslararası Kervan Yolu

Ani'nin fethiyle Selçukluların Ani'yi Orta Asya'dan gelen uluslararası ticaret yolu üzerinde konumlandırmasının bilimsel olarak tespiti ve şehir içinde Selçukluların şehristanı inşa etmesine bağlı olarak ortaya çıkan ana ulaşım ağı sistemini ortaya koyan kazı çalışmaları önem taşımaktadır.

Önemli bir Orta Çağ ticaret şehri olan Ani'nin Anadolu'yu Kafkasya üzerinden Orta Asya'ya bağlayan uluslararası ticaret yolu üzerinde Kars ile Divin arasında önemli bir ulaşım yeri olduğu kazı bulgularıyla da teyit ve tespit edilmiştir. Bu tespitler, Karamağaralı tarafından yapılan İpek Yolu Köprüsü ve bağlı ticaret yolu kazıları ile Ani'yi Divin'e bağlayan yol çalışmaları ve Ani'deki Selçuklu döneminde inşa edilen kervansarayların ve çarşıların bulunmasıyla ortaya konulmuştur.[32]

Selçukluların kurdukları şehristanın önemli unsurlarından olan ve surların ana kapısı olan Arslanlı Kapıdan iç-kaleye kadar uzanan anayol sistemini ortaya çıkaran kazılar 1991'de Karamağaralı tarafından başlatılmıştır. 1991-1992 yıllarında devam eden çalışmalarda ana yolun ilk etabı olan Arslanlı Kapı (Kars Kapısı) ile Ebü'l-Muammeran Camii arasındaki kısım ortaya çıkarılmıştır. İç-kalede sona eren bu ana yolun toplam uzunluğu yaklaşık 2.000 metre civarındadır. Bu çalışmalarda bu anayolun ortasından geçen künk döşeli su yolu ve bu su kanalının bakımı için yapılmış iki adet su bacası sistemi tespit edilmiştir. Yolun karşılıklı iki kenarında yer alan dükkanların bulunduğu alanda aydınlatma ve ısınma için yolun iki yanında yapılmış olan ocaklar bulunmuş; ayrıca bu yol üzerinde taştan yapılmış oturma sekileri, hayvan ve kuşların su içmeleri için yalaklar tesbit edilmiştir.[33]

Yine Karamağaralı tarafından 2000-2001 yıllarında Ebü'l-Muammeran Camii ile iç-kale arısındaki kısmın kazı çalışmaları başlatılmış ve tamamlanmıştır. İki cami arasındaki bu kısım, ana yolun en yoğun iskân ve yapılaşma bölümünü oluşturmaktadır. Anayol çalışmalarının tamamı 2002'de tamamlanmıştır.[34]

Ancak her yıl bu ana yolun ve çevresindeki eserlerin temizliğinin yapılması gerekmektedir. Örneğin Karamağaralı'nın 2002-2003 kazı yılları son dönemi olmuş, 2006 yılına kadar ara verilen Ani kazılarında, kazı başkanlığına 2006 yılında Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu atanmıştır. Çoruhlu, ilk iş olarak insan boyutuna ulaşan ot ve dikenlerden girilmez hale gelen ana yolu ve bu yola cepheli çarşı, dükkanlar, konut alanları ile Ebü'l-Muammeran Camii kalıntılarının olduğu bölgeyi temizleme çalışmalarıyla işe başlamış, oldukça uzun süren ve işçileri zorlayan bu çalışmayla yol ve mekânlar yürünür ve içine girilebilir hale getirilmiştir.[35]

Karamağaralı bu ana yol ile şehrin iskânı ve şehir surlarının yapımı arasından ilişki kurarak Ani'nin oluşumuyla ilgli önemli tespitlerde bulunmuştur. Yol arama kazılarında ortaya çıkardıkları orta-sur Arslanlı Kapı ile iç-kale arasındaki bu iki kilometre civarındaki yolun, şehrin ana aksını (ana yolunu) oluşturduğunu tespit etmiştir.

> Kapısından (Orta sur üzerindeki Arslanlı Kapı) bağlayarak iç kaleye doğru devam eden yaklaşık iki kilometre uzunluğundaki bu arterin şehrin ana aksını oluşturduğu anlaşılmaktadır.[36]

32 Karamağaralı (2002), s. 233.
33 Karamağaralı (2002), s. 233.
34 Karamağaralı (2002), s. 233-234.
35 Çoruhlu (2008), s. 302-303.
36 Karamağaralı (2002), s. 233.

Ortada yer alan Büyük Katedral 1064 yılında Sultan Alparslan'ın Ani'yı feth etmesinden sonra camiye çevrilmiş ve burada ilk fetih namazı kılınmıştır. Solda ise 1072 yılında Ebû'l Menuçehr Bey tarafından yaptırılan ve Anadoludaki ilk Türk camii olma özelliğini de taşımaktadır

Karamağaralı devamla, "bu aksın (ana yolun) şehrin ilk iskânıyla oluşmaya başladığını kabul etmek gerekir" diyerek ana yolla şehrin iskânı arasında ilişki kurmaktadır. Ancak Karamağaralı bu ana yolun iskânının zamanı konusunda Selçuklu fethinden önce böyle bir iskânın olamayacağı şüphesini dile getirerek önemli bir tespitte daha bulunmaktadır. Karamağaralı, ana yolun dolayısıyla şehrin iskânının ve şehir surlarının Selçuklu fethi öncesinde krallık döneminde yapıldığı gibi tespitler olsa da fetih öncesine ait Ermeni anıt eserlerinin bu ana yol güzergâhı üzerinde olmadığını; hatta bu güzergâhla ilişkisiz olarak inşa edildiğini vurgular. Böylece, fetih öncesi iskân ve surların yapımı ile ilgili iddialar hakkında şüphesini dolaylı olarak da olsa dile getiren ilk araştırmacıdır:

> XI. yüzyılın son çeyreğinden evvel (yani 1064'te Selçuklu fethinden önce) inşa edilen Ermeni anıtsal yapılarının hiç birinin bu arterle direkt ilişkisi bulunmamaktadır. Ani Katedrali ile yol arasında yaklaşık 150 m.lik bir mesafe vardır. Gagik ve Polatoğlu kiliseleri

Ani şehrini çevreleyen alçak burçların olduğu dış surlar ve arkada yüksek burçlarla devam eden iç surlar.

> şehrin batı kesiminde bulunmaktadır. Sn. Prikich Kilisesi ise şehrin doğu kesimine yer almaktadır.[37]

Bu satırların devamında Karamağaralı, şehrin iskânı ve surların yapımı ile ana yol arasındaki ilişkiye dayanarak bu ana yolun Selçuklu fethinden sonra Müslümanların bu çevreye yerleşimi ile önem kazanarak yapılandığını tespit etmektedir. Böylece Selçuklu fethinden sonra ana yol çevresinde kurulan ve surların inşası ile koruma altına alınan şehristan ve iskânı konusunu Selçuklu fethi ve sonrasıyla ilişkilendirerek önemli bir tespitte bulunmaktadır. Bu ana yol üzerinde yapılan iki anıt camiyi de bu tespitinin delili olarak ileri sürmektedir:

> Muhtemeldir ki bu ana arter Müslüman yerleşiminin bu bölge çevresinde konumlanması ile önem kazanmış ve yapılanmıştır. Şehrin fethinden sonra inşa edilen Emir Menûçihr Camii ve Ebü'l-Muammeran Mescidi bu görüşü kuvvetlendirmektedir.[38]

Arslanlı Kapı ile Ebü'l-Muammeran Camii Arasındaki Anayol

Karamağaralı'nın 1991'de başlattığı anayol ulaşım ağının ortaya çıkarılması kazılarında arslanlı kapı denilen orta-sur kapısı ile yıkık Ebü'l-Muammeran Camii minaresi asarında kalan alanda sondaj yapılmış, 1 metre derine inildiğinde burada Arnavut kaldırımlı bir yol bulunmuştur. Yolun yan kenarında basamak şeklindeki kalıntıda bir temiz su kanalı ortaya çıkmıştır. Bu su kanalının üzerinde içi künk yuvası yapılmış büyük taşlar bulunmuştur. Bu yolun yarım metre üstün-

37 Karamağaralı (2002), s. 233.

38 Karamağaralı (2002), s. 233.

İpek Yolu güzerhâgında bululan Ani şehrinde Arpaçay üzerinde yer alan köprü. X. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen köprünün kemer kısmı tamamen yıkılmış, günümüze iki yakadaki ayakları ulaşmıştır.

den ikinci bir yolun geçtiği anlaşılmıştır. Yol boyunca iki havalandırma bacası (rögar) bulunmuştur. Bulunan üst yolda kazı ilerletilmiş, bu yolun kenarlarında halkın oturmasına mahsus sekiler, hayvanların su içmesi için yalak yerleri, ayrıca kuşların su içmesi için taş çamaklar ortaya çıkarılmıştır. Yine yol boyunca ateş yakmaya mahsus ocaklar bulunmuştur. Kuşların yuvaları olan kuşluklar (kuş evleri), Bostanlar Deresi civarında bulunmuştur. Kuş evlerinin çokluğu Ani'de güvercinlere dayanan bir posta teşkilatının kurulmuş ve işletilmiş olduğunu göstermektedir.[39]

Karamağaralı 1992'de devam ettiği yol çalışmalarında, ana yolun köylülere ait hayvanlarca kullanılması nedeniyle bozulduğunu, bu yol üzerindeki ocakların, ışıklık yerlerinin, sekilerin detaylarının kaybolduğunun tespit etmiştir. Bu nedenle 1992-1994 yılı çalışmaları yolu bozulan kısımlarının asıl hale dönüştürülmesi ve dondurulması çalışmaları yürütülmüştür. Bu kapsamda Arslanlı Kapı

39 Karamağaralı (1992), s. 513 vd.

ile Ebü'l-Muammeran minaresine kadar olan yolun etrafının açılması çalışmalarına başlanmıştır.[40]

Öncelikle ana yol üzerinde batı tarafından bir dükkan ve bir han kalıntısı ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca güneydeki yola bakan kısmında toprak altında depo/mahzen olduğu tahmin edilen bir mekân daha tespit edilmiştir. Hanın orta mekânının yola cepheli duvar dibinde kırık bir küp içinde 2,5 cm boyutunda sırlanmış seramik bir yüz kabartması bulunmuştur. Selçuklu tarzı küpün üzeri bir sıra yıldız motifli bordürle bezelidir.

Devam eden kazılarda bu kez ana yolun doğu kısmında iki han yapısına ait girişler ortaya çıkarılmıştır. Bu mekânın yola cepheli kısmında küçük dükkanlar yer almaktadır. Yola cepheli duvar üzerinde aydınlatma ve ısınma amaçlı iki ocak daha ortaya çıkarılmıştır. Ocakta bulunan seramik parçalarının üzerinde bezir yağı izleri olduğundan, aydınlatmada bezir yağı kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yine yol boyunca yapılan anayol kenarlarını açma kazılarında yalaklar, oturma sekileri ve aydınlatma amaçlı ocaklar ortaya çıkarılmıştır. Ebü'l-Muammeran minaresine yakın kısımda ikinci bir rögar (su havalandırma bacası) daha bulunmuştur.

Karamağaralı, yol etrafındaki hanlar, dükkanlar ve yalaklara dayanarak bu ana yolun XII. yüzyıla ait bir Selçuklu caddesi olduğunu belirtmektedir. Bu tespitini "Ebü'l-Muammeran minaresi üzerindeki kitâbede belirtildiği gibi, yol üzerinde yün yaprağı ve pamuk alışverişinin yapıldığı pazar yeri olarak kullanılan bir mekânın olduğu da anlaşılmaktadır" tesbitinde bulunmaktadır. Böylece cadde ile Ebü'l-Muammeran Camii arasında ilişki kurarak caddenin inşasının da XII. yüzyıl olduğunu belirtmektedir. Aşağıda anlatıldığı gibi bu cami, son Şeddâdlı, Selçuklu emiri Şehinşah (1164-1200) tarafından 1164 yılında yaptırılmıştır. Karamağaralı, Selçuklu anayolunun bu dönemde (XII. yüzyılda) kesin olarak varolduğunu tespit etmekte ise de bu yolun ne zaman inşa edildiğine dair önemli bilgilere yer vermektedir:

> Yolun (ana yolun) zemininin parke taşı ile kaplı olduğu yanlardan sokaklara geçiş verildiği belirlenmiştir. Alınan harç örneklerinin laboratuvar sonuçları, sur (Selçuklu kitâbesinin, Selçuklu arslanının ve ana kapının olduğu orta-surlar) ile aynı özelliktedir.[41]

Karamağaralı'nın bu bulguları Ani'nin dış-sur ve burçlarının inşası ve ana yolun inşasının Selçuklu fethinden sonra olduğunu ortaya koyması bakımından hayli önem taşımaktadır.

Zira bu sonuçlar, orta-surların, anayol ve tali yolların Selçuklu eseri olduğunu ortaya koymakta ve anayolun, ilk burcun ve orta-surun Selçuklu fethinden (1064) sonraki bir kaç yıl içinde (Kırzıoğlu'na göre 1066'da) inşa edildiğini tespit etmektedir.

Karamağaralı'nın tespitlerine göre bu yol güzergahının bir ve yarım metre aşağısında iki yol daha vardır. 1 metre alttaki yolun 1066'da inşa edilen orta-surlara ulaşımı sağlayan ana yol olup, 1164 yılında yapılan Ebü'l-Muammeran Camii'nin bu

40 Karamağaralı (1995), s. 494.

41 Karamağaralı (1995), s. 495-496.

yol güzergâhı üzerinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yarım metre aşağıdaki ikinci yolun, XIII. yüzyıldaki Moğol istilası sonrasında Selçuklu son dönemi ile Osmanlı döneminin başında inşa edilen ve kullanılan ikinci yol olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde her iki yolun da üzerinde olan mevcut seviyedeki üçüncü yolu oluşturan ana yol güzergâhının ise Rus işgal döneminde Ani'de Nikolai Marr tarafından başlatılan arkeolojik kazı çalışmalarında çıkan toprağın, ana yol güzergâhı üzeri ve etrafında olan Selçuklu eserlerinin yer aldığı bölgeler üzerine yığılmasıyla oluştuğu anlaşılmaktadır. Anayol ve Selçuklu hamamları, konutlar, çarşı ve dükkanlarının üzerine metrelerce yığılmış olan bu toprağın, Ani'de Selçuklu öncesi döneme ait eserlerin yer aldığı diğer kazı bölgelerinden çıkarılıp taşınarak getirilen toprak olduğunu tespit eden ve Cumhuriyet döneminde Ani arkeolojik kazılarını başlatan Kemal Balkan olmuştur.[42]

Bu bulgularla, orta-sur (Arslanlı Kapı) kapısından Ebü'l-Muammeran Camii ve devam ederek Menûçihr Camii önünden geçen bu ana yolun Sultan Alparslan ve Melikşah döneminde, Selçukluların inşa ettiği ana yol olduğu ve Selçukluların Ani'yi inşa ettiklerinde şehri bu ana yol güzergâhına bağlanan tali yollardan oluşan ulaşım ağına göre planladıkları, şehrin ana unsuru olan Selçuklu İslâm dönemi yapılarının da bu plana göre inşa edildiği ortaya konulmuş olmaktadır. Şehrin ana kapısının, bu ana yolun bağlandığı ortasur kapısı (Arslanlı Kapı) olduğu da anlaşılmaktadır. Selçuklu camileri, konutlar, medrese, çarşılar, dükkanlar, kervansaray, hamam ve ana su isale hattı hep bu ana yol üzerinde konumlandırılmıştır. Selçukluların inşa ettikleri Ani'de Selçuklu öncesi döneme ait katedral ve kiliseler ise tali yollar üzerinde kalmıştı.[43]

Ana ve Tâlî Yolların İnşası

Karamağaralı 2000 ve 2001 yılında Ebü'l-Muammeran Camii ile iç-kale arısındaki ana yolun kazı çalışmalarını başlatılmıştır. Arslanlı Kapıdan iç-kaleye kadar yaklaşık 2.000 metre civarındaki bu ana yolun, bu iki yılda Ebü'l-Muammeran Camii ile Menûçihr Camii arasındaki kısmı tamamlanmıştır. İki cami arasındaki bu kısım, ana yolun en yoğun iskân ve yapılaşma bölümünü oluşturmaktadır. İç-kaleye ulaşan anayol çalışmalarının tamamı ise 2002'de tamamlanmıştır.[44]

2000 yılı çalışmalarında yolun devamının ortaya çıkartılması amacıyla Ebü'l-Muammeran Camii minaresi yıkıntısı yanından başlayarak yolun batı bölümünün güneye doğru yaklaşık 125 metrelik kısmı kazılmıştır. 2001'de ise bu kez yolun doğu bölümümün güneye doğru kısmında çalışmaları yürütülmüş ve 90 metrelik kısmı tamamlanmıştır.

Kervan Yolu Çalışmaları

Orta Asyadan gelip İran ve Kafkaslar üzerinden Ani'ye gelen kervanlar, Arpaçay üzerindeki İpek Yolu köprüsünden[45]

42 Kemal Balkan, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara 1965, cilt: 1-2, sayı: 14, s. 106.

43 Karamağaralı (2002), s. 233.

44 Karamağaralı (2002), s. 233-34.

45 Bk. Ani Yerleşim Haritası üzerinde 23 numa-

Orta kapıdan doğuya doğru uzanan birinci ve ikinci sıra surlar ve burçlar. Orta kapıdan batıya doğru uzanan birinci sıra surlar ve burçlar (Yakın plan). (Surların önünde görülen taş kalıntıları Antik Çağ'dan kalan sur kalıntılarına aittir). Orta kapıdan doğuya doğru uzanan birinci sıra surlar ve burçlar. İkinci sıra yüksek burçları çevreleyen üçüncü sıra kale beden surları (İç plan). İkinci sıra yüksek burçları çevreleyen üçüncü sıra kale beden surları.

geçip Divin kapısından[46] Ani'ye giriş yapıyorlar ve küçük hamam[47] önüne ulaşıyorlardı. Buradan Arslanlı Kapıya uzanan yola da ulaşılmış olunuyordu. Karamağaralı, 1992 kazılarında başlattığı kervan yolu kazı çalışmalarında köprü ile Divin Kapısı arasında patika niteliğindeki yolun yer yer kayalık bir zemine oturduğunu ve bazı kısımlarının kaya parçalarıyla örülerek teraslandığını tespit etmiştir. Arpaçay üzerindeki köprü çevresinde yapılan çalışmalarda, Ani şehri tarafında sal/kayıkların yanaşmasını sağlamak üzere yapıldığı tahmin edilen bir taş iskele tespit edilmiştir.[48]

ralı yer.

46 Bk. Ani Yerleşim Haritası üzerinde 22 numarlı yer.

47 Bk. Ani Yerleşim Haritası üzerinde 17 Numaralı yer.

48 Karamağaralı (1995), s. 496.

İkinci Unsur: Ani'nin İnşası

Selçuklular yeni fethettiği şehirlerde, şehrin merkezini inşa ederlerken toplumun ihtiyaçlarına göre şehrin tüm ana unusurlarını bu merkeze (şehristana) yerleştiriyorlardı.

Bu ihtiyaçlar:

Şehrin yönetim merkezi ve mekânı: Selçuklular Ani'de Ani emirine ait saray ve yöneticilere ait konutlar inşa ettiler. Ani'de inşa edilen saray ve konutlar aşağıda ayrıca anlatılmıştır.

Selçuklular Ani'yi, bölgenin yönetim merkezi olarak inşa etmişlerdir. Selçuklu döneminde Ani emirleri Selçuklu sultanına bağlı olarak adına para basabilme[49] ve Kars başta olmak üzere bölgedeki diğer beyleri denetleme yetkilerini haizdir. Bunlar Ani'nin gelişmiş bir Selçuklu şehri olarak kurulduğunu göstermektedir.

Yerleşim ve ulaşım planı: Ana ulaşım yolu ve bu ana yola bağlanan tali yolların inşası. Ana yol sistemi yukarıda İslâm şehrinin ilk unsuru içinde ayrıca anlatılmıştır.

Şehir, bu ana yola sağdan ve soldan bağlanan sokaklarla bölümlenmiştir. Karamağaralı, Selçuklu eserlerinin odak merkezi olarak planlanmasını, yani ana-kapı, ana-cami, anayol sisteminin (sur-şehir planı) Selçuklu dönemine ait şehir planı olduğunun delili olduğunu söyler.[50]

Nitekim Selçuklular Ani-şehristanına daha önceki kale-şehir Ani'de bulunmayan ve burada maddeler halinde belirttiğimiz çok önemli unsurlar ilave etmişlerdir.

İç-dış güvenlik kurum ve mekânları: İç ve dış-sur sistemi ve irtibatlı halde ribâtlar.

Gazi Alp-eren-dervişlik kurum ve mekânları: Ribâtlardaki garnizonlar, şehrin içinde tekke ve zâviyeler.

Mescit ve camiler.

Yüksek eğitim kurumları: Medreseler.

Açık ve kapalı ticaret mekânları: Kapalıçarşılar, kervansaraylar, yola cepheli arasta çarşı ve dükkanlar.

Tedarikci, üretici, müteşebbis iktisadi kurum ve mekânlar: Dükkanlar, atölye/işlikler, toptan ve perakende alışveriş yapılan pazarlar.

Selçukluların yeni Ani'yi inşa ederken kurdukları tüm bu kurumlara mekânlar aşağıda böyle bir başşlık ilerleyen bölümlerde yok.

---

49 Ani bölgesindeki arkeolojik kazılarda üzerinde "Melikşah ve Menûçihr" adlarının yazıldığı iki adet bakır sikke bulmuştur (Kemal Balkan-O. Sümer, "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", *Türk Arkeoloji Dergisi*, sayı: 14, Ankara 1967, s. 106). Selçuklu'dan sonra İlhanlı döneminde de Ani'de darphane kurulup para basıldığını görüyoruz. İlhanlı Hanlarından Süleyman (1339-1344) zamanında Pasinler Avnik kalesinde 733/1332'de kurulmuş olan darphane Ani şehrine taşınmış ve burada Süleyman ve Enurşirevan Hanlar para bastırmıştır. Bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, Ercan Matbaası, 1960, s. 491.

50 Karamağaralı (1992), s. 513.

Ani Kalesi ikinci sıra yüksek burçları (ribâtları) çevreleyen üçüncü sıra kale beden-surları (uzak plan)

Üçüncü Unsur: İç-Kale

Selçuklu, geliştirdiği İslâm şehir modelinde, fethettikleri kaleyi, yeni kurulacak şehrin içinde kalan bir unsur olarak muhafaza etmektedir. Böylece fethedilen kale, büyütülen şehrin içinde kaldığından artık "iç-kale"ye dönüştürülen bu fethedilen kale, şehrin içinde şehri tamamlayan bir iç unsura dönüştürülmekteydi. Ani örneğinde bu husus açıkça görülmektedir, zira Selçuklu'nun imar ve inşa ettiği Ani-Şehristan, Selçuklu öncesi kale-şehir Ani ile kıyaslanamayacak kadar büyük bir sahaya yayılmıştır.

Fetih sırasında Ani Kalesi giriş kapısı, tamamen tahrip edildiğinden, Selçuklu emiri Menûçihr döneminde kale kapısı yeniden inşa edilmiştir. Nicolai Marr'ın kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan Selçuklu kapısı ve rampa halinde yükselen kapıya çıkış yolu, kalenin daha önce inşa edilen eski duvarlarıyla birleşmektedir. Marr, bu kapıya ulaşan yol üzerinde 11 km. uzaklıktan getirilen bir su yolu bulmuş, bu suyun borularla kale içinde dağıtılmakta olduğunu tesbit etmiştir.

İzmir yakınlarında bir kervan tasviri

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÜRETİMLE İLGİLİ VAKIF İŞLETMELER

SELÇUKLU TARIM VE TİCARET DEVRİMİ SÜRECİNDE ÜRETİMİ TOPLAMA VE DAĞITMA KURUMU OLARAK ORTAYA ÇIKAN TEDARİKÇİ VAKIF İŞLETMELER: DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Anadolu sanayi devrimi öncesi 1000-1200 yıllarını içeren dönemde vakıf işletmelerin en önemli işlevi göçebe ve çiftçilikle tarım üretiminde elde edilen geliri, yeni köy kasaba ve şehirlerin gelişimini oluşturacak altyapı yatırımlarına yöneltmeleriydi. Toplayıcı ve dağıtıcı bir kurum olarak bu tedarikçi vakıf işletmeleri örnekleriyle ele almamız gerekiyor.

Vakıf İşletmelerin Ortaya Çıkışı

Vakıf iktisadi işletmelerini Selçuklular icat etmiş, Osmanlılar geliştirmişlerdir. Bu icadın ortaya çıkmasında öncelikle Selçukluların 1000-1200 yılları arasında dünya tarım devrimini yeni bir aşamaya ulaştırmaları ve buna dayalı tarım üretimindeki artışlar oldukça etkili olmuştur. Yine aynı dönemde ortaya çıkan Selçuklu ticaret devrimi ve müteakiben 1200-1260 döneminde ortaya çıkıp yayılan Anadolu sanayi devrimi de bu süreci tamamlamıştır.[1]

Selçuklular tarım devrimiyle aynı dönemde tarıma dayalı üretim artışının tetiklediği Selçuklu ticaret devrimini gerçekleştirmiştir. Selçuklu ticaret devriminin göstergesi olan en somut örnekler Selçukluların hâkim oldukları Orta Asya topraklarından Anadolu'ya kadar kurdukları İpek Yolu ticaret güzergahı ve bu yolu destekleyen iç ticaret yolları üzerinde inşa ettikleri vakıf kervansaraylar, hanlar ve kapalıçarşılardan oluşan ticaret sitelerinin ve ticaret ağının ortaya çıkmasıdır.

1 Bu konularla ilgili özellikle Selçuklu tarım-ticaret ve sanayi devrim ile Ahî Evran kümelenme teorisi ve modeli için bk. Ahmed Kala, *Debbağlıktan Dericiliğe: İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2012, Ss. 16-33. Ahmed Kala, *Türk Sınai Mülkiyet Hakları Tarihi*, Ankara: Türk Patent Enstitüsü Yayınları, 2007, Ss. 19-25; Ahmed Kala, *Esnaf Birlikleri ve Nizamları-1*, İstanbul: İBB Yayınları, 1998, Ss. 105-122.

Selçuklu ticaret devriminin sonucu ortaya çıkan ticaret sitelerinin inşasını ve işletmesini, Selçuklu vakıfları üstlenmiş, vakıf iktisadi işletmelerinin ilk şekillenmesi de böylece ortaya çıkmış oldu.

Selçuklu tarım ve ticaret devriminin hemen akabinde 1200-1260 döneminde, Ahî Evran'ın geliştirdiği kümelenme teorisi ve modeline göre meslek sanayi birliklerinin kurulması ve bu sanayi birliklerinin kümelendiği sanayi sitelerinin inşası dönemi başlamıştır. Hem sanayi birlikleri hem de büyük ölçekli üretim yapma altyapısı sağlayan yeni sanayi sitelerinde üretimin yapılmaya başlanmasıyla, öncesiyle kıyaslanamayacak ölçekte üretim artışı ortayı çıkmıştır.

Böylece 1200'lerin başlarında Anadolu sanayi devrimi başlamış, tarım ve ticaret devrimiyle değişen Selçuklu iktisadi yapısı, yeni bir değişim aşamasına daha girmiştir. Ahî Evran, ilgili bölümde ayrıntılı anlatıldığı gibi kurduğu vakfın vakfiyesinde pirlerin piri olarak tanımlandıktan sonra, otuz iki meslek birliğinin piri ve sanayicilerin pîri olarak belirtilmektedir. Bu vakfın en önemli fonksiyonu ise her şehirde Anadolu sanayi birliklerini kurmak ve teşkilatlandırmak için icazetli Ahî-şeyh ve Ahî-babaları yetiştirmektir. Bu gayeyle Kırşehir'de vakfını kuran Ahî Evran'ın, onlarca Ahî-şeyh ve Ahî-baba yetiştirip vakıftan icazet vererek Anadolu şehirlerine göndermiş, bunların kurdukları sanayi meslek birlikleriyle Anadolu sanayi devrimini gerçekleştirmiştir. Ahî Evran, 1261'de Kırşehir'de Anadolu'yu işgal etmeye başlayan Moğollara karşı yurdunu savunmak için girdiği bir çatışmada şehid olduğunda Anadolu sanayi devrimi büyük ölçüde tamamlanmıştı.

Tarım, ticaret ve sanayi devrimiyle üretim bolluğunu gerçekleştirerek zenginleşen ve gelişen Anadolu şehirlerinde vakıfların kurduğu yüzlerce ticaret ve sanayi siteleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu zenginlik, Moğolların Anadolu'ya yönelmelerinde en önemli etkendir. Moğollar ile Selçuklu sultanı I. Keykubad arasında 1237'de imzalanan anlaşmayla Anadolu Moğallara bağlı kalması ve yüksek miktarda vergi vermesi koşuluyla Selçuklu sultanının idaresine bırakılmıştı. Selçuklu sultanı bu anlaşma ile Moğolları Anadolu'dan uzak tutmayı amaçlıyordu. Moğollar da Anadolu Selçukluларının gücünü bildikleri için savaşmaktan çekinmişlerdi.

Ancak bu anlaşmayı kabul etmeyen muhalifler anlaşmanın imzalandığı yıl Selçuklu sultanını zehirleyerek şehit etmişlerdir. Akabinde taht kavgaları ve Anadolu'da iç karışıklıklar ortaya çıkmış, bunu fırsat bilen Moğollar Anadolu'ya girmişlerdir. 1243 Kösedağ Savaşında Selçuklular Moğollara yenilmiş ve Anadolu sanayi devrimi gibi çok önemli bir gelişme tamamlanırken Moğollar Anadolu'yu elli yıl içinde büyük ölçüde parçalayıp valilikler olarak kendilerine bağlamışlardır. 1300'lere gelindiğinde Selçuklu devleti artık beyliklere ayrılmış ve Moğolların atadığı valiler tarafından yönetilen parçalanmış bir halde fiilen sona ermiştir.

Beylikler döneminde Osman Bey'in öncülüğünde kurulacak Osmanlı Devleti'nin manevi kurucusu kabul edilen Şeyh Edebâli, Ahî Evran Vakfı'ndan icazet ala-

Öküz Mehmed Paşa Kervansarayı, Aydın

rak Bilecik civarındaki Söğüt'te tekkesini kurmuş ve Selçuklu uç beyi olan Ertuğrul Gazi döneminde buralarda tarım-ticaret ve sanayiyi kurarak şenlendirme faaliyetlerine başlamış bir Ahî-baba idi. Şeyh Edebâli'nin de delâleti ile Ahî Evran Vakfı, Osmanlı döneminde de sanayi birliklerinin kurulması için Ahî-şeyhlere ve Ahî-babalara icazet vererek Osmanlı coğrafyasının dört bir tarafına göndererek ticaret ve sanayii Ahî kümelenme teorisi ve modeline göre örgütlemeye devam etmişlerdir.

Osmanlılar, Selçuklu tarım ve ticaret devrimini daha da geliştirerek devam ettirmişler ve Yeni Çağda (1500-1750) zirveye ulaştırmışlardır.

Selçuklu ve Osmanlı döneminde artan tarım ve sanayi üretimi, nüfus artışının ve ülkeye dış göçlerin artmasının en önemli sebebiydi.

Artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak ve üretim artışlarının devam etmesi için Selçuklu ve Osmanlılar iç ve uluslararası ticaretin geliştirilmesine yönelik birçok yeni uygulama başlatmışlardır.

Selçuklu ve Osmanlıların ticaret politikası, ihtiyaçların üretimi için gerekli hammaddenin ticaret yoluyla tedarikine, bölgesel ihtiyaç fazlasının bölge dışına ve yurtdışına ticaret yoluyla ihracına önem ve öncelik veren bir ticaret politikasıdır.

Diğer yandan Selçuklulardan başlayarak Osmanlılar, Avrupa da dahil olmak üzere çevre ekonomilerle önceleri tek taraflı ticaret imtiyazları vererek, daha sonraları çift taraflı ticaret anlaşmaları imzalayarak uluslararası ticareti teşvik etmişler, bu ticaret anlaşmalarıyla uluslararası ticaretin merkezi olmayı başarmışlardır.

Yeni Çağda Avrupa ülkeleri, zenginliğin kaynağını üretimde değil, ticarette gördüklerinden üretime dayanmayan

Rüstem Paşa Bedesteni, Erzurum

"merkantilizm" politikasını benimseyip uygularken, Osmanlılar, Selçuklular'dan itibaren üretime dayalı bir ticaret politikası geliştirmişlerdir.

Anadolu sanayi devrimi aşamasında vakıflar, daha önce olduğu gibi, sanayi sitelerinin inşasını ve işletmesini üstlenemeye devam etmişlerdir. Selçuklu ve Osmanlı dönemi vakıflarına ait vakfiyelerde, vakıfların inşa ettiği yüzlerce ticaret ve sanayi sitesinin varlığı Selçuklu ticaret ve sanayi devrimini belgeleyen en önemli verilerdir.

Bu vakfiyeler incelendiğinde, vakıfların ticaret ve sanayi siteleri inşa edebilmelerini sağlayan ana finansal kaynakların, vakıflara tahsis edilen tarım topraklarından ve tarıma dayalı vergi tahsislerinden oluştuğu görülmektedir.

Selçuklu ve Osmanlılar, Türkmen-Yörük ve ikta-timar sistemleriyle hayvancılığı ve bitkisel tarımı planlayarak üretimi ve vergi gelirlerini önemli ölçüde artırdıklarından devlet, artan üretim ve vergi gelirlerini tarım, ticaret, sanayi ve şehirlerin geliştirilmesi için gerekli altyapı yatırımlarına yöneltti. Devlet tarımdan elde edilen vergi gelirlerinin önemli bir kısmını ticaret yolları üzerinden, kasaba ve şehirlerde ticaret siteleri ve sanayi sitelerini inşa etmek üzere vakıflara tahsis ediyordu.

Vakıflar, kendilerine tahsis edilen bu kaynakları ticaret ve sanayi siteleri ile şehir ve kasabaların altyapı yatırımlarının finansmanında kullanmaktadır. Vakıflar gerçekleştirdikleri bu altyapı yatırımları sonucunda ortaya çıkan çarşı, han ve dükkanları, vakfa gelir getirmek üzere vakfın akarı olarak vakfiyelerinde kaydediliyorlardı. Bu akarları oluşturan ticaret-sanayi sitelerini ilgili meslek birliklerine, inşa ettikleri konutları da halka kiralamışlardır.

Vakfa gelir getiren bu yatırımlar için "vakıf akarlar" tanımı kullanılır. Vakıf akarlardan elde edilen bu kira gelirleriyle de vakıf hayratı için gerekli harcamalar gerçekleştirilir. Bu bir vakıf işletme sistemidir.

Böylece Selçuklu ve Osmanlılar, ticaret, sanayi ve şehir altyapı yatırımlarını doğrudan devlet eliyle değil, teşvik ederek vakıf işletmeler eliyle yapmışlardır.

Vakıf İşletme Modeli

Bu model, vakıf hayratların yine aynı vakfa ait akarlarla finanse edilmesine dâyanıyordu. Artık vakıf işletmesi olmadan vakıf kuruluşuna izin verilmiyordu.[2]

Bu vakıf işletmeleri sisteminde devlet, vakıfların denetimini ve vakıfların sürekliliğinin temini için vakıfların teşvik edilmesini üstlendi.

Bu modelde vakıf akarlar, üretim için gerekli ticari-iktisadi altyapı yatırımlarından oluşuyordu. Böylece hem vakfın hayratını finanse ederken, üretim için gerekli altyapı yatırımlarını da gerçekleştirmiş oluyordu.

Üretim özel sektör eliyle yapılıyordu. Çiftçi bitkisel üretim, göçebe yörükler hayvancılık, serbest tüccar ticaret, esnaf birlikleri de sanayi üretimi yapıyordu.

Selçuklular gibi Osmanlılar da tarım üretiminden sağlanan sermaye birikimini vakıf işletmeler vasıtasıyla tarım ticaret, sanayi, kır, kasaba ve şehirlerin altyapısının inşasına yönlendirdiler.

Selçuklu ve Osmanlı'da tarım, ticaret ve sanayi devrimiyle birlikte, hayvani ve zirai üretim, öncesiyle kıyaslanamayacak düzeyde artmış olduğundan, vakıf işletmeler de öncesine göre kıyaslanamayacak ölçüde sürekli artarak, tarım, ticaret ve sanayinin gelişmesi için gerekli altyapı yatırımlarını gerçekleştirerek önemli bir iktisadi büyüme ve kalkınma etkisi yapmıştır.

Sektörlerarası Transfer Usulü Olarak Vakıf İşletmeler

Vakıf işletmeler, tarım üretiminden, ikta ve tımar gelirlerinden ve ticaretten sağlanan sermaye birikimini doğrudan yeni tarım, ticaret, sanayi ve şehir altyapı yatırımlarına yönlendirebilen önemli bir iktisadi organizasyondur. Vakıflar, sınai ve ticari altyapı yatırımlarıyla kurdukları alışveriş merkezleri olan çarşıları, hanları ve üretim merkezleri olan sanayi sitelerindeki işyerlerini kiralayarak elde ettikleri gelirleri ise, kamu yararına eğitim, dinî, sosyal ve kültürel amaçlar için harcarlar.[3]

Devlet, vakıf işletmelerin yatırım gücünü arttırmak için vakıf işletmelere vergi muafiyetleri ve vergi geliri tahsisleri sağlamış, bu teşviklerle vakıfların kurulması ve yaygınlaşmasını gaye edinmiştir. Böylece hem ticari ve sınai altyapı yatırımlarını tüm Osmanlı coğrafyasına yayarak artırma yoluna gidilmiş hem de bunlardan sağlanan kira gelirlerindeki artışla,

2 Ahmed Kala, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: İSUZEM Yayınları, 2015. Ahmet Kala, *İktisadi Dönüşce Tarihi,* İstanbul: İSUZEM Yayınları, 2015.

3 Ahmed Kala, *Türk İktisat Tarihi*, 2015, 3. Bölüm.

eğitim başta olmak üzere sosyal hizmet harcamaları karşılanabilmiştir.

Vakıflar; köy, çiftlik, mezra, orman, su ve maden kaynaklarından elde edilen gelirlerle ticaret yolları üzerinde vakıf kervansaraylar, hanlar; şehirlerde kapalıçarşı, sanayi siteleri, hanlar, arastalar; ticaret yolları ve ticaret merkezlerinde vakıf menziller, tekke, zâviye ve misafirhane ve sağlık, eğitim ve kültür merkezleri kurmuşlardır. Böylece kır-şehir ilişkisini güçlendirilerek tarım, ticaret ve sanayi ilişkisiyle iktisadi kalkınmada yeni bir aşama kazanılmıştır.

Bu gelişen iktisadi, ticari ve sosyal ilişkilerin sonucunda Selçuklu ve Osmanlı coğrafyasında birçok yeni köy, bucak, kasaba ve şehir doğmuş ve gelişmiştir. Ticaret yolları üzerinde kervan menzillerinde önce tarım gelirleriyle beslenen vakıflar tarafından vakıf kervansaray ve hanlar kurulmuş olup zamanla bu kervansaray ve hanların etrafına insanlar yerleşerek yeni köy, bucak, kasaba ve şehirler inşa edilmiştir.

Avrupa'da tarım devriminde ve sonrasında kır-şehir ilişkisini sağlayan vakıf vb. işletmeler olmadığından feodal tarım sistemi gereği kır ve şehir birbirine rakip ve düşman olmuştur. Yeni Çağda Avrupa şehirlerinin durumu, feodaliteye karşı gelişimini sürdürmeye ve çatışarak büyümeye çalışan şehirlerden güç devşiren krallıklara dayalı az gelişmiş bir iktisadi sistemdir.

Artan tarım üretiminin sonucunda, bu üretimin vakıflar eliyle şehirlere yönelendirilmesiyle köylerin yanı sıra birçok yeni şehir ortaya çıkmış, Osmanlılar gelişen ve yayılan şehirlerin ihtiyaçlarını karşılamak için daha önce olmayan yeni ve farklı ticari altyapı ve sistemler geliştirerek ticaret devrimini zirveye ulaştırmışlardır.

Dünyanın ilk outletleri olan kervansaraylar, kır ve şehir arasında, ticaret yolları üzerinde Selçuklu döneminde kurulmaya başlanarak yaygınlaşmıştır. Osmanlı döneminde, özellikle Yeni Çağda kervansarayların etrafı gelişerek kasabalara veya büyük ölçüde şehirlere dönüşmüştür.

Dünyanın ilk süpermarketleri olan kapalıçarşılar, Selçuklu şehirlerinde kurularak daha önce haftada ya da ayda birkaç gün kurulan açık pazarların yerini almış, Osmanlılar bu çarşıları her şehirde inşa ederek yaygınlaştırmayı başarmıştır. Osmanlılar, özellikle Yeni Çağda bu sistemi, modüler olarak büyütmek suretiyle, alışveriş merkezleri olan çarşılar ile sanayi sitelerini ilişkilendirerek sadece şehrin değil, bölgenin, hatta dünyanın en büyük kapalıçarşı formları haline dönüştürmeyi başarmışlardır.

Osmanlı şehirlerinde kapalı büyük sabit pazarlarını hayranlıkla gezen Avrupalı tüccar ve seyyahlar, "pazar" kelimesini tüm Avrupa dillerine "bazaar" olarak girmesini sağlamışlardır. Bununla beraber Türkçemize "market" kelimesinin girmesi ise XIX. yüzyılın sonlarında XX. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'da çok katlı alışveriş merkezlerinin kurulmaya başlaması ve Türkiye'de olmayan bu çok katlı merkezlerin adının Türkçeye ithaliyle olmuştur.

Vakıf İşletmelerin Dünya Ekonomisi Modelindeki Rolü

Üretim artışı, Selçuklu ve Osmanlı iktisadi modelinin uygulandığı coğrafyanın genişliği, ticari organizasyon ve ticari altyapıyı geliştirmiş, kendi içinde ve çevre ekonomilerle daha önce görülmeyen ticari altyapılar ve ticari ilişkiler ağı ortaya çıkmıştır. Vakıf işletmeler olan kapalıçarşılar, hanlar, kervansaraylar, dükkanlar bu dönemde en gelişmiş ölçeğe ulaşmıştır.[4]

Hammadde temininde şehirler ve çevresindeki kasabalar bağ-bahçecilikte; köyler tahıl üretiminde; göçebe hayvancılık, et, süt ve sütlü mamüller, deri, yün üretiminde ilişkili tedarik sistemleriyle birbirine bağlanmıştır. Bu tedarik sistemi tüketicinin ihtiyacının karşılanması ve sanayiye hammadde temini tedarik ağları üzerinden ilişkilendirilmek suretiyle söz konusu sistem Selçuklu ve sonrasında Osmanlı'da en gelişmiş boyuta ulaştırılmıştır.

Osmanlı iktisadi modelini uygulandığı coğrafya, İpek Yolu ve Kürk Yolu diye meşhur ticaret yollarıyla Hindistan, Çin, Ortadoğu, Akdeniz, Kuzey Karadeniz ve sisteme yeni dâhil edilen Avrupa birbirine bağlanmış ve bu da bir dünya ekonomisi ortaya çıkarmıştır. Böylece ilk Selçuklu iktisadi coğrafyasından sonra Osmanlı iktisadi coğrafyası da merkez-çevre ilişikisi içinde inşa ettiği dünya ekonomisinin merkezi haline gelmiştir.

Roma ve Bizans gibi daha önceki imparatorluklar, Akdeniz bölgesi gibi bölgesel ekonomiler oluşturmuşlardır. Ancak Selçuklulardan sonra Osmanlılar, çevrelerindeki ekonomileri birbirleriyle ilişkilendiren bir ticaret sistemi geliştirerek dünya ekonomisinin oluşmasını ve bu dünya ekonomisinin merkezi olmayı başarmışlardır.

Selçuklu sanayi devrimini başlatan teorisyen Ahî Evran'dır. Ahî Evran, Ahî teşkilatını geliştirirken, fütüvvet fikrine bağlı Ahî teşkilatlanma modeli ve felsefesini sanayi üretimi alanına da uygulamış, sanayide kümelenerek üretim teorisini geliştirip uygulayarak Selçuklu sanayi devrimini başlatmıştır.[5]

Selçuklu döneminde (XIII. yüzyılda) Ahî Evran tarafından başlatılan sanayi devrimini Osmanlılar devam ettirerek geliştirmiş, sanayi devriminin sonuçlarıyla birlikte tam manasıyla Yeni Çağda zirveye ulaştırarak tamamlamışlardır.

Selçuklu'dan sonra Osmanlı döneminde de Ahîlik ve felsefesi, Ahî Evran'ın İslâm tasavvufu öğretisini benimsemiş Kırşehir Ahî Evran Vakfı'na bağlı olarak kurulan câmi, tekke, zâviye, mektep ve medreseler vasıtasıyla Anadolu'nun ve Osmanlı coğrafyasının her yanına yayılmıştır.

---

4 Ahmed Kala, *Debbağlıktan Dericiliğe*, 3. Bölüm.

5 Ahî Evran kümelenme teorisi ve kümelenme modeli için bk. Ahmed Kala, *Debbağlıktan Dericiliğe*, 1-3. bölümler.

Buhara'da tarihi Ark Kalesi ve çarşı meydanı

Anadolu Sanayi Devriminde Vakıf İşletmelerin Rolü

Sanayi devrimini başlatan önemli bir gelişme de Ahî Evran'ın 1243 tarihinde Kırşehir'de Ahî Evran Vakfı'nı kurması ve bu vakfın onayıyla organize sanayi üretim bölgesini yönetmek üzere Ahî-babaların atanmaya başlanmasıdır. Osmanlı döneminde de bu vakıf, görevini sürdürmeye devam etmiştir. Ahî-babalar, Ahî Evran'ın kümelenme teorisine, iş ahlâkı ve iş-yaşam felsefesine uygun sanayi üretim bölgelerinin kurulmasını, organize edilmesini ve denetimini yapmaktadır. Böylece Osmanlı Anadolusu başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasının dört bir yanına Ahî Evran vakıfları kurularak bu vakfın mütevellisi tayin edilen Ahî-babalar, atandıkları yerlerde kümelenmiş üretim birliklerinden oluşan organize sanayi üretim bölgelerini kurmuşlar, sanayi devrimi böylece Osmanlı coğrafyasında hızla yayılmaya devam etmiştir.[6]

Ahî Evran, kümelenme modelinde üyelik prensibi açısından önemli bir açılım yer almaktadır. Ahî teşkilâtı vakıf üyeliğine yalnızca Müslüman meslek sahipleri kabul edilirken, sanayi birliklerine ise Müslüman olsun olmasın tüm meslek sahipleri ve meslek öğrenmek isteyenler girebilmektedir. Bu uygulamayı Osmanlılar da devam ettirmiştir. Bu anlamda birçok Osmanlı gayrimüslim sanayici, Selçuklu'da olduğu gibi, Osmanlı sanayinin gelişiminde önemli roller oynadı.

6 Vakıf işletme modeli için ayrıca bk. Ahmed Kala, *Debbağlıktan Dericiliğe*, 3. Bölüm.

Nerşahî'ye Göre İlk Tedarikçi Vakıf İşletmeler

Nerşahî, 332/943'te kaleme aldığı *Târîhu Buhârâ* adlı eserinde Nûr Buhara'dan bahsederken oradaki cami ve birçok ribâttan bahseder ve önemli bir özelliğini belirtir. Buhara ve başka yerlerden birçok insanın Nûr'daki cami ve ribâtları ziyarete gittiklerini, Buharalıların bu işe büyük önem ve özen gösterdiklerini Nûr'a ziyarete giden kimsenin hac faziletine nail olduğunu söyler. Tâbiinden birçok kimsenin de Nûr Buhara'da huzur bulduğunu ve burada medfun olduklarını, ziyaretçilerin döndüklerinde de o mübarek yerden geldikleri için şehirlerini gül ve çiçeklerle donattıklarını ifade eder.

Bu bölgede VI. yüzyıldan itibaren tarım ve ticaret devrimiyle ortaya çıkıp gelişen daimi pazarlar olan şehristan ve şehri korumak için yapılan şehrin surlar arasında ribâtlar inşa edilmiştir. Şehrin dışında ileri karakollar olan ribâtlar, aynı zamanda askerlerin barındığı garnizon görevinin de yerine getirmektedir. İslâm döneminde VII. yüzyılın sonlarından itibaren ribâtlarda, gaza yapan askerlerin yanı sıra gazalara manevi destek vermek üzere katılan dervişler de kalmaya başlamıştır. Böylece dervişler hem barınıyor hem de manevi desteğin yanında irşat faaliyetlerinde bulunuyorlardı. XI. yüzyıla kadar devam eden bu ilk ribât/tekke dönemde henüz kırda müstakil tekke ve zâviyeler inşa edilmeye başlamamıştı.

Nerşahî'nin de anlattığı gibi Nûr Buhara bu ribât/tekkelerin ilk uygulanmaya başladığı yerdir. Bu ribât/tekkelerde faaliyet gösteren şeyh ve dervişleri ziyaret edenlerin hac faziletine erişeceği inancı ve ziyaret geleneği de ilk Nûr Buhara için doğmuş ve gelişmiştir.

Bu ribât/tekkeleri ziyaret edenlerin ağırlanması için ilk vakıf işletmeler de bu bölgedeki ribât/tekkelerde kurulmaya başlanmıştır. Böylece vakıf gelirinin bağlandığı ribât/tekkeler de ziyaretçilere kalacak yer sağlayabiliyor ve yemek veriyordu. Vakıf işletmelerin geliriyle hizmet gören ribât/tekke geleneği hızla çevre şehirlere de yayılmıştır.

Nitekim, 982'de Ötüken ve çevresine bir keşif ziyaretinde bulunan Çin elçisi Wang Yen-Te bu bölgelerin zenginliğini ve ihtiyacı olanlara yemek yardımı yapıldığını (yani vakıf hizmeti verildiğini), böylece insanların huzur içinde uzun yaşadığını dile getirir:

> (Türklerin) yaşadığı bu topraklarda fakir insan yoktur. Onlar ihtiyacı olanlara yemek yardımı yaparlar. İnsanlar uzun ömürlüdür.[7]

7 İzgi (1999), s. 63.

Ticaret mallarının Topkapı surlarından şehre girişini gösteren bir gravür. İstanbul
William H. Bartlett (1809-1854)

Vakıf Gelirlerinin Ticarete Transferi

Bu vakıf işletmeler, güvenli ribâtlarda kurulan vakıflardan farklı olarak bilhassa ticaret yollarının ıssız yerlerinde kurulup buraları şenlendiren, bu anlamda tedarikçi ve şenlendirmeci vakıf işletmelerdir.

Yağan Paşa (Seyyid Halil Dîvânî) Zâviyesi Vakfı

Selçuklu dönemine ait olup değerlendirmeye alacağımız ilk tedarikçi vakıf işletmemiz Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde kaydı bulunan en eski tarihli vakfiyedir. 440/1048 tarihinde kurulan Pasinler bölgesi ve çevresindeki bu vakfa ait yirmi dokuz vakıf köyün vergi geliri, yine aynı bölgede İpek Yolu üzerinde bulunan vakfın zâviyesine, gelen geçen misafire, seyyaha ve tüccara hizmet etmek üzere tahsis edilmiştir.

Elimizde kayıtları bulunan bu en eski tarihli vakfiye, Anadolu'da Selçuklular döneminde kurulup Osmanlı'ya intikal eden ve 440/1048 tarihinde vakfiyesi onaylanmış olan Şeyh Halil Divanî Vakfı'dır. Şeyh Halil Divanî Zâviyesi Vakfı olarak da bilinir. Bu isimden de anlaşılacağı gibi bir zâviye vakfıdır. Kurucusu Seyyid Şerif Şeyh Halil Divanî'dir. Zâviye Pasin nâhiyesi Pülurbihak (Yağanpaşa)

köyündedir. Bu zâviye daha sonra büyük ihtimalle Yağan/Yegân Paşa tarafından yeniden ihya edilmiş olduğundan bu Yağanpaşa Zâviyesi ve köyü olarak da anılmaktadır.

Mülknâmesi ve vakfiyesine göre Şeyh Halil Divanî tarafından yirmi dokuz köy satın alınarak mülk edinilmiştir. Bu mülkler, Tebriz kadısının 440/1048'de mülknâmeyi ve vakfiyeyi onaylamasıyla zâviyeye vakfedilmiştir. Vakfiyenin son kısmında ise vakfiye tahrir onay tarihi tam olarak verilmiş olup, "Evâsıt-ı Receb 440/19-29 Aralık 1048" olarak kaydedilmiştir.

Vakfiye onay tarihinde, bu mülkiyet Halil Divanî'ye ait olup vakfedilen yirmi dokuz köyden elde edilen vergi geliri de, vergiyi mâlikâne olarak toplama hakkına sahip Kirman âyanından mâlikâneci Turgut Bey tarafından vakfedilmiştir. Bu vakıf kaydı da vakfiyenin içinde yer aldığından mâlikâne vergi gelirlerinin vakfedilme tarihi, vakfiyenin tarihiyle aynıdır.

Bu yirmi dokuz köy ve köyün vergi gelirleri, "Evâsıt-ı Receb 440/19-29 Aralık 1048" tarihinde Tebriz kadısının onayıyla Halil Divanî Vakfı hayratından olan zâviye, câmi, zâviye âsitânesi, vâkıf evladı mütevelliye ve yoldan gelen geçene hizmet etmek amacıyla vakfa akar olarak vakfedilmiştir.

Mâlikâneci Turgut Bey tarafından yirmi dokuz köyden ilk on dört köyün vergi gelirlerinin vakfedildiği vakıf hayratlarıyla ilgili kayıt şu şekildedir:

> (…) karyeleri mâlikânelerininin tamamı Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vakfe[dilmiştir].

Bu kayda göre aşağıda belirtilen bu ilk on dört köyün vergi geliri Turgut Bey tarafından Halil Divanî Vakfı'nın zâviyesi ve mütevellisi olan evladına harcanmak üzere vakfedilmiştir.

Yirmi dokuz köyden kalan 15 köyün vergi gelirinin vakfedildiği vakfın hayratlarıyla ilgili kayıt ise söyledir:

> (…) karyeleri mâlikânelerinin tamamı Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin âsitânesine anın câmi'-i şerîf ve âsitânesinin ferraşı içün gece ve gündüz hizmet etmek şartıyla bağlanmıştır.

Bu kayda göre aşağıda belirtilen 15 köyün vergi gelirlerinin tamamı Malikâneci Turgut Bey tarafından Halil Divanı Vakfı'nın âsitânesine ve câmiine, temizlik aydınlatma vb. tüm hizmetlerin karşılanması için vakfedilmiştir.

Ticaret yolu üzerinde olan bu zâviye, tarımdan elde edilen gelirin tüccarın misafir olarak kaldığı zâviye ve harcamalarına aktarılması bağlamında tedarikçi vakıf işletmelerine bir örnektir.

Daha önce bu bölgede zâviye ve köyler kurmuş Selçuklu; şeyh, derviş ve köylülerin 1048 Pasinler zaferinin hemen akabinde Selçuklu Tebriz kadısının onayıyla mülkiyetini Gürcü melik/beylerden satın aldıkları köyleri zâviyeye vakfedip vakıflar kurarak kalıcı olarak bölgeye yerleştiğini göstermektedir. Bu vakfa ait Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde aşağıda tercümesi verilen Şeyh Halil Divanî'ye ait Selçuklu dönemi temliknâme hücceti ile vakfiye,[8] vakıflar arşivimizdeki en eski ta-

8 Seyyid Halil Divanî Zâviyesi Vakfı'na ait Temliknâme-Mülknâme hüccet kaydı: VGM, Defter nr. 606, s. 76, Sıra nr. 103. Aynı vakfa ait

rihli temlik ve vakfiyedir.[9] Bu temliknâme ve vakfiye incelendiğinde ortaya çıkan bilgiler önem arz etmektedir.

Zâviye önce Halil Divanî Zâviyesi olarak Pulirbihak (Yağanpaşa) köyünde kurulmuştur. Daha sonra da muhtemelen Osmanlı döneminde Yağan Paşa tarafından tekrar şenlendirilen köyün ve ihya edilen zâviyenin adı Yağanpaşa Köyü ve Yağanpaşa Zâviyesi olmuştur. Vakfiyenin onay tarihi "Evâsıt-ı Receb 440/19-29 Aralık 1048"dir. Zâviyenin, vakfiye onay tarihi olan 440/1048 tarihinde Bağdat Abbâsî halifesi Mu'tasım-billâh dönemi olduğu vakfiyede ayrıca kaydedilmiştir.

Zâviyeye akar oluşturmak için 29 köyü, bölgenin idarecilerinden olan iki müslüman Gürcü asıllı kişiden satın alan ve vakfeden kişi, yani vâkıf, Seyyid Şerif Halil Divanî'dir.

> Bu karyeler Halil Divanî'nin milk-idir mûmâ-ileyh anları Gürci taifesine ve Kisra Nuşirevan hanedânına mensup ve Soğuksu kal'asında ve Acemce Abınik kal'asında melik bulunan Melik Misail'den kırkbin dirheme satın almıştır. Binâenaleyh bu on dört karye Seyyid Şerif Halil Divanî'nin sair mülkleri gibi milk-i ve sair mallar gibi malı ve sair rızıklar gibi rızkıdır ki diler ise anı satar, diler ise bağışlar diler ise vakfeder.

Bu bilgilere göre bu 29 köyden 14 köyün 40.000 dirheme satın alındığı kişi Gürcü ve Kisra Nuşirevan hanedanına mensup olup bir meliktir. Melik'in artık vakfiyenin onay tarihi olan 440/1048 yılında Selçuklu'ya tabi olduğu, Müslüman olduğu ve mülkiyetindenki yerlerden bir kısmını sattığı anlaşılmaktadır.

29 köyden kalan 15 köyün satın alınması ile ilgili kayıt şu şekildedir: "Seyyid Şerif Halil Divanî şu on beş karyeyi Melik Berail'den sair milk gibi milk olmak şartı ile altmışbin dirheme iştira etmiştir."

Bu bilgilere göre bu 15 köy de melik olan Berail'den 60.000 dirheme satın alınmıştır.

29 köyün mülkünün Halil Divanî tarafından belirtilen iki ayrı kişiden satın alındığı, yani mülkü olduğu Tebriz kadılığında şahitler huzurunda onaylanarak mülknâmesi verilmiştir. Alım satım hüccetinin (temliknâme) Tebriz kadısı tarafından onay tarihi 440/1048'dir.

Vakfiyede Seyyid Şerif Halil Divanî ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "Abnik (Pasinler) livası Pülurbihak [Yağanpaşa] karyesinde mukim imâm Muhammed Bâkırî evladından fahrü'l-meşâyihin ve kutbi'l-ârifin Uzbek [Özbek] meşhurlarından ve Kirman âyanından Seyyid Şerif Halil Divanî hazretleri."

Yukarıdaki ifadeler göre Seyyid Şerif Halil Divanî'nin Abnik (Pasinler) livası, Yağanpaşa köyü eşrafından olduğu anlaşılmaktadır.

Bu künyeye ilave olarak vakfiyede vâkıf Halil Divanî'nin etnik aidiyetiyle ilgili olarak da şu bilgi verilmektedir: İmam Mu-

vakfiye kaydı: VGM, Defter nr. 606, s. 74, sıra 102.

9 Turan (1965), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 76-77. Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Kars Tarihi, Cilt 1: Taş Çağlarından Osmanlı İmparatorluğuna Değin ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi*, İstanbul, Işıl Matbaası, 1953, s. 325-326. Kırzıoğlu (1982-2), s. 19-20. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Tarihi*, s. 481-487.

hammed Bâkırî evladındandır, Özbek'tir; Kirman Selçuklularındandır ve Kirman âyanındandır.

Ancak vâkıfın (Halil Divanî), vakfın onay tarihi olan 440/1048 yılında hayatta olmadığı vakfiyede adından rahmetle bahsedilmesinden anlaşılmaktadır. Bu durumda vâkıf, zâviyeyi kurmuş ve zâviyeye akar oluşturmak üzere köyleri satın almış; ancak bu köyleri zâviyeye vakfedip vakfı onaylatamadan vefat etmiştir. Vefatından önce mülkiyetinde olan köylerin zâviyeye vakfedilmesini vasiyet etmiş olmalı ki, ölümünden sonra bu vasiyeti gereği köyler zâviyeye vakfedilmiştir.

Vakfı Tebriz'de, Tebriz kadısı huzurunda onaylatan müteveffâ Halil Divanî'nin mülkiyetine sahip olduğu 29 köyün vergilerini toplama hakkına sahip olan Mâlikâneci Turgut Bey'dir. Mâlikâneci Turgut Bey tam olarak 1048'de tarihinde hem Halil Divanî Vakfı'nı onaylatmış hem de 29 köyün mâlikâne vergi gelirlerinin tamamını bu vakfa vakfetmiştir. Vakıf hukuku gereği bir malı vakfedebilmek için mülkiyet hakkına sahip olmak gerektiğinden bu 29 köyün vergi gelirlerinin Turgut Bey'e vakfetmek üzere sultanın onayıyla mâlikâne olarak verildiğini söyleyebiliriz. Osmanlı döneminde ise verginin vakfedilmesi işlemi, vakfa vergi muafiyeti verilerek yapılmaya başlanmıştır. Yani vakıf, vakfa ait köylerden vergiyi toplamakta ancak vergiden muaf olduğundan bu vergi devlete ödenmeden vakıfta kalmaktadır.

Vâkıfın oğlu, babası Seyyid Şerif Halil Divanî'nin vefatından sonra zâviyenin şeyhi olmuştur. Zâviyenin yeni şeyhi olarak, Tebriz kadılığında şahitlerin huzurunda vakfı onaylatmış, böylece vakfın ilk mütevellisi olmuştur. Yani zâviyenin şeyhi artık aynı zamanda vakfın mütevellisidir.

Şeyhlik ve vakfın mütevelliliği, evlada intikal etmektedir. Buna göre vâkıf Şeyh Halil Divanî'ye şeyhlik babasından intikal etmiştir. Bu silsile önemlidir zira şeyh Halil Divanî, Oğuz boyundan (Uzbek) ve Kirman Selçuklularından olduğundan bu bölgeye gelişleri ya şeyh Halil Divanî zamanında veya vâkıfın babası zamanında olmalıdır. Vakfın kuruluş tarihi olan 1048'den önce vefat etmiş olduğuna göre vâkıf Seyyid Şerif Şeyh Halil Divanî veya babasının, 1021'de Çağrı Bey'in Anadolu'ya ilk Selçuklu seferine katılarak gelenlerden olması muhtemeldir.

Vakfın kurulmasının onayını Tebriz kadılığı yapmıştır. Vakfı onaylayan Tebriz kadısıdır. Buna göre, onay tarihi olan 440/1048 tarihinde Pasinler ve civarında yer alan bölgenin Tebriz kadılığına bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

Seyyid Halil Divanî tarafından 29 köy satın alınarak zâviyeye vakfedildiği, ancak bu vakfetme işleminin Halil Divanî'nin vefatından sonra evladı tarafından 1048'de Tebriz kadısı huzurunda olduğu anlaşılmaktadır.

Yine vakfiyeye daha sonra ilave edilen Turgut Bey'e ömür boyu ve varislerine kalacak şekilde ihale edilen yirmi dokuz köyden toplayacağı yıllık tutarları belirtilen mâlikâne vergi gelirlerinin tamamı Turgut Bey tarafından Seyyid Halil Divanî Vakfı Zâviyesi'ne vakfedilmiştir. Bu işlem Tebriz kadısı huzurunda vak-

Buhara'da günümüzde iş hanı olarak kullanılan Uluğ Bey medresesi

fiye onayıyla birlikte aynı anda evâsıt-ı Recep 440/19-29 Aralık 1048 tarihinde yapılmıştır.

Yağanpaşa Zâviyesi vakfına ait vakıf evladında bulunan Arapça vakfiye nüshasından, mülknâme ve hüccetleri Abdurrahim Şerif Beygu literatüre[10] kazandırmış olmakla beraber bu vesikalar ayrıca İbrahim Hakkı Konyalı tarafından Beygu'nun çeviri hataları da düzeltilerek- tenkitli metin halinde yayınlanmıştır.[11]

Halil Divanî Zâviyesi Vakfı'na Ait Belgeler

1) Şeyh Halil Divanî'nin mülkü olan 29 köy ve bu köyleri kendi kurduğu zâviyesine vakfetmesi. Halil Divanî Zâviyesi Vakfı'nın onay tarihi ve onaylayan Selçuklu Tebriz kadısı ve daha sonra Osmanlı kadısı ve kazaskerlerinin onayı. Bu vakıf ve zâviyeye, Turgut Bey'in vergi geliri tahsis hücceti ve vakfiyesi.

2) Şeyh Halil Divanî tarafından 29 köyün satın alma yoluyla temlik hücceti ve bu köyleri vakfetmesi.

Aşağıda, Yağanpaşa Zâviyesi Vakfı'na ait bu iki ayrı belge yer almaktadır.

Bunlardan ilki 29 köyün vergi gelirlerini mâlikâne olarak ömür boyu toplama hakkı olan Kirman âyanından Turgut Bey'in, bu vergi gelirlerini Yağanpaşa zâviyesine vakfettiğine dâir vakıf kaydıdır. Devamında tevliyet şartını da içeren vakfiye kaydı yer almaktadır.

10 Bk. Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi*, Erzurum 1936, s. 213-221.

11 Bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Tarihi*, s. 481-487.

İkinci kayıt, Yağanpaşa zâviyesine vakfedilen 29 köye ait mülknâme/temliknâme hüccet kaydıdır. Yağanpaşa Zâviyesi Vakfı vakfiyesi hem birinci hem ikinci kayıt içinde yer almaktadır. Her iki kayıt da Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde yer almaktadır.

Birinci Belge

Halil Divanî Zâviyesi (Yağanpaşa Zâviyesi) Vakfı'na ait 29 köyden Turgut Bey'in mâlikâne-divanî olarak topladığı vergi gelirini vakfettiğine dair vakfiyesi. Bu belgenin girişinde Halil Divanî'ye ait 29 köyün mülknamesinin ve Halil Divanî Vakfı'nın onay tarihini ve bu onayı veren Selçuklu kadıları ve daha sonra Osmanlı dönemi kadılarının adları ve şahitler kaydedilmiştir. Bu vesikanın giriş kısmının tercümesi Vakıflar Genel Müdürlüğü vakfiye tercümesinde atlanmış olup mezkûr bölümün tercümesi aşağıda verilmiştir.

Birinci Belge Giriş (Birinci Kısım, s. 74)

Halil Divanî'ye ait 29 köyün mülknâmesi 440/1048 yılında Halife Mu'tasım-billâh zamanında, Tebriz başkadısı Seyyid Mehmed Fâni tarafından mülk sahibi Şeyh Halil Divanî ve şahitler huzurunda onaylanmıştır. Bu kaydın altında yine aynı kadı tarafından Halil Divanî'nin bu mülkleri vakfettiğine dair vakıf kaydı vardır. Şahit ve tarih ayrıca belirtilmemiş olduğundan aynı tarihte ve şahitler huzurunda Halil Divanî Vakfı'nın kayıt ve tescil edildiği anlaşılmaktadır.

Selçuklu dönemine ait bu mülknâme ve vakfiye, Osmanlı döneminde Erzurum kadılığı nâibi ile evkâf mahkemesince 4 Şevval 1329 tarihinde onaylanıp tescil edilerek evkâf vakıf defterine kaydedilmiştir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü vakıf uzmanının yaptığı tercümede atlanan ilk sayfanın başındaki yarım sayfaya yakın satırların tercümesi şu şekildedir:

Vakfiyenin Osmanlı döneminde tescil kaydı: Vakfiyeyi Bâyezid kadısı nâibi tasdik etmiş, bu hüccet kaydından aynı kadılıkta nâib Mehmed Tâhir sûret çıkartmış, bu sûreti Erzurum nâibi Mehmed Sâlim "aslı gibidir" kaydıyla onaylamış ve evkâf mahmekesi tarafından vakfiye tescil edilmiştir:

> İşbu vakfiye mahkeme-i evkâfın 26 Cemâziyelevvel sene 1329 tarihli umûmî izniyle 4 Şevval 1329 tarihinde sâdır olmuş irâde-i aliye mûcibince kayd olunmuşdur.
>
> Aslı gibidir. Erzurum nâibi Mehmed Sâlim.
>
> (Mühür): Mehmed Sâlim
>
> Bu vakfiye kaydı, Bâyezid kazası nâibi es-Seyyid Mehmed Tâhir b. Yunus tarafından tasdikli sûretten çıkartılmıştır.
>
> (Mühür): Mehmed Tâhir.
>
> Sağlam hüccet kaydıdır.
>
> Bunu yazan birdir. Bu vesikanın imzası da birdir. Yalnız sonu müteferriktir. Başka başka günlerde aylarda ve senelerde mühürlenmiş ve tamamlanmıştır. Bunun için bunda hiçbir özür ve hiçbir ayıp bulmasınlar. Aksini yapanları Allah rahmetinden, Peygamberimiz şefaatinden mahrum etsin. Allah'ın lâneti onların üstüne olsun. O asırlarda [Selçuklu dönemi] evkâf ve mülk kâtibi, hayır sahiplerinin işlerinde bozukluk olmasın diye aynı kişi olurdu.

Vesikalara fesat karışmasın diye de imza ve mühür yalnız nâkiplere mahsustu.

Selçuklu döneminde mülknâme onayı: Âriflerin kutbu Şeyh, Seyyid ve Şerif Halil Divanî'nin mülknâmesi Halife Mu'tasım-billâh zamanında Selçuklu Tebriz başkadısı Mehmed Fâni b. Mehmed Ekber tarafından 440/1048 yılında onaylanmış, Semerkand ve Buhara nakîbüleşrafından Seyyid kişiler tarafından tasdik edilmiştir. Bu mülknâmeye konu toplam 29 köy aşağıda ayrıca belirtilmektedir.

Âriflerin kutbu, şeyhlerin medâr-ı iftiharı Seyyid Şerif Halil Divanî'nin bu mülknâmesi hicretten sonra 440 yılında Mu'tasım-billâh zamanında Tebriz'de halkın başkadısı ve sâdatın nakîbüleşrafı Seyyid Mehmed Fâni b. Mehmed Ekber elinden alınmıştır.

(Mühür) Seyyid Mehmed Fâni b. Seyyid Mehmed Ekber

Bu vesikayı görüp tastik ettiler:

(Mühür): Semerkand ve Buhara'da nakîbüleşraf Abdülganî b. Seyyid İshak, nakîbüleşraf İmam Rıza, nakîbüleşraf Ahmed b. Seyyid Mehmed.

Vakfın/Vakfiyenin Onayı:

Halife Mu'tasım-billâh zamanında Selçuklu Tebriz başkadısı Mehmed Fâni b. Mehmed Ekber tarafından onaylanmış, sonraki Tebriz başkadısı Selâhaddin Mehmed Ekber b. Mehmed Fâni tarafından belgenin doğruluğu tasdik edilmiş, vakfiye onay tarihi ise ayrıca belirtilmemiştir. Ancak bu kaydın yukarısındaki aynı kadı huzunda mülknâme onay tarihi (440/1048) ile bu kaydın altında yine aynı kadı huzunda vergi gelirlerinin vakfedilmesi tarihi olan evâsıt-ı Receb 440/19-29 Aralık 1048 tarihi ile vakfiyenin onay tarihinin aynı olduğu anlaşılmaktadır.

Mu'tasım-billâh zamanında Tebriz'de baş kadı ve nakîbüleşraf olan Selâhaddin Mehmed Ekber b. Mehmed Fâni[12] dedi ki: "Bu bence bütün insanlarca doğrudur. Çünkü ben bunu aslından hiçbir yalan katmadan ve tertip yapmadan nakletim.

(Mühür): Mehmed Fâni b. Seyyid Mehmed Ekber

Bu vakfı, Cenâb-ı Hakk'ın ferdâniyeti ve Hazreti Muhammed'in risâleti ve Hazreti Ebûbekir'in sıdkı ve Hazreti Ömer'in adâleti ve Hazreti Osman'ın hayası ve Hazreti Ali'nin sahaveti hakkı içün Şeyh Halil Divanî vakfetti. Kim ki bu vâkıf ile amel etmez ise Cenâb-ı Hakk'a şirk ve Hazreti Muhammed'e ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'yi şetmetmiş olur. Bundan Allah'a sığınırız.

Vakfedilen toplam 29 köyden 14 köyün (mülk emlâkın) satın alınması kaydı: Şeyh Halil Divanî bu emlâkı (14 köy) sonradan Müslüman olan Melik Misail'den satın almıştır:

Zirde beyân edilen emlâk (14 köy) mesbûku'l-İslâm olan Melik Misail tarafından buna [Şeyh Halil Divanî] verilmiştir.

---

12 Bu nakil kaydından önce vakfiyeyi onaylayan Tebriz kadısı Mehmed Fâni'dir. Oğlu Selâhaddin Mehmed Ekber, babasından sonra Tebriz kadısı olmuştur. Onay mührü Selâhaddin Mehmed Ekber'in dedesi kadı Mehmed Fâni b. Mehmed Ekber'e aittir. Kadı Selâhaddin Mehmed Ekber üst yazısında belirttiği gibi babası zamanında onaylanmış bu vakfiyeyi tasdiken onaylamıştır. Kadı olarak kopyalayarak yaptığı bu nakil kaydının doğru olduğunu teyit etmektedir.

Birinci Belge (İkinci Kısım, s. 74)

Kirman âyanından Turgut Bey, aşağıda belirtilen Halil Divanî Zâviyesi Vakfı'na ait toplam 29 köyün mâlikâne-divanî olarak kendisine temlik/tahsis edilmiş olan vergi gelirlerinin tamamını, Halil Divanî Zâviyesi Vakfı'na evâsıt-ı Receb 440/19-29 Aralık 1048 tarihinde vakfetmiştir.

Pülurbihak (Yağanpaşa) köyündeki Seyyid Şerif Halil Divanî Zâviyesi Vakfı'na, Turgut Bey'in mâlikâne-divanî vergi gelirlerini vakfetmesi ile ilgili evâsıt-ı Receb 440/19-29 Aralık 1048 târihli Arapça vakfiyenin tevkîleri hariç tercümesi[13] şöyledir:

"Rahman ve Rahîm olan Allah'ın ismi şerîfi ile başlıyorum:

Hamd ü senâ âlemlerin perverdigârı olan Allah'a mahsustur. Ve salat ve selâm mürsellerin Seyyidinin ve tayyip ve tâhir olan âlinin ve ashâbı bulunan Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali hazerâtının üzerine olsun.

Vergi gelirinin merhum Şeyh Halil Divanî Zâviyesi evladına vakfedilmesi kaydı: Yukarıda mülkiyeti Halil Divanî'ye ait olup vakfedilen 29 köyün, mâlikâne olarak vergi geliri Kirman âyanından Turgut Bey'e aittir. Turgut Bey 29 köyün mâlikâne vergi gelirini, İmam Muhammed Bâkırî evladından şeyhlerin fahri, âriflerin kutbu, uzbeklerin (oğuzların) meşhuru ve Kirman âyanından merhum Seyyid Şerif Halil Divanî'nin Pulurbilak (Yağanpaşa) karyesindeki zâviyesi vakfı evladına vakfetmiştir:

Bu vakfiye, Pasin nâhiyesinde Pülurbihak karyesinde mukim İmam Muhammed Bâkırî evlâdından fahrü'l-meşâyihin ve kutbü'l-ârifin, Uzbek meşhurlarından ve Kirman âyanından Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin -iki dünyada kabrini mukaddes kılsın- Pulurbihak karyesi Seyyid Şerif Halil Divanî Zâviyesi vakfı evladına Kirman âyanından Turgut[14] Bey'in evkâfını beyânı hakkındadır.

Aşağıda toplam 29 köyün ilk 14 köyüne ait mâlikâne vergi gelirinin Turgut Bey tarafından Şeyh Halil Divanî Zâviyesi'ne ve evladına vakfedildiği kaydı şu şekildedir:

1) Pülurbihak, ikinci adı Yağanpaşa karyesi mâlikânesinin temâmını vâkıf Turgut Bey cizye ve harc ve gerdekiyye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ve öşri zimmiyesi ve adedi ağnamı ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vakfetti. Bu karye bütün tekâlif-i örfiyeden ve Divanî hazineviyeden muaf ve salim ve üçbin dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkıs eder ise yevm-i cezaya kadar Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nâsın lâneti anın üzerine olsun ve ol kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

2) Agcaşar, ikinci adı Işkı karyesi mâlikânesinin temâmını cizye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye

13 VGM, defter nr. 606, s. 74, sıra 102. Tercüme: Ali Sami Yücesoy (Bu tercümede atlanan giriş kısmındaki cümleler İbrahim Hakkı Konyalı'nın *Erzurum Tarihi* adlı eserinde yer alan tercümeden alınmıştır).

14 VGM tercümesinde "Mesurgut" diye kaydedilmiştir. Ancak vakfiye kaydına göre Turgut olmalıdır.

Tiflis'te Han gravürü, Gürcistan

rüsumatı ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamiyesi ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vakfetti. Bu karye cümle tekâlüf-i örfiye ve divanî hazineviyeden muaf ve salim ve dörtbin dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkıs eder ise yevm-i cezaya kadar Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nâsın lânetleri anın üzerine olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

3) Garsı Hacer ve ikinci adı Hisinkâr karyesi mâlikânesinin temâmını cizye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamiyesi ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vakfetti. Bu karye bütün tekâlüf-i örfiye ve divanî hazineviyeden muaf ve salim ve beşbin dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkis eder ise yevm-i cezaya kadar Allah'ın ve Resûlü Hazreti Muhammed'in ve cümle nâsın lâneti anın üzerine olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

4) Ketancı, ikinci adı Tavus karyesi mâlikânesinin temâmını Cizye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ve öşrü zimiyyesi ve adedi ağnamiyesi ile birlikte vakfetti. Bu karye bütün tekâlüf-i örfiye ve Divanî hazineviyeden muaf ve salim ve bu karye altıbin dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkıs eder ise yevm-i cezaya kadar Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nasın lâneti anın üzerine olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

5) Nakus ve ikinci adı Ekrek karyesi mâlikânesinin temâmını cizye ve harac ve nikâhiye ve gerdekiye ve cerâmiye rüsumatı ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamıyesi ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vakfetti. Bu karye bütün tekâlüf-i örfiye ve divanî hazineviyeden muaf ve salim ve ikibin dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkıs eder ise Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nâsın lâneti anın üzerine olsun bu kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

6) Katrukos ve ikinci adı Paşaşeyh karyesi mâlikânesinin temâmını cizye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamiyesi ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vakfetti. Bu karye tekâlüf-i örfiye ve divanî hazineviyeden muaf ve salim ve bin dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkıs eder ise Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nasın lâneti anın üzerine olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

7) Çermikkâr ve ikinci adı Ağçapor karyesi mâlikânesinin temâmını ceziyye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamiyesi ile birlikte vakfetti. Bu karye bütün tekâlüf-i örfiye ve divanî hazineviyeden muaf ve salim ve bin beşyüz dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkıs eder ise Allah'ın ve meleklerinin ve

Fotoğraf: Şeyh Halil Divanî'ye ait 29 köyün temlik ve vakıf kaydı (Birinci Belge: Giriş, Birinci Kısım, s. 74) ile Turgut Bey'in, Halil Divanî Zâviyesi Vakfı'na vakfettiği 29 köyden 14 köye ait mâlikâne-divanî vergi geliri (Birinci Belge: İkinci Kısım, s. 74) (Kaynak: VGM, Defter nr. 606, sıra 102, s. 74)

cümle nasın lânetleri anın üzerine olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

8) Dona ve ikinci adı Pekeçük karyesi mâlikânesinin temâmı, cizye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ile ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamiyesi ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine vakfetti. Bu karye bütün tekâlüf-i örfiye ve Divanî hazineviyeden muaf ve salim ve beşyüz dirheme bağlanmıştır kim ki tezyid ve tenkıs eder ise yevm-i cezaya kadar Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nâsın lâneti anın üzerine olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

9) Hüvey ve ikinci adı Çobanabdal karyesi mâlikânesinin temâmını cizye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamiyesi ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vakfetdi. Bu karye bütün tekâlüf-i örfiye ve divanî hazineviyeden muaf ve saim ve üçbin dirheme bağlanmıştır kim ki tezyid ve tenkıs eder ise Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nasın lâneti yevm-i cezaya kadar üzerinde olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

10) Keribaz (Girdebaz) karyesi mâlikânesinin temâmını cizye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamiyesi ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vak-

fetti. Bu karye cümle tekâlüf-i örfiye ve divanî hazineviyeden muaf ve salim ve bin dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkıs eder ise Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nâsın lâneti yevm-i cezaya kadar anın üzerine olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

11) Kâbuz, nâm-ı diğeri Korlu karyesi mâlikânesinin temâmını cizye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamiyesi ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vakfetti. Bu karye cümle tekâlüf-i örfiye ve divanî hazineviyeden muaf ve salimdir ve bu karye dörtbin dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkıs eder ise yevm-i cezaya kadar Allah'ın ve meleklerin ve cümle nasıl lâneti anın üzerine olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

12) Emrakom karyesi mâlikânesinin temâmını cizye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamiyesi ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vakfetti. Bu karye cümle tekâlüf-i örfiye ve divanî hazineviyeden muaf ve salim ve yedi bin dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkıs eder ise Allah'ın, meleklerinin ve cümle nâsın lâneti anın üzerine olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü Hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

Turgut Bey'in, Halil Divanî Vakfı'na vakfettiği 29 köyden 15 köye ait mâlikâne-divanî vergi geliri
(Birinci Belge, Birinci Kısım, s. 75)
(Kaynak: VGM, Defter nr. 606, s.75, sıra 102 devam)

Birinci Belge (Dördüncü Kısım, s. 76-1): Turgut Bey'in, Halil Divanî Vakfı'na vakfettiği 29 köyden 15 köye ait mâlikâne-divanî vergi geliri devamı. (Kaynak: VGM, Defter nr. 606, s.76-1, sıra 102 devam)

13) Zibhacer ve nâmı diğeri Kerinkâr (Kelinkâr) karyesi mâlikânesinin temâmını cizye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamiyesi ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vakfetdi. Bu karye cemî tekâlüf-i örfiye ve divanî hazineviyeden muaf ve salim ve üç bin dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkıs eder ise yevm-i cezaya kadar Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nâsın lâneti yevm-i cezaya kadar anın üzerine olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir.

14) Hıd ve nâmı diğer Alaca karyesi mâlikânesinin temâmını cizye ve harac ve gerdekiye ve nikâhiye ve cerâimiye rüsumatı ve öşrü zimmiye ve adedi ağnamiyesi ile birlikte Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin zâviyesine ve evladına vakfetti. Bu karye cemî tekâlif-i örfiye ve divanî hazineviyeden muaf ve salim ve on ikibin dirheme bağlanmıştır. Kim ki tezyid ve tenkıs eder ise Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nâsın lâneti yevm-i cezaya kadar anın üzerine olsun ve bu kimse Allah'tan ve Resûlü hazreti Muhammed'den ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'den beridir. Hazreti Muhammed'in risâleti hakkıçün vakfettim."

Birinci Belge (Üçüncü Kısım, s. 75)

Toplam 29 köyden 15 köyün Seyyid Şerif Halil Divanî tarafından satın alınması ve vakfedilmesi kaydı: Bundan sonra başlayan vakfiyenin devamı olan üçüncü kısmında 15 köy Halil Divanî tarafından Melik Barail'den altmış bin dirheme satın alınmış ve vakfedilmiştir. Vakfiye kaydının sonunda vakfiyenin onay tarihi vardır:

"Hazreti Ömer'in adaleti hakkıçün vakfettim. Bundan sonra Seyyid Şerif Halil Divanî şu onbeş karyeyi Melik Berail'den sair milk gibi milk olmak şartı ile altmış [altmışbin olmalı] dirheme iştira etmiştir.

1-2-3 Pasin ve Ügümü ve Kılkıl'a karyeleri mâlikânesinin temâmı Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin âsitânesine, zâviye-i şerîfesinin hâfızı için bağlanmıştır. Bu hafız, Halil Divanî hazretlerinin zükûr ve inas evladının ruhları içün her ayda hatim etmek şart ile kelâmullahı kıraat edecektir. Kim ki ifa etmezse Allah'ın

ve cümle meleklerinin lâneti yevm-i cezaya kadar anın üzerine olsun. Burayı fakir mühürlemiştir.

4-5-6 Hazreti Ebûbekir'in sıdkı hakkı içün vakfettim. Alvar ve Alasakal ve Tenzile karyeleri mâlikânelerinin temâmı Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin âsitânesine anın câmi'-i şerîf ve âsitânesinin ferraşı içün gece ve gündüz hizmet etmek şart ile bağlanmıştır. Kim ki ifa etmez ise Allah'ın ve cümle meleklerinin lâneti yevm-i cezaya kadar anın üzerine olsun ve cehenneme girenlerle beraber muhalled girsin. Burayı fakir mühürlemiştir.

7-8-9 Mendivan ve Ruzbaki ve Dedeviran karyeleri mâlikânesinin temâmı. Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin âsitânesine sirac ve misbah yağı içün bağlanmıştır kim ki ifa etmez ise Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nâsın lâneti yevm-i cezaya kadar anın üzerine olsun. Burayı fakir mühürlemiştir.

10-11-12 Hazreti Osman'ın hayası hakkiçün vakfettim. Bulamaç ve Polur ve Süluki karyeleri mâlikânesinin temâmı. Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin âsitânesinin tanzifi için zâviye-i şerîfeyi gece ve gündüzlerde tanzif edilmek şartı ile bağlanmıştır. Kim ki ifa etmez ise Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nasın lâneti yevm-i cezaya kadar anın üzerine olsun. Burayı fakir mühürlemiştir.

13-14-15 Hazreti Ali'nin sehâveti hakkıçün vakfettim. Bedrıvas ve Hars ve Aliçekrek karyeleri mâlikânesi Seyyid Şerif Halil Divanî hazretlerinin âsitânesinin zâviye-i şerîfesinin misbahı ve sairesi içün bağlanmıştır. Kim ki ifa etmezse Allah'ın ve meleklerinin ve cümle nâsın lâneti yevm-i cezaya kadar anın üzerine olsun.

Burada 29 köyden son 15 köye ait Turgut Bey'in mâlikâne-divanî vergi gelirini Seyyid Halil Divanî Zâviyesi'ne vakfetmesi kaydı sona ermektedir.

Birinci Belge (Dördüncü Kısım s. 76-2)

Şeyh Halil Divanî Vakfı'nın Tevliyet ve Cibayet Şartları: Vakfiyenin son kısmında Şeyh Halil Divanî Vakfı'nın tevliyet ve cibayet şartı belirtilmektedir. Buna göre, Seyyid Halil Divanî Vakfı'nın mütevelliliği önce erkek evladına, sonra kız evladına sonra kölelerine aittir. Daha sonra da Seyyid Ahmed Kebire sonra da Seyyid Şerif Pir Şeyh Hasan'a şart edilmektedir.

Burada Seyyid Halil Divanî Vakfı'nın tevliyeti şart edilenler arasında yer alan Seyyid Şerif Pir Şeyh Hasan, Pir Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî silsilesinden olmalıdır. Bu ihtimali kuvvetlendiren bilgi ise Seyyid Halil Divanî'nin aile şeceresini gösteren belgede yer almaktadır. Bu şecerede Seyyid Halil Divanî'nin büyük dedeleri arasından Seyyid Velâyet Ebu'l-Hasan yer almaktadır. Bu kişi büyük ihtimalle velayet sahibi Seyyid Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî hazretleridir.

Bu aile şeceresini veren silsilenâme şöyledir: "Seyyid Cihangir'in oğlu Seyyid Halil Divanî, Cihangir'in babası Seyyid Muhammed, onun babası Seyyid Ahmed, onun babası Seyyid Pir Hayyât, onun babası Seyyid Tâceddin Rıza, onun babası Seyyid Velâyet Ebu'l-Hasan olarak belirtilmektetir." Bu şecere İmam Muhammed

Halil Divanî Vakfı tevliyet şartları. 15 Köyün vakfedilmesi (böylece toplam 29 köyün vakfedilmiş olduğu). Bu 15 köyden 14 köyün Melik Misail'den satın alınıp temlik edilmesi, Vakfın onay tarihi. Şahitler (Birinci Belge: Dördüncü Kısım, s. 76-2) (Kaynak: VGM, Defter nr. 606, s.76-2, sıra 102 devam)

Bâkır ve babası İmam Zeynelâbidîn'e kadar çıkmaktadır[15].

İlk 14 Köyün Satın Alınma Kaydı: Halil Divanî Vakfiyesi'nin son kısmının devamında 29 köyden ilk 14 köyün Şeyh Halil Divanî tarafından Gürcü taifesinden ve Kisra Nuşirevan Hanedanından Soğuksu (Abınik) Kalesinde Melik/Bey olun Melik Misail'den 40.000 dirheme satın alındığı belirtilmektedir.

Daha sonra da vakıf gelirinden Şeyh Halil Divanî Âsitânesi'ne 500 ölçek tahsis edildiğini ve bunun 100 ölçeğinin Pülurbihak-Yağanpaşa köyü gelirindendir.

Vakfiyeninin Tahrir Tarihi: Daha sonra da vakfiye tahrir tarihi evâsıt-ı Recep 440/ 19-29 Aralık 1048 olarak belirtilmektedir. Son olarak da vakfiyenin yazımına şahitlik edenler belirtilmiştir. Seyyid Baba Horasânî, Semerkand, Buharalıdır. Pir Hüseyin Tataristanlıdır. Vakfiyenin şartlarını ifa etmeyenlere beddua edilerek vakfiye sona ermektedir.

Seyyid Halil Divanî Vakfiyesi'nin son kısmının tercümesi:

"Bundan sonra şu karyelerin nezaret ve tevliyet ve cibayeti nesebleri kesilinceye kadar Seyyid Şerif Halil Divanî'nin zükûr evladına, sonra evladı inasına, sonra utekasına, sonra Seyyid Ahmed Kebire,

15 Seyyid Şeyh Halil Divanî'ye ait Seyyidlik şeceresi ve tarikat icazetnâmesini içeren icazetnâme belgesi bugün vakıf evladının elinde olup, Abdurrezzak Türk şecere ve icazetnâmeyi yayınlamıştır. Bk. Abdurrezzak Türk, "Erzurum'un Kandilleri: Yağan Baba-1", *Erzurum Gazetesi*, 21 Mayıs 2010. Ayrıca bk. Abdurrezzak Türk, *Erzurum'un Kandilleri*, Erzurum: Arı Sanat Yayınları, 2014.

sonra Seyyid Şerif Pir Şeyh Hasan Ebu'l-Fazl'a mahsûs ve meşruttur.

Bundan sonra şu beyân olunur ki bu karyeler Halil Divanî'nin milk-idir. Mûmâ-ileyh anları Gürci taifesine ve Kisra Nuşirevan Hanedânına mensup ve Soğuksu Kalasında ve Acemce Abınik Kalasında melik bulunan Melik Misail'den kırk bin dirheme satın almıştır. Binâenaleyh bu on dört karye Seyyid Şerif Halil Divanî'nin sair mülkleri gibi milk-i ve sair mallar gibi malı ve sair rızıklar gibi rızkıdır ki diler ise anı satar; diler ise bağışlar; diler ise vakfeder.

Bundan sonra Halil Divanı'nin âsıtânesi beşyüz ölçeğe bağlanmıştır. Bundan yüz ölçeği Pilurbehak/Yağan Paşa arzındandır ve gallatı humüsten ve öşürdendir. Kim ki ifa etmez ise meleklerinin ve cümle nâsın lâneti, yevm-i dine kadar anın üzerine olsun.

Tahrîri hicri dörtyüzk kırk senesi Receb ayının ortalarında vâki' oldu. (evâsıt-ı Receb 440/ 19-29 Aralık 1048)."

"Şahitler:[16]

Seyyidü'l-Sâdât ve Zamanın Kutbu Seyyid Şerif Kemaleddin Baba Horasan-i Semerkandi-i Buhârî,

Halil Divanî Zâviyesi Temliknâme-Mülknâme Kaydı. (Kaynak: VGM, Defter nr. 606, s. 76[2]-77[1]).

Seyyidü'l-Sâdât Seyyid Şerif Pir Hüseyin Tataristan b. Seyyid Mehmed,

Seyyidü'l-Sâdât Ahlâkın Kutbu Seyyid Çögendâr Ali b. Seyyid Süleyman."

İkinci Belge: Yağanpaşa Zâviyesi Halil Divanî Vakfı'na Ait Temliknâme-Mülknâme

İkinci kaydı oluşturan temliknâme (hüccet), Tebriz başkadısı Seyyid Mehmed Fâni b. Seyyid Mehmed tarafından alıcı Seyyid Halil Divanî ve satıcıların katılımı ile evâhir-i Receb 440/ 29 Aralık 1048 – 8 Ocak 1049 tarihinde onaylanarak verilmiştir. Bu hüccet kaydını Mu'tasım-billâh zamanında yazıp (kopyalayıp) veren ise Tebriz vakıf kâtibi Seyyid Şerif Sadreddin Müfredî'dir.

Tebriz başkadısı Mehmed Ekber Fâni b. Mehmed Selâhaddin tarafından temliknâmedeki mühür ise Seyyid Mehmed Fâni b. Seyyid Mehmed'e aittir. Temliknâme kaydının altında Seyyid

16 Seyyidlerden olup, Selçuklular ile birlikte Orta Asya'dan, Buhara, Semerkand ve Horasan'dan Kars-Anı-Erzurum-Ağrı-Van civarına gelmiş olan aşağıda belirtilen üç şahitin de kendi adlarına bu bölgelerde kurdukları köyler vardır. Bu köylerde yine kendi adlarına kurulmuş zâviyeleri bulunmaktaydı. Bu zâviyelerin 1048 yılında kurulmuş olan işbu Yağanpaşa Zâviyesi, Seyyid Halil Divanî Vakfı'nın kuruluş tarihi civarında kurulmuşlardır. Bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Tarihi*, s. 483.

Halil Divanî tarafından satın alınmış ve mülkü olan 29 köyün, daha sonra evladına sahih vakıf olarak intikal ettiği kaydı vardır.

Yağanpaşa köyü eşrafından Seyyid Şerif Halil Divanî Zâviyesi Vakfı'na vakfedilen 29 köye ait evâhir-i Recep 440/ 29 Aralık 1048 - 8 Ocak 1049 tarihli Arapça temliknâme-mülknâme (gayrimenkul alım satım kaydı) hücceti tercümesidir.[17]

(VGM arşivindeki tercümede atlanmış olan ilk satırların tercümesi):

"Bu temliknâme kaydını (sureti/kitabı) Mu'tasım-billâh zamanında Tebriz'de evkâf kâtibi olan Seyyid Şerif Sadreddin Müfredî yazmıştır".

"Bu sağlam hüccet, İmam Hasan evladından Tebriz'de başkadı olan Seyyid Şerif Mehmed Ekber Fâni b. Seyyid Şerif Mehmed Selâhaddin tarafından verilmiştir".

(Mühür): "Seyyid Mehmed Fâni b. Seyyid Mehmed. Başkadı. Ali. Hüseyin"

"Bu kitâb ve hitabın alâ sebilü'l-bürhân tahrîr ve tastîrine sebeb oldur ki: Abnik livasından Plurbihak/Yağanpaşa karyesi eşrâfından ve İmam Muhammed Bâkırî evladından fahrü'l-meşâyihîn ve kutbû'l-ârifîn veliyyi'r-rahmânî Seyyid Şerif Halil Divanî mahfel-i şer-i şerîfe gelip Melik Misail ve Melik Berail huzûrlarında (zirdeki ifadede bulundu) şöyle ki:

Melik Misail'den milk-i hassından olan ondört karyeyi altmışbin [kırkbin olmalı] dirheme iştira ettim. Tâki kıyamete kadar zükûr ve inâs evladım ve sair halâik benî dua ile ansınlar. Ol haysiyetteki mülük ve selâtîn ve ümeradan hiçbir kimse ne mâzide ne müstakbelde benî yirmi dokuz karyeden men edemeyecektir dedi.

Ve mezkûr Melik Misail'den bey' ve şirâ ve îcab ve kabulün sıhhati soruldukta mezbûr Misail hüsn-i rıza ve ihtiyar ile ikrâr idip milk-i hassımdan olan on dört karyeyi Seyyid Şerif Halil Divanî'ye kırkbin dirheme sattım o da aldı ve mezbûr meblağı kendisinden bilâ-noksan nakden aldım ve mezbûr karyeleri ana teslim ettim dedi.

Ve bundan sonra mezkûr Melik Berail'den bey' ve şira ve îcab ve kabulün sıhhati soruldukta, bu dahî hüsn-i rıza ve ihtiyarı ile ikrârda bulunarak milk-i hassından olan karyelerden on beş karyeyi Seyyid Şerif Halil Divanî'ye altmışbin dirheme sattım o da aldı ve parasını nakden bilânoksan alıp mezbûr karyeleri ona teslim ettim dedi.

(Hâkim söylüyor) Bâyi ve müşteriden zikrolunan ifadeler sâdır olunca bey' ve şirânın sıhhatine hüküm ve hüccet-i kaviyyesini tahrîr ve imza ve temhir ve müşterinin yedine teslim ettim.

Kim ki bununla amel etmez ve mezbûr yirmi dokuz karyeyi divanîye cihetine bezl eder, yani verir ise Cenab-ı Hakka şirk ve Hazreti Muhammed'e şetm ve Ebûbekir ve Ömer ve Osman ve Ali'ye lânet etmiş olur.

Mezbûr karyeler Pülurbahak-Yağanpaşa ve Akcaşar Işığı ve Garsi Haceri, Heftikâr ve Ketancı, Tavus ve Nakus Ekrek ve

17 VGM, Defter nr.606, s. 76-77, Sıra nr.103. Mütercim: VGM Arşivi uzmanı Ali Sami Yücesoy. (Bu tercümede atlanan giriş kısmındaki cümleler İbrahim Hakkı Konyalı'nın *Erzurum Tarihi* adlı eserinde yer alan tercümesinden alınmıştır).

Kâtrekûs Paşaşeyh ve Haytialaca ve Zi'bi Hacer Gülnigar ve Çermekkar Ağcapor ve Done Bekeçök ve Hoğ Çoban Abdal ve Kerdebaz ve Kirankorlu ve Emergüm ve Düz-Baki ve Mendivan ve Harsi ve Süluki ve Tenzile ve Pülur ve Bulamaç ve Elvar ve Okormi ve Eskal ve Pasin ve Kılkala ve Hansaf ve Düzeviran ve Ali Çekrek namındaki karyelerden ibarettir.

Bundan sonra milk olan bu karyeler Seyyid Şerif Halil Divanî b. Seyyid Şerif Mehmed Cihangir'in evladına vakf-ı sahîh olmuştur.

Tahrîri hicrî dörtyüz kırk senesi Receb ayının âhirinde vâki' olmuştur (evâhir-i Receb 440/29 Aralık 1048 – 8 Ocak 1049"

"Şahitler: Seyyid Baba Horasan Kemâleddin, Seyyid Emir Haydar-i Bumin-i Tebrizî, Seyyid Ahmed Kebirî ve diğer hazır olanlar".

Halil Divanî Zâviyesi Temliknâme-Mülknâme Kaydı. (Kaynak: VGM, Defter nr. 606, s. 76[2]-77[1]).

Harakânî Zâviyesi Vakfı

Hz. Harakânî Ani ve Kars'ın manevi fatihi olarak Çağrı Bey'in 1018-1021 seferine katılarak Anadolu'ya müritleriyle birlikte gelen ilk Selçuklu dervişlerinden idi. Hz. Harakânî'nin zâviyesini ilk fethedilen Divin-Ağrı-Erzurum-Ani-Kars civarında irşat faaliyetlerinde bulunmak üzere kurduğu anlaşılıyor.

Ancak bu zâviye Osmanlı dönemine kadar intikal etmediğinden, Osmanlı Sultanı III. Murad, Kars'ı fethini müteakip 1579'da Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi ve Türbesini inşa ettirmiştir. Osmanlı döneminde de bölgede varlığını ve faaliyetlerini devam ettirdiği anlaşılan Harakânî Zâviyesi'nde vakıf mütevellisi olarak şeyh efendi görevlendirilmişti. Böylece III. Murad, Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi Vakfını yeniden ihya etmiştir. Sultan III. Murad, zâviye ve türbenin yanına yanına inşa ettirdiği camiyi de zâviye vakfına ilhak ettirmiştir.

Osmanlı dönemi vakıf arşiv belgeleri üzerine yaptığımız araştırmalarda, Seyyit Şeyh Harakânî'nin Osmanlı döneminde ihya edilen zâviyesine vakıf mütevellisi olarak tayin edilen şeyhin de Seyyid olduğu, yani Hz. Harakânî'nin soyundan geldiği, III. Murad'ın inşa ettirdiği caminin de vakfın mülhakatından olduğu ve görevlileri belirtilmektedir:

> Kars-ı Erzurum'da Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi mülhakatından Sultan Murad-ı Sâlis Hazretlerinin binası camiinde üç akçe ile ferraş olan Hacı Abdullah yayabaşılığa mutasarrıf olup hizmeti kesir ve vazifesi kalîl olmakla vakf-ı mezbûr haslarından asıl vazifesi üzerine dokuz akçe daha zam olup cem'an on iki akçe ile merkûman Hacı Abdullah'a mütevellisi Seyyid Mehmed kaziyyesinden arzını iktizâ buyuruldu. 19 Muharrem sene 1192/ 17 Şubat 1778.[18]
>
> Kars-ı Erzurum'un sûrunda Şeyh Ebu'l-Hasanü'l-Harakânî Zâviyesi mülhakatından Sultan Murat Han-ı Sâlis Hazretlerinin binası camiinde yevm-i üç akçe ile vâiz ve nâsih olan Hâfız Süleyman fevt olmağın Halil Halifezâde Mehmed'e tayini Mehmed mütevelli bade'l-arz faziletlü semahatlü Şeyhülislâm Mevlânâ Ahmed Es'ad Efendi hazretleri işâret etmeleriyle işâretleri mucibince

18 VGM, Hurufat Defteri, nr. 551, s. 184, sıra 92-2.

Sultan III. Murad Vakfiyesi (Kaynak: VGM, Kasa Defterleri, nr. 147)

merkum Mehmed'e tevcih buyuruldu. Şevval Sene 1208/ Mayıs 1794.[19]

Aşağıda verdiğimiz III. Murad Zeyl Vakfiyesi'nde belirtildiği gibi, III. Murad vakfına mülhak Harakânî Zâviyesi Vakfı'nın mütevelliliğini, Harakânî Zâviyesi şeyhine şart ederek bu şeyhe türbedarlık ve imamlık görevi verilmiştir. Osmanlı'nın ihya ettiği vakıflar başlığı altında III. Murad Vakfı tarafından ihya edilen Harakânî Zâviyesi vakfı ve vakfiyesi aşağıda "Osmanlı'nın Ani-Kars ve Civarında Kurdukları Vakıflar" başlığı altında ayrıntılı anlatılmaktadır.

Selçuklu Sultanı Alparslan, Kars'ı 1064'ten önce barışla tabiyetine almış; ancak Kars'ın Bizans tarafından işgal edilmesi üzerine Sultan Alparslan Kars'ı Bizans'tan savaşla fethettikten sonra fethin nişanı olarak Havariyun Kilisesi'ni, Fethiye adıyla camiye çevirmişti. III. Murad da Kars'ın Safevî yağmasından kurtarılıp yeniden onarımında, halk arasında Kümbet Camii olarak anılan Fethiye Camii'nin yakınında III. Murad Camii'ni inşa ettirmişti. Bu cami inşasıyla birlikte, Hz. Harakânî'nin keşif yoluyla bulunan mezarı üzerine bulunan yerin de, daha sonra caminin yanına taşınarak Harakânî Türbesi; ayrıca Harakânî Zâviyesi, Aşhânesi ve Mektebi inşa ettirmiştir. Harakânî Türbesinin caminin yanına taşınmasından sonra, III. Murad Camii halk arasında Evliya Camii olarak da anılmaya başlanmış, bir müddet sonra bu durum, Osmanlı vakıf arşiv belgelerinde de yansımış ve belgelerde adı "Evliya Camii" olarak kaydedilmeye başlanmıştı.

III. Murad, yukarıda zikretiğimiz yapıları müllhak vakıf statüsünde Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî vakfına ilhak etmişti. Bu nedenle olsa gerek, Kars'taki bu akar ve hayratı, III. Murad Vakfı'nın dışında tutmuştur. III. Murad'ın Kars hayrat ve akaratını III. Murad Vakfiyesi içinde arayan birçok araştırmacı belirtilen nedenle aradığını bulamamaktadır.

Arapça düzenlenmiş olan III. Murad Vakfiyesi, VGM arşivinde 147 numaralı kasa defteri içinde müstakil kitap halinde olup 73 sayfadır. Ancak bu III. Murad Vakfı'na ait vakfiye Sultan III. Murad'ın Kars'taki hayrat ve akarlarını içermez.

Bu vakfiyeden ayrı olarak bir zeyl vakfiye olarak düzenlenmiş olan III. Murad'ın Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi'ni vakf ve ilhak ettiği akar ve hayratın vakfiyesi ise VGM arşivi, 458 numaralı vakfiye defteri içinde ayrı bir vakfiye olarak yer almaktadır. Konumuz itibariyle bizi ilgilendiren de bu vakfiyedir. III. Murad'ın kurduğu ve Harakânî Zâviyesi'ni inşa edip ilhak ettiği bu vakıf ve vakfiyesi ile Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi ye-

19 VGM, Hurufat Defteri, nr. 553, s. 154, sıra 58-1.

Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi Vakfiyesi (Kaynak: VGM, Defter nr.458, s.248-249)

niden ihya edilmiş oldu. 1033 yılında şehiden vefat eden Harakânî'ye ait zâviyenin vakfa dönüşmeden Hz. Harakânî'nin vefat ettiğini söyleyebiliriz. Zira Yağanpaşa Zâviyesi Seyyid Halil Divanî Vakfı'nda görüldüğü gibi Kars Ani çevresinde, Harakânî müritleri tarafından kurulan birçok zâviye vardı. Ancak bu zâviyelerin vakfa dönüşebilmesi ancak 1048 yılında Pasinler'in Selçuklularca fethinden itibaren başladı. Nitekim Seyyid Harakânî silsilesinden geldiği belirlenen Seyyid Halil Divanî, Vakfı'nı, 1048 sonu, 1049 başında Pasinler ve Kars-Ani'ye kadar uzanan çevredeki 29 köyü satın alıp Yağanşa köyündeki zâviyeye vakfederek kurmuştu.

III. Murad'ın ihya ettiği Harakânî Zâviyesi vakfına ait vakfiyede geçen ibarelerden Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi'nin, Hz. Harakânî zamanında kurulmuş olduğu anlaşılıyor. Vefatından sonra zâviye kaybolduğuna göre zâviyenin Vakfı'nın olmadığı da anlaşılıyor.

İşte III. Murad Ebul Harakânî Zâviyesi'ni inşa edip camii, türbe ve sıbyan mektebini de bu inşaata dahil edip Zaruşad Livasındaki akarları da zâviyeye tahsis edip Harakânî Vakfı'nı kurdu. Tüm bu hayrat ve akaratı bu vakfa ilhak etmesiyle Harakânî Zâviyesi yeniden ihya edilmiş oldu.

III. Murad'ın ihya ettiği Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi Vakfı'na ait vakfiye incelendiğinde şu önemli sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

1) Vakfiyenin başında, "Cennet mekân Sultan Murat Hân-ı Sâlis hazretlerinin vakfiyesidir" ibaresi yer almakla birlikte bu zeyl vakfiyede bulunan hayrat ve akarların tamamı, yine bu zeyl vakfiyede yer alan Sultan III. Murad'ın şartı gereği, Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi Vakfı'na tebdil ve ilhak edilmiştir.

2) III. Murad, Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi Vakfı'na ilhak ettiği caminin imamlığını ve Harakânî Türbesi'nin türbedarlığını, Harakânî Zâviyesi'nin şeyhine şart etmiştir.

Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi Vakfiyesi devamı (Kaynak: VGM, Defter nr.458, s.250)

Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî Zâviyesi Vakfiyesi devamı (Kaynak: VGM, Defter nr.458, s.251)

Yağıbasan Hanı,
Niksar, Tokat

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU SANAYİ DEVRİMİ

GELİŞMİŞ TEDARİKÇİ VAKIF İŞLETMELERİ ORTAYA ÇIKARTAN İKTİSADİ GELİŞMELER: SELÇUKLU ANADOLU SANAYİ DEVRİMİNİN BAŞLAMASI

Selçuklu Anadolu Sanayi Devrimini Başlatan Ahî Evran Kümelenme Teorisi ve Modeli

Yukarıda tedarikçi kurum olarak incelediğimiz vakıf işletmeler daha sonra Anadoluda başlayan sanayi devriminin ihtiyaç duyduğu tedarik altyapısını inşa eden ve işleten kurumlar olarak çok önemli bir rol oynamışlardır.

Bu yönüyle vakıf işletmeler, sermaye birikimi gerektiren bu tür altyapı yatırımlarının üstlenicisi olarak Anadolu Sanayi Devriminin en önemli kurumlarından biri olmuşlardır. Tedarik-depolama ve dağıtma merkezleri olarak şehirlerdeki kapalıçarşıları ve çevresinde yer alan kervanrayaları, hanları, çarşıları, dükkanları inşa eden ve işleten kurumlar, vakıf işletmelerdi.

Selçuklu Anadolu Sanayi Devrimi Ahî Evran'ın 1200'lü yılların başında füttüvveti anlatmak üzere Selçuklu Anadolusu'na gelmesi, "kümelenmiş esnaf-sanayi birlikleri modeli"ni geliştirip önce 1205-1206 yılında Kayseri'de Debbâğ Esnaf-Sanayi Birliğini kurmasıyla başlamıştır. Alâeddin Keykubad'ın kümelenmiş sanayi birlikleri modelini tüm Anadolu şehirlerine yaymak üzere Ahî Evran'ı Selçuklu payitahtı Konya'ya davet etmesiyle de sanayi devrimi kısa zamanda tüm Selçuklu Anadolusu'na yayılmıştır. Ahî Evran kurduğu vakfın vakfiyesinde birçok kümelenmiş sanayi birliği kuranların piri anlamında Pirlerin Piri (Pîr-î Pirân) olarak nitelendirilmektedir. Şöyle ifade edilmektedir.[1] Yine Ahî Evran Vakfı şeyhlerinden icazet alarak kümelenmiş sanayi birliklerini kurup yönetenlerin şecerenâmelerinde Ahî Evran sanayicilerin piri anlamında "Ehl-i sanayinin Piri" olarak adlandırılıyordu.

1 VGM Arşivi, Defter no: 608/2, s. 16 vd.

Ahî Kümelenme Modeli - Sanayi Devrimi İlişkisi

Meslek gruplarının sanayi-ticaret birlikleri halinde sanayi ve ticaret sitelerinde örgütlenmesini, böylece sanayiye dayalı sanayi-tarım ve ticaret sektörleri üretiminin yeniden organizasyonunu öngören kümelenme modelinin teorisyeni ve uygulamacısı Ahî Evran'dır. Ahî Evran 1200-1220 yılları arasında Selçuklu Anadolusu'nda kümelenme modeli teorisini ve uygulamasını geliştirerek sanayi birliklerine dayalı sanayi devrimini başlatmıştır.

Teorik olarak üç sektörde (tarım, ticaret, sanayi) üretimin ilişkili olarak yeniden organizasyonunun başarılması ve bu başarının sürdürülebilmesi, mevcut ekonomide yapı dönüşümüne neden olarak iksitadi devrimle sonuçlanmıştır.

MÖ 8000 yılında başlayarak gerçekleşen dünya tarım devriminden sonra Selçuklular, 1000-1200 yılları arasındaki dönemde, yerleşiklerin yaptığı zirai-bitkisel üretim ile göçebelerin yaptığı hayvancılığı ilk kez birlikte aynı ekonomide gerçekleştirerek dünya tarım devrimini yeni bir evreye ulaştırmayı başardılar. Bundan önce zirai tarım yapan yerleşik ekonomiler ile, hayvancılık yapan göçebe ekonomiler farklı ekonomilerdi. Selçuklular bu farklı tarım alt-sekrötürlerinin birarada aynı ekonomide üretim yapmalarını başararak tarım sektörünün tamamında tarım devrimini gerçekleştiren ilk ekonomi oldular.

Selçuklular aynı dönemde (1000-1200) sektörel tarım devrimiyle sağladıkları önemli üretim artışını ticaret devrimiyle sürdürdüler. Çin'den Anadolu'ya uzanan Selçuklu coğrafyası üzerinde İpek Yolu diye meşhur olan dünya kara ticaret yollarını inşa ettiler. Bu ticaret yolları üzerinde her bir günlük mesafede kervansaraylar, vakıf misafirhaneler, hanlar, kapalıçarşılar inşa ederek Kervan Ticaret Sistemi'ni kurdular. Böylece Selçuklular 1500'den sonra Avrupa'da uluslararası sorunlu bir ticaret şekli olarak gelişmeye başlayan ve ticaret sistemine dönüşmeyen "merkantilizm"inden çok daha önce "kervanizm" olarak da adlandırabileceğimiz "kervan ticaret sistemi" ile ilk uluslararası ticaret sistemini geliştirdiler.[2]

Selçuklu Anadolusu'nda tarım ve ticaret devrimiyle sağlanan büyük iktisadi gelişmeyi tamamlayıcı yönde Ahî Evran, geliştirdiği kümelenme modeli ve teorisinde; nüfus artışı ve şehirleşmeyle artan ihtiyacı karşılayacak üretimi sağlamak için verimsiz olan ferdi üretim yerine meslek grupları oluşturup sanayi/ticaret birlikleri halinde örgütlenmeyi ve sanayi öncülüğünde, sanayi, tarım ve ticaret sektörlerinin üretim ilişkilerinin yeniden

2 Kervan ticareti altyapısı Avrupa'da kurulamadığından, kervana dayalı kara ve deniz bağlantılı ticaret sistemi Avrupa'da gelişmemiştir. Bu nedenle de kervansaraylar, hanlar, kapalıçarşılar gibi alış merkezleri Avrupa'da görülmez. Avrupa'da XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren fabrikaya dayalı Sanayi Devrimi ile gelişen ticaretle birlikte ticari yapılar olan alışveriş merkezleri kurulabilmiştir. XIX. yüzyıla kadar Avrupa, Selçuklu ve Osmanlı merkezli geliştirilen dünya ticaret sisteminin çevresindeki ekonomiler halindeydi. (Detaylı bilgi için bk. Ahmet Kala (2007); Ahmet Kala (2007), *Türk Sınai Mülkiyet Hakları Tarihi*, Ahmet Kala, *Debbâğlıktan Dericiliğe*. Ahmet Kala (2015), *Türk İktisat Tarihi Ders Notları*.

Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş Ermenek, Karaman yakınlarında Akköprü

organizasyonunu öngörmekteydi. Ahî Evran'ın kümelenme modeli, yeni bir üretim sistemi de içermekteydi.

Ahî Evran kümelenme modeline dayalı yeni üretim sistemiyle ilgili teorisini ve ilk uygulamalarını 1190-1220 yılları arasında gerçekleştirmiştir. 1200 yılı öncesinde önce Horasan'da Ahmed Yesevî'ye bağlı sufilerden tasavvuf terbiyesi almak üzere debbâğlık mesleğini de öğrenen Ahî Evran, daha sonra Hicaz'da fütüvvet teşkilatına girip ünlü füttüvvet önderlerinden Evhadüddîn-i Kirmânî'yi şeyh edindi.

1204'e kadar Abbâsî halifesinin bulunduğu Bağdat'ta fütüvvete dayalı tasavvufu öğrenen Ahî Evran, bu dönemde fütüvvet teşkilatında şeyhlik derecesine erişti. 1204'te tahta çıkan Selçuklu Sultanı I. Giyâseddin Keyhusrev'in fütüvvet şalvarını giymek ve fütüvveti Anadoluda anlatmak için daveti üzere Anadolu'ya gelen heyet içinde şeyhi Evhadüddîn-i Kirmânî ile birlikte yer alarak bir yıl boyunca fütüvvet-meslek ilişkine dair görüş ve düşüncelerini tüm Selçuklu Anadolu şehirlerinde anlattı.

Ahî Evran'ın bu düşünce ve görüşleri Anadolu halkı tarafından Ahîlik olarak benimsendi. Süreç olarak 1200 öncesinden 1205 yılına kadar süren bu dönemde Ahî Evran, fütüvvet-ahilik felsefesine dayalı 'kümelenme modeli teorisi'ni geliştirdi. Bu büyük gezinin sonunda da Kayseri'ye yerleşti.

Kayseri'de Ahî Evran tarafından başlatılan sanayi devrimi, Ahî tasavvuf felsesesini ve kümelenme modelini içeren teorisine dayanıyordu.

Emir Hanı,
Bursa

Ahî Tasavvuf Felsefesi ve Kümelenme Modeli Teorisi

Ahî Evran dinî ve mesleki eğitim öğretim metodu olarak Ahmed Yesevî'in uygulamalı eğitim-öğretim metodunu esas aldı. Felsefi düşüncede Gazzâlî'yi,[3] felsefi model olarak da fütüvvete dayalı tasavvufi felsefeyi benimsedi. Teşkilatlanma modeli olarak Ahmed Yesevî ve fütüvvet teşkilatını örnek aldı. Bunlardan hareketle Ahîlik düşüncesini ve Ahî tasavvuf felsefesini geliştirdi, Ahîlik okulunu, Ahîlik teşkilatını kurdu.

Ahî Evran'ın fütüvvet, Ahîlik, tasavvuf felsefesi oluşumunu geliştirme evreleri aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

Ahî Evran tüm bu oluşuma paralel olarak meslek geliştirme-eğitim, üretim (iktisat) ile tasavvuf (Ahî tasavvufi düşüncesi-felsefesi ve teşkilatı) arasında ilişki kurarak farklı bir iktisadi düşünce, iktisadi felsefe ve iktisadi kalkınma modeli içeren "kümelenme modeli teorisi"ni geliştirdi.

Araştırmacılar genellikle Ahî tasavvuf felsefesine bağlı Ahîler tarafından kuru-

3 Ahî Evran aşağıda ele aldığımız *Tabsira* başlıklı eserinde, Gazzâlî felsefesi yaklaşımını benimseyerek Aristoteles felsefesini eleştirir. Ayrıca bk. Süleyman Hayri Bolay, *Aristoteles Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, İstanbul: MEB, 1986.

lan Ahî teşkilatı ile Ahî Evran'ın kümelenme teorisine göre kurulan Ahî olan veya olmayan meslek erbabının üye olabildiği meslek-zümre birliklerini birbirine karıştırmaktadır.

Bu karışıklık nedeniyle bugüne kadar hem Ahî Evran'ın geliştirdiği ve dünya iktisat düşüncesinde ve iktisat biliminde devrim niteliğinde olan kümelenme modeli teorisi hem de bu teorisini uygulamaya koyarak başlattığı sanayi devrimi yeterince değerlendilememiştir.

Bîrûnî'den başlayarak Ahî Evran'a kadar dünya da ve İslâm dünyasında, iktisat ve iktisadi teşkilanlanma, ayrı bir bilim ve uygulama alanı olarak görülmüyordu.

Eski Grek felsefesi kaynaklı olarak ilk çağlardan orta çağ sonuna kadar Eski Yunan, Roma, Avrupa ve Bizans'ta iktisat anlayışı, Aristoteles'in eksik tanımı içinde değerlendirilerek pazara yönelik üretim meşru görülmediğinden, sadece evin/hanenin zaruri ihtiyaçlarını karşılayan "ev ekonomisi" anlayışına indirgenmiş olarak görülüyordu.

Sokrat öğretisine uygun Eski Grek felsefe anlaşışına uygun olarak Aristoteles pazara yönelik üretime karşı çıkar ve evin/hanenin ihtiyacını karşılayacak kadar üretim yapılması faaliyetine "ekonomi" der. Ancak zorunlu ihtiyaçları karşılayacak kadar üretimi meşru kabul eder. Böylece hanenin/evin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretimi meşru ve yeterli bulurken zorunlu ihtiyaçtan fazla pazara yönelik üretimi ve kazancı meşru bulmaz ve buna "krematistik" der. Bu nedenle Eski Grek felsefesi anlayışına uygun olarak Aristoteles, pazara yönelik üretim, ticaret vb. iktisadi faaliyetleri meşru olmayan "krematistik" faaliyetler olarak görür ve reddeder. Bunu formüle ederken ihtiyaçları karşılamak için mecbur kalınan ayni mübâdeleye "tabii muamele" der ve bu eksik ekonomi üretim biçimini önerir. Pazara yönelik üretimi meşru görmeyip hor gören bu anlayış, efendilerin çalışmadığı, köle emeğiyle üretimin yapıldığı bir kapalı ekonomi yapısının İlk ve Orta çağlar boyunca Avrupa'da var olmasının temel sebebidir.

İslâmda ise pazara yönelik üretimle elde edilen kazanç meşrudur ve övülmüştür. İslâm dünyasında ilk olarak Fârâbî, Aristoteles felsefesini en iyi bilenlerden biri olarak bu iktisat anlayışına en önemli eleştiriyi getirenlerin başında gelmektedir. Fârâbî, birinci bölümde ayrıntılı anlatıldığı gibi *Medînetü'l-fâzıla* adlı eserinde, ev/hane ekonomisi gibi küçük üretim topluluklarını, köy topluluğu gibi iktisadi-sosyal gelişmişlik yönünden "eksik topluluk" olarak nitelendirmiştir. Eksik olmayan "fâzıl topluluklar" şehirler, milletler ve bunlardan oluşan tüm toplumlardır. Böylece Fârâbî, Aristoteles'in ev ekonomisi anlayışını eksik topluluk olarak nitelendirip açık bir şekilde eleştirmiştir.

Bu eleştiriye rağmen İslâm âlimlerinin iktisat bilimine yaklaşımı Bîrûnî'ye kadar ev ekonomisi yaklaşımı çerçevesinde olmuştur. Fârâbî'nin yaklaşımı ile Aristoteles'in ev ekonomisi anlayışından farklı olarak İslâm alimlerinin benimsedikleri ev ekonomisi anlayışında, pazara yönelik üretim hem meşrudur hem de tercih edilen üretim biçimidir.

Bursa'da bir çarşı ve esnaf

Bu pazara yönelik üretim meşru görülse de İslâm alimlerinin, Bîrûnî ve Ahî Avran'a kadar iktisat bilimini ev ekonomisi olarak değerlendirmeye yönelik yaklaşımları, bir başka eksik iktisat anlayışı idi. Bu eksik iktisat anlayışı yaklaşımıyla Arap müslümanların öncülüğündeki İslâm dünyasında iktisat bilimi ve iktisadi düşünce, ilm-i tedbîr-i menzil gibi başlıklar altında ele alınmaktaydı. Yani iktisat bilimi, ev ekonomisi yönetimi olarak oldukça sınırlandırılmıştı. Selçuklu ve Osmanlı döneminde de bu eksik iktisat bilimi ve iktisadi düşünce yaklaşımını benimseyip benzer başlıkta eserler kaleme alan araştırmacılar olmuştur.

Ancak Anadolu Selçuklularında Ahî Evran öncülüğünde Bîrûnî'nin yeni iktisat anlayışını benimseyip 1200'lerden itibaren bunu bir üretim modeli ve iksitat sistemi haline getirip geliştiren iktisat bilimi ve düşüncesindeki yeni yaklaşım, tam bir devrim niteliğinde olmuştur. Ahî Evran'ın kümelenme teorisinden hareketle kurduğu kümelenme modeli ve uygulaması, Selçuklular ve daha sonra da Osmanlılar tarafından temel alınan iktisadi düşünce ve iktisadi teşkilanlanma modeli olarak benimsenmiş ve iktisadi bir sistem olarak başarıyla uygulanmıştır.

Başarının en önemli göstergesi de Selçuklu Anadolusu'nda başlayan sanayi devrimidir. Kayseri'de uygulamaya konulan Ahî Evran kümelenme teorisi ve modeli ile beraber ilk bu şehirde sanayi devrimi başlamış, genişleyerek Selçuklu başkenti Konya ve Kayseri-Kırşehir bölgesi merkezli olarak sanayi devrimi önce Anadolu'ya, daha sonra da İslâm dünyasına ve çevreye yayılmıştır.

Ahî Evran, öncesine ve çağdaşlarına göre ilk kez bir ekonomide hür teşebbüs tarafından mesleki-sanayi üretim birlikleri kurularak ihtiyacı karşılayacak üretimin yapılabileceği; farklı sektörler arası ilişkilerin düzenlenerek üretimin ve üretim verimliliğinin arttırılabileceği; alt-mesleki birlikler halinde kümelenmiş üretim bölgeleri oluşturup rekabet üstünlüğü sağlanarak iktisadi gelişme/kalkınma sağlanabileceği ve devletin kümelenme modeline dayalı yeni üretim sistemine uygun iktisat hukuku geliştirip hukuki denetim sağlayarak iktisadi gelişime katkıda bulunabileceği gibi konuları içeren bir teori ve model geliştirmiştir.

Bu teori aynı zamanda mikro, mezo ve makro ölçekte uygulanacak bir iktisadi üretim ve iktisadi teşkilatlanma (iktisadi sistem) modeli de içermekteyedi. Bu nedenle bir model teoriydi.

Ahî Evran, teorisi ve modelinde hem üretimin kümelenmiş meslek birlikleri halinde hür teşebbüs tarafından gerçekleştirilmesini hem de devletin de üretimi düzenleyici iktisat hukuku oluşturup hukuki denetim rolünü üstlenerek iktisadi hayata doğrudan değil dolaylı ve düzenleyici rol oynayarak katılmasını öngörüyordu. Bu teori ve model tarafımdan "kümelenme modeli teorisi" olarak tanımlanmıştır.

Toparlayarak söylersek, Ahî Evran tarafından geliştilen kümelenme modeli teorisi, iktisadi düşünce-felsefe, iktisat bilimi, üretim ve bölüşüme yönelik iktisadi teşkilatlanma/sistem, bölgesel, sektörel, bölgelerarası ve sektörlerarası iktisadi ilişkiler ve iktisadi kalkınma konularını bir teorik model çerçevesinde ele almaktaydı.

Teorisini uygulamaya koyarak eksik kalan yönlerini de tamamlamış olan Ahî Evran, böylece teorisini uygulanan bir iktisadi üretim ve organizasyon modeli haline getirmeyi de başarmıştır.

Ahî Evran'ın geliştirdiği kümelenme teorisi ve modeli, Selçuklular, daha sonra da Osmanlılar tarafından üretim ve iktisadi teşkilatlanma (iktisadi sistem) modeli olarak kullanılmıştır. Özellikle sanayi ve ticaret sektörlerinin organizasyonu ve sanayiye dayalı sanayi-ticaret-tarım sektörleri arası ilişkilerin düzenlenmesinde doğrudan kullanılan bir model teoriydi.

Daha belirgin ifade edersek Ahî Evran'ın geliştirdiği kümelenme modeli teorisi, Selçuklu ve Osmanlıların klasik iktisat teorisini ve iktisat modelini oluşturmuştur diyebiliriz.

Ahî Tasavvuf Felsefesi

Yukarıda ayrıntılı anlatıldığı gibi Ahî Evran, Bîrûnî'nin insan-ihtiyaçlar-medeniyet ilişkisine dayalı medeniyet teorisini, kümelenme modeli teorisiyle daha da geliştirerek Anadolu sanayi devrimini başlatmıştır.

Ahî Evran, Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykâvus'a sunduğu *Letâif-i Hikmet* adlı, özellikle devlet idarecilerine hitaben kaleme aldığı siyasetname türündeki eserinde, ihtiyacı-talebi karşılamak için üretim ve sektörlerarası ilişkiler başta olmak üzere iktisadi hayatın teşkilatlandırılması gerekliliğini, bu gerekliliğin nedenlerini ve nasıl bir iktisadi organizasyona gidilmesi gerektiğini, kısaca "kümelenme modeli teorisi" olarak tanımladığımız teorisini şöyle anlatmaktaydı;[4]

> Bilmiş ol ki Allah insanı medeni yarattı. Bu şu anlama gelir; Allah insanoğlunu öyle yaratı ki insanlar bir çok şeye muhtaç olsunlar ve ihtiyaç duysunlar. Örneğin yiyecek, içecek, giyecek ve yatacak şeylere. Ve hiç kimse bunları tek başına karşılayamaz (üretemez). Bu ihtiyaçları karşılamak için çok büyük bir kitle çalışmalı, tâ ki herkes gerekli eşyaların bir cüzünü yapsın (üretsin). Bazıları sanayi ve tarımla uğraşsın. Bazıları da sanayi ve tarım aletlerini yapsınlar (iş bölümü yapsınlar). Bu aletleri başkaları yapsın ki (işbölümü olsun ki) insanlara gerekli olan bütün aletler yapılabilsin.

---

4 Ahî Evran, *Letâif-i Hikmet*, Paris Bibliothique Nationale, nr. 99, s. 90a-b-91a-b; Mikâil Bayram, bu ifadeleri Ahîliğin kuruluş felsefesi olarak tanımlamaktadır. Bk. *Ahî Evran ve Ahî Teşkilatının Kuruluşu*, Konya 1991, s. 136-137.

Demek oluyor ki çeşitli sanat kollarında çalışan insanlara ihtiyaç vardır. O halde insanlar bir meslek edinmeli, bir işte birleşmeli (aynı işte çalışanlar mesleki gruplar oluşturmalı) ve çalışmalı ki insanların ihtiyaçları görülmüş olsun. İnsanların medeni yaratılmaları işte budur.

İnsanlar (çalışanlar) gruplaştığı zaman (mesleki birlikler kurduklarında) bu durum gruplar arasında düşmanlık ve çatışmalara (yıkıcı rekabete) sebep olur. Çünkü her bir grup kendi ihtiyacını talep eder. Birinin elinde olan şeye bir başkasının ihtiyacı olabilir. Ve herkes kendi talebine göre, elinde olan da, olan şeye karşılık ister. Bu talepler karşılanabilir. Bazen de buna imkân olmaz. Bu yüzden insanlar arasında bir kanun olması gerekir ki bu kanun insanların çatışmalarını önlesin. Bu kanun şer'î olmalıdır. Bu olumsuzluklarla karşılaşmamaları için insanların bu kanuna uymaları gerekir. Böylece çatışmalar gruplar arasında ortadan kalkar. Ta ki her biri istediğini elde edebilsin. Aralarında bir çatışma çıktığı zaman bu kanuna başvurulup çatışma ortadan kalksın.

Bu nedenle Allah'ın hikmeti öyle öngördü ki, insanlara peygamberler gönderilsin. Allah'ın buyurduklarını insanlar arasında açıklasınlar. İnsanlara ibadet zamanlarını, alışveriş şeklini göstersinler, sevapların ecrini ve günahların cezasını açıklasınlar. Tâ ki şer'î kanunlara uyulup dünya da insanlar arasında birlik kurulsun, şer ve fesat ortadan kalksın.

İşte bu, peygamberlerin insanlara gönderiliş sebebidir.

Ahî Evran'ın hayatını ve eserlerini ortaya çıkaran değerli bilim adamı Mikail Bayram, Ahî Evran'ın Farsça kaleme aldığı *Letâif-i Hikmet* adlı yazma eserinin aslında Ahî Evran'ın dört ciltlik eseri olan *Letâif-i Gıyâsiyye* adlı eserinin birinci ve üçüncü cildinin özeti olduğunu; ancak bu dört ciltlik ana eserin bugün sadece birinci cildine ulaşılabildiğini belirtmektedir.[5]

Bayram, *Letâif-i Hikmet* adlı eserin çeşitli nüshalarına erişmiş ve bizim yukarıda verdiğimiz çeviri metnimizden daha ayrıntılı bir çeviri metin yayınlamıştır. Konunun önemi bakımından eserin Fransa'da Bibliotheque Nationale Kütüphanesi'nde eriştiğimiz nüshasından yukarıda aktardığımız bölümün, eserin diğer yazmalarından ve basılı nüshasından da yararlanan Mikail Bayram tarafından yapılan daha ayrıntılı çevirisi şöyledir:[6]

Allah insanı medenî tabiatlı yaratmıştır. Bunun anlamı şudur: Allah insanı yemek içmek giyinmek evlenmek mesken edinmek gibi çok şeylere muhtaç olarak yaratmıştır. Hiç kimse kendi başına bu ihtiyaçları karşılayamaz. Bu

---

5 Mikail Bayram; *Ahî Evran Tasavvufi Düşüncenin Esasları Tabsiratü'l Mübtedi ve Tezkiretü'l-Müntehi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1995, s. 53, 97.

6 Bayram, *Letâif-i Hikmet*'in Tahran'da basılarak yayınlanan nüshasından nşr. G.Hüseyn-i Yusufi, Tahran 1340) faydalaranak bir önceki dipnottaki adı geçen eserinde yayınladığı çeviri bölüm üzerinde bazı düzültmeler yapmıştır. Ancak eseri basarak yayınlayan naşir, eserin yazarını Ahî Evran değil Kadı Sirâcüddîn el-Urmevî olarak belirtmiştir. Bu yanlışlığın naşirin yayınladığı yazmadaki yanlış bilgiden kaynaklandığını belirten Bayram, Eserin Ahî Evran'a ait olduğunu belirterek bunu ortaya koyan yazma nüshaları da ayrıca değerlendirmektedir. (Bayram: 1995. s.97. Mikail Bayram, "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahîliğin Doğuşuna Etkisi", *Türkler,* Ankara 2001, s. 258-263).

Bursa'da ipek atölyesinde çalışan işçiler

yüzden demircilik, maragozluk gibi bir çok meslekleri yürütmek için çok insan gerekli olduğu gibi demircilik ve marangozluk da birtakım alet ve edevatla yapılabildiği için bu alet ve edevatı tedarik için de çok sayıda insana ihtiyaç vardır. Böylece insanın (toplumun) ihtiyaç duyacağı bütün sanat kollarının yaşatılması gerekir. O halde toplumun bir kesiminin sanatlara yönelmesi ve her birinin belli bir sanatla meşgul olması gerekir ki toplumun bütün ihtiyaçları görülebilsin.

Toplum çeşitli sanat kollarını yürüten insanlara muhtaç olduğuna göre bu sanatların her birini yürüten çok sayıda insanların belli bir yerde toplanmaları ve sanatkârların her birinin kendi sanatlarıyla meşgul olmaları sağlanmalıdır ki toplumun bütün ihtiyaçları görülebilsin.

Bir çok insanların bir arada çalışması sanatkârlar arasında rekabet ve münazaaya sebep olabilir; çünkü bunların her biri kendi ihtiyacına yönelince menfaatler çatışması ortaya çıkar. Karşılıklı hoşgörü ve affetme olmadığı zaman münazaa ve ihtilaf zuhur eder. O halde bu insanlar arasındaki ihtilafı halledecek kanunlar koymak gereklidir. Bu kanun şeriata uygun olmalı ki ona uyulsun ve insanlar arasındaki ihtilafın halline vesile olsun. İhtilafsız bir ortam yaratılınca herkes rahatça umduğunu elde eder. İhtilaf zuhurunda ise bu kanuna müracaat ederek ihtilaflar ortadan kaldırılabilir. Peygamberlerin şeriat koymaları bundandır.

Debbâğ/Deri sanayicileri tarafından *pir* kabul edilen Ahî Evran,[7] yukarıya aldığı-

7 İlhan Şahin, "Osmanlı Devrinde Ahî Evran Zâviyesi'nin Husûsuyetine Dâir Bâzı Mülâhazalar ve Vesikalar", *Ahîlik ve Esnaf*, İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Birliği Yayınları, 1986, s. 167.

mız satırlarında açıkça medeni olmak ile toplumun (ekonominin) üretim yaparak ihtiyaçlarını karşılaması, yani iktisaden kalkınması arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır. İhtiyacını üreterek karşılamayı başaran topluma (ekonomiye), medeni toplum (iktisaden kalkınmış toplum) demektedir.

İnsan odaklı bir iktisat anlayışına sahip olan Ahî Evran, kişinin ihtiyaçlarının karşılanmasını temel amaç olarak görmektedir.

Ancak kişi tek başına ihtiyaçlarını karşılayacak üretimi yapamaz. Bu ancak toplumsal iktisadi faaliyetle olur. Bu anlamda insan medeni yaratılmıştır; yani tek başına sağlayamayacağı ihtiyaçlarını karşılamak için toplumla birlikte yaşamak ve ihtiyaçlarını karşılamak durumundadır. Şu halde kişinin ve içinde bulunduğu toplumun (ekonominin) medeni olabilmesi (iktisaden gelişmiş olması) için, kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek toplumsal üretimi (iktisadi kalkınmayı) sağlaması gerekir.

Ahî Evran'a göre medeniyet sadece üretimi yapmak değildi; yapılan üretimle toplumun ihtiyaçlarını karşılamaktı. Bu bağlamda medeni olmak, İktisadi üretim ile tüketim ilişkilerinin düzenlenip ihtiyaçların karşılanmasıyla toplumun refahının arttırılmasıdır.

Böylece Ahî Evran, iktisat biliminin konusu olan (kıt) kaynaklar ile ihtiyaçların karşılanması arasında bir ilişki kuruyordu. Ahî Evran'a göre iktisadi faaliyetlerin amacı, ihtiyaçları karşılayacak kaynakların (üretimin) arttırılmasıydı. Ancak sadece üretimin arttırılması yeterli değildi. Asıl amaç insanların ihtiyaçlarını karşılayacak üretimin yapılarak insan odaklı ihtiyaçların fiilen karşılanmasının sağlanmasıydı. Ahî Evran insanın ihtiyaçlarının karşılanmasını temel hedef olarak almakta, bu açıdan teorisinde sadece bölgedeki/ülkedeki insanların değil; tüm insanların ihtiyaçlarının sağlanmasını hedeflemekteydi.

Kaynakların kıtlığı da burada devreye girmekteydi. Üretici önce kaynakları kullanarak bölgesindeki ihtiyacı karşılamalıydı. Bu anlamda bölgesel ihtiyaca ve kaynaklara göre kümelenmiş meslek-üretim birlikleri oluşturularak bölgenin ihtayaçlarının karşılanması/kalkındırılması öngörülmekteydi.

Ahî Evran ihtiyaçların karşılanması için insanların meslek öğrenmesini ve aynı meslekten olanların bir araya gelerek meslek-zümre birliğini oluşturup ihtiyaçları karşılamak üzere üretim yapmalarını öngörüyordu. Üretimin sadece mesleğinde usta olanlar tarafından yapılmalıydı. Böylece kıt kaynaklar israf edilmeden daha verimli kullanılacak; tüketiciye kaliteli ürün satılabilabilecekti. Bununla ilişkili olarak meslek, mesleği bilen pirinustanın yanında öğrenilmeliydi. Böylece modelinde mesleki eğitim ve istihdam metodunu, bağımsız üretim yapma hakkının nasıl kazanılacağının da tarif etmekteydi.

Ahî Evran kadınların da üretici olarak iktisadi hayatta rol almaları gerektiğine inanıyordu. Ahî Evran'ın eşi Fatma Bacı tarafından Ahî teşkilatının kadınlar kolu olarak kurulan bacılar teşkilatı, kadınlar arasında Ahî tasavvuf felsefesinin öğretilmesi ve öğrenilmesinde aktif rol oynuyordu. Ahî bacıların evlerini idare

ihtiyacını karşıladıktan sonra arta kalan zamanlarında pazara yönelik evde üretim yapmaları öngörülmekteydi. Selçuklu Anadolusu'nda tarım üretiminde kadının tarla faaliyetlerinde üretime katılması önemli ölçüde sağlanmıştı. Şehri de ise yöresel halı, kilim, el işleri yaparak veya erkeklere mahsus meslek-zümre birliklerinin ürettiği bazı ürünler üzerine işleme yaparak bir nevi ana sanayiyi tamamlayan yan sanayi olarak iktisadi faaliyet yapmaktaydılar. Anadolu kır ve şehirli kadınlar arasında el işi beceri ve sanatının oldukça gelişmiş olmasının temelinde bacılar teşkilatının rolü büyüktür.

Şayet bölgenin talebinden farzla üretim/arz yapılabiliyorsa, bölgenin hammadde kaynakları üretim ihtiyacından fazlaysa, diğer bölgelerdeki ihtiyaçları karşılamak üzere bölgedeki fazla hammadde ve ürün ihraç edilebilirdi. Teorisinde insanların kümelenme modeline göre ihtiyaçlarını karşılayabileceklerini öngören Ahî Evran'a göre böylece insanların kümelendiği her bölge, öncelikle kendi kaynaklarına dayalı olarak kendi ihtiyacını karşılayacak üretim yapabilecek, hatta bölgesel talebi aşan fazla hamamadde ve üretimi diğer bölgelere ihraç ederek dışşal iktisadi fayda da sağlayabilecekti. Her bölge öncelikle kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek üretimi yaparak bölgesel kalkınmasını sağlamalıydı.

Ahî Evran'ın kümelenme modeli çerçevesinde geliştirdiği bölgesel ihtiyacı karşılamak üzere bölge kaynakları kullanılarak yapılan üretimin, öncelikle üretimin yapıldığı bölgede tüketilmesi, fazla/tüketilemeyen hammadde ve üretimin başka bölgelere ihracı politikası, Selçuklu ve Osmanlıların yüzyıllar boyunca süren bölgesel üretimi ve tüketimi esas alarak bölgesel tüketim fazlasını bölge dışına ihracı politikalarının temel kaynağını oluşturmaktadır.

Bölgesel kümelenme modelinin bir amacı da, bölgesel kaynaklara göre kümelenen meslek birliklerinin diğer bölgelere göre rekabet üstünlüğü sağlayarak, bölge ihtiyaçlarını daha ucuz ve kaliteli üretim yaparak karşılayabilmesiydi. Bu amaca ulaşan bölgeye dışarıdan gelecek ürünler daima bölgede üretilen ikame ürünlerden daha pahalı olacağından alıcı bulamayacaktır. Böylece bölgesel rekabet üstünlüğü sağlanmış olacaktı.[8]

---

8 Selçuklu ve Osmanlıların öncelikle bölgesel ihtiyacı karşılayacak üretimi yapma politikasına bazı iktisatçılar otarşik ekonomi politikası demektedir. Otarşik ekonomiler, tarımsal yapıdaki ekonomiler olup hiçbir zaman ihtiyaçların karşılanmasında yeterli olamazlar. Selçuklu-Osmanlı gibi orta sanayileşmiş ekonomilerde otarşik ekonomi politikası değil, bölge ihtiyacını karşılayıp artan üretimin ihracına yönelik bölgelerarası ve uluslararası ticaret politikası önemli bir yer tukmaktaydı. Ayrıca sanayinin hammadde ihtiyacının karşılanması ve bazı büyük şehirlerin iaşe ihtiyacının karşılanması için tarım bölgeleri üretimlerinin sanayi üretimine ve büyük şehirlere tahsisi politikaları da üretimi yetersiz otarşik ekonomilerde uygulanamayacak ve başarılamayacak politikadır. Kısaca, sanayi ve şehirlere tarım üretiminin tahsisi politikası ile bölgelerarası ve uluslararası ticareti daima destekleyen politikalara bakıldığında Selçuklu ve Osmanlı ekomomileri için otarşik ekonomi tanımlaması yeterli bir tanımlama olmayacağı gibi, yanlış bir tanımlamadır. Avrupa merkezli iktisat bilimi, sanayi devrimini fabrikaya dayalı Sanayi Devrimi ile 1750'den itibaren İngiltere'den başlattığından, kümelenme modeline dayalı Selçuklu ve Osmanlı sana-

Şu halde iktisadi kaynakların (üretimin) arttırılmasını sağlayacak ve artan üretimin yanında, insanların ihtiyaçlarının karşılanmasının sağlayacak bir üretim-kalkınma ve paylaşım mekanizmasına ihtiyaç vardı. Ahî Evran toplumun tüketim ihtiyacını (mal ve hizmet talebini) karşılamak için üretimin (arzın) yeniden organizasyonunu öngörmekteydi. Bu organizasyon küçük (mikro), orta (mezo) ve büyük (makro) ölçekte; yani tüm ekonomide olmalıydı. Küçük (mikro) ölçekte, üreticilerin kendi alt-meslek birliklerini oluşturarak birlik üyesi olarak birliğe üye diğer üreticilerle aynı alanda üretim yapmasını öngörüyordu. Orta (mezo) ölçekte, şehirlerde yer alan kümelenme bölgelerinde, birlikler arası işbölümünün sağlanmasını ve mesleki birliklerin ihtiyaç bölgelerinde kümelenerek örgütlenmesini öngörüyordu. Büyük (makro) ölçekte de kümelenmiş bölgelerle sektörler arasında işbirliği sağlanarak hammadde tedariği ve ürün dağılımının/satılmasının tüketici lehine sağlanmasını öngörmekteydi.

Ahî Evran'ın iktisadi hayatın organizasyonu olarak öngördüğü mesleki birliklerin oluşturulması ve bu birliklerin işbölümü sağlayarak üretim yapmaları modeli, birliği oluşturan üreticilerin yararına olduğu gibi tüm ihtiyaçların karşılanmasını sağladığından toplumun da yararınaydı.

Ahî Evran iktisadi faaliyetlerin hür teşebbüs tarafından yürütülmesini, devletin ise kümelenme modeline uygun iktisat hukukunu geliştirip hukuki denetim rolünü üstlenerek iktisat sisteminin işlemesini temin etmesini savunuyordu.

Anadolu'da ilkçağ ekonomilerinden Roma'ya ve Selçuklu'nun çağdaşı Bizans'a kadar üretimde en önemli rolü köle işgücü ve yarı hür serfler sağlamaktaydı. Selçuklular Anadolu'da hür çiftçiye dayalı tarım üretimini başlatmış, Ahî Evran da hür teşebbüs ve istihdama dayalı bir sanayi ve ticaret sistemi öncülüğünde sanayi devrimini başlatmıştı. Anadolu'da başlatılan bu devrimin temelinde ise Ahî Evran'ın yeni bir iktisadi düşünce ve felsefe geliştirerek iktisat biliminde ve buna bağlı iktisadi teşkilatlanma modelinde başlattığı devrim yatmaktaydı.

yi devrimini değerlendiremediğinden, Selçuklu ve Osmanlı'daki üretim yapılarını, sanayi öncesi yetersiz tarım ekonomileri olarak görürler. Burada ayrıntılarıyla anlatılacağı gibi Ahî Evran'ın kümelenme modeline dayalı örgütlenen Selçuklu ve Osmanlı ekonomileri, sanayi devrimini yapmış, kendi ihtiyacını karşıladığı gibi tüketim ihtiyacından artan ürünleri ihraç eden, çağının gelişmiş "dünya ekonomileri" idi.

Bakırcılar Çarşısı, Gaziantep

Kümelenme Modelinin Uygulanması

Ahî Evran kümelenme modeli teorisinin uygulanmasını üç ayak üzerine oturtmuştu. Bunlar:

1. Kümelenme modeli teorisi uygulamasının yönetilmesi ve denetlenmesi.

2. Meslek-zümre birlikleri kurularak işbölümü halinde üretimin sağlanması.

3. Hukuki (iktisat hukuku) düzenlemelerin yapılması ve hukuki denetim.

1. Ahî Evran Vakfı'nın Süreci Yönetmesi

Yönetim ve denetim sorumluluğu dört aşamalıdır. İlk üç aşamada yönetim ve denetim sorumlusu Ahî teşkilatının kurucusu-şeyhi olan Ahî Evran'dır. Dördüncü aşamada ise yönetim ve denetim sorumluluğu Ahî teşkilatı adına Ahî Evran tarafından Ahî Evran Vakfı'na devredilmiştir. Ahî Evran'ın ölümünden sonra Selçuklu ve Beylikler daha sonra da Osmanlı döneminde, Ahî Evran Vakfı, Ahîlik felsefesi ve Ahî Evran kümelenme modeli teorisi uygulamasının yönetim ve denetimini üstlenerek devam ettirmiştir.

Birinci aşama, Ahî Evran'ın debbâğ esnafının piri kabul edildiği dönemde

Günümüzde otel olarak hizmet veren Kanuni Sultan Süleyman Kervansarayı, Çeşme, İzmir

Kayseri'de debbâğ esnaf birliğini kurması, yönetmesi ve denetlemesidir.

İkinci aşama, Ahî Evran'ın başarılı uygulamalarını gören, Ahî teşkilatı mensubu Ahîlerin kurduğu Kayseri'deki Ahîlerin tekkesi olan hankahta[9] Ahî Evran'dan Ahîlik felsefesini dinleyip öğrenen diğer mesleklere dâhil olan esnafın, Ahî Evran'ı, sanayinin piri kabul etmesi ve Ahî Evran'ın yardımı, uygulama yönetimi ve denetiminde kendi meslek-zümre birliklerini kurmalarıdır.

İlk iki aşamada kümelenme modeli teorisinin uygulanmasını, 1205-1227 yılları arasında Kayseri'deki Ahî Hankahı'ndaki merkezden, Ahî teşkilatının kurucusu-şeyhi Ahî Evran bizzat kendisi yönetmiş ve denetlemiştir. Aynı zamanda Ahî Evran, Kayseri'de debbâğ meslek birliğini kurup birliğin yöneticisi-şeyhi olarak ve bu modele uygun diğer meslek birliklerinin kurulmasına da nezaret etmiştir. Her yeni iktisadi teşkilatlanmada olduğu gibi bu yeni iktisadi teşkilatlanma döneminde de bir çok menfaat çatışması ve ihtilaf ortaya çıkmıştır.

Ahî Evran, bu yeni iktisadi teşkilatlanma ve üretim sisteminden doğan menfaat çatışmaları ve ihtilafların çözülmesinde ve yeni iktisat hukukunun geliştirilmesinde de öncülük etmiş, Selçuklu sultanının görevlendirmesi ile 1220-1227 yıl-

9 Bayram 1995: 18-19.

ları arasında Kayseri kadılığı görevini de üstlenmiştir.[10]

Üçüncü aşama, Konya merkezli olarak Ahîlik felsefesi ve teorisinin tüm Anadolu şehirlerinde uygulanması aşamasıdır. I. Alâeddin Keykubad tarafından "ehl-i sanayinin piri"[11] yani dünya sanayicilerinin öncü lideri olarak kabul ve ilan edilen Ahî Evran, 1227'den itibaren Ahî tasavvuf felsefesini ve kümelenme modeli teorisini öğretmek, uygulamak, gerekli yönetim ve denetimi Konya'dan yürütmek üzere Sultan tarafından danışman-müderris olarak atanarak Konya'ya gelmiştir.

Ahî Evran 1227-1237 yılları arasında, I. Keykubad'ın danışmanı-müderrisi olarak Konya'da yaşamış, Ahîler tarafından inşa edilen hankaha yerleşerek, Konya'daki iki Ahî hankahındaki talebelere Ahî tasavvuf felsefesi eğitimi vermeye başlamıştır. Bu dönemde yüksek eğitime yönelik Ahî tasavvuf felsefesini anlatan birçok eser kaleme almıştır.

Böylece Ahî teşkilatının yönetim merkezi Kayseri'deki hankahtan Konya'daki bu hankahlara taşınmıştır. Ahî Evran, Konya'daki bu hankahlarda yetiştirdiği müritler, talebeler vasıtası ve sultanın desteği ile Ahî tasavvuf felsefesini ve Ahî kümelenme modeli teorisine uygun iktisadi teşkilatlanmayı tüm Selçuklu Anadolusu'na yaymaya, bu teşkilatlanmaya uygun iktisat hukukunu geliştirme çalışmalarını yürütmeye başlamıştır.

Konya'da da Ahî tasavvuf felsefesine ve kümelenme modeline dayalı birçok meslek-sanayi birliği kurulduğu, bu birliklerin yer aldığı sanayi ve ticaret sitelerinin vakıflar tarafından inşa edildiği görülmektedir.[12]

Ancak bu başarılı çalışmalarla sanayi devriminin Anadolu'da meslek birliklerine dayalı yayılması 1237'de I. Keykubad'ın öldürülmesiyle son bulmuştur. 1237-1245 yılları arasında yaşanan iç karışıklıklar ve Moğol yenilgisi ile Anadolu'daki sanayileşmede durgunluk dönemine girilmiştir. Bu dönemde, iktidara muhalefet ettiği gerekçesiyle beş yıl hapis yatan Ahî Evran, (hapiste iken) Ahîliğin devamı için Ahîlik modeli yönetim ve denetiminin kişisel olmaktan çıkartılıp kurumsal olması gerektiği kanaatine ermiş, Ahî Evran Vakfı'nın kurulmasına karar vermiştir. Böylece esirlik, hastalık, ölüm olsa da Ahîlik bu vakıf yoluyla devam edebilecekti.

1245'te II. İzzeddin Keykâvus'un tahta çıkmasıyla Ahî Evran'a iade-i itibar edilmiş, Konya'daki Ahî hankahlarına geri dönerek faaliyetlerine devam etmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Ahî Evran

10 Bayram, 1995: 20

11 676/1277 tarihli Ahî Evran Vakfı vakfiyesinde "Pirlerin piri olan Nasîrüddin Ahî Evran" deniliyor. (Köksal 2008:177) Ahî Şecerenâmelerinde ise "ehl-i sanayinin piri", unvanının yanında, zamanının tüm sanayi kolları kastedilerek "32 esnaf kolunun piri" unvanı da kullanıyordu. Bk. aşağıda Ahî Fütüvvet Şecerenâmeleri kısmı.

12 Bu dönemde Konya'da "kârhane", "boyahane", "cenderehane" "sabunhane" "şekerhane" gibi birçok sanayi sitesinin vakıflar tarafından inşa edilerek faaliyete geçtiği görülmektedir (Osman TURAN; *Selçuklular ve* İslâm*iyet*, İstanbul 1971, s.64. Aynı yazar, *Selçuklular Tarihi ve Türk* İslâm *Medeniyeti*, İstanbul 1980, s.365; Ahmet EFLAKİ; *Ariflerin Menkıbeleri*(Tercüme eden: Tahsin YAZICI), MEB., İstanbul 1986, s.172).

daha önce kaleme aldığı eserlerini özetlediği ve Ahî tasavvuf felsefesi ve kümelenme modeli teorisinin birlikte yer aldığı ilk eseri olan *Letâif-i Hikmet'i* bu dönemde tamamlayarak Sultan II. Keykâvus'a sunmuştur.

Ahî Evran 1247'de Konya'daki Ahî hankahlarının yönetimini Ahîlere bırakarak Kırşehir'e yerleşmiş ve Kırşehir'de hapisteyken planladığı gibi Ahî Evran Vakfı'nı kurmuş ve yönetimini üstlenmiştir.

Dördüncü aşama, Ahî teşkilatı adına bizzat Ahî Evran tarafından yapılan uygulama, yönetim ve denetleme faaliyetlerinin II. Keykâvus'un onayıyla Kırşehir'de kurulan Ahî Evran Vakfı'na devredilmesiyle başlamıştır.

Böylece Ahî teşkilatını kurumsal olarak temsil eden vakıf, Ahî Evran tarafından kurulmuş oldu. Aşağıda Ahî teşkilatını kurumsal olarak temsil etmek üzere kurulan Ahî Evran Vakfı ve buna bağlı vakıflar ayrıca ele alınacaktır.

Bu dördüncü aşamadan itibaren Kırşehir merkezli Ahî Evran Vakfı tarafından kümelenmiş meslek birliklerinin kurulacağı şehirlerde görevlendirilen Ahî-babalar, her kümelenmiş bölgenin bulunduğu şehirde Ahî Evran Vakfı'nı kurarak, bölgedeki kümelenme modeli yönetmekte ve denetlemekteydi.

Osmanlı döneminde de Kırşehir Ahî Evran Vakfı'nın yönetim ve denetim hizmeti devam etmiştir. Bu durum, diğer şehirlerdeki Ahî vakıflar için de geçerlidir.

Selçuklu'dan Beylikler dönemine ve Osmanlı'ya bu devamlık, Ahî Evran vakıflarının iktisadi teşkilatlanmayı yönetmesi ve denetlemesi ile sağlanmıştır. Böylece iktisadi üretim ve teşkilatlanma sistemi Selçuklu'dan Osmanlı'ya Ahî Evran tasavvuf felsefesi ve kümelenme modeli teosine uygun olarak devam etmiş, iktisat hukuku geliştirilebilmiş, Selçuklu ve Osmanlı klasik üretim ve teşkilatlanma sistemi kesintisiz devam edebilmiştir.

Bu sistem, İngiltere'de 1750'de fabrikaya dayalı sanayi devrimiyle başlayan yeni üretim ve iktisadi teşkilanlanma sistemine kadar devam etmiş ve zamanla bu yeni sisteme yerini bırakmıştır.

2. Meslek-Zümre Birliklerinin Kurulması

Ahî Evran yeni bir üretim sistemi içeren kümelenme modeli teorisine dayalı ilk uygulamalarını 1205'de yerleştiği Kayseri'de başlattı. Kayseri'de kaldığı 1205-1220 yılları arasında Ahî Evran, sanayi sektöründe kendi geliştirdiği kümelenme teorisine uygun olarak ilk meslek birliğini ve bu meslek birliğinin yer aldığı ilk organize sanayi sitesini kurmuş, Kayseri'de diğer meslek birliklerinin ve sanayi sitelerinin kurulmasına öncülük ederek kümelenme modeli uygulamasını yaygınlaştırmıştır.

Kümelenme teorisini de dericilerin piri olarak dericileri biraraya getirip debbağ meslek sınfı oluşturarak ve birlik halinde örgütleyip debbağ sanayi birliği kurarak Kayseri'de uygulamıştır.

Ahî Evran ilk kurulan meslek birliği olan debbâğ (deri) meslek-sanayi birliğinin yönetimini, debbâğ esnaf birliğinin şeyhi olarak üstlenmiştir. Bu dönemde debbâğ meslek-sanayi birliği ve debbâğların

(deri sektörünün) şeyhi unvanını kullanmaktaydı.[13] Selçuklu ve daha sonra Osmanlı'da meslek birliği yöneticilerine şeyh, kethüdâ gibi unvanların verilmesi de bu ilk uygulamayla başlamıştır.

I. Keyhüsrev kümelenme modeline uygun olarak Kayseri'deki Ahî vakıflarını destekleyerek büyük bir sanayi sitesi inşa ettirtmiş, site Ahî Evran'ın öncülüğünde kurulan debbâğ sanayi birliğine kiralanarak ilk debbâğ sanayi sitesi oluşturulmuştur.[14]

Kayseri'de debbâğ sanayi birliğinin kısa sürede sağladığı başarı, sanayi birliği modelinin sanayi ve ticaretle ilgili diğer meslek grupları tarafından benimsenmesini hızlandırmıştır. Ahî Evran döneminde Kayseri'de Debbâğlar Çarşısı'nın yanında Külahduzlar Çarşısı da kurulmuştur.[15]

1205-1220 yılları arasında Ahî Evran'ın öncülüğünde Kayseri'deki her bir meslek grubu ayrı sanayi/ticaret birliği halinde örgütlenmiş ve Selçuklu sultanının desteğiyle bu birliklerin yerleştiği organize sanayi siteleri kurulmuştur. Böylece ilk sanayi/ticaret birliklerinin yerleştiği ilk organize sanayi/ticaret siteleri de Kayseri'de kurulup gelişmişti.

Bu meslek birlikleri ve sanayi siteleri, Ahî Evran tarafınan Ahî tekke ve zâviyelerinde Ahîlik felsefesine göre Ahî fütüvvetnâmelerini okuyarak ve öğrenerek yetiştirilen müteşebbisler tarafından kuruluyordu. Kurulan meslek birliğinin, yöneticisini seçip Ahî teşkilatı adına Ahî Evran'a sunup onaylatması gerekiyordu.

Ahî müteşebbisler tarafından kurulan meslek birkliklerinin yöneticisi olan kethüdâ/şeyhler genellikle bu Ahî müteşebbisler arasından seçilmekteydi. Meslek birliği mensupları birlik yöneticisi kethüdâ/şeyhi seçimle belirliyorlardı. Seçilen meslek birliği yöneticisi kethüdâ/şeyh, Ahî teşkilatı adına Ahî Evran tarafından onaylanıyordu. Bu onayla meslek birliği de onaylanmış oluyor ve faaliyetine başlıyordu.

Meslek birliği mensupları müslim veya gayrimüslim olabilmekteydi. Ancak meslek birliği yöneticileri mutlaka müslümandı. Hatta Osmanlı dönemi örneklerine bakarak söylersek tamamı gayrimüslimlerden oluşan meslek birlikleri de yönetici olarak dışarıdan müslüman bir esnafı seçiyorlardı.

Bu durum gayrimüslim bir yöneticinin Ahî teşkilatı tarafından onaylanmayacağı şüphesinde kaynaklanmış gibi görünse de, daha çok birliklerarası ilişkiler, devlet yöneticileriyle ilişkiler gibi daha geniş bir faaliyet alanı düşünülerek tercih edilen bir durumdu denilebilir.

---

13 Bk. Aşağıda Ahî Fütüvvet Şecerenâmeleri.

14 Ahî Evran tarafından kurulan debbâğ sanayi sitesi genişleyerek Debbâğ Mahallesine dönüşmüştür. Elimizde 1500 ve 1584 yıllarına ait Kayseri Debbâğ Mahallesinde dükkan, çarşı han inşa eden vakıflara dair defter kayıtları bulunmaktadır. 1500 ve 1584 Tarihli Konya-Kayseri Vakıf Tahrir Defteri, Kayseri Debbâğan Mahallesi Vakıfları'ndan naklen Yasemin Özırmak; *1500 ve 1584 Tarihli Tahrir ve Evkaf Defterlerine Göre Kayseri Vakıfları*, Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985: 208.

15 Bu çarşının yer aldığı Külahduzlar Mahallesinde, Ahî Evran'ın şeyhi ve kayınpederi Evhâdüddîn-i Kirmânî'nin evi de bulunuyordu. (Bayram 1995:18-19)

Meslek birliği üyesi olabilen gayrimüslimler, Ahî teşkilatı üyesi olamıyorlardı. Ancak Ahî Evran Ahîlik felsefesi-teorisi ve modeline göre kurulan meslek birlikleri, gayrimüslimlerin üye olmasını hiçbir zaman yasaklamasa da, bazı araştırmacılar meslek üyesi olan gayrimüslimlerden hareketle Ahî teşkilatının bozulduğu kanaatine ermektedir. Bu durum Ahî teşkilatı ile meslek birliklerinin aynı olduğunun düşünülmesinden veya birbirine karışrtılmasından kaynaklanan yanlış bir tespittir.

Ahî Teşkilatının Kadınlar Kolu

Menâkıb-ı Evhâdüddîn-i Kirmânî'de, Kayseri'deki Debbâğlar Mahallesinde bir zâviye ve mescid bulunduğu; ayrıca bu mahalleye bitişik Külahduzlar Mahallesi olduğu ve burada bir kapısı mescide biri dışarıya açılan bir evde Evhâdüddîn ve ailesinin ikamet ettiği belirtilmektedir. Kirmânî'nin kızının Fatma Bacı olduğu bilinmektedir. Mikail Bayram, aynı evde oturduğunu belirlediği Ahî Evran'ın Fatma Bacı ile evli olduğunu tespit etmiştir.[16]

Ahî teşkilatının kadınlar kolu Ahî bacılar teşkilatı idi. Bacılar teşkilatının kurucusu, Kirmânî'nin kızı ve Ahî Evran'ın eşi Fatma Hatun idi. Ahî Evran, 1205'te yerleştiği Kayseri'de, Kirmânî'nin kızı Fatma Hatun ile evlenmişti. Ahî Teşkilatını kuran Ahî Evran, eşi Fatma Hatun vasıtasıyla Ahî bacılar teşkilatını (Bacıyan-ı Rum) kurdu. Fatma Hatun halk arasında "Fatma Ana", "Kadıncık Ana", "Kadın Ana" diye tanınmıştır.

Kayseri'de kurulan Ahî bacılar teşkilatı, aynı yerdeki debbâğların derilerinden çıkan yünleri değerlendirmek üzere ev ekonomisi faaliyeti oluşturarak evlerinde, halı, kilim, kumaş dokumuşlar ve ürünlerini çarşıda/pazarda satışa sunmuşlardır. Daha sonraları Yeniçerilerin giyeceği ak börkleri de bacılar üretmekteydi.[17]

Ev eşyası olarak kullanılan el işleri örtüler, bezler, dantelalar gibi birçok ürün de Anadolu'daki Ahî bacıların geliştirdikleri ev ekonomisi faaliyetleri içinde yer aldı.[18] Ahî bacılar tarafından üretilen halı, kilim, örtüler gibi ürünlerin Ahî esnaf teşkilatı tarafından üretilmemesi, Ahî esnaf teşkilatı ile Ahî bacı teşkilatı arasında iktisadi üretimde bir işbölümü olduğunu gösteren en önemli göstergedir.

Ev eşyası üretimine dayalı bu faaliyetler, ev üretimi olarak kabul edilerek dükkanlarda üretilmemiştir. Ahî bacıların evde ürettiği bu ürünler, çarşılarda perakende satış yapan dükkanlarda halka satılmakta, üretici kadınlar tarafından doğrudan halka satılmamaktaydı. Bu durum, ürünlerin üretiminde olduğu gibi satışında da bir işbölümü olduğunu göstermektedir.

Bu faaliyetlere ilave olarak Osmanlı döneminde esnaf tarafından üretilen kumaşların kenarlarına işlemeler yapılması, kadınların ev üretim faaliyetleri arasındaydı. İstanbul'da kumaş kenarı işlemeci kadın bacılar, bu işi evlerinde yapıyorlardı.[19]

---

16 Mikail Bayram; *Fatma Bacı Bacıyan-ı Rum*, Konya 1994, s. 18-24.

17 Bayram 2002: 374

18 Yasemin Tümer Erdem, *Bacıyan-ı Rum'dan Günümüze Türk Kadınının İktisadi Hayattaki Yeri*, İTO Yayınları, İstanbul 2010:23-82.

19 Ahmat Kala (ed.), A. Tabakoğlu vd., *İstanbul Esnaf Tarihi-1 (1742-1763)*, İBB Yayınları,

Rüstem Paşa Bedesteni, Edirne

3. İktisat Hukuku

Ahî Evran, kümelenme modeli teorisine dayalı yeni iktisadi teşkilatlanmanın önemli ayaklarından birini bu yeni iktisadi teşkilatlanmaya uygun iktisat hukukunun geliştirip uygulanması olarak tarif etmektedir. Konuyla ilgili şöyle demektedir;

> İnsanlar (çalışanlar) gruplaştığı zaman (mesleki birlikler kurduklarında) bu durum gruplar arasında (meslek birlikleri arasında/ sektörler arasında) düşmanlık ve çatışmalara (yıkıcı rekabete) sebep olur. Çünki her bir grup kendi ihtiyacını talep eder. Birinin elinde olan şeye bir başkasının ihtiyacı olabilir. Ve herkes kendi talebine göre, elinde olan da, olan şeye karşılık ister. Bu talepler karşılanabilir. Bazen de buna imkân olmaz.
>
> Bu yüzden insanlar arasında bir kanun olması gerekir ki bu kanun insanların çatışmalarını önlesin. Bu kanun şer'î olmalıdır. Bu olumsuzluklarla karşılaşmamaları için insanların bu kanuna uymaları gerekir. Böylece çatışmalar gruplar arasında ortadan kalkar. Ta ki her biri istediğini elde edebilsin. Aralarında bir çatışma çıktığı zaman bu kanuna başvurulup çatışma ortadan kalksın.

Ahî Evran özellikle sanayi, ticaret ve tarım sektörlerinin birbiriyle olan ilişkilerinde menfaat grupları arasında uyuşmazlık çıkacağını; bu nedenle ilişkilerin iktisadi hukuk geliştirilerek düzenlenmesi gerektiğini, nedenleriyle birlikte açıklıyordu.

İktisadi hayatın organizasyonu için gerekli hukuki düzenlemelerin İslâm hukukundan yararlanarak oluşturulması

İstanbul 1997.

gerektiğini anlatan Ahî Evran, mesleki birlikler ve sektörler arasında doğacak olan menfaat çekişmesinin, yıkıcı rekabetin ve ihtilafların hukuki yollardan önlenebileceğini, çözüleceğini belirtmektedir.

Böylece Ahî Evran, yeni iktisadi teşkilatlanmada devletin rolünü, iktisadi düzeni sağlayacak hukukun oluşturulması ve uygulanmasını temin olarak belirliyordu.

Diğer bir deyişle Ahî Evran, devletin iktisadi hayatın düzenlenmesindeki rolünü iktisadi hayatı düzenleyen iktisadi hukuku oluşturmak ve bu hukuk vasıtasıyla iktisadi hayatı denetlemek olarak görüyordu.

Ahî Evran'ın teorisinde öngördüğü gibi, Kayseri'de modelin uygulanmasında, özellikle Kayseri şehrinin yöneticileri ile meslek birlikleri yöneticileri arasında önemli ihtilaflar çıktığı görülmektedir. Bu ihtilaflar yeni iktisat hukukuyla köklü bir çözüme kavuşturulmadığından giderek şiddetlenmiş, ancak 1220'de Selçuklu tahtına çıkan I. Keykubad zamanında mesleki birlikler lehine yeni hukuki çözümler geliştirilerek ihtilaflar çözümlenebilmiştir.

Bayram, Sultan I. Keykâvus döneminde (1211-1220) Kayseri'deki yöneticiler ile Türkmen ve Ahîler arasında mahiyetini bilinmeyen bir sürtüşme mevcuttu diyerek Kayseri'de Ahîlerle ilgili olarak önemli ihtilafların çıkmış olduğunu tespit etmiştir. Bayram, bu ihtilafları sonlandıran Selçuklu Sultanının 1220'de tahta geçen I. Keykubad olduğunu, Keykubad'ın iktidara geldikten kısa bir müddet sonra Kayseri'ye giderek Türkmen ve Ahîler lehine Kayseri'de köklü bir idari tasfiye gerçekleştirdiğini belirtmektedir.[20]

Kayseri'deki bu sürtüşmenin öncelikle Ahî kümelenme modeline göre örgütlenen Ahî meslek birliklerinin kendini yönetme hakkından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Meslek birlikleri ve sanayi sitelerinin yöneticilerinin kendi alanlarını yönetme hakkına sahip olmaları, Kayserideki yöneticilerin bu bölgelerdeki yönetimi, meslek birlikleri ve sanayi-ticaret siteleri yöneticilerine bırakmak istemeyişleri nedeniyle sürtüşmeler olması doğaldır.

Sultan'ın Kayseriye gelişinin asıl sebebi Ahî Evran'ın Kayseri'de sağladığı başarıdır. Bu başarı dikkat çekmiş ve 1220'de Selçuklu tahtına geçen I. Keykubad Ahî Evran'ın modelini Kayseri'ye giderek Ahî Evran'ı ziyaret edip yerinde incelemiştir. Ahî Evran bu ziyarette Sultan'a yeni üretim ilişkilerinde doğan hak ve yükümlülükleri içeren hukuki düzenlenme ihtiyacını anlatarak, şehir yöneticileri ile meslek birliği yöneticileri arasında ve birlikler arasında rekabet nedeniyle ortaya çıkacak sorunların hukuken çözüme kavuşturulmasına, yeni bir iktisadi hukuk düzeni oluşturulmasına dair bilgi verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ahî Evran yukarıda alıntıda yer aldığı gibi Sultan'a sunduğu eserinde de kümelenme modeli teorisinde devletin iktisadi hukuku düzenlemesi ihtiyacından bahsetmekteydi.

Bu bilgilendirmeyle birlikte beraber Sultan, Ahî Evran'ın öngürdüğü kümelenme modeli teorisine göre Kayseri yöneticile-

20 Anonim, *Tarih-i Ali Selçuk*, s.139'dan naklen; Bayram 1995:20.

riyle olan ihtilafın çözümüne karar vermiş; bu çözümün hukuki yönüyle ilgili olarak da Ahî Evran'ı Kayseri kadısı olarak atamıştır.[21]

Ahî Evran 1220-1227 yılları arasında Kayseri'de aynı zamanda kadılık görevini de üstlenerek hukuki ihtilafları çözmüş ve yeni iktisat hukukunun da temellerini atmıştır.

Ahî Evran'ın Kayseri'deki tüm bu başarılarından sonra Selçuklu Sultanı Ahî Evran'ı, Selçuklu başkenti Konya'ya davet ederek Kayseri'deki modeli tüm imparatorlukta gerçekleştirmek üzere kendisine danışman-müderris olarak atamıştır.

Ahî Evran'ın Konya'ya yerleşmesiyle 1227'de başlayan bu dönem, Sultan I. Keykubad'ın zehirlenerek öldürüldüğü 1237'e kadar 10 yıl devam etmiştir. Bu dönemde Ahî Evran, "ehl-i sanayinin Piri" unvanını kazanmış, müderris olarak medreselerde dersler vermiş, eserler kaleme almış ve yayınlamış, böylece Ahîlik felsesefini ve teorik olarak kümelenme modelini daha da geliştirerek yaygınlaştırmıştır.

Ahîlik felsefesini benimseyen Ahîler/Ahî dervişler tarafından kurulan vakıf, cami, tekke, zâviye, mektep ve medreseler vasıtayıla Ahîlik kısa zamanda kır, köy, kasaba ve şehirlerde tüm Selçuklu Anadolusuna yayılmıştır.

Şehirlerde ise Ahî Evran kümelenme modeline dayalı sanayi/tiracet birlikleri ve sanayi ticaret siteleri kurulalarak sanayi devrimi tüm Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'unda yaygınlaştırılmıştır.

İktisadi dönüşüm için gerekli hukuki düzenlemeler üzerine de çalışmalar yapan Ahî Evran'ın öncülüğünde Selçuklular, kümelenme modeline uygun sanayiye dayalı sanayi-tarım ve ticaret ilişkilerini kolaylaştıran bir çok hukuki düzenlemeler yapmış, tüzük, ferman, kanun yayınlamışlardır.

Bu dönemde yapılan iktisat hukuku alanındaki düzenlemelerin başında sınai mülkiyet haklarını da içeren mesleki birlikler kurarak üretim yapma hakkının düzenlenmesi gelmektedir. Bu düzenlemeyi tamamayıcı hukuki düzenlemelerin başında da tarım ve ticaret sektörüne yönelik tedarik hukuku düzenlemeleri gelmektedir. Diğer bir önemli tamamlayıcı alan da makul fiyatların oluşması için gerekli toptan alışveriş piyasaları ile perakende alışveriş piyasalarının kurulması hukukuyla ilgili yapılan düzenlemelerdir. Böylece dünya da ilk kez sanayileşmeye dayalı iktisat hukuku düzenlemelerini Selçuklular başlatmış ve uygulamışlardı.

1220-1237 döneminde Ahî Evran Anadolu'da "ehl-i sanayinin piri" unvanıyla anılmış, kendisi de bu unvanı kullanmaya başlamış, kurduğu vakfın vakfiyesinde kendisini tanımlarken "pirlerin piri" olarak kullandığı bu unvan, Selçuklu hâkimi olan kadı tarafından da tescillenmiştir.[22]

Ahî Evran'a bu tescilli unvanın verilmesinin sebebi kuşkusuz kümelenme teorisine dayalı Kayseri'de kurduğu meslek gruplarının sanayi ve ticaret birlikleri halinde

21 Bayram, 1995:19

22 676/1277 tarihli Ahî Evran Vakfiyesi, yay. Fatih Köksal vd.; *Kırşehir Müzesi'ndeki Ahîlik Belgeleri*, 2008:177.

sanayi sitelerinde ve ticaret sitelerinde örgütlenmesine dayalı yeni üretim sistemini, tüm Selçuklu şehirlerinde yaygınlaştırmayı başararak sanayiye dayalı yeni bir üretim sistemi ağı kurmuş olmasıdır.

Böylece sanayi birliklerine dayalı Kayseri'de başlatılan sanayi devrimi, Selçuklu devletince benimsenerek 1220-1237 yıllarında tüm Selçuklu ekonomisinde uygulanıp yaygınlaştırılarak Selçuklu sanayi devrimi gerçekleştirilmiştir.

Ahî Evran'ın kümelenme modeline dayalı sanayi devrimini tüm Selçuklu ekonomisinde yayma çalışmaları 1261'de şehit edilene kadar devam etmiştir. Ahî Evran vefat ettiğinde Selçuklu Anadolusu'nda sanayiye dayalı sanayi-tarım-ticaret sektörlerinin yapısal dönüşümü büyük ölçüde tamamlanmıştı. Bu nedenle Selçuklu sanayi devriminin başlama ve tamamlanma dönemi 1200-1261 yılları arasıdır.

Dünya da ilk kez sanayi öncülüğünde iktisadi yapıyı dönüştürmeyi başardıklarından dolayı Ahî Evran ve Selçuklular dünya sanayi devriminin öncüsüdür. Selçuklulardan sonra Osmanlıların sürdürdüğü meslek gruplarının sanayi/ticaret birlikleri halinde örgütlenmesine dayalı sanayi devriminin öncülüğü, 1750-1850 döneminde İngiltere'de fabrikaya dayalı sanayi devriminin tamamlanmasına kadar devam etmiştir.

Ahî Tasavvuf Felsefesinin Doğuşu

Fütüvvet Teşkilatı

Fütüvvet teşkilatı ve tasavvuf felsefesi geliştirilerek Ahî teşkilatı kurulduğundan, öncelikle fütüvvetin ve fütüvvet teşkilatının ne olduğunu ana hatlarıyla ortaya koymak gerekmektedir.

Köprülü ve Teaschner, fütüvvet teşkilatının doğuşuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgiler veren ilk araştırıcılar arasında yer almaktadırlar ve her ikisi de İslâm dünyasındaki fikrî ve sosyal alanlardaki gelişmelerin fütüvvet teşkilatının doğuşunda iki ayrı aşama oluşturduğunu ve bu farklılaşmaların da farklı coğrafi alanlarda ortaya çıktığını belirtmektedirler.[23]

Biz de bu iki aşamayı dikkate alarak fütüvvet teşkilatıyla ilgili konumuz açısından önemli hususları açıklamaya çalışacağız.

Fütüvvet teşkilatının doğuşunda, fikrî sahadaki gelişmeler daha çok Arap-İslâm mutasavvıflarıyla ilişkiliyken, sosyal sahadaki gelişmeler ise İslâm'ın Asya'da yayılmaya başladığı Türklerin (Hârzimşahlar, Gazneliler, Selçuklular) hâkimiyeti altındaki Türk ve İran ülkelerinde ortaya çıkmıştır.

Genç, delikanlı, yiğit, manasında Arapça bir kelime olan "feta" kelimesi, Arap-İslâm mutasavvıflarınca derinlemesine

23 Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1984, s. 211-212. Franz Taeschner, çev. Fikret Işıltan, "İslâm Ortaçağında Fütüvva (Fütüvvet Teşkilatı)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt 15, No. 1-4, 1954, s.4.

işlenerek "tam manasıyla ideal müslüman insanı" ifade eden bir terim haline getirilmişti. Bu mutasavvıflar arasında Tirmizî (ö. 898), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), halen elimizde mevcut en eski tarihli fütüvvetnâmeyi yazmış olan Sülemî (ö. 412/1021), ve İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), "feta"yı belirttiğimiz anlamda tasavvufi bir terim olarak kullanan en tanınmış mutasavvıflardır.[24]

Mutasavvıflara dair *Tabakâtü's-sûfiyye* isimli konumuz açısından oldukça önemli bir eserin de sahibi olan Sülemî, başka bir eserinde "feta"yı şöyle tarif ediyor: "Melâmetî şeyhlerinden bazılarına, sizce fütüvvet makamını kim kazanır, feta adını kim hak eder diye sorulunca dediler ki, Allah hepsine rahmet etsin, kimde Adem'in özür getirmesi, Nuh'un sebatı, İbrahim'in vakarı, İsmail'in doğruluğu, Musa'nın ihlâsı, Eyyub'un sabrı, Davud'un ağlayışı, Muhammed'in cömertliği varsa, yine Allah hepsinden razı olsun, kimde Ebûbekir'in acıması, Ömer'in hamiyeti, Osman'ın utangaçlığı, Ali'nin bilgisi bulunursa, sonra da bütün bunlarla beraber nefsini horlar, ayıplarını görürse o kimse fütüvvet sahibidir, feta adını hakeder."[25]

Kahire'de bir çarşı meydanı

Taeschner Kur'an'da feta kelimesinin ahlâki bakımdan herhangi bir şekilde

24 Daha fazla bigi için bk. Abdülbâki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt II, No.1-4 1950, s. 6-11.; Taeschner 1950: 6-7.; Süleyman Ateş, *Tasavvufta Fütüvvet* (Sülemî'nin fütüvvetnâmesiyle birlikte neşredilmiştir.), AÜİF Yayınları, Ankara 1977.; Nihat Keklik, *İbn'ül-Arabi'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak el-Fütühat el-Mekkiyye*, İÜEF Yayınları, cilt II, Bölüm A, İstanbul 1974, Özellikle bk., "tipik rivayetler ve sufilere dair menkıbeler" başlığı altındaki kısım, s. 214-252.

25 Sülemî, *Risalet-al Melâmetiyye*, Fatih Millet Kütüphanesi, Reşit Efendi, no.453, Varak 120-124' den naklen, Gölpınarlı 1950:7.

kıymetlendirilmeden yanlızca kelime manası olan "genç adam" olarak kullanıldığını söylüyorsa da,[26] bu husus "feta" ve "feta" ile aynı kökten gelen kelimelerin kullanıdığı bütün ayetler için geçerli değildir. Meselâ putlara tapanlarla mücadele eden, babası da bir putperest olan Hz. İbrahim, bu inkârcı kavme katılmayıp kendi çabasıyla doğru yolu bulmuş ve birgün putperestlerin putlarını kırmıştı. Kur'an ayetlerinde bu bilgiler verilirken Hz. İbrahim'e "feta" denilmektedir.[27] Fütüvvetnâmeler, Kuran'da fütüvvetle ilgili ayetlere ayrıca yer verirler[28].

Fütavetnamelerde mutasavvıfların "feta" terimini, Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetlerdeki anlamını göre "ideal müslüman insan" anlamında kullanmışlardır.

Fütüvvetnâmelerde verilen bilgiler de bu doğrultuda açıklayıcı bilgiler ihtiva etmektedir. *Fütüvvetnâme-i Sultânî* de, fütüvvetin Hz. İbrahim'le zuhur ettiği, Kur'an'da da İbrahim, Yusuf, Yuşa, Ashab-ı Kehf ve Ali'ye feta dendiği belirtilmektedir.[29] Belirtilen bu şahısların hepsi de Kur'an'da ideal müslüman insanının nasıl olduğuna dair birer misal olarak zikredilmektedirler.

Mutasavvıflar, ideal müslüman insanın nasıl olması gerektiğini, bu tür insanlar olan fetaların özelliklerinin, meziyetlerinin neler olduğunu, daha çok ayet hadis ve menkıbelere dayanarak feta kabul ettikleri kişilerden misaller vererek anlattıkları fütüvvetnâme ismi verilen eserler kaleme almışlardır. Mutasavvıflar fütüvvetnâmelerde anlatılanların tümüne "fütüvvet" veya "fütüvvet yolu" ismini veriyorlardı. Sülemî fütüvveti şöyle anlatıyor: "O Allah'a hamdolsun ki fütüvvet yolunu yapılması gerekli güzel şeylere götüren en açık yol kıldı. Onu kötülüklerden ve kusurlardan temizleyip mertebelerin en yücesine çıkardı. Gönderilmiş peygamberleri ve kendisine hak yolu açılan herkes onun gereklerini yerine getirdi, onun mertebelerinde oturmaya devam etti."[30]

İslâm'ın Türkler arasında yayılmasıyla birlikte, yetişen Türk mutasavvıfları arasında da fütüvvet fikri yerleşmiş, aşağıda anlatılacağı gibi bu ilk Türk mutasavvıfların talebeleri Anadolu'ya yerleşerek başta Ahî Evran olmak üzere ahî teşkilatını kurmuşlardı.

Fütüvvetin İslâm fikri ve ahlâkına dayalı muhtevasının doğuşu Arap-İslâm dünyasında olmasına karşılık, birlik-teşkilat olarak ortaya çıkışını, İslâm'ın IX. asırdan itibaren Asya'da yayılmaya başlamasından sonra Türk ve İranlıların ya-

26 Taeschner 1950: 5.

27 *Kur'an-ı Kerim*, Enbiyâ suresi, ayet 60.

28 Gölpınarlı 1950: 191-194.

29 Gölpınarlı 1956-2:131.

30 Ateş 1977:22. Fütüvvetnâmeler hakkında geniş bilgi için bk. Muallim Cevdet, *İslâm Fütüvveti ve Türk Ahîliği İbn-i Battuta'ya Zeyl*, haz. Cezair Yarar, İşaret Yayınları, 2008.; Gölpınarlı 1950:3-354.; Gölpınarlı, "Burgazi ve Fütüvvetnâmesi", İFM., cilt 15, no. 1-4, 1954, s. 76-154.; Gölpınarlı, "Fütüvvetnâme-i Şeyh Seyyid Huseyn ibn Gaybi", *İFM*, cilt 17, no. 1-4, 1956-1, s. 73-126.; Aynı Yazar, "Fütüvvetnami-i Sultani ve Fütüvvet Hakkında Bazı Notlar" Aynı Yer, 1956-2, s. 127-155; Abdülbaki Gölpınarlı, "Şeyh Seyyid Gaybi Oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in "fütüvvetnâmesi" *İFM*, 1956-3, s. 27-72

şadıkları ve etki alanları altına aldıkları bölgelerde aramak gerekir.[31]

Türklerin İslâm'dan önceki devirlerden beri geliştirdikleri savaş gelenekleri ve içtimai alanlardaki gelişmelerle oluşmuş olan, önceleri "alp" ismi verilen, İslâmdan sonra "seyfî fütüvvet kolu" olarak "alp erenler",[32] "gaziler" veya "gaziyan" diye adlandırılanlar ve "ahî", "ahiyan", "ahiyet el-fityan" da denilen birlikler;[33] İran'da ise Sâsânî'ler devrinden beri varlıkları bilinen "ayyar", "rind", İslâm'dan sonra daha çok "feta" veya "feta"nın Farsça karşılığı olan "civanmerd" verilenler gibi belirli bir merkezden veya birbirlerinden bağımsız küçük, dağınık ama oldukça yaygın birlikler ve bu birliklerden oluşan içtimai sınıflar vardı.[34]

Dinî bilgi ve inanışa, âdet ve örfe, zamana ve mekâna göre isimleri, kıyafetleri, ahlâki prensipleri az çok birbirlerinden ayrılan bu içtimai birliklerin hepsinin de asgari müşterekleri, İslâm tasavvufunun etkisi altında olmalarıydı.

Böylece daha önce fikrî yönü oldukça gelişmiş olan fütüvvetin İslâm'ın Asya da hızla yayılmaya başladığı X. asırdan itibaren zamanla birlik-teşkilat şekline dönüşmesinin ilk öncülerini bu içtimai birlikler oluşturmuş oluyordu. Ancak kaynaklar Abbâsî halifesi Nâsır-lidînillâh (575-622/ 1179-1225) zamanına gelinceye kadar, bu birliklere ne ölçüde "fütüvvet birlikleri" diyebileceğimize dair yeterli bilgiyi vermemektedir. Bilinen, bu birliklerin kendilerine mahsus giyecek ve âdetleriyle İslâm tasavvufundan mülhem ahlâki kaideleri ve inançlarının olduğuna dair kaynaklarda verilen çok dolaylı ve kıt bilgilerden yakalanan ipuçlarından ibarettir.[35]

---

31 Gölpınarlı bu bölgeleri, Sühreverdî'nin *Mecmûâtün fi'l-hikmeti'l-ilâhiyye* isimli eserinden de yararlanarak, Horasan, Bağdat, Irak ve Şam olarak belirtmektedir.(Gölpınarlı 1950:75-76). Taeschner ise Türklerden hiç bahsetmez. İslâm tasavvufunu Hristiyan mistisizmine ve Bizans kültürünün etkisine bağlayan meslekdaşları, Carra de Vaux, Von Kremer, Boer, Hammer, Massignon, gibi müsteşriklerin (bu konuda Bk. Köprülü 1984:15-17; Hasan Küçük *Tarikatlar,* TÜRDAV Yayınları, İstanbul 1980, s. 50-53.) etkisiyle, fütüvvetin köklerini daha çok müslüman Araplar tarafından fethedilen Doğu Roma ve Sâsânî şehirlerinde olan antik birliklerde aranması gerektiğini, ancak bu konuda elinde yeterli bilgi de olmadığını kaydederek, ilmi olmaktan çok hissi bir tavırla hareket eder. (Taeschner 1950:11-12).

32 İslâm'dan önce ve sonra Türklerde "alp" unvanı için bk. Abdülkadir Donuk, "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 17, Nisan 1982, s. 44-85.; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, TDK Yayınları, Ankara 1989, s. 28-29.

33 Bu birliklere dâir bk. Köprülü, Fuat, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 83-93; Köprülü, 1950:211-216; Zeki Velidi Togan, "Teşkilat ve Töre", *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 112-115; Ögel, Bahaeddin, "Türk İçtimaî Düzeninin Türk Mitolojisindeki İzleri", *Türk Mitolojisi*, cilt I, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 269-274.

34 F. Köprülü, Türk ve İran illerindeki bu içtimai birlikler her ne kadar farklı isimlerle anılsalar da gerçekte aynı tür birlikler olduklarını söyler. (Köprülü 1988:90).

35 Bu kaynaklarla ilgili bibliyografya için bkz; Taeschner 1950:3-13.; Köprülü 1984:12-24; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 36-60.; Zeki V. Togan, *Umumi Türk Tarihine*

Bu nevi birliklere biz "serbest fütüvvet birlikleri" diyeceğiz. Anne tarafından Türk olan ve II. Kılıçarslan'ın (Saltanatı 1155-1190) kızıyla evli olan Abbâsî halifesi Nâsır-lidînillâh,[36], "libas el-fütüvve" denen fütüvvet teşkilatına girmek için giyilmesi gererken şalvarı (veya hırkayı) 578/1182-1183 tarihinde giyerek fütüvvet teşkilatına girdi.

Giriş merasimini sufi şeyhlerinden Salih el-Bağdâdî yaptı. Böylece fütüvvet teşkilatına dâhil olan Halife Nâsır, aynı zamanda kendisinden fütüvvet elbisesi alıp giyerek bu surette onu pir/lider tanıyanlar hariç diğerlerinin fütüvvet ehli sayılamayacaklarını ilan edip, kendisi dışındaki fütüvvet birliklerini lâğvetti.[37]

Fütüvvetle ilgili bu önemli gelişmelerin yanında, fütüvvete dair müstakil eserler kaleme alınıp yazılmaya başlanarak bir de fütüvvet edebiyatı doğdu. "Fütüvvetnâme" ismi verilen bu eserler, fütüvvete ve fütüvvet teşkilatına dair geniş bilgiler vermekteydi.[38]

Böylece fütüvvetin fikrî ve içtimai yönü birleşerek merkezi, şeklî-bürokratik, hiyerarşik, ahlâki kaideleri ve lideri olan tam bir birlik-teşkilat halini alması, Halife Nâsır'ın zamanında gerçekçekleşmiş oldu. Halife Nâsır, fütüvvet teşkilatında yaptığı düzenlemeleri o zamanın tanınmış din âlimi-mutasavvıflarından olan Sühreverdî'nin (539-632/1145-1234), danışmanlığı ve yardımlarıyla yapmıştı.

Sühreverdî, Şii İsmailiye'ye karşı büyük bir mücadele başlatan Halife Nâsır'ın yanında yer almıştı. Eserlerinde, hilafet, sufilik ve fütüvvetin birbirlerinden ayrılmaz mefhumlar olup fütüvvet sufiliğin cüzü olduğundan hilafete tabi olduğunu, bu nedenlerle de İslâm halifesini tanıyanların fütüvvet teşkilatına dâhil olmaları gerektiğini anlatıyordu.[39]

Sünni mutasavvıf-sufiliğin kontrolü altında ve halifenin liderliğindeki fütüvvet teşkilatına girmek için Halife Nâsır tarafından yapılan davetler kısa zamanda netice vermeye başladı.

İslâm âleminin dört bir yanından tanınmış birçok devlet ve siyaset liderleri Halife Nâsır'dan "libâsü'l-fütüvve" alarak fütüvvet teşkilatına girdi.

Bu arada Anadolu Selçuklu Sultanı I. Keykâvus da 612/ 1215 tarihinde fütüvvet şalvarı alarak fütüvvet teşkilatına dâhil olmuştu.[40]

Giriş, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 105-115; T. W. Arnold, çev. Hasan Gündüzler, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, Akçağ Yayınları, İstanbul 1982, s. 209-221.

36 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, cilt 12, s.400.; Ebu'l-Farac, *Abûl-Farac Tarihi*, cilt II., TTK Yayınları, Ankara 1950, s.519.

37 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, cilt 12, s. 400-401; Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 213, dipnot 40; Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, s.87.; Taeschner 1950:13.

38 Özellikle halifeye bağlı "fütüvvet teşkilatı"na ait fütüvvetnâmeler için bk. Süleyman Ateş, *Tasavvufta Fütüvvet*, (içinde yer alan Sülümi'nin fütüvvetnâmesi s. 21-94); Abdülbaki Gölpınarlı, *İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı*, s. 11-14; Taeschner 1950:13-15.

39 Neşet Çağatay, "Fütüvvetnâmeler Nedir Niçin Düzenlenmiştir", *Makaleler ve İncelemeler*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1983, s. 214-215, Taeschner 1950:15-16; "Sühreverdî", *İA*, cilt 11, s. 88.

40 İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, cilt III, s.139'dan naklen, Taeschner

Kırkgöz Han, Antalya

Bir sonraki Selçuklu Sultanı I.Alaaddin Keykubat (616/1219-634/1236) zamanında ise Halife Nâsır'in danışmanı ve yardımcısı Sühreverdî, Halife Nâsır tarafından elçi olarak I.Alaaddin Keykubat'la görüşmek için Konya'ya gönderilmişti.

Bu ziyaret, fütüvvet fikri ve teşkilatının Anadolu'da yayılmasına yardım etti.[41]

Sühreverdî, Halife Nâsır'in ölümünden sonra da Fütüvvetin propagandasına yoğun olarak devam etmiş, hatta fütüvvet teşkilatına girmek için gereken fütüvvet elbisesi giydirme törenini bizzat kendisi de yapmaya başlamıştı.

Nâsır'in ölümünden altı yıl sonra, 1231'de gittiği Hac ziyareti sırasında Mekke'de devrinin meşhur Arap şairi İbn el-Fâriz'in (1282-1235) iki oğluna "fütüvvet hırkası" giydirmişti.[42]

1950: s. 7, dipnot 55.

41 Sühreverdî, halifenin elçisi olarak sultanı ziyaret için geldiği Anadolu'dan dönerken Malatya'da devrin tanınmış sufilerinden Necmeddin Râzî'ye rastlayarak, "genç dindar, ilimden tam nasibini almış olan tasavvuf mensuplarına da bağlı bulunan bu sultanın (I. Keykûbat) himayesine gir ona ve Anadolu halkına faydalı ol" tavsiyesinde bulunmuştu. (Necmeddin Râzî, *Mirsâdü'l-ibâd*, s. 11-13'den naklen Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Nakışlar Yayınları, İstanbul 1984, s.392).

42 "Sühreverdî", *İA*, cilt 11, s. 88.

Bu teşviklerle Moğolların önlerinden Anadolu'ya gelen birçok mutasavvıf kısa zamanda Anadolu'da çok güçlü bir mânevî havanın doğmasına yol açacaklardı.[43]

Mutasavvıf-sufilerin etkisi altında ve hilafete dayanan fütüvvet teşkilatının organizasyonu ve fütüvvet fikriyle ilgili hususları anlatan ve Halife Nâsır devrinden itibaren kaleme alınmaya başlayan fütüvvetnâmeler, muhteva ve teşkilatın organizasyonu bakımından daha sonraları ortaya çıkan benzer teşkilatları ve bu teşkilatlar için kaleme alınan fütüvvetnâmeleri etkileyen en önemli ve devamlı bir tesir kaynağı olmuştu.

Bu tür hilafete dayanan fütüvvetnâmeler içinde de, tasavvufi açıdan tanzim edilerek fütüvvet fikrini anlatan Sülemî'nin *Kitâbu'l-Fütüvve* isimli eseri ve fütüvvet teşkilatının nizamnamesi veya kanunnamesi de denilen fütüvvet teşkilatının organizasyonuna dair İslâm fıkıh ilmine göre tanzim edilerek ayrıntılı bilgiler veren İbnü'l-Ammâr'ın[44] Kitâbu'l-Fütüvve isimli eseri konumuz açısından oldukça önemlidir. Fütüvvetnâmeler umumiyetle teşkilatın ahlâki kaidelerini anlatır. Teşkilatın organizasyonuna dair bilgi veren fütüvvetnâmeler azdır. Ammâr'ın fütüvvetnâmesi ise ilgili ilim âlemince bilinen fütüvvetnâmeler içinde, organizasyona dair en geniş bilgiyi veren en eski tarihli fütüvvetnâmedir.

İbnü'l-Ammâr fütüvvet teşkilatının organizasyonuyla ilgili şu bilgileri vermektedir;[45]

Fütüvvet teşkilatı, fütüvvet birliklerinden oluşup bu birliklere "beyt" (çoğulu "buyut") deniliyordu. Birlik hukukundan tam olarak yararlanma hakkına sahip üyelere "refik" (çoğulu "rifak") denilip, birliğe kısmen veya tam üye olanlar için de farklı isimler kullanılarak, "sagir" ve "kebir" ya da "ab" ve "ibn" deniliyordu. Üyelerden oluşan birliklerin, birkaçı birleşip bir "hizb"i (çoğulu "ahzab") oluşturuyordu. Her birliğin başında ise "zaim el-kavm" denilen birliğin lideri bulunuyordu. Birliklerin tümünün lideri ise halifeydi. Halifenin emrinde olup fütüvvet birliklerinden oluşan fütüvvet teşkilatının işlerini halifenin iradesine uygun olarak yürüten "nakib" ismi verilen bir kişi bulunuyordu. Fütüvvet birliğine giriş ve birliğe tam üyelik hakkına sahip olabilmek ise çeşitli merasimlerden ve aşamalardan geçtikten sonra oluyordu. Birliğe girmek isteyen kişi öncelikle kendisini tecrübe edip kabul edebilecek bir asli üyeye müracaat etmesi gerekiyordu. Müracaat edene "talip", müracaat edilene ise "matlub" denilirdi. Tecrübe devresinden sonra "talip", "şed" denilen bir kuşak kuşanarak birliğe girerdi. Bu aşamada kişi "meşdut" (kuşak kuşanmış) olmakla beraber hâlâ üye değildir, "mürid"dir. "Mürid" ancak "libâsü'l-fütüvve" giyip, "ka's el-fütüvve"den içmek suretiyle tam hukuka sahip üye, yani "refik" olabiliyordu.

Bu bilgiler daha önce verilen bilgilerle birleştirilirse ortaya çıkan sonuç şudur; halifeye bağlı fütüvvet teşkilatının orga-

43 Köprülü 1984:195-199.; Taeschner 1950:17-18.

44 Halife Nâsır devrinde yaşadığı bilinen bu mutasavvıfın hangi yıllar arasında yaşadığı ise tespit edilememiştir.

45 Taeschner 1950:14-15.

nizasyonunda daha önceki serbest fütüvvet birliklerinin birliğe giriş ve terfi etme kaidelerinden ve merasimlerinden yararlanılmıştı. Ancak Halife Nâsır önemli bir adım daha atarak fütüvvet birliklerini hiyerarşik olarak en üstte kendi liderliği altında toplayarak fütüvvet birliklerinden oluşan bir fütüvvet teşkilatı kurmuştu. Ayrıca bu birlikler fikrî hiziplere göre de kendileri arasında birleşerek teşkilat içinde alt-gruplar oluşturuyorlardı.

Yine Halife Nâsır devrinde fütüvvet teşkilatının fikrî yönünü ve organizasyonunu anlatan müstakil eserler olan fütüvvetnâmelerin kaleme alınmaya başlanması, fütüvvetin dağınık küçük ve birbirleriyle ilişkisiz ilkel serbest birlikler olmaktan çıkıp, merkezî bürokratik hiyerarşik yetki ve görev taksimi yapılmış ve diğer birlik oluşturma ayrıntıları belirlenmiş bir modele göre teşkilatlanabilmesi mümkün olmuştur.

Böyle bir modele göre oluşturulmuş olan teşkilatın devamlılığı, teşkilatın hiyerarşik olarak bağlı olduğu merkez otoritelerin güçlü olmasıyla doğrudan ilişkiliydi.

Hiyerarşik olarak merkezdeki otoritelerin güçsüzleşmesi veya gücünü kaybetmesi teşkilatın dağılması demekti. Nitekim halifeye bağlı fütüvvet teşkilatının dağılmaya başlaması da 1258'de putperest Moğol ordularının komutanı Hülâgû'nun Bağdat'ı zaptedip Abbâsî hilafetine kanlı bir şekilde son vermesiyle olmuştur.

Aslında hilafet bu tarihte son bulmadı. Mısır'a iltica eden Abbâsî şehzadesi halifeliğe fütüvvet teşkilatının da reisi olarak devam etti. Hatta Mısır Sultanı Baybars da, halifenin verdiği libâsü'l-fütüvveile teşkilata dâhil edildi.

Ancak fütüvvet teşkilatının hiyerarşik olarak en üsütünde yer alan hilafet gücünden çok şeyler yitirmişti. Buna bağlı olarak Halifeye bağlı fütüvvet teşkilatı da zaman içinde tamamen dağıldı.[46]

Ahî Tasavvuf Felsesefi

Ahî teşkilatı, fütüvvet teşkilatını model olarak alarak Selçuklu Sultanı I. Keyhüsrev'in daveti üzere 1204 yılında Anadolu'ya gelen Ahî Evran (1171-1261) tarafından Selçuklu Anadolusu'nda kurulmuştur.

Ahî teşkilatı kurulmadan önce de "ahî" adı verilen fütüvvet fikrini benimsemiş Türk sufilerin Orta Asya'da, daha sonra da Anadolu'da mevcut olduklarını kaynaklar kaydetmektedir. Hatta bu kişilerin liderliğinde küçük serbest fütüvvet birliklerine benzer birliklerin de önceleri varolduklarına dair kaynaklarda bazı ipuçları vardır.[47]

Ancak bu tür serbest birliklerinin ve ahî isimli Türk sufilerin yahut Türk kültür muhitinde aldıkları isimle ahî isimli "derviş" veya "şeyh"lerin fütüvvet teşkilatı modeline göre kurulmuş mer-

---

46 Taeschner 4950: s.17.

47 Bu birliklere dâir bk. Köprülü 1988:.83-93.; Aynı yazar 1984:211-216.; Zeki V. Togan, "Teşkilat ve Töre", *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 112-115.; Bahaeddin Ögel, "Türk İçtimaî Düzeninin Türk Mitolojisindeki İzleri", *Türk Mitolojisi*, cilt I, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 269-274.

kezi, bürokratik ve hiyerarşik bir teşkilat oluşturmaları Ahî Evran tarafından gerçekleştirilmiştir.

Ahî Evran'ın hayatı ve fikirlerini tahlil ederek,[48] Ahî teşkilatının kuruluşu, gayesi, fütüvvet teşkilatına benzerliği ve farklılıkları ana hatlarıyla ortaya konulabilir.

Menkıbevi ismi "Ahî Evran" olan Şeyh Nasîrüddin Mahmud b. Ahmed el-Hoyî'nin, adına düzenlenen vakfiyesinde geçen ismi ise Pîr-i Pîrân Şeyh Nasîrüddin Ahi Evran'dır.[49]

İsmine yapılan ekten de anlaşılabileceği gibi, Azerbeycan'ın Hoy şehrindendir. 566/1171-659/1261 yılları arasında yaşamıştır.[50]

Ahî Evran, çocukluğunu ve ilk tahsil devresini Azarbeycan'da tamamlayıp gençlik dönenimde 1190-1202 yılları arasında Horosan ve Mâverâünnehir'e gidip büyük üstadlardan dersler almıştır.

Yirmiye yakın eser kaleme alan Ahîr Evran'ın eserlerinden devrinin önemli ilimlerini tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle tefsir, hadis, kelam, fıkıh, tasavvuf gibi ilimlerle birlikte tıb ve felsefe sahasında da eserler vermiş, İbn Sînâ, Sühreverdî, el-Maktul ve Râzî'nin eserlerini çok iyi okuyup incelemiş, *İhvânü's-safa Risaleleri*'nden geniş ölçüde eserlerinde yararlanmış, Selçuklu ricalinin talebi üzere, İbn Sînâ gibi bazı âlimlerin eserlerini Farsçaya da çevirmiştir.

Bu çokdisiplinli alanlarda verdiği eserlerinden de anlaşıldığı gibi Ahî Evran 1190-1202 yılları arasında aldığı medrese eğitiminde, dinî bilimlerin yanında, tıb ve felsefe eğitimi de almıştır. Tasavvuf eğitimini pekiştirmek için sufiliğe başlayıp derviş olmuş, sufiliğe kabul şartı gereği tasavvufi terbiye alabilmek için de dericilik mesleğini öğrenerek ustalık derecesine yükselmiştir.

Bu tahsil döneminin sonunda önemli idarecilerin yardımcılığını yaptığı da anlaşılmaktadır. Konevî'ye yazdığı bir mektubunda belirttiği gibi 596/1199 yılında Büyük Selçuklu Devletinin önemli şehirlerinden Herat'da Fahreddin er-Râzî'nin hizmetinde bulunup, böylece fıkıh bilgisini arttırdığı gibi, devlet idaresi ve idare hukuku alanlarında tecrübeler edinmişti.

---

48 Ahî Evran'ın, şahsı, eserleri ve fikirleri ile ilgili yayınlar için bk. Bayram, Mikâil; "Ahî Evran Kimdir? Gerçek Şahsiyeti ve Eserleri", Türk Kültürü ve Araştırmaları Dergisi, cilt 16, Sayı 191, s. 18-28.; Aynı yazar, "Anadolu Selçukluları Zamanında Ahî Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişmesi", Ahîlik ve Esnaf, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Dernekleri birliği Yayınları, İstanbul 1986., s. 175-185.; Aynı Yazar, "Ahî Evran'ın Öldürülmesi ve Ölüm Tarihinin Tespiti", 9. Tarih Kongresi, Ankara, 21-25 Eylül 1981, cilt II, TTK, Yayınları, Ankara 1981., s. 623-641.; ayrıca bk. Çağatay, Neşet, "Fütüvvetçilikle Ahîliğin Ayrıntıları", Makaleler ve İncelemeler, s. 253-280.; Aynı yazar, "Ahîliğin Orta Çağ Anadolu Toplumuna Etkileri, Makaleler ve İncelemeler, s. 281-292.; Taeschner, Franz, "Türk ahiliği", Çağrı Dergisi, Sayı 83, İstanbul 1964, s. 3-5. Kala, Ahmet; İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları-1, İBB Yayınları, İstanbul 1998, s. 17-39. Demir, Galip; Osmanlı Devletinin Kuruluşu ve Ahîlik, Ahî Kültürünü Araştırma ve Eğitim Vakfı, İstanbul 2000.

49 VGM Arşivi, Defter no: 608/2, s. 16 vd.

50 Ahî Evran'ın doğumu ve ölüm tarihi hakkında oldukça ayrıntılı kaleme alınmış olan şu esere bk. Mikail Bayram, "Ahî Evran'ın öldürülmesi ve ölüm tarihinin tespiti", s. 623-641.

Konak'ta bir han, İzmir

Tasavvufi terbiyeyi Horasan'da ve Türkistan bölgesinde ilk Türk mutasavvıflarından olan Ahmed Yesevî'nin (ölm.562/1166), talebelerinden aldı. Tasavvuf terbiyesini almak için başvurduğu Ahmed Yesevî dervişlerinin tekke/zâviyelerinde müritliğe kabul edilmek için meslek sahibi olma kaidesi gereği debbâğlık mesleğine girdi. Tasavvuf-meslek ilişkisi burada dikkatini çekmiş ve benimsemiştir. Daha sonra kurduğu Ahî teşkilatına giriş kaideleri arasında yer alan, Ahîliğe girip İslâm tasavvufunu öğrenebilmek için aynı zamanda meslek sahibi olmak kaidesini Ahmed Yesevî'nin tasavvuf öğretisinden almıştır. Bu anlamda Ahmed Yesevî'nin tasavvuf-meslek ilişkili tasavvuf öğretisi ile tarikatının hiyerarşik örgütlenme modeli, Ahîlik teşkilatının temel kaynakları arasında yer alır.

Aldığı tasavvuf eğitimini, tasavvuf terbiyesini geliştirmede diğer önemli bir gelişme de Ahî Evran'ın 1202'de Hicaz bölgesine ve oradan Bağdat'a gitmesidir. 1202-1204 yılları arasında yer alan bu dönemde, Ahî Evran Nâsır-lidinillâh öncülüğünde doğup gelişen fütüvvet tasavvufunu öğrenmek için 1202'de önce Hicaz bölgesine ve oradan da halifenin yanına Bağdat'a gitmiş, fütüvvet şalvarını giyerek fütüvveti benimsemiş mutasavvıflarla tanışmıştır.

Fütüvvetin öncü mutasavvıfları arasında olup İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* isimli eserinde meşhur sufilerden birisi olarak kaydettiği Evhâdüddîn-i Kirmânî (ö. 635/1237) ile hac seyahatinde tanışmış ve kendisini şeyh edinerek intisap etmiştir.

Menâkıb-ı EvhâdüddÎn-i Kirmânî adlı eserde belirtildiğine göre, tanıştıran kişi Râzi'nin talebelerinden Tâcüddin Muhammed el-Urmevî olup, tanıştırılan Ahî Evran, "Anadolu bilgini" olarak takdim edilmişti. Bu ifadelerde de yer aldığı gibi artık Ahî Evran İslâm dünyasında, bir

Anadolu bilgini olarak ünlenmiş bulunuyordu. Ahî Evran bu dönemde, kendisini daha da geliştirirken, tasavvuf alanında hocası/şeyhinin yanında fütüvvette şeyhlik derecesine ulaşmıştır.

Bu devrede fütüvvet öğretisi ile birlikte fütüvvet teşkilatının kaidelerini, hiyerarşik yapısını ve işleyişini de öğrenen Ahî Evran, Ahî teşkilatını kurarken fütüvvet teşkilatı ve kaidelerini temel almıştır.

1204'te Selçuklu tahtına çıkan I. Keyhüsrev (1204-1211), tahta çıkışını halifeye bildirmek üzere Hocası olan Sadreddin Konevî'nin babası Mecdüddin İshak'ı Bağdat'a elçi olarak gönderdi. Buna karşılık Abbâsî Halifesi Nâsır-lidinillâh sultanı fütüvvete davet etti.

Sultan daveti kabul ettiğini bildirip fütüvvetin önde gelenlerini fütüvveti anlatmak ve fütüvvet şalvarını giyerek fütüvvet teşkilatına girmek üzere Anadolu'ya davet etti. Bağdat'tan aynı yıl (1204) hacca giden sultanın elçisi dönüşte Bağdat üzerinden Anadolu'ya gelirken, sultana fütüvvet şalvarını giydirmek, Ahîliği Anadolu'da anlatmak üzere, Ahî Evran'ın de içinde olduğu fütüvvetin ileri gelenlerinden oluşan heyeti de yanına alarak Anadolu'ya döndü.

Ahî Evran, şeyhi Evhâdüddîn-i Kirmânî, Ebû Cafer Muhammed el-Berzâi ve Endülüslü büyük mutasavvıf ve mütefekkir İbnü'l-Arabî ve birçok meşayih ve bilginlerle birlikte geldi, Anandolu'yu gezerek fütüvveti anlattı. Sultana fütüvvet şalvarı giydirildi. 1204 sonunda başlayan Anadolu'daki fütüvveti anlatma faaliyeti 1205 boyunca da devam etti.

Bu devrede fütüvvetin ileri gelen şeyhlerinden olduğundan "şeyh" lakabıyla anılan Ahî Evran bir yıl boyunca Selçuklu Anadolu şehirlerinde halka İslâm'ı tebliğ etti, tasavvuf ve fütüvveti öğretti. Ahî Evran'ın tasavvuf-fütüvvet öğretisini Anadolu halkı Ahîlik olarak benimsemiştir.

Ahî Evran'ın Anadolu'da oldukça geniş fikrî-siyasi faaliyetlerde bulunabilmesi, bu sıralarda Selçuklu tahtında bulunan I. Keyhüsrev, sonra da bu sultanın iki oğlu olan I. Keykâvus ve I. Keykubad'ın destek ve himayeleriyle olmuştur.[51]

Ahî Evran teşkilatçı düşüncelerini de anlattığı fikrî sahada çok sayıda eser kaleme aldı. Bu eserlerden on yedisi, Mikâil Bayram tarafından ilim âlemine tanıtılmıştır.[52]

Ahî Evran bu eserlerinden üçünü I. Keykubad'a, ikisini de bu sultanın komutanlarından Celaleddin Karatay ve Seyfeddin Tuğrul'a ithaf etmişti.[53]

Ahî Evran eserlerinden bazılarını siyasetname türünde kaleme almıştı. Özünde fütüvvet fikrini ihtiva eden bu tür eserler özellikle sultanlara ve devletin ileri gelenlerine öğüt niteliğinde, yapılması ve yapılmaması gerekenleri anlatmak için yazılır, devlet idarecileri tarafından da bu tür eserlerin devrin sayılı bilginlerince kaleme alınması teşvik edilirdi.[54]

---

51 Mikail Bayram, "Ahî Teşkilatının Kuruluşu", s. 176.

52 Mikail Bayram, "Ahî Evran kimdir? Gerçek Şahsiyeti ve Eserleri", s. 658-668.

53 Mikail Bayram, "Ahî Evran Kimdir?", s. 22.

54 Siyasetnâmeler hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Uğur: *Osmanlı Siyâset-nâmeleri*, Kültür ve Sanat Yayınları, tsz.

Nitekim Ahî Evran'ın bildiğimiz kadarıyla üç eserini devrinin sultanı ve ileri gelen devlet adamlarına ithaf etmesinin önemli nedenlerinden birinin, bu ricalin kendisinden bu tür eserler vermesini istemeleri olmalarıdır.

Diğer bir ifadeyle Ahî Evran'ın teşkilatla ilgili fikirleri devrin devlet adamlarınca da destekleniyordu. Ahî Evran'ın teşkilatçı fikirlerinden özellikle iktisadi hayatın teşkilatlandırılmasıyla ilgili fikirleri konumuz açısından önemlidir. Zira Anadolu'daki Selçuklu devletinin siyasi idarecilerince de desteklenen bu fikirler Ahî teşkilatının felsefesini ve iktisadi alanda kümelenme modeli teorisinin nüvesini oluşturmuştu.

Ahîlik Okulu

Ahî Evran'ın tasavvuf felsefesini şöyle özetleyebiliriz: Meslek ve fütüvvet sahibi mürşidi olanlar, mürşidinden din ve meslek öğrenip, iktisadi faaliyette bulunup kendinin ve insanların ihtiyaçlarını giderirken dünya da varoluş nedenini, Allah'ın varlığını daha iyi kavrayacaklarlar ve dünyanın geçici âhiretin kalıcı olduğunu bilerek bunu unutmadan hedefe ulaşacaklardır. Ancak meslek ve fütüvvet sahibi mürşidi olmayanlar, geçinme meşgalesiyle meşgul olarak heva ve heveslerinin peşinde dünya işlerine dalıp giderler. Artık neden var olduklarının anlamını düşünmeksizin dünyevi heveslerine ulaşmak uğrunda, Allah'ı unuturlar ve asıl kalıcı olan âhireti kaybederler. İşte, bu tehlikeden insanları kurtarmak için insanların hem dünyevi ihtiyaçlarını karşılaması hem de dünya işlerine dalıp gitmek tehlikesinden onları kurtaracak meslek ve fütüvvet sahibi mürşitlere intisap etmeleri gerekir. Böylece hem dünya hem de âhiretlerini kazanabilirler. Şu halde bu meslek ve fütüvvet ehliyetine haiz mürşitlere ihtiyaç vardır. Ahî Evran okulu/zâviyesi bu mürşitleri Ahî Evran'ın geliştirdiği tasavvufi düşünce ve felsefesine göre yetiştirir.

Ahî Evran bu ana fikri işlediği füttüvvete dayalı tasavvufi eserler kaleme aldı. Medreselerde, Ahî hankah, tekke ve zâviyelerinde bu fikre dayalı tasavvufa dair dersler verdi. Mesleki eğitim, üretim ile tasavvuf arasında ilişki kurarak ve bunu eserlerinde işleyerek ve talebelerine anlatarak Ahî tasavvuf felsefesi okulunu kurdu, Ahîlik felsefesini geliştirdi.

Bu ana tasavvufi fikirleriyle ilgili olarak kısaca *Tabsıra* olarak bilinen Tabsıratu'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehî adlı eserinde[55] şöyle demektedir:

> Dünya daki varlıklar dört çeşittir. Bunlar: Madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlardır. Madenlerden süs eşyası, para ve yakacak olarak; bitkilerden yiyecek, meyve ve ilaç olarak; hayvanlaran binek ve besin olarak; insanlardan ise bazen nikahlamak, bazen ücretle çalıştırmak ve diğer bazı işlerde yararlanılır. Cenab-ı Allah bütün bu anlamları şu bir ayettle ifade ediyor: "Eşler, oğullar, altın ve gümüşten istiflenmiş yığınlar, çayıra salınmış atlar, davar sürüleri ve ekinler hep insan için bezendi. İşte bunlar hayatın geçici faydalarıdır".

55 Halet Efendi İlavesi Süleymaniye Kütüphanesi, nr. 92'den nakleden ve neşreden Mikail Bayram, *Ahî Evran Tasavvufi Düşüncenin Esasları*, s. 182.

(Al-i İmran 3/14) Kişinin bu dünyevi zevklere yönelişi Kur'an-ı Kerim'de "heva" diye adlandırılmıştır. "Fakat kim rabbinin huzurundan korkup nefsini heva ve hevesten alıyoryarsa cennet onun varacağı yer olacaktır" (Nazihat 80/41) Kişinin zevk ve isteklerinin kaynağı olan eşyayı elde etmek ve istifade edilir hale getirmekle uğraşması cihetine gelince: Bu çeşitli meslek ve sanatların usulleri birçok hile ve tuzaklar da içeren sanat ve kurallarından ibaret olup insanlar dünyaya geliş ve gidişlerini anlam ve mahiyetini düşünmeksizin onunla meşgul olmaktalar. "Allah'ı unuttular, Allah da onu kendilerine unutturdu. İşte onlar fasık kimselerdir"(Haşr 60/19). (Şiir):Verdiğin sözü ve ayrılığına dayanılmayacak makamını unuttuğunu sanıyorum. Mezbelede Şahin Köşkünü unutmak büyük bir zarar ve tam bir gaflet değil midir?. Böyleleri çöl ortasında bineğine yem ve su tedariki ile uğraşıp didinirken esas gayesi olan Kabe'yi tavaf etmeyi unutup kafile geçip gidince de çöl ortasında aç ve susuzluktan ölerek yılan ve haşereye yem olan hacı adayına benzerler. "Ey müminler size Allah yolunda savaşa çıkın denince yere çöküp kaldınız. Yoksa dünya hayatını âhirete tercih eder mi oldunuz" (Tevbe 9/38)

Tasavvuf ve İktisadi Faaliyetler

Ahî Evran'ın tasavvuf felsefesinde, tasavvuf ile iktisadi üretim arasında yakın bir ilişki kurulmuştur. Sırf iktisadi üretimle meşguliyet, Allah'ı unutturabilir, ancak iktisadi üretim yapmadan da insan medeni ihtiyaçlarını karşılayamayacağından iktisadi üretimden de kaçınmak mümkün değildir. İşte Ahî tasavvuf felsefesi bu iki zarureti telif ederek yeni bir sentez oluşturmuştur.

Fütüvvet teşkilatı iktisadi hayatın düzenlenmesiyle ilişkili bir teşkilat değildi. İktisadi hayatın da düzenlenmesini amaçlayan Ahî teşkilatıydı. Bu teşkilat Ahî Evran'ın fütüvvet teşkilatını model alarak devletin desteğiyle İslâm anlayışına göre iktisadi faaliyetleri belirli bir düzen/organizasyon içinde yürütmek üzere kurduğu teşkilattı. Ayrı ve farklı bir teşkilat olup kurucusuna atfen ismi "Ahî teşkilatı" idi.

Ahî teşkilatı iktisadi hayatın bütün kollarına ve devlet bürokrasisinin de dâhil olduğu mesleklere kadar nüfuz etmiş bir teşkilattı.

Barkan aralarında ahîlerin de yeraldığı "kolanizatör derviş" ismini verdiği, müteşebbislerin, çiftçilik ve sair mesleklerle ilgilerini şöyle anlatıyor: Bu dervişler "yanlız toprak açıp, taşını buğdayını arıdıp bağ ve bağçe yetiştirmekle kalmayıb gayet iyi cinslerde meyve ağaçları limon, portakal ve gül bahçeleri yetiştiren mahir bağçivanlar, değirmen argı ve binası inşa eden, kuyu kazıp su çıkaran ve araziyi sulamasını bilen muktedir mühendisler olduğu da anlaşılmaktadır."[56]

Ahî Evran'ın yukarıdaki ifadelerini de dikkate alarak bir yorum yaparsak, tarım ve ticaret sektörleri daha önce örgütlenmiş olsalar da özellikle tarıma dayalı

56 Ömer Lütfi Barkan, "İstilâ Devirlerinin Kolanizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı II, Ankara 1942, s. 354-386. Ahîlerin Anadolu'da kır ve şehirlerde ne kadar yayılmış olduklarına dair en geniş bilgiyi ise İbn Battûta seyahatnamesi vermektedir. Bu seyahatnamede yer alan Ahîlerle ilgili kısımlar için bk. İsmet Parmaksızoğlu, *İbn Battûta Seyahtnâmesinden Seçmeler*, MEB Yayınları, İstanbul 1986.

Öresin Hanı, Aksaray

sanayi makineleri üretimi başta olmak üzere sanayi üreticilerinin mesleki birlikler halinde örgütlenmeleri; sanayi üretim birlikleri öncülüğünde, sanayi, tarım ve ticaret sektörlerinin birbirleriyle ilişkili halde yeniden örgütlenmesi ve bunun için de devletin gerekli iktisadi kanuni düzenlemeleri yapması gerekiyordu.

Böylece Ahî Evran'ın teorisi, öğretileri ve uygulamaları ile çiftçilik ve tüccarlık yapan ahîlerin yanında sanayi üretim birlikleri kurarak teşkilatlanan sanayici ahîler de ortaya çıkmaya başladı.

Ahîlerin devlet bürokrasisinde yer almaları ise eski fütüvvet geleneğinin devamıydı. Ahîler, teşkilatlarının dayandığı fikrî-ahlâki kaideleri, teşkilat içi hiyerarşiyi, teşkilata giriş ve terfilerdeki daha çok şekli nitelikler taşıyan bürokrasiyi anlatan birçok eser kaleme almışlardı.

Feta yerine *Ahî* ismi kullanıldığından Ahî teşkilatı mensuplarınca kaleme alındıklarında şüphe olmayan "Ahî fütüvvetnâmeleri" ismi verilen bugün elimizde mevcut bu tür eserlerden de,[57] açıkca tespit edilebileceği gibi, halifeye dayanan fütüvvetnâmelerden yararlanılarak yazılmış olup, hatta bu fütüvvetnâmelerin bazı bölümleri "Ahî fütüvvetnâmelerine" aynen aktarılmıştır.[58]

Bu husus fütüvvetin kaidelerine dair fikirlerin mütekamil olmasından kaynaklandığı gibi, Ahî Evran ve haleflerinin fütüvvete bağlı tasavvufu kabul ve etmeleri de etkili olmuştur.

57 Gölpınarlı 1950:23vd.; Neşet Çağatay, "Fütüvvetçilikte Ahîliğin Ayrıntıları", *Makaleler ve İncelemeler*, s.262 vd.

58 Gölpınarlı 1950: 24 vd.; Taeschner 1950:18 vd.; Çağatay, " Fütüvvetnâmeler Nedir Niçin Düzenlenmiştir", *Makaleler ve İncelemeler*, s.218 vd.

Ahî Bacılar Teşkilatı

Ahî teşkilatı bir çatı teşkilat olup, bu teşkilatın kadınlar kolununa Ahî bacılar teşkilatı denilmektedir. Ahî bacılar teşkilatının kurucusu Ahî Evran'ın eşi Fatma Bacı'dır.[59] Fütüvvet Ahîlik tasavvuf felsefesini benimserler. Ev ekonomisi içinde, pazara yönelik üretim yaparlar. Anadolu'da bacılar tarafından ev ekonomisi faaliyeti içinde birçok yöresel kilim, halı, iplik, kumaş dokuma, el işleri geliştirmişlerdir. Ev ekonomisi kapsamında kadınlar tarafından ürütelen ürünler pazarda önemli paya sahiptir.[60]

Ahî Lakaplı Vakıflar

Ahîler, Anadolu'nun her yerinde Ahî lakaplı vakıflar kurmuşlardı. Ahîler tarafından kurulan bu vakıflar, ticaret yolları üzerinde, ıssız yerlerde şendirmek üzere ve özellikle şehirlerde sanayi ve ticaret merkezlerinde meslek erbabına, tüccara, yolculara, misafirlere ve halka Ahî felsefesini, Ahî teşkilatını anlatmak ve yaymak üzere Ahîler tarafından kurulan vakıflardı. Önde gelen Ahî bacılar tafından kurulan vakıflara Ahî-ana Vakfı deniyordu. Ahî-babalar bilinen öncü Ahîlerdir ve birçok Ahî-baba Vakfı vardır. Ahî-babaların kadınlar kolundaki yerini Ahî-analar temsil etmekteydi. Ancak Ahî-analar üzerinde mevcut literatürde yeterince durulmamıştır. (Bk. Yandaki liste)

Ahî vakıflarının en önemli faaliyeti Ahîlik okuluna mensup şeyh ve müritleri vasıtasıyla bulundukları bölgede kurdukları vakıf, tekke ve zâviyeler Ahî tasavvufunu/felsefesini anlatarak Ahîliği yaymaktı.

Ahîler tarafından kurulan Ahî lakaplı vakıflar ile Ahî Evran tarafından Kırşehir'de kurulan Ahî Evran Vakfı'nı ve Ahî Evran Vakfı'nı temsilen diğer şehirlerde kurulan Ahî Evran vakıfları birbirinden farklı vakıflar olup bunları birbiriyle karıştırmamak gerekmektedir.

Tespit ettiğimiz Ahî lakaplı vakıflar listesini, vakıfların bulundukları yerleri ve kurucularını belirtelek aşağıda veriyoruz.

Tablo Ahîlikle ilgili çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ahîlerin Selçuklu döneminde Ahîliği, Ahî teşkilatını yaymak üzere Anadolu'da kurdukları Ahî lakaplı vakıfların oldukça yaygın olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz.

Selçuklu döneminde Anadolu'nun her köşesinde, şehir ve kırlarında birçok Ahî vakfının kurulduğu görülmektedir. Tablodan izleyebildiğimiz Anadolu'daki Ahî vakıflarının, Selçuklu'dan sonra Beylikler döneminde varlığını koruyarak ve sayıları artarak Osmanlı dönemine inkital ettiklerini tespit ediyoruz. Osmanlı fetihleriyle birlikte Ahîliğin Ege-Akdeniz'e, Çanakkale üzerinden Edirne ve Marmara bölgesine yayıldığını da tespit etmekteyiz.

Bu tablo aşağıda ayrıca verilen Ahî Evran Vakıfları tablosu ile birlikte değerlendirildiğinde Ahîlikle beraber sanayileşmenin Anadolu'da yayılma haritasınını da vermektedir.

---

59 Ayrıntılı bilgi için bk. Bayram, *Bacıyan-ı Rum ve Fatma Bacı,* Konya 2002.

60 Ahî Bacıların iktisadi faaliyetleri için bk. Yasemin Tümer Erdem, *Bacıyan-ı Rum'dan Günümüze Türk Kadınının İktisadi Hayattaki Yeri*, İTO Yayınları, İstanbul 2010: 23-50.

Ahî Lakaplı Vakıflar

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

22236	EV.HMH.d	03551	**Ahî-baba (Bayezid) Zâviyesi Vakfı (Divriği)**
155748	EV.d	12737	**Ahî-baba Zâviyesi Vakfı (Kayadibi Köyü, İrle)**
176722	EV.d	13301	**Ahî-ana Vakfı (Malkara)**
183785	EV.d	13507	**Ahî-baba Zâviyesi Evkafı (Hacı karye-Ökse)**
183786	EV.d	13507	**Ahî-baba Zâviyesi Evkafı (Kadı karyesi-Çarşamba)**
184559	EV.d	13507	**Ahî-baba Zâviyesi Evkafı (Hacı karye-Ökse)**
184560	EV.d	13507	**Ahî-baba Zâviyesi Evkafı (Kadı karyesi-Çarşamba)**
244504	EV.d	15365	**Ahî-baba Vakfı (Konya)**
252490	EV.d	15658	**Ahî-baba (şeyh Hasan) Zâviyesi Vakfı (Uşak)**
252491	EV.d	15658	**Ahî-baba Zâviyesi Vakfı (Banaz-Kütahya)**
293413	EV.d	16688	**Ahî-baba Zâviyesi (Kadıköy, Ökse, Canik)**
396768	EV.d	21171	**Ahî-baba Zâviyesi (Banaz)**
421796	EV.d	22114	**Ahî-baba Vakfı (Tokat)**
1667	EV.HMH.d	00090	**Ahî Muhiddin Vakfı (Tokat)**
1668	EV.HMH.d	00090	**Ahî Muhyiddin ve Vezir Vakfı (Tokat)**
1670	EV.HMH.d	00090	**Ahî Tuman Tekkesi Vakfı (Denizli)**
1671	EV.HMH.d	00090	**Ahî Tuman Tekkesi Vakfı (Denizli)**
1672	EV.HMH.d	00090	**Ahîzade Camii Vakfı (Anteb)**
9135	EV.HMH.d	00554	**Ahî Ahmed zâviyesi Vakfı (Ayntab)**
9136	EV.HMH.d	00554	**Ahî Ali zâviyesi Vakfı (Behisni)**
9138	EV.HMH.d	00554	**Ahî Eyüb zâviyesi Vakfı (Malatya)**
22238	EV.HMH.d	03551	**Ahî Mehmed Zâviyesi Vakfı (Kaniabad)**
22239	EV.HMH.d	03551	**Ahî Yusuf Zâviyesi Vakfı (Divriği)**
30860	EV.HMH.d	04634	**Ahî Ali Zâviyesi Vakfı (Sivas)**
30864	EV.HMH.d	04634	**Ahî Firuz Mezraası Vakfı (Geyve)**
47446	EV.HMH.d	06530	**Ahîzade Camii (Ayntab)**
71912	EV.HMH.d	08120	**Ahî Dayı ve Ahî Kamil Evkafı (Tokad-Sivas)**

71914	EV.HMH.d	08120	**Ahî Paşa Evkafı (Tokad-Sivas)**
93745	EV.d	09582	**Ahî İsmail Vakfı (Bilecik)**
93746	EV.d	09582	**Ahî Kılıç Zâviyesi Vakfı (Eski Şehir)**
93747	EV.d	09582	**Ahî Mahmud Zâviyesi Vakfı (Sultanönü)**
93748	EV.d	09582	**Ahî Ömer Mescidi Vakfı (Mihaliç)**
00000	EV.d	09582	**Ahî Rüstem Zâviyesi Vakfı (Seferihisar)**
00000	EV.d	10455	**Ahî İsa Zâviyesi Vakfı (Kayseri)**
00000	EV.d	11009	**Ahî Akbel Vakfı (Tokat)**
00000	EV.d	11009	**Ahî Çelebi (Seretibba-yı Hassa-i Esbak) Vakfı (İstanbul)**
00000	EV.d	11009	**Ahî Çelebi Vakfı (Hayrabolu)**
00000	EV.d	11009	**Ahî İsa Zâviyesi Vakfı (Kayseri)**
00000	EV.d	12262	**Ahî Efendi (şeyh şaban hulefasından) Tekke ve Zâviyesi Vakfı**
00000	EV.d	12737	**Ahî Hüseyin Zâviyesi (Ulubolu)**
00000	EV.d	12737	**Ahî Kızı Mescidi Vakfı (Antalya)**
00000	EV.d	12737	**Ahî Muhyiddin Vakfı**
00000	EV.d	12737	**Ahî Muhyiddin Zâviyesi Vakfı (Uluborlu)**
00000	EV.d	12737	**Ahî Ömer Muhyiddin Zâviyesi Vakfı (Uluborlu)**
00000	EV.d	12737	**Ahî Paşa Zâviyesi Vakfı(Kırşehir)**
00000	EV.d	12850	**Ahî Hoca Zâviyesi Evkafı (Niğde)**
00000	EV.d	12850	**Ahî Mahmud Zâviyesi Evkafı (Bor)**
163126	EV.d	12850	**Ahî Mahmud Zâviyesi Evkafı (Kırşehir)**
163127	EV.d	12850	**Ahî Mesud Evkafı (Kırşehir)**
163128	EV.d	12850	**Ahî Mesud Zâviyesi Evkafı (Kırşehir)**
163129	EV.d	12850	**Ahî Paşa Zâviyesi Evkafı (Niğde)**
163130	EV.d	12850	**Ahî Süleyman Evkafı (Aksaray)**
163131	EV.d	12850	**Ahî Süleyman Zâviyesi Evkafı (Aksaray)**
165635	EV.d	12923	**Ahî Çelebi Zâviyesi Vakfı (Devrekani)**
165637	EV.d	12923	**Ahî Hızır Vakfı (Bayramiç)**
165638	EV.d	12923	**Ahî Mehmed Karyesi Vakfı (Sandıközü karyesi, Karahisar-ı Sahib)**

165639	EV.d	12923	**Ahî Mehmed Tekkesi Vakfı (Yazıköyü, Ağırdos, Aydın)**
165640	EV.d	12923	**Ahî Mustafa Mahallesi Mescidi Vakfı (Niğde)**
165641	EV.d	12923	**Ahî Mustafa Vakfı (Kütahya)**
165642	EV.d	12923	**Ahî şerefüddin Vakfı (Ankara)**
165643	EV.d	12923	**Ahîler karyesi Camii (Divan Orman, Şumnu)**
167710	EV.d	13019	**Ahî Hızır Vakfı (Mayramiç)**
167711	EV.d	13019	**Ahî Mustafa Mahallesi Mescidi Vakfı (Niğde)**
167712	EV.d	13019	**Ahî Şerefeddin Vakfı (Ankara)**
176724	EV.d	13301	**Ahî Çelebi Vakfı (İstanbul)**
176725	EV.d	13301	**Ahî Emir Ahmed Vakfı (Tokmak mahallesi- Sivas)**
176727	EV.d	13301	**Şahin Zâviyesi Vakfı (Niksar)**
177767	EV.d	13301	**Osman, Şeyh (Ahî Evran Zâviyesi Mütevellisi)**
178216	EV.d	13301	**Ahî Çelebi Camii (Meyve iskelesi- İstanbul)**
178217	EV.d	13301	**Ahî Çelebi Vakfı (İstanbul)**
178220	EV.d	13301	**Ahî Şahin Zâviyesi Vakfı (Niksar)**
183784	EV.d	13507	**Ahî Ali bin Ali Paşa Evkafı (Samsun)**
184558	EV.d	13507	**Ahî Ali bin Ali Paşa Evkafı (Samsun)**
192386	EV.d	13818	**Ahî Ali Zâviyesi (Kütahya)**
192387	EV.d	13818	**Ahî Çelebi Zâviyesi (Devrekani-Kastamonu)**
192388	EV.d	13818	**Ahî Çelebi Zâviyesi (Kastamonu)**
192390	EV.d	13818	**Ahî Mehmed Mezraası Vakfı (Paşa Köyü-Tekfurdağı)**
193902	EV.d	13872	**Ahî Çelebi Zâviyesi Vakfı (Devrekani)**
200050	EV.d	14059	**Ahî Ali Vakfı (Sivas)**
200053	EV.d	14059	**Ahî Muhyiddin Ebutalib Vakfı (Tokad)**
200054	EV.d	14059	**Ahî Muhyiddin Vakfı (Niksar-Tokad)**
200055	EV.d	14059	**Ahî Paşa Vakfı (Tokad)**
200056	EV.d	14059	**Ahî Pehlivan Vakfı (Niksar-Tokad)**
200057	EV.d	14059	**Ahî Şah Vakfı (Niksar-Tokad)**
200058	EV.d	14059	**Ahî Yusuf Vakfı (Turhal-Tokad)**

200298	EV.d	14064	**Ahî Akbel Vakfı (Tokad)**
200300	EV.d	14064	**Ahî Paşa Vakfı (Tokad)**
200301	EV.d	14064	**Ahî Pehlivan Vakfı (Niksar-Tokad)**
218920	EV.d	14636	**Ahî Çelebi Zâviyesi Vakfı (Devrekani-Kastamonu)**
225553	EV.d	14823	**Ahî Çelebi Camii (İstanbul)**
225554	EV.d	14823	**Ahî Çelebi Camii Vakfı (İstanbul)**
226156	EV.d	14840	**Ahî Çomak Vakfı (Çukurcuk)**
226157	EV.d	14840	**Ahî Elvan Vakfı (Ankara)**
226158	EV.d	14840	**Ahî Elvan Vakfı (Şorba)**
226160	EV.d	14840	**Ahî Şerefeddin Vakfı (Ankara)**
226161	EV.d	14840	**Ahî Tura Mahallesi Mescidi Vakfı (Ankara)**
226162	EV.d	14840	**Ahî Yakub Vakfı (Ankara)**
244500	EV.d	15365	**Ahî Ali Vakfı (Merzifon, Amasya)**
244501	EV.d	15365	**Ahî Arslan Zâviyesi Vakfı (Ağa ve Baş karyeleri, Kütahya)**
244502	EV.d	15365	**Ahî Arslan Zâviyesi Vakfı (Civarşehir, Kütahya)**
244503	EV.d	15365	**Ahî Arslan Zâviyesi Vakfı (Kütahya)**
244505	EV.d	15365	**Ahî Bayezid ve Danişmendli Zâviyesi Vakfı (Iğdır karyesi, Şeyhlü, Karahisar-ı Sahib)**
244506	EV.d	15365	**Ahî Bayezid Zâviyesi (Sandıklı, Karahisar-ı Sahib)**
244507	EV.d	15365	**Ahî Bayezid Zâviyesi Vakfı (Sandıklı, Karahisar-ı Sahib, Kütahya)**
244508	EV.d	15365	**Ahî Celaleddin Vakfı (Tokad)**
244509	EV.d	15365	**Ahî Çelebi Vakfı (Kastamonu)**
244510	EV.d	15365	**Ahî Durmuş Zâviyesi (Lazkiye, Menteşe)**
244511	EV.d	15365	**Ahî Elvan Camii Vakfı (Ankara)**
244512	EV.d	15365	**Ahî Emir Ahmed Çelebi Vakfı (Sivas)**
244515	EV.d	15365	**Ahî Haydar Vakfı (Kastamonu)**
244516	EV.d	15365	**Ahî Hüsameddin Vakfı (Ankara)**
244517	EV.d	15365	**Ahî İsa Zâviyesi Vakfı (Gesi karyesi, Kayseri)**

244518	EV.d	15365	Ahî İsmail Zâviyesi Vakfı (Susuz karyesi, Karahisar-ı Sahib, Kütahya)
244519	EV.d	15365	Ahî İsmail Zâviyesi Vakfı (Susuz ve Mihail köyleri, Karahisar-ı Sahib)
244520	EV.d	15365	Ahî Kayser Zâviyesi Vakfı (Akhisar, Saruhan)
244521	EV.d	15365	Ahî Koç Zâviyesi Vakfı (Eskişehir, Kütahya)
244522	EV.d	15365	Ahî Koca Vakfı (Dereviran karyesi, Kütahya)
244523	EV.d	15365	Ahî Koca Zâviyesi Vakfı (Seydigazi, Kütahya)
244524	EV.d	15365	Ahî Mahmud (Ahî Darbhaneci) Vakfı (Amasya)
244525	EV.d	15365	Ahî Mahmud Zâviyesi Vakfı (Eskişehir, Kütahya)
244526	EV.d	15365	Ahî Mansur Zâviyesi Vakfı (Saruhan)
244527	EV.d	15365	Ahî Mehmed Efendi Vakfı (Bursa)
244528	EV.d	15365	Ahî Mesud ve Yusuf Fakih Vakfı (Bolu)
244529	EV.d	15365	Ahî Muhyiddin Vakfı (Tokad)
244530	EV.d	15365	Ahî Muhyiddin Vakfı (Tokad)
244531	EV.d	15365	Ahî Musa Vakfı (Kütahya)
244532	EV.d	15365	Ahî Musa Zâviyesi Vakfı (Kütahya)
244533	EV.d	15365	Ahî Musa Zâviyesi Vakfı (Kütahya)
244534	EV.d	15365	Ahî Mustafa Vakfı (Erbaa, Tokad)
244535	EV.d	15365	Ahî Mustafa Vakfı (Kütahya)
244536	EV.d	15365	Ahî Nasuh Camii Vakfı (Ankara)
244537	EV.d	15365	Ahî Paşa Vakfı (Kenan karyesi, Seferihisar-ı Günyüzü, Ankara)
244538	EV.d	15365	Ahî Rüstem Zâviyesi Vakfı (Seferihisar, Ankara)
244539	EV.d	15365	Ahî Rüstem Zâviyesi Vakfı (Seferihisar-ı Günyüzü, Ankara)
244540	EV.d	15365	Ahî Selçuk Zâviyesi (Karahisar-ı sahib)
244541	EV.d	15365	Ahî Selçuk Zâviyesi Vakfı (Ahular karyesi, Karahisar-ı Sahib, Kütahya)
244542	EV.d	15365	Ahî Şerafeddin Vakfı (Ankara)
244543	EV.d	15365	Ahî-şeyh Timurtaş Zâviyesi Vakfı (Aslıhanlar karyesi, Kütahya)
244544	EV.d	15365	Ahî Şorba Zâviyesi Vakfı (Kastamonu)
244545	EV.d	15365	Ahî Tanrrvermiş Vakfı (Karahisar-ı Sahib)
244546	EV.d	15365	Ahî Temur Vakfı (Dörtdivan, Bolu)

244547	EV.d	15365	**Ahî Tura Vakfı (Ankara)**
244548	EV.d	15365	**Ahî Türkmen Zâviyesi Vakfı (Perli karyesi, Kütahya)**
244549	EV.d	15365	**Ahî Yakub Vakfı (Ankara)**
244550	EV.d	15365	**Ahî Yunus Vakfı (Gönen, Karesi)**
244551	EV.d	15365	**Ahî Yusuf Zâviyesi Vakfı (Kütahya)**
244552	EV.d	15365	**Ahî Yusuf Zâviyesi Vakfı (Turhal, Tokad)**
252483	EV.d	15658	**Ahî Arısan Zâviyesi (Kütahya)**
252484	EV.d	15658	**Ahî Arslan Zâviyesi (Etrafşehir)**
252485	EV.d	15658	**Ahî Arslan Zâviyesi (Kütahya)**
252486	EV.d	15658	**Ahî Arslan Zâviyesi (Kütahya)**
252487	EV.d	15658	**Ahî Arslan Zâviyesi Vakfı (Eğrigöz-Kütahya)**
252488	EV.d	15658	**Ahî Arslan Zâviyesi Vakfğ (Kütahya)**
252489	EV.d	15658	**Ahî Ayca Zâviyesi (Altuntaş-Kütahya)**
252492	EV.d	15658	**Ahî Bayezid Zâviyesi (Karahisar-ı Sahib)**
252493	EV.d	15658	**Ahî Bayezid Zâviyesi (Sandıklı)**
252494	EV.d	15658	**Ahî Çoban (Yılan Korkan) Zâviyesi Vakfı (Seyidgazi)**
252495	EV.d	15658	**Ahî Doğan Zâviyesi Vakfı (Kütahya)**
252497	EV.d	15658	**Ahî Eyice Zâviyesi (Kütahya)**
252498	EV.d	15658	**Ahî Eyice Zâviyesi (Kütahya)**
252499	EV.d	15658	**Ahî İsmail Vakfı (Bilecik)**
252500	EV.d	15658	**Ahî İsmail Zâviyesi (Kütahya)**
252501	EV.d	15658	**Ahî İsmail Zâviyesi (Kütahya)**
252502	EV.d	15658	**Ahî İzzeddin Zâviyesi (Kütahya)**
252503	EV.d	15658	**Ahî İzzeddin Zâviyesi Vakfı (Etrafşehir)**
252504	EV.d	15658	**Ahî İzzeddin Zâviyesi Vakfı (Kütahya)**
252505	EV.d	15658	**Ahî İzzettin Zâviyesi (Etrafşehir)**
252506	EV.d	15658	**Ahî Kılıç Zâviyesi (Eskişehir)**
252507	EV.d	15658	**Ahî Kılıç Zâviyesi (Eskişehir)**
252508	EV.d	15658	**Ahî Klılıç Zâviyesi (Seyidgazi)**

252509	EV.d	15658	**Ahî Kılıç Zâviyesi Vakfı (Eskişehir)**
252510	EV.d	15658	**Ahî Koca Zâviyesi (Seyidgazi)**
252511	EV.d	15658	**Ahî Koca Zâviyesi (Seyidgazi)**
252512	EV.d	15658	**Ahî Koca Zâviyesi Vakfı (Kütahya)**
252513	EV.d	15658	**Ahî Koca Zâviyesi Vakfı (Seyidgazi)**
252514	EV.d	15658	**Ahî Kolukesik Zâviyesi Vakfı (Giregi-Kütahya)**
252515	EV.d	15658	**Ahî Kulu Zâviyesi (Giregi-Kütahya)**
252516	EV.d	15658	**Ahî Mahmud Han Zâviyesi Vakfı (Altuntaş- Kütahya)**
252517	EV.d	15658	**Ahî Mahmud Zâviyesi (Eskişehir)**
252518	EV.d	15658	**Ahî Mahmud Zâviyesi (Seyidgazi)**
252519	EV.d	15658	**Ahî Mahmud Zâviyesi Vakfı (Eskişehir)**
252520	EV.d	15658	**Ahî Mahmud Zâviyesi Vakfı(Seyidgazi)**
252521	EV.d	15658	**Ahî Musa Zâviyesi (Kütahya)**
252522	EV.d	15658	**Ahî Musa Zâviyesi (Kütahya)**
252523	EV.d	15658	**Ahî Musa Zâviyesi Vakfı (Kütahya)**
252524	EV.d	15658	**Ahî Mustafa Tekye Vakfı (Kütahya)**
252525	EV.d	15658	**Ahî Mustafa Tekyesi Vakfı (kütahya)**
252526	EV.d	15658	**Ahî Nasuh Sinan Zâviyesi (Altuntaş)**
252527	EV.d	15658	**Ahî Nasuh (Şeyh Sinan) Zâviyesi Vakfı (Altuntaş)**
252528	EV.d	15658	**Ahî Nasuh Zâviyesi (Altuntaş)**
252529	EV.d	15658	**Ahî Nasuh Zâviyesi (Kütahya)**
252530	EV.d	15658	**Ahî Nasuh Zâviyesi (Kütahya)**
252531	EV.d	15658	**Ahî Nasuh Zâviyesi Vakfı (Altuntaş)**
252532	EV.d	15658	**Ahî Salih Zâviyesi (Seyidgazi)**
252533	EV.d	15658	**Ahî Salih Zâviyesi Vakfı (Eskişehir)**
252534	EV.d	15658	**Ahî Selçuk Zâviyesi (Kütahya)**
252535	EV.d	15658	**Ahî Sökman Zâviyesi Vakfı (Etrafşehir)**
252536	EV.d	15658	**Ahî Sökmen Zâviyesi (Etrafşehir-Kütahya)**
252537	EV.d	15658	**Ahî Sökmen Zâviyesi (Kütahya)**

252538	EV.d	15658	**Ahî Sökmen Zâviyesi (Kütahya)**
252539	EV.d	15658	**Ahî Şaban Zâviyesi (Gediz)**
252540	EV.d	15658	**Ahî-şeyh Timurtaş Zâviyesi (Kütahya)**
252541	EV.d	15658	**Ahî-şeyh Timurtaş Zâviyesi (Kütahya)**
252542	EV.d	15658	**Ahî Timurhan Zâviyesi (Altuntaş)**
252543	EV.d	15658	**Ahî Timurhan Zâviyesi (Kütahya)**
252544	EV.d	15658	**Ahî Timurhan Zâviyesi (Kütahya)**
252545	EV.d	15658	**Ahî Timurhan Zâviyesi Vakfı (Altuntaş)**
252546	EV.d	15658	**Ahî Yunus Zâviyesi Vakfı (Bilecik)**
252547	EV.d	15658	**Ahî Yusuf (İshak Fakih) Zâviyesi (Kütahya)**
252548	EV.d	15658	**Ahî Yusuf Zâviyesi (Karahisar-ı Sahib)**
252549	EV.d	15658	**Ahî Yusuf Zâviyesi (Kütahya)**
252550	EV.d	15658	**Ahî Yusuf Zâviyesi (Kütahya)**
257183	EV.d	15810	**Ahî Comak Vakfı (Ankara)**
257184	EV.d	15810	**Ahî Comak Vakfı (Ankara)**
257185	EV.d	15810	**Ahî Elvan Vakfı (Günyüzü, Ankara)**
257187	EV.d	15810	**Ahî Hüsameddin Vakfı (Ankara)**
257188	EV.d	15810	**Ahî Murad Mahallesi Mescidi Vakfı (Ankara)**
257189	EV.d	15810	**Ahî Rüstem Vakfı (Beypazarı, Ankara)**
257190	EV.d	15810	**Ahî Şerefeddin Vakfı (Ankara)**
257191	EV.d	15810	**Ahî Yakub Zâviyesi Vakfı (Ankara)**
275367	EV.d	16213	**Ahî Abdullah Vakfı (Sivas)**
275369	EV.d	16213	**Ahî İkbal Vakfı (Sivas)**
275370	EV.d	16213	**Ahî Yusuf Vakfı (Sivas)**
278743	EV.d	16316	**Ahî Çuhan Vakfı (Çukurcuk-Ankara)**
278744	EV.d	16316	**Ahî Dura Vakfı (Ankara)**
278745	EV.d	16316	**Ahî Elvan Vakfı (Ankara)**
278747	EV.d	16316	**Ahî Hüsameddin Vakfı (Ankara)**
278748	EV.d	16316	**Ahî Murat Vakfı (Ankara)**

278749	EV.d	16316	**Ahî Rüstem Vakfı (Seferihisar-Ankara)**
278750	EV.d	16316	**Ahî Süleyman Vakfı (Ayaş-Ankara)**
278751	EV.d	16316	**Ahî Zerafettin Vakfı (Ankara)**
278752	EV.d	16316	**Ahî Yakub Vakfı (Bey Pazarı-Ankara)**
293415	EV.d	16688	**Ahî İzzeddin Zâviyesi Vakfı (Kütahya)**
293416	EV.d	16688	**Ahî Yusuf Tekkesi Vakfı (Turhal)**
294978	EV.d	16699	**Abdüsselâm Bey Camii (İzmid)**
294979	EV.d	16699	**Ahî Ali Zâviyesi Vakfı (Samsun, Canik)**
294980	EV.d	16699	**Ahî Çelebi Zâviyesi Vakfı (Kastamonu)**
294981	EV.d	16699	**Ahî Çelebi Zâviyesi Vakfı (Sorkun, Devrekani)**
294982	EV.d	16699	**Ahî Durmuş Zâviyesi (Lazkiye-i Denizli)**
294983	EV.d	16699	**Ahî Emir Zâviyesi Camii (Sivas)**
294985	EV.d	16699	**Ahî Karyeleri Mezraa Vakfı (Geyve)**
294986	EV.d	16699	**Ahî Mustafa Çelebi Mescidi (Kütahya)**
294987	EV.d	16699	**Ahî Şerafeddin Paşa Vakfı (Çoğlu çiftliği,Murtazaabad,Ankara)**
294988	EV.d	16699	**Ahî Yusuf Tekkesi Vakfı (Turhal)**
295772	EV.d	16704	**Ahî Ali Vakfı (Samsun)**
298859	EV.d	16858	**Ahî Mesud Zâviyesi Vakfı (Kırşehir)**
298860	EV.d	16858	**Ahî Paşa Zâviyesi Vakfı (Niğde)**
298861	EV.d	16858	**Ahî Süleyman Vakfı (Aksaray, Niğde)**
308531	EV.d	17413	**Yeşil Ahî Vakfı (Kırlan Karyesi, Ankara)**
308532	EV.d	17413	**Yeşil Ahî Vakfı (Nusretler Karyesi, Ankara)**
313339	EV.d	17608	**Ahî Mesud Zâviyesi Vakfı (Kırşehir)**
313340	EV.d	17608	**Ahî Paşa Vakfı (Niğde)**
323695	EV.d	18062	**Abdülvehhab Gazi Zâviyesi Vakfı (Sivas)**
323696	EV.d	18062	**Ahî Eşrefeddin Vakfı (Ankara)**
323698	EV.d	18062	**Ahî Şerefeddin Vakfı (Ankara)**
324913	EV.d	18112	**Ahî Ali bin Ali Paşa Vakfı (Samsun)**
324914	EV.d	18112	**Ahî Ali Vakfı (Musul)**

324915	EV.d	18112	**Ahî Ali Vakfı (Samsun)**
324916	EV.d	18112	**Ahî Çelebi Vakfı (İstanbul)**
324917	EV.d	18112	**Ahî Çomak Vakfı (Ankara)**
324918	EV.d	18112	**Ahî Dede Zâviyesi Vakfı (Kastamonu)**
324919	EV.d	18112	**Ahî Efendi Vakfı (İstanbul)**
324921	EV.d	18112	**Ahî Mustafa Ağa Vakfı**
324922	EV.d	18112	**Ahî Şerafeddin Vakfı (Ankara)**
342230	EV.d	18806	**Ahî Çomak Vakfı (Bala-Ankara)**
342232	EV.d	18806	**Ahî Hüsameddin Vakfı (Ankara)**
344320	EV.d	18838	**Ahî Paşa Zâviyesi Vakfı (Niğde)**
356052	EV.d	19269	**Şeyh Ahî Evran Vakfı (Sivas)**
360608	EV.d	19389	**Ahî Ali Zâviyesi Vakfı (Sivas)**
360609	EV.d	19389	**Ahî Emir Ahmed Vakfı (Sivas)**
360611	EV.d	19389	**Ahî Mehmed Vakfı (Sivas)**
360612	EV.d	19389	**Ahî Muhyiddin Ebu Talib Vakfı (Tokad)**
360613	EV.d	19389	**Ahî Nahçivan Vakfı (Erbaa)**
360614	EV.d	19389	**Ahî Paşa Vakfı (Tokad)**
360615	EV.d	19389	**Ahî Yusuf (Diğer) Vakfı (Turhal)**
360616	EV.d	19389	**Ahî Yusuf Vakfı (Turhal)**
360617	EV.d	19389	**Ahmed Efendi ve Mihran Bey**
366683	EV.d	19627	**Ahî Paşa Vakfı (Tokat)**
368710	EV.d	19720	**Ahî Çomak Vakfı (Ankara)**
368713	EV.d	19720	**Ahî Uzan Vakfı (Ankara)**
373918	EV.d	19785	**Ahî Elvan Vakfı (Niksar)**
373919	EV.d	19785	**Ahî Emir Ahmed Vakfı (Sivas)**
373921	EV.d	19785	**Ahî Muhyiddin Ebû Talib Vakfı (Tokat)**
375222	EV.d	19824	**Hasan Efendi (Şeyh Evran Zâviyesi Vakfı Mütevellisi)**
378810	EV.d	19962	**Ahî Çelebi Zâviyesi Vakfı (Devrekani-Kastamonu)**
378812	EV.d	19962	**Ahî Menteş Zâviyesi Vakfı (Çorum)**

379014	EV.d	19976	**Ahî Ali Zâviyesi Vakfı (Sivas)**
379015	EV.d	19976	**Ahî Emir Ahmed Vakfı (Sivas)**
379017	EV.d	19976	**Ahî Mehmed Gelendüzi Vakfı (Sivas)**
379018	EV.d	19976	**Ahî Muhiddin Vakfı (Tokat)**
379019	EV.d	19976	**Ahî Yusuf Zâviyesi Vakfı (Divriği)**
383687	EV.d	20258	**Ahî Mesud-ı Kebir Vakfı (Kırşehir)**
383688	EV.d	20258	**Ahî Mesud-ı Kebir Vakfı (Kırşehir)**
383689	EV.d	20258	**Ahî Mesud-ı Sagir Vakfı (Kırşehir)**
390271	EV.d	20870	**Ahî Ali Zâviyesi Vakfı (Sivas)**
390272	EV.d	20870	**Ahî Emir Ahmed Vakfı (Sivas)**
390274	EV.d	20870	**Ahî Mehmed Vakfı (Sivas)**
390275	EV.d	20870	**Ahî Muhiddin Ebu Talib Vakfı (Sivas)**
390276	EV.d	20870	**Ahî Paşa Vakfı (Sivas)**
390277	EV.d	20870	**Ahî Tayy ve Ahî Kamil Vakfı (Sivas)**
391630	EV.d	20963	**Ahî Akbal Vakfı (Tokad)**
391631	EV.d	20963	**Ahî Ali Vakfı (Sivas)**
391632	EV.d	20963	**Ahî Nahcivan Vakfı (Erbaa)**
391634	EV.d	20963	**Ahî Tay ve Ahî Kamil Vakfı (Sivas)**
391635	EV.d	20963	**Ahî Yusuf Vakfı (Turhal)**
412367	EV.d	21739	**Ahî Ahmed Zâviyesi Vakfı (Sivas)**
412369	EV.d	21739	**Ahî Mehmed Gelenduz Vakfı (Sivas)**
412370	EV.d	21739	**Ahî Viran Şeyh Yusuf Zâviyesi Vakfı (Seferihisar)**
421797	EV.d	22114	**Ahî Çelebi Vakfı (Hoca Alaaddin Mahallesi)**
421798	EV.d	22114	**Ahî Çelebi Vakfı (Kastamonu)**
421800	EV.d	22114	**Ahî Mehmed Vakfı (Balıkesir)**
421801	EV.d	22114	**Ahî Mehmed Vakfı (Kazabad)**
421802	EV.d	22114	**Ahî Viran Vakfı**

18. Yüzyılda Atina çarşıları.
Dodwell, Edward

Ahî Evran Vakfı

Ahî teşkilatı, uzun süre kurucusu Ahî Evran tarafından temsil edilmiş olup 1247'de Ahî teşkilatını temsil etme yetkisi Kırşehir'de Ahî Evran tarafından kurulan Ahî Evran Vakfı'na devredilmiştir. Bu devir vakfiyenin Selçuklu sultanı adına kadı tarafından onaylanmasıyla tescillenmiştir.[61] Ahî Evran Vakfı şeyhinden icazetli şeyhlerin Ahî teşkilatını temsil etmesi ve Ahî Evran Vakfı şeyhinin meslek birliklerinin başına Ahî-baba ve Ahî-şeyh gibi meslek yöneticilerini atama yetkisine sahip olması Osmanlı dönemi belgelerinde açıkça belirtilmektedir.

Ahî Evran tarafından Kırşehir'de kurulan Ahî Evran Vakfı ve bu vakfı temsilen atanan Ahî-babalar tarafından diğer şehirlerde kurulan Ahî Evran vakıfları ile Ahîler tarafından kurulan Ahî lakaplı vakıflar birbirinden farklı vakıflardır. Bunları karıştırılmamalıdır.

Ahî teşkilatını temsil eden Ahî Evran, Ahî felsefesi ve kümelenme modeli teorisine göre kurulan meslek-zümre birliklerini denetleme, seçilen birlik yöneticilerini onaylama gibi yetkileri vardı. Kısaca Günümüzde "faydalı model kurma" kapsamındaki sınai mülkiyet haklarını içeren bu yetkiler de 1247 tarihinden itibaren, kurulan Ahî Evran Vakfı uhdesine intikal ettirilmiştir. Bu intikal vakıf hukuku şartları içinde sağlanarak yapılmıştır. Yani Ahî Evran kurduğu vakfın vakfiyesine göre Kırşehir'de inşa ettiği Ahî Evran Zâviyesi'nin şeyhi ve vakfın da mütevellisi idi. Vakfiyeye göre Ahî Evran'dan sonra zâviyenin şeyhi ve vakfın mütevellisi

61 Kırşehir Müzesi'ndeki, 676/1277 kadı tescil-onayı tarihli Ahî Evran Vakfı Vakfiyesi. Yayınlayan Köksal 2008:175-181)

18. Yüzyılda İran'da bir aşhane.
Flandin Eugène

evlatlık vakıf statüsünde evlada devredilmekteydi. Böylece vakıf hukuku çerçevesinde Ahî Evran, Ahîlikle ilgili bütün yetkilerini, Ahî Evran Zâviyesi şeyhi ve mütevellisine devretmiş, vefatına kadar bu yetkileri Ahî Evran Vakfı Zâviyesi şeyhi ve vakıf mütevellisi olarak kendi yürütmüş, vefatından sonra da bu yetkiler zâviyenin şeyhi ve mütevellisine intikal etmiştir.

Aşağıda Ahî Evran'ın geliştirdiği kümelenme modelinin sınai mülkiyetle ilgili haklarının Ahî Evran Vakfı tarafından korunması konusu ayrıca ele alınacaktır.

Kırşehir Ahî Evran Vakfı'nın vakfiyesi incelendiğinde, vakfın bu tür görevlerinden açıkça bahsedilmediği görülmektedir. Bu nedenle Kırşehir'de Ahî Evran tarafından kurulan Ahî Evran Zâviyesi ve Vakfı'nın esnaf birliklerine Ahî-baba ve Ahî-şeyh atama yetkisi olup olmadığı şüphelere yol açmıştır. Ancak aynen tarikat şeyhlerinin zâviye vakıflarının vakfiyesinde de olduğu gibi, Ahî Evran Vakfı vakfiyesinde de tarikat şeyhinin diğer zâviyelere şeyh tayin etme yetkisinden bahsedilmez. Zaten bu yetki mevcut zâviye şeyhi uhdesindedir ve kendine bağlı zâviyelere şeyh atamasını tarikat şeyhi yapar. Önemli olan tarikat şeyhi olan postnişinin tayinidir.

Ahî Evran Vakfı'yla ilgili arşiv belgeler incelendiğinde ise, Kırşehir merkezli Ahî Evran Vakfı tarafından diğer şehirlerde Ahîliği anlatmak ve Ahî felsefesi ve kümelenme modeline uygun mesleki teşkilatı kurmak ve denetlemek üzere görevlendirilen Ahî-babalar, bu görevlerini yerine getirmek için görevlendirildikleri şehirlerde öncelikle Ahî Evran Vakfı'nı kurup mütevellisi-yöneticisi oluyorlardı.[62]

62 Bk. Ahî Evran Vakfiyesi ve arşiv belgelerinin değerlendirildiği bölüm.

Kırşehir'deki Ahî Evran Vakfı'nın yetkilendirmesi ile Ahî-babalar tarafından diğer şehirlerde kurulmuş birçok Ahî Evran Vakfı vardır. Bu vakıflardan tespit ettiğimiz birçok örneği aşağıda tabloda veriyoruz.

Bazı araştırmacılar farklı şehirlerdeki Ahî Evran vakıflarını belgelerde tespit edip, Ahî Evran'ın sadece Kırşehir'de değil başka şehirlerde de vakıf kurduğunu zannederek Kırşehir Ahî Evran Vakfı'nın Ahî teşkilatını temsil eden tek yetkili vakıf olma özelliğini kavrayamamışlardır.

Ahî Evran tafından kurulan tek vakıf Kırşehir'deki Ahî Evran Vakfı'dır. Diğer vakıflar diğer şehir ve bölgelerde temsil etme yetkisi verilen Ahî-şeyhler ve Ahî-babalar tarfından Ahî Evran Vakfı adıyla kurulan vakıflardır.

Ahî Evran vakıflarının en önemli görevi Ahî teşkilatını temsil etmektir. Ahî Evran tarafından kurulan Kırşehir merkezli Ahî Evran Vakfı, Selçuklulardan sonra Osmanlılar ve daha sonra da Cumhuriyet döneminde Vakıflar Genel Müdürlüğü yönetimi altında mazbut vakıf statüsünde varlığını devam ettirmektedir.

Ahî Evran Vakfı'nın Ahîliği temsil etme görevini bilmeyen bazı araştırmacılar Ahî teşkilatının ve Ahîliğin zamanla yok olduğu gibi yanlış kanaatler ileri sürmüşlerdir.

Ahî Evran Vakfı ve bu vakfın temsilcileri olarak şehir ve bölgelerde kurulan Ahî Evran vakıfları ile ilgili bir envanter çalışması yapmak gerekmektedir. Bu envanter çalışmasına bir başlangıç olarak Anadolu şehirlerinde tespit ettiğimiz Ahî Evran vakıflarının listesini aşağıda veriyoruz.

Yukarıda verilen Ahî vakıfları tablosuyla birlikte aşağıdaki Ahî Evran vakıfları tablosuna baktığımızda Ahîliğin, Ahî Evran vakıflarının ve beraberinde de sanayileşmenin Anadolu'nun her yerine yayıldığını açıkça görmekteyiz.

Tablolar incelendiğinde en çok Ahî Evran Vakfı'nın Konya-Ankara-Kırşehir-Kayseri merkezli olarak İç Anadolu'da, daha sonra da Sivas-Tokat-Samsun merkezli Karadeniz'e ve doğuya doğru yayıldığını görüyoruz. Güneydoğuda da Antep dikkati çekmektedir.

Yine her iki tablodan, Osmanlıların kuruluşu ve gelişmesine bağlı olarak Eskişehir, Bilecik, Denizli merkezli olarak Ahîliğin Ege-Akdeniz bölgesinde yaygınlaştığını, Osmanlı fetihleriyle birlikte Biga, Çanakkale, Edirne ve oradan İstanbul'da olmak üzere Marmara bölgesinde Ahî vakıflarının yaygınlaştığı görülmektedir.

Ahî lakaplı vakıflar ile Ahî Evran vakıflarının bu yayılma haritası aynı zamanda Anodulu'nun Selçuklu döneminde başlayıp Osmanlı döneminde devam eden sanayi devriminin yayılma haritasıdır.

Henüz Anadolu'daki Ahî Evran vakıflarının ve Ahî vakıflarının tam listesi ortaya çıkmamıştır. Ancak burada yayınladığımız iki liste de oldukça önemli veriler içermektedir.

Ahî Evran Vakıfları

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA)

BOA Fonu	Defter no	Tarih	Vakfın adı	Bulunduğu Yer
EV.HMH.d	00090	1046/	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Zile
EV.HMH.d	00090	1046/	**Ahî Paşa ve Ahî Evran Vakfı**	Tokat
EV.HMH.d	00552	1100/	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Ayıntab
EV.HMH.d	00554	1100/	**Ahî Evran Vakfı**	Elbistan
EV.HMH.d	03551	1145/	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Kırşehir
EV.HMH.d	04634	1161	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Yenipazar
EV.HMH.d	04634	1161	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Zile
EV.HMH.d	06530	1199/	**Ahî Evran Vakfı**	Niksar
EV.HMH.d	08120	1224	**Ahî Evran Evkafı**	Tokad-Sivas
EV..d	09582	1273/	**Ahî Evran Şeyh Yusuf Zâviyesi Vakfı**	Seferihisar
EV..d	09890	1250/	**Şeyh Ahî Evran Vakfı**	Günyüzü kazası
EV..d	10455	1260/	**Ahî Evran Vakfı**	Zile
EV..d	11009	1255/	**Ahî Evran Vakfı**	Zile
EV..d	12262	1261/	**Ahî Evran Zâviyesi**	Kırşehir
EV..d	12737	1262	**Ahî Evran-ı Veli Zâviyesi Vakfı**	Kırşehir
EV..d	12850	1262	**Ahî Evran-ı Veli Evkafı**	Kırşehir
EV..d	12923	1262	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Kırşehir
EV..d	13019	1263	**Ahî Ervan Zâviyesi**	Kırşehir
EV..d	13301	-	**Ahî Evran Zâviyesi**	Kırşehir
EV..d	13507	1264	**Ahî Evran Zâviyesi Evkafı**	Samsun
EV..d	13507	1264	**Şeyh Evran Zâviyesi Evkafı**	Bafra-Canik
EV..d	13818	1265	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Kırşehir
EV..d	13872	1266	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Konya
EV..d	14059	1266	**Ahî Evran Vakfı**	Tokad
EV..d	14059	1266	**Ahî Evran Vakfı**	Zile-Tokad
EV..d	14064	1266	**Ahî Evran Vakfı**	Tokad
EV..d	14086	1266	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Kırşehir
EV..d	14636	1268	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Kırşehir
EV..d	14823	1268	**Ahî Evran Zâviyesi**	Kırşehir
EV..d	14840	1268	**Ahî Evran Vakfı**	Beypazarı

EV..d	15365	1270	**Ahî Evran Vakfı**	Kurupazar-ı Nallı, Ankara
EV..d	15365	1270	**Ahî Evran Vakfı**	Tokad
EV..d	15658	1270	**Ahî Evran Zâviyesi**	Kütahya
EV..d	15810	1272	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Beypazarı, Ankara
EV..d	16213	1273	**Ahî Evran Vakfı**	Sivas
EV..d	16316	1274	**Ahî Evran Vakfı**	Günyüzü-Ankara
EV..d	16684	1275	**Terminoloji Ahî Evran-ı Veli Zâviyesi**	Kırşehir
EV..d	16688	1275	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Kırşehir
EV..d	16699	1275	**Ahî Evran Zâviyesi**	Kırşehir
EV..d	16704	1275	**Ahî Evran Zâviyesi**	Kırşehir
EV..d	16858	1276	**Ahî Evran Hahgahı Zâviyesi**	Kırşehir
EV..d	17529	1280	**Ahî Evran Vakfı**	Sivas
EV..d	17608	1278	**Ahî Evran Veli Vakfı**	Kırşehir
EV..d	18407	1280	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Samsun-Canik
EV..d	18806	1281	**Ahî Evran Şeyh Yusuf Vakfı**	Günyüzü-Ankara
EV..d	18838	1281	**Ahî Evran Veli Zâviyesi Vakfı**	Kırşehir-Niğde
EV..d	19389	1282	**Ahî Evran Vakfı**	Tokad
EV..d	19627	1282	**Ahî Evran Vakfı**	Tokad
EV..d	19669	1282	**Ahî Evran Vakfı**	Sivas
EV..d	19720	1282	**Ahî Evran Vakfı**	Araç
EV..d	19720	1282	**Ahî Evran Vakfı**	Kırşehir
EV..d	19720	1282	**Ahî Evran Vakfı**	Kütahya
EV..d	19785	1283	**Ahî Evran Vakfı**	Tokat
EV..d	19962	1283	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Günyüzü
EV..d	19976	1283	**Ahî Evran Vakfı**	Tokat
EV..d	20258	1283	**Ahî Evran-ı Veli Vakfı**	Kırşehir
EV..d	20870	1285	**Ahî Evran Vakfı**	Sivas
EV..d	20963	1285	**Ahî Paşa ve Ahî Evran Vakfı**	Tokat
EV..d	21171	1286	**Ahî Evran Vakfı**	Samsun
EV..d	22058	1288	**Ahî Evran Zâviyesi Vakfı**	Kırşehir
EV..d	22114	1288	**Ahî Evran Vakfı**	Kırşehir
EV..d	22481	1289	**Ahî Evran Veli Vakfı**	Kırşehir

Ahî Fütüvvetnâmeleri

İslâm tasavvufu kaynaklı fütüvvet teşkilatının felsefesini, değerler sistemini anlatan eserlere fütüvvetnâme denmektedir. Fütüvvet teşkilatı ve fütüvvetnâmeler doğrudan iktisadi düşünce içermezler. Bu yönden iktisadi düşünceyi de içeren Ahî fütüvvetnâmelerinden farklıdırlar.

Ahî teşkilatının felsefesini değerler sistemini anlatan eserler olan Ahî fütüvvetnâmeleri, fütüvvetnâmelerin felsefesini, değerler sistemini içerdiği gibi iktisadi düşünce, iktisadi felsefe ve değerler sistemini de oluşturan eserlerdir. Bu yönüyle önceki fütüvvetnâmelerden önemli farklılıklar içeren, Ahî Evran'ın İslâm fütüvvet tasavvufuna dayalı iktisadi düşünce ve felsefesini benimseyerek anlatan fütüvvetnâmelere, Ahî fütüvvetnâmeleri denmektedir.

Ahî Evran, sultanlar başta olmak üzere siyasi-idari yöneticilere, iş dünyasına, ilim âlemine, talebelere ve halka yönelik İslâm tasavvufunu anlattığı yirmiye yakın eser kaleme almıştır. Ahî fütüvvetnâmeleri, Ahî Evran'ın eserlerindeki düşüncelerini de yansıtması bakımında önemlidir.

Ahîlik felsefesi ve Ahîlik, Ahî Evran'ın İslâm tasavvufu öğretisine bağlı Ahîler tarafından kurulan vakıfların cami, tekke, zâviye, mektep ve medreseleri vasıtasıyla kısa zamanda Anadolu'nun her yanına yayılmıştır.[63] Ahî vakıfları cami, tekke, zâviye, mektep ve medreselerinde anlatılan fütüvvetnâmeler ve Ahî fütüvvetnâmeleri nin ve şecerenâmelerin muhtevasıyla ilgili aşağıda bilgi verilecektir.

Müslümanlar arasından iş ve meslek sahibi olanların mürit/üye olabildiği Ahî vakıflarının şeyh, pir adı verilen mütevelli başkanları/yöneticileri Ahî Evran'ın geliştirdiği iş ahlâkı ve iş-yaşam felsefesini anlatıp yayıyorlardı.

Bu yönüyle Ahîlik, müteşebbis iş adamı kimliğinin oluşmasında ve müteşebbis yetiştirmekte önemli bir rol oynadı.

Kır ve şehirlerdeki Ahî vakıfları, tekke ve zâviyelerinin diğer bir hizmet alanı da "ebna-i sebil" dedikleri başta tüccarlar olmak şehir dışından gelen yolcular, misafirler ile "âyende vü revende" dedikleri gelen geçen herkese, ücretsiz yemek, içmek dâhil olmak üzere kalacakları ve dinlenecekleri yer sağlamaktı. Bu yönüyle de Ahîler, özellikle ticaret yolları üzerinde ve şehir merkezlerinde bu hizmeti verecek birçok vakıf, tekke ve zâviye kurarak üretimin ticarete konu olarak tüccarlar eliyle bölgeler arası taşınması ve satışını kolaylaştıran önemli bir destek sağlıyorlardı.

Misafir etme hizmetiyle aynı zamanda da başta tüccar ve gezginler olmak üzere misafirlerine, Ahîlik felsefesini hem anlatıyor hem de uygulamalı olarak yaşatarak göstermiş oluyorlardı. Her gittiği şehirde Ahîler tarafından karşılanıp misafir edilen İbn Battûta Ahîlerin misafiri olarak Ahîliğin felsefesini, şehrin ileri gelenleri arasında yer alan Ahî iş adamlarını, saygınlıklarını, misafirperver tutum ve davranışlarını eserinde uzun ve ayrıntılı anlatmaktadır.

---

63 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, sayı: 2, 1942, s. 279-353.

Cinci Hanı, Karabük

BEŞİNCİ BÖLÜM

AHİ EVRAN VAKFI VE ZAVİYESİ

SELÇUKLU ANADOLU SANAYİ DEVRİMİ VE OSMANLI'YA YAYILMASI SÜRECİNDE TOPLAMA VE DAĞITMA KURUMU OLARAK AHİ EVRAN VAKFININ VE AHİ EVRAN ZAVİYESİ ŞEYHLERİNİN KURUCU RÖLÜ

Anadolu sanayi devriminin yayılmasında Ahî Evran Vakfı ve Zâviyesi'nin oynağıdı büyük rolü belgeleriyle bu bölümde anlatacağız. Ahî Evran'ın ve vefatından sonra vakıf mütevellisi olan Ahî Evran Zâviyesine şeyh olanların Selçuklu ve Osmanlı sanayisini kurucu, düzenleyici rolü, Ahî Evran vakıfları ve zâviyeleri ile ilgili belgelerin yanında, Ahî fütüvvet ve şecerenâmelerinde ayrıntılarıyla yer almaktadır. Bu bölümde, bu belgelere göre konuyu ele alıp ayrıntılarıyla anlatacağız.

Ahî Evran'ın kümelenme teorisi ve modeli içinde yer alan tedarikle ilgili teori ve model de bu bölümün konusu içinde yer almaktadır. Tedarik özellikle hammaddenin tüccarlar tarafından şehir dışından temini, toptan pazarlara intikali, esnaf birliği yöneticileri tarafından toptan pazardan ihale usulüyle hammeddenin satın alınması ve hissesi kadar paylar halinde esnaf birliği üyesi üretici ustalara dağıtılmasını içermektedir. Tabi böyle bir model sistemin işleyebilmesi için, kümelenmiş esnaf birliği sanayi çarşısının inşası, toptan pazarların inşası, esnaf üyelerine dağıtım yapılan lonca meydanların düzenlenmesi gibi vakıflar tarafından tedarik sistemini tamamlayan altyapı yatırımlarının da olması gerekiyordu. Bu bölümde Selçuklu'da ve Osmanlı'da sanayi siteleri ve çarşıları kuran vakıflardan örnekler ayrıca ele alınacaktır.

Ahî Fütüvvet Şecerenâmelerinde Pir, Debbâğlık ve Tedarik

Ahî fütüvvet şecerenâmeleri, füttüvvetin devamı olarak Ahî'lik tasavvuf felsefesini ortaya koyan mesleklerle ve iktisadi teşkilatlanmayla ilgili bilgi veren en önemli belgelerdir.

Şecerenâmelerde, fütüvvet Ahîlikle birleşmiştir. En üst makam olan Ahî-şeyhlik makamı aynı zamanda fütüvvet şeyhlik makamıyla birdir. Bu nedenle şeyhlik makamına Ahî fütüvvet şeyhliği makamı denilmektedir. Bu belgeler aynı zamanda

Kervansaray tasviri

Ahî Evran'ın tüm mesleklerin şeyhi-öncüsü ve debbâğların piri/üstadı kabul ederek sanayiyi oluşturan mesleklerle ilgili üstattan üstada geçiş silsilesini de verir. Yukarıda fütüvvetnâmeler değerlendirilirken belirtildiği gibi fütüvvetnâmelerde ve Ahî fütüvvetnâmelerinde Ahîlik, Ahî Evran, meslekle ve debbâğlıkla ilgili bilgiler bulunmaz. Nadir olarak meslek pirleri ve meslek adabından bahsedilir. Fütüvvet felsefesi, makamlar, terfiler, törenler gibi fütüvvet erkânı anlatılır.

Fütüvvet felsefesiyle birlikte Ahîlik, Ahî Evran, meslekler ve debbâğlıktan bahseden belgeler Ahî fütüvvet şecerenâmeleridir.

Muallim Cevdet[1] ve daha sonra Abdülbaki Gölpınarlı fütüvvetnâmeler ve Ahî fütüvvetnâmeleri üzerine öncü ve önemli araştırmalar yapmış ve yayınlamışlar, ancak Ahî fütüvvet şecerenâmelerinin ise çok azını görmüşlerdir. Bu şecerenâmelerin, Kırşehir'deki Ahî Evran Vakfı tarafından diğer şehirlerde, bölgelerde kurulan Ahî Evran Vakfı şeyhliği makamına atanan Ahî-şeyhlerine verilen icazetnâmeler olduğunu, Ahî Evran Vakfı'na bağlı icazetnâmeli ve beratlı Ahî fütüvvet şeyhleri tarafından veya onlar adına kaleme alındıklarını tespit edememişlerdir.

Bu Ahî fütüvvet şecerenâmeleri, Kırşehir Ahî Evran Vakfı tarafından atanan şeyhlere, bu atamayı yapan Ahî Evran Vakfı şeyhlerince verilen icazetnâmeleri de içeren belgelerdir.

1 Muallim Cevdet, *İslâm Fütüvveti ve Türk Ahîliği İbn-i Battuta'ya Zeyl*, haz. Cezair Yarar, İstanbul: İşaret Yayınları, 2008. Bu kitabın değerlendirilmesi için bk. Yusuf Turan Günaydın, "Muallin Cevden'in İbn Battûta Seyahatnamesine Yazdığı Zeyl'in Ahîlik Araştırmaları Bakımından Önemi", 2. *Ahî Evran-ı Veli Ahîlik Araştırmaları Sempozyumu*, Kırşehir 2006, s. 187-222.

Şahin, Ahî Evran Vakfı şeyhleri tarafından diğer bölge ve şehirlerde seçilen Ahî-babalara Ahî Evran Vakfı'nı temsil etmelerinden dolayı icazetnâme verildiğini belirtmiştir. Şahin bu tespitini icazetnâmeye değil, verilen bir berata dayandırmaktadır.[2] İşte burada ele aldığımız şecerenâmeler, bahis konusu bu icazetnâmeleri de içeren belgelerdir.

İcazet verilen Ahî-şeyhinin şeceresini içeren ve pirinin Ahî Evran olduğunu belirten Ahî fütüvvet şecerenâmelerinin, icazetnâmeler olduğunu Ahî fütüvvet şecerenâmelerini inceleyen ve yayınlayan araştırmacılar da tam olarak belirleyememiştir. Fütüvvetnâme ve Ahî şecerenâmeleri üzerine yaptığım yoğun araştırma ve incelemelerim sonucunda Ahî fütüvvet şecerenâmeleri ile Ahî Evran Vakfı arasındaki icazetnâme verme-alma bağlantısını tespit ederek bazı şecerenâmelerin icazetnâme olduklarını tespit etmiş bulunuyorum.

Ahî Tabiri

Fütüvvet ve Ahîlik üzerine önemli çalışmalar yapan Gölpınarlı, fütüvvetnâmeler ile Ahî fütavvetnamelerindeki terimleri (ıstılahları) karşılaştırarak Anadolu'da Türk illerinde kaleme alınan Ahî fütüvvetnâmelerinde "Ahî" tabirinin, fütüvvetnâmelerdeki "şeyh" terimi/ıstılahı yerine kullanıldığını, diğer tarikatların şeyhleri gibi Ahîlerin de zâviye reisi olduğunu belirtir. Türk illerinde fütüvvette şeyhlik makamına erişenlere "Ahî" denmesinden dolayı bu fütüvvetnâmelere "Ahî fütüvvetnâmeleri" dendiğini, yine fütüvvetnâmelerde şeyhlerin şeyhine ("şeyhe'l-şuyuh") de Ahî-baba dendiğini söyler.[3] Aynı yazar, Mesnevi dibacesinde Ahî-baba yerine Ahî-Türk de dendiğini kaydetmektedir. Böylece fütüvvetnâmelerde zaman ilerledikçe, terimlerin içeriğinin fazla değişmediğini; ancak terimlerin adlandırılmasında değişmeler olduğunu belirtmektedir.[4]

Gölpınarlı tarafından yayınlanan ilk Türkçe fütüvvetnâme olan *Burgazi Fütüvvetnâmesi*'nde ve *Seyyid Hüseyin Fütüvvetnâmesi*'nde fütüvvetle ilgili terimler anlatılmış olup şeyhlik Ahîlikten daha üst bir makam olarak tanımlanmaktadır. Gölpınarlı'yı yanılgıya düşüren "bu üçü birdir" ibaresi olabilir:

> (…) bilin ey iman ehli Yiğit ve Ahî ve Şeyh bu üçi birdür. Yiğitlik heves eylemekdür, Ahîlik başlamakdur ve Şeyh tamam kılmakdur. Yiğitlik sakal gelmekdür ve Ahî sakala ak düşmekdür ve Şeyh tamam pir olmakdur.[5]

Seyyid Hüseyin Fütüvvetnâmesi'nde ise "Pes Ahîler ıstılahında Fetalık yiğitlikdür ve Ahîlik kırgıllıkdur ve Şeylik pîrlikdür"[6] deniyor.

Fütüvvetnâmelerde ve Ahî fütüvvetnâmelerinde, Ahî Evran'dan bahsedilmez. Dolayısıyla debbâğlıkla ilgili bilgi de yoktur. Fütüvvet teşkilatının

2 İlhan Şahin, "Osmanlı Devrinde Ahî Evran Zâviyesi'nin Hususiyetine Dair Bazı Mülahazalar ve Vesikalar", *Ahîlik ve Esnaf*, 1986, s. 163.

3 Gölpınarlı 1950: 17, 37-38.

4 Mesnevi tercemesinden naklen; Gölpınarlı 1950: 39.

5 Gölpınarlı 1956: 40

6 Gölpınarlı 1956: 40

kurucusu Nâsır-lidînillâh'a kadar fütüvvet şeyhlerinin silsilesi verilir ve fütüvvet erkânı anlatılır. Bu erkân arasında fütüvvete üye olamayacak mesleklerden bahsedildiği gibi, peygamberlerin, şeyhlerin mesleklerinden ve bazı meslek adabından da bahsedilmektedir.

Fütüvvetname ve Ahî fütüvvetnâmelerinin meslek-iş-sanatla en önemli ilgisi, fütüvvete girme şartı olarak iş-meslek-sanat ehli olmayı getirmeleridir. Fütüvvette ilerleme ile meslek-sanatta ilerleme arasında değerler sistemi, inanış ve merasimler tamamen kaynaşmış görünmektedir.

Meslekte aşamalar olan çırak, usta, halife, Ahî-şeyh, şeyhu'l-meşayih, Ahî-baba, duacı, çavuş, kethüdâ gibi sınıflar ve dereceler, aynen fütüvvet yolunun da salikleri-üyeleri, ulları, yöneticileridir. Fütüvvetnâmeler mesleklere dair doğrudan bilgi vermezler ancak, meslekte ilerleyenlerin, fütüvvetteki derecelerini gösterirler. Fütüvvette şeyhlik derecesine eren, fütüvvete girmek için meslek ehli olma şartı nedeniyle mesleğinde de meslek yöneticisi olan şeyhlik makamına erişmiş veya erişmeye hak kazanmış olmaktadır.

Şecerenâmeler

Ahî fütüvvet şecerenâmelerinde yer alan ve berat verilerek atanan Ahî-şeyhleri, mesleğinde usta olup Ahî fütüvvet yolunu ve erkânını öğrenerek fütüvvet şeyhliği makamına hak kazanmış olanlar arasından, Ahî Evran Vakfı şeyhlerinin onayıyla seçilip atanıyorlardı. Ahî fütüvvet şeyhinin üstattan üstada mesleği öğrenme silsilesi, diğer deyişle üstatlık şecerenâmesi bu nedenle önemliydi. Mesleği ne olursa olsun tüm Ahî fütüvvet şecerenâmelerinde, Ahî Evran tüm mesleklerin şeyhi, debbâğların piri olarak zikredilmektedir.

Diğer yandan Kırşehir'deki Ahî Evran Vakfı'na bağlı bu vakıflar, evlatlık vakıf statüsünde olup vakıf mütevellisi olarak atanan şeyhin vefatında şeyhlik makamı en büyük erkek evlada veya hisselere ayrılmış olarak evlatlarına intikal etmekteydi. Evlat olarak şeyhlik makamına erişen Ahî-şeyhin soy silsilesi, diğer deyişle soy şeceremanesi bu nedenle önemliydi.

İşte Ahî fütüvvet şecerenâmeleri belirttiğimiz bu nedenlerle, Ahî fütüvvet şeyhleri tarafından bizzat veya şeyhin adına kaleme alınıyor ve şecerenâme, vakıf arşivinde saklanıyordu. Ahî Evran Vakfı'nın şeyhleriyle bağlı diğer bölgelerdeki Ahî Evran Vakfı şeyhlerinin silsilesini veren bu şecerenâmeler mesleklerin ve Ahîliğin tarihini ve gelişimini veren önemli belgelerdir.

Ahî fütüvvet şecerenâmelerinde, şeyhlerin Kırşehir'deki Ahî Evran Vakfı'na bağlılığı ayrıca belirtilmektedir. Ahî Sinan'a nispet edilen *Ahî Mustafa Şecerenâmesi*'nde şöyle anlatılıyor.

> Sultan Ahî Evran Şeyh Mahmud bütün İslâm ülkelerinde bulunan tabakhane ve ocakları diriltip bayındır hale getirdi. Etraftaki bütün ülkelere halifeler (Ahî Evran temsilcileri) görderip oraların da ocaklarını ihya ettiler. Zâviyeler ve binalar kurdurlar. Kıyamete kadar halifeleri padişahlık beratıyla gezip tabakhanelere konarak şerefle sancaklarını, tarikat edebini, hakikat sırrını ve marifet aşkını telkin ettiler. Ahîlere, kethüdâlara, yiğitbaşılara, tekke-

nişilere, alemdar ve sancaktarlara, kemer bağlınmışlara tekbir getirerek hırka kuşak ve taç giydirirler.[7]

Fütüvvetnamelerden farklı olarak Ahî fütüvvet şecerenâmeleri, içeriğinde Ahî Evran'ın ve meslekte üstad olanların silsilelerini vermesi bakımından oldukça farklıdır ve Ahî Evran'ı pir kabul eden Ahî fütüvvet şeyhliği makamına erişen şeyhler tarafından veya şeyh adına kaleme alınmıştır. Ahîlik ve fütüvvet felsefesini ve değerler sistemini anlattığı gibi mutlaka şecerenâmenin ait olduğu Ahî fütüvvet şeyhine kadar gelen silsileyi de verir. Ahî Evran'ın debbâğlık mesleğinin piri olmasından dolayı, debbâğlık mesleğine ait tedarik, üretim ve satış ile ilgili önemli kaideleri ayrıntılı anlatarak kümelenme modeline göre diğer meslek birliklerinin teşkilanlanmasına örnek bir meslek modeli oluşturulmakta, âdeta resmedilmektedir.

Diğer bir deyişle Ahî Evran'a bağlı olan ve en üst Ahî fütüvvet makamına erişen şeyhin şeceresini içeren Ahî fütüvvetnâmelerine, kısaca *şecerenâme* denmektedir. Her şecerenâmede menkibevi olarak Ahî Evran'ın peygamberimizin amcası Hz. Abbas'ın oğlu olduğu belirtilerek Hz. Adem'den Ahî Evran'a kadar fütüvvet silsilesi de verilir.

Ahî fütüvvet şecerenâmelerinde şeyhin makama gelişini gösteren iki tür silsile vardır: Soy silsilesi ve üstat silsilesi. Şecerenâmedeki Ahî fütüvvet şeyhlik makamı silsilesi babadan oğula geçerek gelen bir silsile ise buna *zürriyet/soy silsilesi* denir. Soy silsilesiyle şeyh olanlar şecerenamelerinde pirlerinin Ahî Evran olduğunu mutlaka belirtirerek Ahî Evran'ın menkıbevi hayatını anlatırlar.

Şeyhlikte ikinci tür silsile, Ahî-şeyhlik silsilesinin üstatdan üstada geçtiği silsiledir. Bu tür silsilelere *Ahî fütüvvet şeyhi/üstatları silsilesi* denir.

Ahî fütüvvet şecerenâmelerinde, üstat silsilesi Ahî Evran'dan başlar ve Ahî Evran'ın menkıbevi hayatı anlatılır. Ahî Evran'ın adı ve Evran lakabını alışı, kısaca ad-lakab künyesi mutlaka belirtilir. Farsça *Ahî Sinan Şecerenâmesi*'nde Ahî Sinan'ın kuşağını bağlayanın Ahî Mahmud olduğu belirtilmektedir.[8] Bu şecerenâmeye ekli Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan Ahî Sinan İcazetnâmesi'nde ise "Pîr-i pîrân azîz-i azîyân Ahî Evran ser çeşme-i Sultan Ahî Evran Şeyh Mahmud pir-i Debbâğân"[9] denilerek pirlerin piri olduğu, debbâğların piri oduğu, lakabının Evran, adının Mahmud olduğu belirtilmektedir.

Şecerenâmeyi kaleme alan Ahî fütüvvet şeyhinin şeyhlik makamına erişmesinin soydan mı yoksa üstaddan mı olduğu şecerenâmesinde verdiği silsileden anlaşılır. Aşağıda ele aldığımız ve yanlışlıkla Ahî Sinan'a nispet edilen, debbâğların şeyhi Seyyid Mustafa'ya ait şecerenâmedeki silsile türü, şeyhliğin babadan oğula geçişi silsilesini vermektedir. Yani soy silsilesi türündedir. Şeyh Mustafa bu makama, babadan oğula geçen bir silsileyle babasının yerine geçerek şeyh olmuştur.

7 Köksal vd. 2008: 71

8 Köksal vd. 2008: 45

9 Köksal vd. 2008: 53

Debbâğların Piri ve Erkânı

Ahî Evran'ın ve fütüvvetin ileri gelenlerinin şeceresini (soy veya üstad silsilesini) ve mesleklerin ustası-öğreticisi olan meslek pirlerini belirten ve Ahî-fütüvvet kaidelerini anlatan Ahî fütüvvet şecerenâmelerini incelediğimizde "Debbâğların Piri Ahî Evran b. Abbas"[10] olarak kaydedildiğini görüyoruz. Yani debbâğ mesleğini öğrenip meslekte ilk kuşağı bağlanarak usta/pir olan ve sonrakilere kuşak bağlayan kişi Ahî Evran'dı. Meslek pirliği makamı, mesleği ilk öğrenerek usta olan kişiye verilir. İlk meslek piri, mesleğinin sırlarını fütüvvet yoluna girerek yükselirken ilhamla öğrenir. Fütüvvet erkânında meslek, mutlaka mesleğin pirlerinden öğrenilir. Mesleğin ilk pirinin mesleği öğrendiği piri olmayıp ilhamla öğrendiğinden, şecerenâmelerde her mesleğin ilgili olduğu peygamberler de belirtilir. İlhamla öğrenme ilgili peygamberle ilişkilendirilir. Debbâğlık mesleğinin ilk piri Ahî Evran, bu mesleği ilhamla Peygamberimiz Hz. Muhammed'den öğrenmiştir. Şecerenâmelerde bu ilhamla öğrenme bir menkıbe halinde anlatılır.

Mesleği pirden-ustadan öğrenmenin, yeni meslek geliştirmeye engel olabileceği düşünülebilir. Selçuklular ve Osmanlılar meslekte yeni bir teknik icat ederek buna bağlı yeni ürün/iş geliştiren mucit ustalara, Allah'ın ilham vermesi kastedilerek "hudâinâbit" diye adlandırıyordu. Bu mucit ustayı yeni mesleğin ilk ustası kabul edip, yeni mesleğin bu ustadan öğrenilmesini sağlıyorlardı. Bu çok önemli bir meslek geliştirme modeli idi. Böylece her yeni icat, icadı yapan ustanın yeni meslek piri olmasıyla hızla üretime uygulanarak yaygınlaştırılabiliyordu. Mesleği ustasından öğrenerek usta olanlara ise "pîrperver" denilmekteydi.

Tüm şecerenâmelerde Ahî Evran'ın menkıbevi hayatı anlatılırken, Ahî Evran'ın 32 esnafın/tüm mesleklerin piri olduğunu, bu unvanın, füttüvette ve debbâğlıkta gösterdiği üstün başarıların neticesinde Peygamberimiz tarafından Ahî Evran'a verildiği anlatılır.

Bu fütüvvet şecerenâmeleri arasında yer alan Ahî Sinan'a nispet edilen ancak debbâğların şeyhi Seyyid el-Hac Mustafa'ya ait olan üç numaralı şecerenâme, Ahîlik-debbâğlık ilişkisini ortaya koyan önemli belgelerden olup burada ayrıca ele alınıp değerlendirilecektir.[11]

"Hâzâ şecere-i füttüvvet der-beyân-ı erkân-ı debbâğân" ifadelerinden de anlaşılacağı üzere fütüvvet şecerenâmesi müstakil olarak debbâğlıkla ilgilidir.

Bu şecerenâmeyle birlikte Farsça kaleme alınmış olan Ahî Sinan Şecerenâmesi ilk kez Cevat Hakkı Tarım tarafından, Kırşehir Ahî Evran Vakfı evlatlarından kopyası elde edilerek kısmi bir çeviriyle yayımlanmıştır.[12] Bu iki şecerenâmenin bazı bölümleri Gölpınarlı tarafından da değerlendirilmiştir.[13]

---

10 Kırşehir Müzesi, 1 nolu *Ahî Musa Şecerenâmesi*, Rulo halinde, (Köksal vd. 2008: s. 3-19).

11 Kırşehir Müzesi, 3 nolu *Ahî Sinan Şecerenâmesi* adıyla yayınlanmış *Ahî Mustafa Şecerenâmesi*, Rulo halinde. (Köksal vd. 2008: 57-83).

12 Tarım 1938.

13 Gölpınarlı 1950: 79.

18. Yüzyılda Beyrut civarında bir deve kervanı

Ahî Evran Vakfı evlatları tarafından aslı Kırşehir Müzesi'ne verilen bu şecerenâmelerden üç numara ile yayınlanan şecere, Ahî Sinan'a nispet edilerek yayınlanmışsa da, şecerede gayet açıkça belirtildiği gibi bu şecere Ahî-şeyh Seyyid Mustafa'ya aittir. Aynı hata şecerenâmeleri konu edinen başka bir araştırmada da tekrarlanmıştır.[14]

Kırşehir Müzesi'ndeki şecerenâmelerin kitap halinde yayınlandığı Ahî Sinan'a nispet edilen *Ahî Mustafa Şecerenâmesi*'nin yayınında şecerenâmenin tarihi de yanlış çevrilerek yüz yıl sonrasına tarihlenmiştir. Füttüvvet şecerenâmesinin sonunda şecerenâmenin kimin adına yazıldığı ve tamamlandığı tarih belirtilmiştir. Şecerenâme, Rebiülevvel ayı ortalarında, 876/ 1471 tarihinde Farsça şecerenâmelerden bir ay sonra, debbâğların şeyhi Seyyid el-Hacc Mustafa adına, bizzat kendisi tarafından Osmanlı Türkçesiyle yazılarak, Fatih Sultan Mehmed döneminde tamamlanmıştır. Yani şecerenâme debbâğların şeyhi Seyyid el-Hacc Mustafa'ya aittir.[15]

Şecerenâmenin başlangıcında da debbâğların şeyhi Seyyid Mustafa'nın şeyhliğine kadar babadan oğula geçen debbâğ Ahî fütüvvet şeyhlerinin zürriyet şeceresi verilmiştir. Şeyhler şeyhi ve ariflerin kutbu Seyyid Mustafa, Malatyalı Seyyid Süleyman'ın oğludur. Pirinin Ahî Evran olduğunu belirtmektedir.[16]

14 Hacıgökmen 2006: 292-293.

15 Kırşehir Müzesi, 3 nolu *Ahî Sinan Şecerenâmesi* adıyla yayınlanmış *Ahî Mustafa Şecerenâmesi*, (Köksal vd. 2008: 83).

16 Kırşehir Müzesi, 3 nolu *Ahî Sinan*

Aşağıdaki üç numaralı debbâğlarla ilgili şecerenâmeyi değerlendirirken yine aynı müzede yer alan elimizdeki en eski tarihli ve en yeni tarihli iki şecerenâmeden de yararlanılacaktır.

Kırşehir Müzesi'nde bulunan, 2 numarayla yayınlanmış Ahî fütüvvet şecerenâmesi Ahî Sinan'a ait olup elimizdeki en eski tarihli şecerenâmedir. Evahir-i Muharrem 876/1471 tarihinde Fatih Sultan Mehmed döneminde yazılarak tamamlanmıştır. Farsça olup çevrilerek yayınlanmıştır.[17] Son kısmında yer alan dua Osmanlı Türkçesi iledir. Duadan önce Şeyh Ahî Sinan'a kadar üstatdan üstada geçen fütüvvet silsilesi verilmiştir.

Ahî Sinan b. Ahî Mesud kaydından anlaşıldığı gibi Ahî Sinan, Ahî Mesud'un oğludur. Ahî Sinan'ın kuşağını bağlayan üstadı ise Ahî Mahmud'dur.

Ahî Sinan'dan geriye doğru Ahî Mahmud'un kuşağını bağlayıp çözen Çelebi İnam'dır diyerek fütüvvet kuşağını bağlayıp çözen Ahî pirlerinin fütüvvet silsilesi, Ahî Evran'ın kuşağını bağlayan Hazreti Muhammed'e (SAV) kadar verilmiş. Hz. Muhammed'in kuşağını bağlayıp çözen Cebrail'dir; Allah'tır denerek silsile bitirilir.[18]

"Bir kişi bu işte Ahî Sinan'ın himmetini arzu ederse ona erişir ki onun kabulü fütüvvet ve yiğitliğin sultanı, âlemin Ahîsi Nasîrüddin Evran'ın kabulu gibi tanınır" denilerek Ahî Sinan'ın Ahî Evran'ı temsil eden halife olduğu belirtilmiştir.[19]

Ahî Sinan'ın, üstadı Ahî Mahmud tarafından kuşak bağlanarak Ahî fütüvvet şeyhi olarak dergahta hizmete başlama töreni sonunda yapılan Osmanlı Türkçesinde dua ve buna şahitlik edenler, şecerenâmenin sonunda yer almaktadır. Bu ek bölüm, *Ahî Sinan Şecerenâmesi*'nin aynı zamanda Ahî Sinan'ın şeyhliğe atanma icazetnâmesi olduğunu da göstermektedir.

Kırşehir Müzesi'nde 1 nolu şecerenâme Ahî Musa'ya ait olup elimizdeki en yeni şecerenâmedir. Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış olup 1247/1832 tarihlidir.[20] II. Mahmud dönemine aittir.

Kırşehir Müzesi'nde bulunan şecerenâmelerin, aynı müzede yer alan Ahî Evran Vakfı'na ait vakfiye ve diğer Ahî fütüvvetname, şecerenâme ve beratlarla birlikte Kırşehir Ahî Evran Vakfı Arşivi'nden Kırşehir Müzesi'ne intikal ettiği sanılmaktadır.

Bu kısa tanıtımdan sonra debbâğlıkla ilgili Ahî fütüvvet kaideleri anlatan Ahî Sinan'a nispet edilen Ahî Mustafa'ya ait 3 numaralı fütüvvet şecerenâmesi metninin tahliline geçebiliriz.

Şecerenâmesi adıyla yayınlanmış *Ahî Mustafa Şecerenâmesi*, (Köksal vd. 2008: 61).

17 Kırşehir Müzesi, 2 nolu *Ahî Sinan Şecerenâmesi*, Rulo halinde, (Farsçadan çevirip yayınlayan; Köksal vd. 2008: s. 20-25)

18 Kırşehir Müzesi, 2 nolu *Ahî Sinan Şecerenâmesi*, (Köksal vd. 2008: 51.)

19 Kırşehir Müzesi, 2 nolu *Ahî Sinan Şecerenâmesi*, (Köksal vd. 2008: 45)

20 Kırşehir Müzesi, 1 nolu *Ahî Musa Şecerenâmesi*, (Köksal vd. 2008: 3-19).

Ahî Evran'ın Tüm Mesleklere Şeyh Olması

Ahî Mahmud'un Evran lakabını alması, Ahî-fütüvvet önderi ve tüm esnafın piri olması şecerenâmelerde anlatılmaktadır. Şecerenâmelerde bu lakabın ve unvanların verilmesi manevi âlemde yaşanmış menkıbeler halinde anlatılarak peygamberimiz Hz. Muhammed'e dayandırılmaktadır.

Hz. Muhammed (SAV) ashabını toplayarak, Bedir Savaşına hazırlık yapılmasını emreder ve alem-i şerifin amcası Hz. Abbas'a verilmesini ister. Hz. Abbas artık yaşlandığını oğlu Şeyh Mahmud'a (Ahî Evran'a) sancağın verilmesini peygamberimize arz eder. Bunu kabul eden peygamberimiz sancağı Hz. Ali'ye getirtir ve Pir Ahî Evran Şeyh Mahmud'un boynuna asarak İslâm'ın sancaktarı yapar ve dua eder.

Peygamberimizin duasına sahabeler ve melekler de iştirak eder. Peygamberimiz Ahî Mahmud hakkında hem dua eder hem de ashabına vasiyet ederek buyurur: Kıyamete kadar otuz iki esnafa (tüm mesleklere) önder/şeyh olarak fütüvveti öğretsin, fütüvvetin öncüsü olsun. Tüm mesleklere, yol, erkân, şeriat, tarikat, hakikat, marifet üzere önder/şeyh olsun diyerek Allah'tan niyaz eder. Bu geniş topluluk da amin der. Bu dua aynı zamanda sahabelere peygamberimizin yapılmasını buyurduğu vasiyeti olmuş olur.

> Hazreti Muhammed Mustafa sallalahu aleyhi ve sellem emr eyledi ki sahabeler cem olsunlar. Ve ashab cem oldukta buyurdu ki: Bedr-i Huneyn gazasına varmak gerektir. Ve gazada lazım olan yarağınızı hazr eylen. Ol vakit ki Allah emriyle hazır olunup gidesiz didikde ol mahalde Hazreti Abbas-ı Ekber radıyallahu anh ayağa kalkup eyitti: Ya Resulallah ben piri-i fani oldum oğlum Şeyh Mahmud benden kuvvetlidir alem-i şerifinizi ana havale idin. Pes Resulullah aleyhi's-selâm hoş öyle olsun didi. Andan ya Ali varın alem-i şerifi getürün didi. İmam Ali keremallahu vechehu dahi vardı getürdi. Rikabın Hazret-i Pir Ahî Evran Şeyh Mahmud'un boynına hamail idüp teslim ve Hazret-i Resul sallahhahu aleyhi ve sellem alem-i şerifi kendü mübarek eliyle Ahî Evran Şeyh Mahmud'a havele kıldı. Ol zaman Hazret-i Resulullah aleyhisselâm el kaldurdu ve cemi otuz üç bin sahabe el kaldurdılar. Duaya amin didiler. Ol zaman duada hazret-i Cebrail aleyhisselâm ve Mikail ve İsrafil ve Azrail aleyhisselâm ve sair yetmiş bin melaikeler de duada bile idi. Ve dahi eyitti: Ey ashablarım çünki Hak Teala canibinden bu denli Ahî-şeyh Mahmud'a bu kadar inayet olundı; ben dahi vasiyyet itdim dahi buyurdum ki, dahi bu âlemde hanedanda Abbas-ı ekber neslinden ta kıyamete değin otuz iki esnafa yol ve erkân-ı şeriat ve tarikat ve hakikat ve marifet üzre süvar olsun.[21]

Böylece Ahî Evran tüm mesleklere Ahîliği-fütüvveti öğretmek üzere şeyh/önder oldu.

Ahî Evran'ın "Evran" Lakabı

Şecerenâmelerdeki Ahî Mahmud'un, Evran lakabını almasıyla ilgili menkıbe ise şöyledir:

Ahî Evran'a alem-i şerif verilerek alemdar olduğu Bedir Savaşından sonra Peygamberimiz Hz. Ali'ye, Ahî Mahmud'un nasıl

---

21 Kırşehir Müzesi, 3 numaralı Ahî Sinan olarak yayınlanmış *Ahî Mustafa Şecerenâmesi*, (Köksal vd. 2008: 62-63)

savaştığını sordu. Bir elinde kılıç bir elinde alem (sancak), evran gibi çarpıştı cevabını alınca, Peygamberimiz Mahmud'u kavrayarak Evran'sın sen dedi. Böylece Ahî Mahmud'un lakabı da Ahî Evran oldu.

> Bes Hazret-i Resulullah Hazreti Ali'den sual-ı şerif eyledi ki ya Ali kerremallahu vechehu Ahî Sultan Şeyh Mahmud ibni amucam Abbas-ı Ekber gazada nice ceng eyledi ve nice harb itdi ve el kılıçta nice idi. Hazreti Ali eyitti ya Resulullah bir eli alem-i şerifde ve bir eli kılıçda her canibe ceng iderdi ve sıçradı Evran gibi anun içun ana Sultan Ahî Evran Şeyh Mahmud didiler.[22]

Hz. Muhammed'in (SAV) Ahî Evran'a Debbâğlığı İhsanı[23]

Ahîlik-Fütüvvet felsefesi ve öğretisinde, debbâğlık da dâhil olmak üzere tüm meslekler evvela peygamberler tarafından "emr-i Hak"[24] ile ilahî olarak öğrenilmiş ve insanlara öğretilmiştir. Debbâğlık Hz. Adem peygamberin "emr-i Hak" ile ilahî olarak öğrendiği ilk mesleklerdendir. Özellikle giyimle ilgili ilk meslektir. Hz. Şit, kumaş dokuma mesleği olan çulhalığı öğrenene kadar Hz. Adem'den başlayarak deri tabaklanarak temizlenmiş ve giyim amaçlı kullanılmıştır. Hz. Şit hem debbâğ hem de çulha idi.

Peygamberler arasında ilk debbâğlık eden, deriyi temizleyip, kazanda tabaklayıp ("tennure edip") elbise haline getirip eşi ve evlatlarıyla giyen Hz. Adem (a.s.)'dir. Oğullarından Hz.Şit dericiliğin yanında, kumaş dokuma sanayisini geliştirene kadar elbise olarak deri giyilmiştir. Debbâğlık mesleği Hz. Adem'den diğer peygamberlere ve nesillere intikal etmiş, oradan da Hz. Muhammed'e intikal etmiştir. Hz. Muhammed'de debbâğlık sanayiini Ahî Evran'a ihsan etmiş, öğretmiştir.

> Resulullah Aleyhi's-selâm eyitti: Ya ashab her peygamberlerden birer yadigar kalmışdır. Hazreti Ademü'n-nebi aliyhi's-selâm evvela debbâgat edip giyerdi. Ehle libas idüp Hazret-i Havva ile ve evladlarıyla giyerlerdi. Ta oğlu Şit aleyhi's-selâm çulhalık işleyinceye değin, tennure edip giyerlerdi. Gerçi Ademü'n-nebi aleyhisselan bin yıl yaşadı ve her bir

---

22 Köksal vd. 2008:65-66.

23 Kırşehir Müzesi, 3 numaralı Ahî Sinan olarak yayınlanmış *Ahî Mustafa Şecerenâmesi*, (Köksal vd. 2008: 63, 67.)

24 "Emr-i hak" ibaresi ile mesleklerin öğrenilmesinden, Kur'ân-ı Kerim'de geçen Hz. Adem'in ilk insan olarak yaratılıp Allah'ın Hz. Adem'e tüm eşyaların isimlerini öğretmesi kastedilmektedir. Hz. Adem'in şahsında insana eşyanın isimleri öğretilirken, hangi ihtiyacını bu eşyalarla/mallarla nasıl karşılayacağı, bu eşyayı/malları nasıl temin edeceği/üreteceği öğretilmiş, eşyayı/malı temin etme yeteneği verilmiştir. Her insan ezelde kendisine öğretilen bu bilgi ve beceriye, Ahî-fütüvvet ehli şeyhinin yanında, bilgisini ve yeteneğini geliştirerek erişebilir. Bugün bilim dünyası insanın yaşamı boyunca beyin kapasitesinin çok azını kullandığı, aslında kapasitenin çok yüksek olduğunu ispat etmiş bulunmaktadır. İnsanın aklını/beynini kullanarak yaptığı keşifler aslında Allah'ın yaratılışta insana bahşettiği ve beyinde bulunan bu ezeldeki bilgilere ulaşmaktadır. Kur'an'da insanın düşünüp aklını kullanarak ve çalışarak mutlak varlığın bilgisine ve ihtiyaçlarını karşılayabilme bilgi ve yeteneğine kavuşabileceği defalarca anlatılmaktadır. Şeyhi olmadan erişilen bilgi, yetenek ve maddî varlık insanı, şeytan örneğinde olduğu gibi, Allah'a asi olup şeytanın yoluna saptırabilir. Allah muhafaza etsin. (Bk. Kırşehir Müzesi, 1 nolu *Ahî Musa Şecerenâmesi*, Köksal vd 2008: 15)

Zincirli Bedesten, Gaziantep

yılda bir sanat çıkarırdı. Ve sual olsun ki kaç sanatı vardır. Cevap vir ki binbirdir. Allah Teala hazretlerinin de binbir ismi vardır. Emr-i Hak'la çıkarmıştır. Ademü'n-nebi oğlu Şit aleyhisselâm hem debbâğ hem çulha idi. Ve balada mastur olan Hazreti-i Adem'den ta bize değin gelen peygamberlerden ve ecdatlardan birer yadigar kalmışır. Dahi debbâğlık sanatı anlardan bize kalmışdır. Ve bize kaldı ve şimdi biz de ol sanayi'i Ahî Evran Şeyh Mahmud ibni Abbas'a ihsan eyledik. Andan Hazreti Abbas ki resulün ammisidir ve Ahî Evran'ın babasıdır. Resulullah hazretine eyitti Ya Resulaallah çünki sen ana sanat bağışladın ve adını Ahî Evran kodun. Ve ahi ve sehi imiş.[25]

Ahî Evran'ın Debbâğların Piri Unvanını Alması[26]

Ahî Evran, Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (SAV) mucizelerinden olarak öğrettiği duasıyla, himmeti ve kuvvetiyle fütüvveti de, debbâğlığı da manevi olarak peygamberimizden öğrenmiştir.

Peygamberimizin amcası Hz. Abbas'ın oğlu Ahî Evran, Peygamberimizden manen aldığı bir mucize olarak birçok renk ve çeşitte deriler tabaklayıp bunları bohça edip, sahabenin hazır bulunduğu mecliste peygamberimizin önüne koydu. Peygamberimiz bohçayı açtı, Hz. Ali ayağa kalkıp bohçadan bir deri aldı, keramet gösterip mübarek eliyle deriyi perdahlayıp parlat-

25 Kırşehir Müzesi, 3 nolu Ahî Sinan olarak yayınlanmış *Ahî Mustafa Şecerenâmesi*, (Köksal vd. 2008: 67).

26 Kırşehir Müzesi, 3 nolu Ahî Sinan olarak yayınlanmış *Ahî Mustafa Şecerenâmesi* (Köksal vd. 2008: 63-64).

Emir Hanı,
Bursa

tı. Peygamberimizin çok sevilen öğrencisi ve "şakirdi"(kalfası), Sultan Mahmud Ahî Evran, peygamberimizin elini öptü, böylece üstadın yanındaki hizmetini tamamlamış oldu. Yani Ahî Evran'ın üstadı Peygamberimizdir. Peygamberimizin duasını alıp, yanında debbâğlık sanatını talim edip öğrenmiştir.

> (...) andan Peygamber aleyhisselâm öri durdu. Hazret-i Ahî Evran Şeyh Mahmud'un sağ elinini mübarek eline alup Hazret-i Ali'nin matbahına girdiler. Bazı deri ki cem olmuşdı. Kimi sığır derisi ve kimi keçi derisi ve kimi koyun derisi cümleten toksan tokuz deri idi. Resul aleyhisselâm ol derileri mübarek eliyle birer birer Sultan Ahî Evran Şeyh Mahmud'a teslim eyledi. Mucizatıyla dua-i sebak virdi. Ahî Evran Şeyh Mahmud dahi velayet-i Resulullah himmeti ve kuvvetiyle öğrendi. Ve ol günde ve ol gecede sabaha değin Allah'ın lutfu keremiyle elvan elvan ve dürlü dürlü reng idüp tamam kerde eylemiş ve bir bohçaya bağlayup Resulullah önüne getürdü ve cemi ashablar meclisde hazır bulundu. Resul aleyhisselâm dahi mübarek ve şerif ve latif Allah'ın zat-ı nurundan yaradılmış iki elleri ile bohçayı açdı. Ve cümle ashab temaşa eylediler. Bes Hazreti Ali Kerremallahu vechehu öri durdu. Mübarek eline birisini alup saykal-ı mücellah ve perdah eyledi. Ve Sultan Mahmud Ahî Evran ibni Abbas Resulullah'ın elin öpi ve müstahsen şagirdi idi. Andan içün tamam idüp ve üstad hıdmetini bitürdi. Ve üstad ki Resulullah'dır dua itdi ve debbâğlık sanatın talim eyledi.
>
> Ahî Evran Şeyh Mahmud ibni Abbas Amucatü'n-nebi aleyhisselâm Ahî ve Fütüvvet ehli ve sahib ve debbâğlar piri oldı.[27]

Böylece Ahî Evran, Ahî ve fütüvvetin öncüsü/şeyhi ve debbâğların piri oldu.

---

27 Kırşehir Müzesi, 3 numaralı Ahî Sinan olarak yayınlanmış *Ahî Mustafa Şecerenâmesi*, (Köksal vd. 2008:63).

Debbâğların Ahî-Babaları

Bu gerçeği bilmeyenler, Hz. Muhammed'in (SAV) mucizelerini, Hz. Ali'nin kerametlerini ve Ahî Evran Şeyh Mahmud'un debbâğlık sanatını inkâr edenler vardır. Bunlar Ahî Evran'ın yetiştirdiklerine dil uzatıp, debbâğların ahmak, pis kimseler olduğu ve mesleğin de pis olduğunu söylerler. Bunlar debbâğlara iftira etmektedirler. Oysa debbâğhane ocaklarından nice peygamper, evliya ve Allah dostu geçmiştir. Bunlardan biri olup, fütüvvet yolunu ihya eden hicri 401-461 yılları arasında yaşayan Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî debbâğların Ahî-babasıdır.

> Kanı ol bî-din ü gözi körler ve kanı ol kulağı sağır imansızlar. Muhammed'in mucizatın ve Ali keramatin ve Sultan Ahî Evran Şeyh Mahmud hazretlerinin debbâğlık sanatın inkar idüp ve Ahî Evran Şeyh Mahmud'un küçeklerine dil uzadup debbâğlar ahmaklar, dahi murdarlardır ve murdar işlerler diyü tan iderler. Haşa ve kella ki kendüleri murdarlardır ve ahmaklardır. Yoğsa debbâğhane ocağından nice peygamber ve nice mürselan ve evliya nice gelüp geçmişlerdir. Ta sultan Abdülkâdir zamanına andan hazreti şeyhu'l-melaiketi ve'l-insi ve'l-cinni Şeyh Seyyid Abdülkâdir-i Geylânî tarik-i fütüvvete revnak virdi ve ihya eyledi. Hicretin dört yüz birinde dünyaya kadem basup ve beş yüz altmış birinde dâr-ı dünya dan dâr-ı bekaya teşrif buyurdu. Ve debbâğlara Ahî-baba olmuştur.

Ahî Evran'ın Debbâğ Ocağını Kurması

Yine, Ahî Evran'ın bütün İslâm âlemindeki debbâğhane ve meslekleri mamur hale getirip ihya etti. Etrafa ve bütün iklimlere/ülkelere halifeler gönderdi. Bu halifeler oralardaki debbâğhane ocaklarını (debbâğ meslek birliklerini) kurdular, yeni zâviyeler bina ettiler.

Ahî Evran'ın Halifeleri

Ahî Evran'ın halifeleri, kıyamete kadar geçerli olan padişah beratıyla gezmektedirler. Debbâğhanelere konup-yerleşip, şerefli sancaklarını (alem-i şerif), tarikat edebini, hakikat sırrını ve marifet aşkını telkin ederler. Bu Ahî Evran halifeleri, Ahîlere, kethüdâlarına, yiğitbaşılara, tekye nişinlerine, alemdarlara, sancaktarlara, kemer bağlanmışlara tekbir ile hırka ve kuşak ve tac verirler, giydirirler.

Şöyle bilinmelidir ki, Ahî halifeleri iki silsiledir. Biri babadan oğula geçen zürriyet silsilesi, diğeri fütüvvet silsilesidir.

Fütüvvet silsilesi üstattan üstada geçer. Füttüvvet silsilesi zürriyet silsilesinden daha önemlidir ve makbuldur. Abdülkâdir-i Geylânî fütüvvet halifesidir ve üstattan yetişmiştir.

Şöyle bilinsin ki yetiştireni (üstadı) olmayınca ("perverde olmayınca") icazet veremez. İcazetnâmesinde nasıl (hangi üstaddan) yetişdiği belirtilir.

Halifenin elinde padişah beratı olmadıkça tekkede kondurmasınlar (yerleştirilmesin). Elinde icazetnâmesi ve padişah beratı olanı tekkede yerleştirip kendisine gereği gibi riayet edilsin ve çekinil-

sin. Verdiği tüm fermanlarına, emirlerine uysunlar.

Şayet hukuka (şeriate), tarikata ve fütüvvete aykırı bir teklif var ise itaat gösterilmesin.

Sultan Ahî Evran Şeyh Mahmud'un tarikatini Abdülkâdir-i Geylânî ihya etmiştir. Debbâğhane ve ocağında (debbâğ meslek birliğinde) ne kadar zor dava ve sorun varsa fetvasını verip sorunlarını çözmüş, ortadan kaldırmıştır.

Nitekim Malatyalı Seyyid Süleyman oğlu Şeyh Ebû Seyyid Abdülganî kendi üstadından naklederek şöyle rivayet eder: "Hz. Adem peygamberden Sultan Ahî Evran'ın zamanına kadar birçok büyük sultan debbâğlık sanatını işlemiş olup, kerametleri ve mucizeleri tevatüren yayılmıştır. Hatta dört peygamber debbâğhane ocağında bu üstat debbâğlara işçilik etmiştir. Kitaplarda da yazılıdır."

Bu fütüvvet şeceresine göre, bir kimsenin hakkındaki iddialar ispatlandığında o kişi üstatların huzuruna getirilsin. Eğer "tarik/yol ne ise razıyım" der ise, Sultan Ahî Evran Şeyh Mahmud'un tariki/yolu ve Hz. Sultan Abdülkâdir-i Geylânî'nin fetvası gereğince 99 değnek vurulsun ve 1000 akçe tarikat cezası alınsın.

Bilinmiş olsun ki, çok zor bir sorunla karşılaşılırsa bu sorun ocakta (meslek birliğinde) Ahî baba, kethüdâ ve yiğitbaşı, fekke veya tekkenişin olan azizler halletmeye kâdir olamazlar ise, kadı efendiye gidip sorunlarını çözsünler.

Bilinsin ki, olur olmaz şeylerden ötürü mahkemeye beğlere ve ağa kapusuna varacak olur ise, Şeyh Ahî Seyyid Abdülkâdir-i Geylânî, "şeran o kimelere ne vacip" olur sorusuna karşılık olarak "katli vacipitir" fetvasını vermiştir. Eğe katledilmez ise, yakasını kesip börkünü/başlığını alıp ocaktan (meslek birliğinden) kovsunlar.

Şimdi (derilerin) hisselendirilerek ne şekilde taksim edilmesi gerektiğini açıklayalım: Evvela Ahî-baba, fekke, kethüdâ, yiğitbaşı üç buçuk hisse üç bedel alsınlar. Diğer tekke nişin ve belibağlı olan azizler iki hisse ve üç bedel alsınlar. Alemdarlar ve sancaktarlar ikibuçuk hisse ve bir bedel alsınlar. Baş paşayiğit ve baş sayacı iki hisse ve birbuçuk bedel alsınlar. Her dolaşmalarında beşer deri alsınlar.

Şecerenâmenin devamında, derinin kalan debbâğlar arasında yıllarına göre ustazadelere, ustalara ve ihtiyarlara, ustakarlara, kalfalara hisselendirilerek dağıtılmasındaki hisseler ve bedeller belirtilmektedir. Ustakarların ve kalfaların, Ahî-baba, kethüdâ vb. yöneticilerin emirlenine muhalefet ederler ise verilecek ceza belirtilmektedir.

Bilinmiş olsun ki, şehirlerde debbâğhaneye lazım olan deri, palamut, bernar, mazı, şap, yaprak vb. lazım şeyler vardır. Tüccarlar, bunları yurt dışından, şehirden, çevreden veya başka köylerden getirebilirler. Tüccarlar bunların tamamını tekke kapısına getirip yüklerini indirsinler.

Ahî-Babalar

Yukarıda ayrıntılarıyla anlatıldığı gibi, Ahî Evran tarafından Kırşehir'de kurulan Ahî Evran Vakfı, Ahî teşkilatını temsil etmek, Ahî tasavvuf felsefesini yaymak, meslek birliklerinin kurulmasında yar-

Alay Han, Aksaray

dımcı olmak, meslek birliği yöneticilerini onaylamak ve meslek birliklerini denetlemek görev ve yetkisine sahipti. Kırşehir'deki Ahî Evran Vakfı tarafından diğer şehir ve bölgelerde temsilci olarak görevlendirilen Ahî halifeleri/temsilcileri olan Ahî-şeyhler, Ahî-babalar, görevlendirildikleri bölgede Ahî Evran Vakfı'nın görev ve yetkilerini kullanıyorlardı. Aynı zamanda bulundukları bölgede Ahî Evran Vakfı ya da Ahî lakaplı vakıflar kurabiliyorlardı.

Bu kısımda, İstanbul'daki meslek birliklerinin özel olarak da debbâğ meslek birliğinin Ahî teşkilatıyla yani Kırşehir merkezli Ahî Evran Vakfı'nın halifesi/temsilcisi Ahî-babalar, Ahî-şeyhler ve bunların kurdukları Ahî lakaplı vakıflarla ilişkisi incelenecektir. Böylece, Ahî kümelenme modeline uygunluk açısından Ahî Evran Vakfı'nın ve temsilcileri olan Ahî-babaların ve Ahî-şeyhlerin gözetiminde İstanbul meslek birliklerinin ve bunlar arasından yer alan İstanbul debbâğ meslek birliklerinin kurulması, işlemesi ve denetlenmesi konusu da açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

Osmanlıların kuruluşundan beri Ahî teşkilatı ile esnaf teşkilatı arasındaki doğrudan ilişkiyi gösteren belgelerin kifayetsizliğinden dolayı bu ilişkiyi tam olarak ortaya koymak mümkün olmamıştır. Böyle bir ilişkinin ilk devirlerden beri devam etmekte olduğuna dair az da olsa mevcut belge ve bilgiler değerlendirilerek yayınlanmıştır[28].

28 Bu konuda yapılan bazı çalışmalar ve bibliyoğrafya için bk. O. Nuri Ergin; *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, cilt 1, beşinci ve altıncı fasıllar s.575

Beykoz'da bir kervansaray. İstanbul

Osmanlı esnaf birliklerinin üst teşkilat çatısının Ahî teşkilatı olduğunu, bu teşkilatın Selçuklu dönenimde Kırşehir'de Ahî Evran'ın kurduğu Ahî Evran Vakfı mütevellileri tarafından tayin edilen halifeler/temsilciler tarafından yönetildiğini yukarıda ilk bölümde belgeleriyle ortaya koymuş bulunuyoruz.

Selçuklu ve Osmanlı döneminde Anadolu'da şehir ve bölgelerde kurulmuş birçok Ahî Evran Vakfı ve Ahî lakaplı vakıfları ile bu vakıflara bağlı tekke ve zâviyelerin sadece şehirlerde değil, kır bölgelerde de yayıldığını, bu vakıfların Ahî teşkilatını oluşturarak Ahî tasavvuf felsesesine dayalı mesleki teşkilatlanmayı kurmak ve yürütmek üzere meslek birliklerine yöneticiler atadığını, yine bu vakıfların Kırşehir'deki Ahî Evran Vakfı tarafından atanan halifeler/temsilciler tarfından kurulduğunu ilk kez ilim âlemine bu çalışmamızda, belgeleriyle, Ahî Evran Vakfı ve Ahî lakaplı vakıflar tablosuyla birlikte belgelerine dayandırarak ortaya koymuş, açıklamış bulunuyoruz.

vd.; Abdülbaki Gölpınarlı; ``İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları'', İFM; cilt 11, no 1-4, 1949-1950, s.3-354; Franz Taeschner; ``İslâm Ortacağında Fütuvva'', İFM, cilt 15, no 1-4, 1954, s.1-32.; Mikail Bayram; "Anadolu Selçuklular Zamanında Ahî Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi", *Ahîlik ve Esnaf*, s. 176-185. ; İlhan Şahin; "Osmanlı Devrinde Ahî Evran Zâviyesi'nin Hususiyetine Dair Bazı Mûlâhazalar", *Ahîlik ve Esnaf*, s. 159-174.

Ahî teşkilatının merkez yönetimini Kırşehir Ahî Evran Vakfı yapıyordu. Bu vakfa bağlı taşra teşkilatını ise bu vakfın şehir/bölge temsilcileri olan Ahî-babalar Ahî-şeyhleri yönetiyordu. Bu temsilciler bölgelerinde Ahî Evran Vakfı veya Ahî lakaplı vakıflar da kurabiliyorlardı.

Öncelikle Kırşehir Ahî Evran Vakfı tarafından meslek birliklerinin faaliyette oldukları her şehirde/bölgede Ahî teşkilatını en üst düzeyde temsil etme ve vakıf adına gelir toplama yetkisine sahip, vakıftan kadrolu halife/temsilci atanıyordu. Bu vakıf adına görevlendirme-atama, Ahî Evran Vakfı şeyhinden icazetnâme alarak Ahî-fütüvvet şeyhi olan Ahî-fütüvvet şeyhleri arasından seçilerek yapılıyordu. Bu seçimi de yine Ahî Evran Vakfı şeyhi yapıyordu. Bölge temsilcisi olarak seçilen Ahî-fütüvvet şeyhine, vakıf tarafından Ahî Evran Vakfı'nın kadrolu görevlisi olduğunu belirten vakıf belgesi veriliyordu. Buna istihkak (hakediş) belgesi deniyordu. Bu kadrosu karşılığı vakıftan ücret alıyor, kadro görevini icra ederken vakıf adına gelir topluyordu. Genellikle topladığı gelirden ücretini mahsup edip, artan geliri Ahî Evran Vakfı'na intikal ettiriyordu. Gelir maaşından az ise, fark Ahî Evran Vakfı tarfından ödeniyordu.

Ahî teşkilatı bölge temsilcisi makamına gelen şeyh, icazetnâmesi ve Ahî Evran Vakfı'nın kadrolu bölge görevli belgesini, bölge kadılığına ibraz ederek kadının da onayıyla berat almaktaydı. Böylece Ahî teşkilatının bölge temsilcileri, Ahî Evran Vakfı'ndan icazetnâmeli, kadrolu ve bölge kadısının onayıyla beratlı, resmen onaylanarak tanımmış, etkin bir makamda idiler.

Bu Ahî halifesine/temsilcisine Ahî-şeyh, daha çok da Ahî-baba deniyordu. Bu Ahî temsilcisi halifelerin, bölgelerinde Ahî Evran Vakfı veya Ahî lakablı vakıf kurma yetkileri vardı. Meslek birlikleri yöneticilerini atamak, ustalık ve kalfalığa yükselenleri onaylamak, Ahî tasavvuf felsefesine göre meslek birliklerini denetlemek, bu hizmetleri karşılığında Ahî Evran Vakfı adına gelir tahsil etmek başlıca görevleri idi.

Ahî Evran Vakfı'nın Görevleri

Kırşehir'de Ahî Evran tarafından Selçuklu döneminde kurulan Ahî Evran Vakfı'nın vakfiyesine bakıldığında, vakfın Ahî Evran tarafından kurulduğu ve yönetildiği, vefatından sonra da evlatlarına intikal ederek yönetileceği belirlenmiştir. Yine vakfiyede Ahî Evran'ın, Ahîlerin şeyhi, sanayi meslekleri pirlerinin piri ve debbâğ mesleğinin piri olduğu belirtilmektedir.

Tarikat şeyhlerinin, şeyhi oldukları tarikte icazetnâme (yeterlik belgesi) verme yetkisini, Şeyh Ahî Evran da kullanmaktaydı. Ahîlik bir tarikat olmasa da, Ahî Evran'ın Ahî teşkilatlanmasında tarikat organizasyonundan faydalandığı görülmektedir. Tarikatlarda olduğu gibi Ahî Evran da, Ahî-şeyhlerinin şeyhi idi ve Ahî-fütüvvet şeyhliği mertebesine erişenlere ve meslekte kalfalık ve ustalık derecesine erişenlere şed kuşatarak icazetnâme vermekteydi. Tarikat şeyhleri icazetnâme verme yetkilerini, kendi halifelerini/temsilcilerini seçip diğer bölgelere göndere-

rek bölgelerdeki bu temsilcileri vasıtasıyla kullanıyorlardı. Ahî Evran da şeyhlik icazeti alarak Ahî-şeyhliği mertebesine ulaşanlar içinden bölge temsilcileri atıyarak bu temsilci/halifeler vasıtasıyla yetkisini kullanmaktaydı. Bu benzerliklere rağmen Ahîliğin tarikatlardan en önemli farkı tarikatı tarikat şeyhi yönetirken, Ahî teşkilatını, Ahî Evran Vakfı'nın mütevellisi/yöneticisinin yönetmesidir. Bu yönetim yetkisi, Ahî Evran'ın vefatından sonra, vakfiye gereği evlatlarına intikal ederek devam etmiştir.

Ahîlikle ilgili olarak bugün elimizde Selçuklu dönemine ait vakıf belgeleri, icazetnâmeler, Ahî fütüvvetnâmeleri ve şecerenâmeler ve Osmanlı döneminden ilgili berat, ferman, hüküm gibi arşiv belgesi intikal etmiştir. Bunlar incelendiğinde, Osmanlı'da varlığını, görev ve yetkilerini devam ettiren Ahî Evran Vakfı'nın Ahîlik-meslek ilişkilerinde oynayadığı rolün, Ahî Evran tarafından yürütülen ve evlatlarına intikal ederek devam eden Ahî Evran Vakfı yöneticilerinin görev ve yetkilerinin neler olduğunu ayrıntılarıyla tespit edebilmekteyiz.

Konumuz açısından Ahî Evran Vakfiyesinedeki belirleyici husus, Ahî Evran Vakfı'nın evlatlık vakıf statüsünde kurulmuş olmasıdır. Osmanlı dönemi belgelerinde buna atıf yapılarak Ahî Evran'dan itibaren mütevelli olan evlatların (vakıf mütevellisinin) görev ve yetkilerinin değişmeden, kesintisiz devam ettiği vurgulanmakta ve bu görev ve yetkiler belirtilmektedir. Yani Ahî Evran Vakfiyesinde yer alan Ahî Evran evlatlarının vakıf mütevellisi olacağı şartı gereği vakıf yönetimi Ahî Evran evlatlarına intikal ederek Osmanlı döneminde de devam etmektedir. Ahî Evran Vakfı kurucusu Ahî Evran, Ahî-fütüvvet teşkilatının şeyhi/önderi olduğundan, vefatından sonra vakfın yönetiminin evlatlarınca sürdürülmesi şartına uygun olarak, Ahî teşkilatı şeyhliği de Ahî Evran'ın evlatlarına intikal ederek devam etmiştir. Bu husus Osmanlı dönemi belgelerinde teyit edilmektedir.

Nitekim aşağıdaki 1197/1783 tarihli hükümde, Kırşehir Ahî Evran Vakfı yöneticileri olan şeyhlerin sanayi meslek birliklerinin üst yöneticileri oldukları, meslek yöneticilerini atama, icazet verme, kalfalığa ve ustalığa yükselmelerini onaylama görev ve yetkisinin vakfın kurucusu ve cedleri olan Ahî Evran'dan bu yana evlatlarına intikal ederek hukuka uygun devam ettiği belirtilmektedir.

> (…) Medine-i Kırşehri'de medfun merhum Ahî Evran Zâviyesi'nin evladiyet ü meşrutiyyet üzere bâ-berât-ı askerî zâviyedarı olan kıdvetü's-sulehai's-salikin Şeyh Hafız Mehmet zide salahuhu Dîvân-ı Hümayunuma arzuhal edüp öteden berü zâviye-i mezbureye mutasarrıf olan aba vü ecdadı Memalik-i mahrusemde vaki ehl-i sanayi ve debbâğ hırfetinin şeyhleri olup gerek duaca ve Ahî-baba ve gerek kethüdâ ve yiğitbaşı nasbı ve usta ve halifeliklerinin icaret ü inabeti hususu eben an-ceddin marifetleriyle ruyet olunageldiğinden naşi (…)[29]

29 Bk. aşağıda bir nolu belge'den naklen Şahin 168 :1986.

Kervan yolları üzerinde inşa edilmiş Büyükçekmece Köprüsü, İstanbul.

Ahî Evran Vakfı Vakfiyesi

1. Ahî Evran'ın Ahî-şeyhi, sanayi meslek pirlerinin piri ve şeyh olduğu Ahî Evran Vakfiyesinde belirtilmektedir. (Aşağıda bk. Ahî Evran Vakfiyeleri, 1, 2, ve 3 nolu vakfiyeler.)

> Hüsn-i ahlâk sahibi zemanın kutbu asrın ehl-i kemâli Pîr-i pirân Ahî Evran Şeyh Nasîrüddin.

2. Vakıf yöneticisinin/mütevelinin şeyh olması şartı vakfiyede yer almaktadır. (Aşağıda bk. Ahî Evran Vakfiyeleri, 1, 2, ve 3 nolu vakfiyeler)

> Zâviye mütevellisi (nazırı/yöneticisi) vakıf kurucusundan(Ahî Evran) sonra da, çocuklarından zühd sahibi şeyh olanlardan olacaktır.

Bu şeyhlik makamı, hem Ahî-fütüvvet şeyhlik makamına erişmiş olmayı hem de meslekte şeyhlik, yani ustalık makamına erişmiş olmayı içermektedir. Vakfiyede pir olmak şartı yer almıyor. Pirlik, meslekte ustaların ustasına denilmektedir. Ahî Evran vakfiyede de belirtildiğine göre hem meslekte ustaların ustası olan pir idi hem de pirlerin piri idi.

Şeyh olmaktan gelen görevler, geleneksel tarikat şeyh ve pirlerinin görev ve yetkilerini içerdiğinden, vakfiyede belirtilmemiş, ancak berat, hüküm, ferman gibi belgelerde bu görev ve yetkiler ayrıntılı belirtilmiştir. Vakfiye dışındaki vakıfla ilgili belgelerde, berat ve hüküm/fermanlarda yer alan bu görevler ve yetkiler aşağıda ayrıca anlatılacaktır.

3. İcazetnâme verme, şed kuşatma görevi: Vakfiyede şeyhin, fütüvvet libası olan şeddi kuşanarak Ahî Evran Zâviyesi'nde oturması şartı yer almaktadır. (Aşağıda bk. Ahî Evran Vakfiyeleri 1, 2, ve 3 nolu vakfiyeler)

> Şeyhlik elbisesini (Ahî-fütüvvet libası) devamlı giyinen, dindar, Ahî zâviyesinde devamlı oturan …

Böylece şeyhlik makamına eriştiğininde giydirilen Ahî-fütüvvet libasının (şed) hergün şeyh tarafından giyilmesiyle, şeyhin halifelere, esnaf yöneticilerine, kalfa ve ustalara icazetnâme verme, şed kuşatmasının önemi vurgulanmaktadır. İcazetnâme verme, şed kuşatma görevleri ikinci şıkta belirtilen vakfiye dışındaki Ahî Evran Vakfı belgelerinde ayrıntılı anlatılmakta olup aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

4. Vakfın, görevli olarak ücretli bölge temsilcisi/halife olarak Ahî şeyh, Ahî-baba ataması:

Vakfiyede vakıf görevli kadrosu olarak sadece şeyh belirtilmiştir. Şeyh, vakfın yöneticisi, mütevellisi ve nazırıdır. Günlük bir dirhem yevmiye almaktadır. (Aşağıda bk. Ahî Evran Vakfiyeleri 1, 2, ve 3 nolu vakfiyeler)

> Zâviyenin şeyh ve mütevellî ve nazırı vâkıfın teâkub ve tenâsül iden evlâdi zükûrundan olacak, sonra inkirâza kadar evlâdı inâsından olacak ve türbeye muttasıl bir mescid yapılacak ve şeyh bu mescidin beş vakit namazını kıldıracak ve namazlar akibinde vakıfa duâ ve cuma ve isneyn geceleri mescidde zikrullah edecek ve sabah namazından sonra sûre-i Yâsîn ve Şeyh Hamid-i Veli'nin evrâdını okuyacaktır.

Vakfiyede yapılması gereken görevler/hayrat hizmetler olarak vakfın mescit, türbe, zâviye, bina, bahçe ve köylerinin bakımını yapmak, mahsulünü toplamak, gelen geçeni zâviyede misafir etmek ve imkân nisbetinde bunlar için harcama yapmak, vakfın yararlanacağı işleri yapmak görevler arasında sayılmaktadır.

Vakfın akarına ve hayratına/yapılacak hizmetlere baktığımızda bu akarat ve hayratla ilgili işlerin sadece Şeyh tarafından yerine getirilmesi mümkün olmadığı gibi, vakfiyede şeyhin/nazırın yardımcı görevli istihdam etmesinin önünde de bir mani bulunmamaktadır.

Ahî Evran Vakfı mütevellisi olan Şeyh tarfından diğer bölgelerde Ahî Evran Vakfı şeyhini temsil eden halifelerin/Ahî-şeyhlerin atandığını görmekteyiz. Bu temsilciler vasıtasıyla meslekle ilgili görevlilerin icazet verilerek atanması, kalfa ve usta terfilerinin onaylanması gibi hizmetler yapılmaktaydı. Bu görev ve hizmetler ikinci maddede belirtilen vakfiye dışındaki Ahî Evran Zâviyesi Vakfı belgelerinde ayrıntılı anlatılmaktadır.

5. Temsilci/halifelerin Ahî Evran Vakfı şubelerini diğer şehir ve bölgelerde kurması: Diğer şehir ve bölgelerde kurulun Ahî Evran vakıflarının, Kırşehir merkezdeki Ahî Evran Vakfı'na bağlılığı, bu vakıfların Kırşehir Ahî Evran Vakfı temsilcisi halifeler tarafından kurulmasıyla sağlanmaktaydı. Bu şube vakıfların kurulmasına Osmanlı döneminde de devam edilmiştir.

Şube vakfı kuran temsilciler/Ahî-şeyhler, merkez Kırşehir Ahî Evran Vakfı'nın kadrolu/ücretli temsilcisi değildi; kurduk-

Taş Han, Amasya

ları vakıf kadrosundan tahsisat alıyorlardı. Böylece Ahî Evran Vakfı bu bölgelerdeki gelirini şube olarak kurulan Ahî Evran Vakfı'na bırakmış oluyordu. Geliri yüksek yerlere, şehirlere ise Kırşehirli Ahî Evran Vakfı kadrosundan ücretli temsilci/halife atıyorlardı.

Bu nedenle İstanbul gibi, Bursa ve diğer büyük şehirlerde Ahî Evran vakıfları yoktu, temsilcileri/Ahî-şeyhler, Ahî-babalar ve bunların kurdukları Ahî lakaplı vakıflar vardı. (Bk. Ahî lakaplı vakıflar tablosu ve Ahî Evran vakıfları tablosu).

6. Bölge temsilcisi/Ahî-şeyh, berat alarak faaliyetlerini, hizmeti karşılığı gelir teminini resmen onaylatıyordu.

Örnek olarak aşağıda kadrolu/ücretli Ahî Evran Vakfı'na bağlı Midilli bölgesine Ahî teşkilatı halifesi olarak Ahî-baba atanarak berat verilmesine dair aşağıdaki belgeyi vereceğiz.

Midilli bölge temsilcisi olan bu Ahî-baba, Midilli'deki tüm esnaf birliklerinin üst âmiri idi. Bu Ahî-baba Ahmed'in, Midilli'de Ahî teşkilatını temsilen kurduğu Ahî-baba Vakfı Vakfiyesine göre "erbâb-ı istihkâk"tan seçilmiş, kadının bu seçileni ilâmı üzerine bu kişiye berat verilmişti.

> Midilli cezîresinde cümle ehl-i hırfetin Ahî-babalığına bâ-berât-ı âli mutasarrıf olan Ahmed Nuri İbn Halil bî-veled fevt olup bu vechile mahlul ve hizmet-i lâzımesi mu'attal kalmakla yerine erbâb-ı istihkâktan... işbu dârende arz-ı ubudiyyet Ahmed İbn Fazlullah dâilerine tevcih ve yedine berât-ı şerîf (...) ihsan

Gelibolu çarşısı

Antoine Laurent Castellan

> buyurulmak niyâzıyla (...) pâye-i serîr-i a'lâya arz ve i'lâm olundu.[30]

Bu ilâm üzerine, kayıtlar tedkik edilmiş ve nihâyet 24.R.1240/17.11.1824 târihinde berat verilmiştir:

> Ber-mûcib-i arz bî-veled fevtinden merkûme tevcih olundu.[31]

Bu temsilci Ahî-babanın görevi yalnızca Midilli'deki esnaf birliklerinin tümünü temsil etmekten ibaret değildi. Görevi dolayısıyla ifa etmesi gerekli hizmetleri olan, belgedeki ifadeyle *hizmet-i lâzımesi* olan bir kişiydi. Bu görev, irsen erkek evlada intikal etmekte, erkek evlat yoksa yine bu görevi getirilebileceği önceden belirlenmiş kişiler arasından, *erbâb-ı istihkâktan* seçilmekteydi.

30 BOA., Cevdet-İktisad, nr. 783.

31 Aynı belge

Ahî Evran Zâviyesi Vakfı'na Ait Belgeler

Aşağıda Ahî Evran Vakfı'na ait üç ayrı vakfiye ele alınmıştır.

Kırşehir Müzesi'nde bulunan 1 nolu vakfiye 676/1277 tarihli olup eldeki en eski tarihli Ahî Evran Vakfiyesidir. Vakfiyede Ahî Evran lakabı ile asıl ismi olan Nasîrüddin birlikte belirtilerek ad ve lakaptan oluşan tam künyesi verilmektedir.

Vakfiyede Ahî Evran rahmetle anıldığından, bu vakfiye metninin Ahî Evran'ın vefatından sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Vakfiyede Ahî Evran'ın mülkü olup büyük bölümü Kırşehir kazasına bağlı köylerde bulunan malının bir kısmını vakfederek tescil ettirdiği belirtilmektedir. Bu ifadeden Ahî Evran'ın hayatta iken vakfını kurup tescil ettirdiği anlaşılmaktadır.

Bu 1 nolu vakfiye, Ahî Evran'ın vefatından sonra düzenlendiğine göre, Ahî Evran'ın hayatta iken kurup tescil ettirdiği ilk vakfiyeye göre bu vakfiyenin bir ek/zeyl vakfiye olduğu anlaşılmaktadır. Yani, Ahî Evran'ın vefatından sonra, kalan mallarının bir kısmı da daha önce Ahî Evran'ın hayatta iken kurduğu vakfa ilave/zeyl edilmiştir. Şu halde bu ek/zeyl vakfiye olduğuna göre, Ahî Evran'ın hayattayken kurduğu tahrir ve tescil ettirdiği vakfın ve vakfiyenin tarihinin 676/1277 tarihinden önceki bir tarih olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağıda iki nolu Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan vakfiyenin, Ahî Evran hayattayken tescil edildiği vakfiye metninden anlaşılmaktadır. Bu nedenle Ahî Evran'ın hayattayken tescil

ettirdiği ilk/asıl vakfiye bu vakfiye olmalıdır. Ancak vakfiyede ilk onay/tescil tarihi yoktur. Ahî Evran hayattayken tahrir ve tescil ettirildiği metninden anlaşılan bu vakfiyenin sonunda onay tarihi 706/1306 olarak verilmektedir. Bu tarih Ahî Evran'ın vefatından sonraki tarih olduğu kesindir. Zira Ahî Evran'ın ölümünden sonra kaleme alındığı metninden anlaşılan bir nolu vakfiyenin onay tarihi 676/1277'dir. Yani Ahî Evran 676/1277 tarihinden önce vakfiye metninde açıkça belirtildiği gibi vefat etmişti.[32]

Bu nedenle bu vakfiyenin bu tarihte; yani 706/1306 tarihinde yeniden tescil edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihin vakfiyenin ikinci tescil tarihi olduğunu, Ahî Evran'ın hayattayken onaylattığı metninden anlaşılan bu vakfiyenin, yine Ahî Evran'ın ölümünden sonra kaleme alındığını 676/1277 tarihinde düzenlenmiş 1 nolu vakfiyeye dayanarak söyleyebiliriz.

706/1306 tarihli bu tescil tarihi, vakfın ve vakfiyenin bulunduğu Kırşehir henüz Osmanlı idaresine geçmeden önceki döneme yani Beylikler zamanına aittir. Tescil sebebi Kırşehir'in Selçuklu'dan Beylerin idaresine geçmesi, bu nedenle tüm vakıflarla beraber Ahî Evran Vakfı'nın da tescil edilmesinden kaynaklanabilir. Nitekim VGM arşivindeki vakfiyeler incelendiğinde, Selçuklu sonrası Osmanlı öncesi dönem olan 1300-1400 döneminde, Selçuklu'dan Anadolu Beyliklerine intikal eden vakıfların vakfiyelerinin yeniden tescil edildiği görülmektedir.

2 nolu bu vakfiyenin 1 nolu 676/1277 tarihli vakfiyeden önceye ait olduğunu kanıtlayan diğer bir gösterge de Ahî Evran'ın vakfiyede, mülkü olan mallarını vakfedip, kabrinin yanına mescit ve zâviye inşa edilmesi şartını koymuş olmasıdır.

> Şu şart üzre vakfetmiştir ki vâkıfın merkadi kurbında da bir zâviye yapılacak ve bu zâviyenin şeyh ve mütevellî ve nâzırı vâkıfın teâkub ve tenâsül iden evlâdi zükûrundan olacak, sonra inkirâza kadar evlâdı inâsından olacak ve türbeye muttasıl bir mescid yapılacak ve şeyh bu mescidin beş vakit namazını kıldıracak.

1 ve 3 nolu vakfiyede ise bahsi geçen mescit ve zâviyenin inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

> Ahî Evran Vakfiyesi, zâviye mezarlığının yanında bulunmaktadır. Zâviye mütevellîsi (nâzırı) vakıf kurucusundan(Ahî Evran) sonra, çocuklarından zühd sahibi şeyh olanlardan olacaktır. Kadında nesilleri kesilene kadar ardarda göreve devam edeceklerdir. Türbeye yakın mescitte namaz kılınır, ardından şeyh (vakıf mütevellisi), beş vakit namaz sonunda dua eder.

706/1306 tescil tarihli vakfiyenin bir diğer önemli özelliği de 1 ve 3 nolu vakfiyelerdeki vakfedilen mülklere göre daha fazla mülk vakfedilmiştir. Bu nedenle, bu vakfiye hem Ahî Evran'ın ilk vakfiyesini hem de 1 ve 3 nolu zeyl vakfiyeleri içermektedir.

Kırşehir Müzesi'nde olan üç nolu vakfiyenin ikinci vakfiye gibi ilk tescil tarihi yoktur, tarihsizdir. Kırşehir kadısı tarafından 2 Zilkade 1331/3 Ekim 1913 tarihinde yeniden tescil edilmiştir. Vakfiyenin Ahî Evran'ın vefatından sonra kaleme alındığı ve 1 nolu 676/1277 tarihli vakfiyeye zeyl olduğu anlaşılmaktadır.

---

32 Nitekim Ahî Evran'ın Moğollara karşı savaşırken şehiden vefat tarihini Mikail Bayram 670/1271 olarak tahmin etmektedir.

Hüsrev Paşa Hanı, Bitlis

BİRİNCİ BELGE

Kırşehir Müzesi'nde bulunan 676/1277 tarihli Arapça Ahî Evran Vakfiyesi metninin tercümesidir.[33]

Nasîrüddin Ahî Evran'ın pirlerin piri olduğu:

> Zamanın ve devrin vekillerinden pirlerin piri olan Nasîrüddin Ahî Evran -ki Allah'ın rahmeti ve bağışlaması onun üzerine olsun- gördü ki dünya çok aldatıcı ve zalimdir; (...) fakat âhirete gelince o daha hayırlıdır.

Ahî Evran'ın vakfettiği mallar:

> Ahî Evran, Kırşehir kazasına bağlı Kızılca köyü diye isimlendirilen köyde mal ve mülkünün dörtte birini herkesçe bilinen bir tarzda vakfederek tescil ettirdi. Özel şahısların mülkü olmaktan engelledi ve hayır yaparak ebedileştirdi ve yine adı geçen kazaya bağlı Kızılca köyü sınırında Pazargıl köyünde herkesçe bilinen yerin dörtte biri ile Çaruk köyü ile Ludran köyünün yarısı, Kulpak köyünün yarısı, Kara Halil köyünün yarısı, Mezran Umur köyünün yarısı, İnceğiz ve Kocak mezrasının içinde olan Gökçeli köyünün yarısı, Kızılkaya köyünün yarısı, Akcaağıl mezrasının yarısı, Mikail Hisarlı köyünün yarısı, Bekdüz (Begdüz) köyünün dörtte biri, Karslan köyünün altıda biri, Arslan Tomuş köyünün altıda biri ve Kırşehir kazasında Mikail Hisar'ın dışında ismi geçenlerin hepsi, Hacı Bektaş kazasına bağlı Gözağacı ile birlikte Mucur köyünün dörtte biri ve Gümüş Kümbet köyünün yarısı, Seyf Saray köyünün yarısı, diğer bazısı ile Göğkavak ve İlmelik köyünde İdris Mezrası ve İlmelik köyünün yarısı ve diğer ismi Gökçe olan Gökçe Oyuk köyünün yarısı, Yazı Konak, Güllüce, bitişik Yazı Konak köyünün yarısı, Ahî Bozlar köyünün yarısı ile onun sınırında bulunan Güllüce, diğerinin (vakıfların) hepsi Kırşehir kazasından Kırşehir'de birbirine bitişik iki çiftlik vardır. Bu çilftliklerde araziler,

33 Köksal vd. 2008: 175-181.

bahçeler, evler ile bir hamam ve bir sahan vardır. Bu kayıt bilgilerinin sınırları ve resmî kayıtlar, vilayet görevlileri ve mutasarrıflarca bilinmekte olup bunların hiç birisinde kesinlikle başkalarının hakları yoktur.

Ahî Evran Vakıf mütevellisi (yöneticisi) görevine şeyh olan evladının seçimi ve görevleri..

Ahî Evran Vakfiyesi, zâviye mezarlığının yanında bulunmaktadır. Zâviye mütevellisi (nâzırı) vakıf kurucusundan(Ahî Evran) sonra, çocuklarından zühd sahibi şeyh olanlardan olacaktır. Kadında nesilleri kesilene kadar ardarda göreve devam edeceklerdir. Türbeye yakın mescitte namaz kılınır, ardından şeyh (vakıf mütevellisi), beş vakit namaz sonunda dua eder, cuma ve pazartesi geceleri Allah'ı zikreder, sabah namazından sonra Yasin suresini okur, zikirlerini okur. Hamdeden şeyhin (Ahî Evran) -Allah sırrını kutsasın- zikirlerinin yapmalıdır.

Ahî Evran Vakıfı'nın mütevellisi (yöneticisi) olacak şeyhin vasıfları..

Şeyh (mütevelli) samimi, dindar Allah'tan korkan cömert, zaman zaman uzlete çekilen, kanaat sahibi, güzel ahlâk sahibi hamd eden, şeyhlik elbisesini (Ahî-fütüvvet libası) devamlı giyinen, dindar, Ahî Zâviyesi'nde devamlı oturan, vakıftan az verilen dirhemle yetinen kişidir. O öldüğü zaman veya kötü bir davranışı ortaya çıktığında Ahî Vakfı mütevelliliği (Ahî reisliği) derece bakımından en dindar ve en faziletli olan evlada verilir. Çünki vakıf idaresine bakmanın şartlarından birisi, vakfedenlerin evladı olmak ve kötülüğün yayılmasına çalışmayan dindar ve faziletli bir insan olmaktır…

İKİNCİ BELGE

Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) Arşivi'nde bulunan, 706/1306 tarihli Ahî Evran Vakfı'na ait Arapça vakfiyenin tercümesidir.[34] Bu vakfiyenin Ahî Evran'ın hayatta iken tahrir/tescil ettirdiği ilk vakfiye olduğunu yukarıda belirtmiştik. Ayrıca bu vakfiyede, 676/1277 tarihli 1 nolu vakfiyeye göre vakfedilen mallar artmış olduğu görülmektedir. Yani 706/1306 tarihli bu vakfiye, yeniden tescil edilmiş ilk vakfiye olduğu gibi aynı zamanda ilaveler de yapılmış olduğundan bir "zeyl vakfiyedir". Vakıf kurulduktan sonra mütevelli, vakfiyeyi değiştirmeden sadece vakıf akarlarına ilave edilmek üzere yeni akarlar vakfedebilir. Bu durumda sadece vakfiyeye ek (zeyl) yeni akarlar kayıt ve tescil edilir, ilk/asıl vakfiye tekrar kaydedilmez. Ancak bu vakfiyede sadece ek akarlar değil ilk vakfiyeninin tamamı ek akarlarla beraber kaydedilmiştir. Bu nedenle iki nolu bu vakfiyeyi, henüz Osmanlı zeyl vakfiye usulünün şekillenmediği Beylikler döneminde, asıl ve zeyl vakfiyenin birlikte kaydedildiği örneklerinden biri olarak kabul edebiliriz.

Kısaca özetlersek: Ahî Evran'ın ikinci tescil tarihi 676/1277 olan ilk/asıl vakfiye akarına ilaveler yapılmış, vakfiyenin diğer tüm şartları aynı kalarak ilavenin yapıldığı 706/1306 yılında bu asıl ve zeyl vakfiye bir arada düzenlenmiştir. VGM arşivinde yer alan bu Arapça vakfiyenin Türkçeye tercümesi, vakıf terimleri korunarak uzmanlar tarafından yapılmış başarılı bir tercüme örneğidir.

34 VGM, Defter no:608/2, s. 16, sıra 8.

Vakfiyenin metni:

Cenâb-ı Hakk'ın zikri celîli ile teyemmün içün ism-i şerîfi ile başlıyorum. O duaları semi' ve kabul buyuran zâti ecellü a'lâ hazretleridir. Cümle medh ü sena; noksandan, zevalden münezzeh ve izz ü kemâl ve kerem ve celâl vasıfları ile mavsûf ve ezelde ve lâyezalde teğayyürden müberra ve şanı yüce ve ervâh ve eşbahın haliki bulunan Cenâb-ı müte'âl hazretlerinin zâtına mahsustur.

Ve salât ve selâm, Havz-ı zülâl ve hayırlı nutuk ve mekâl sahibi ve en yüksek hulûk ve fisâl ile mevsûf ve yevm-i kıyamette şefaatkâr olan Efendimiz Hazreti Muhammed'in ve cevab ve sualde musîb ve âdil ve itidalde kâim ve sâbit ve hakkı inkâr ve cidâlden mütecânib ve dünyanın şeref ve malını talepden muhteriz bulunan âl ve ashâbının ve doğru yolda ve sıdk mekâlde ve bedenleri ve kalbleri tathîr ve tanzîfte anlara tâbi' bulunan ve dîn semasında bedir ve hilâl gibi olan zevat-ı aliyye hazeratının üzerine feyezan etsin. Hayrâtın esrarına vâkıf ve hasenâtın asârına muttali bulunan ve fazıl ve ihsânı ile duâları kabul ve afüv ve gufranı ile seyyieleri izale buyuran Cenâb-ı Hak bizi anların zümresinde haşir buyursun. O, öyle bir zât-ı ecell ü a'ladır ki milkinden dilediğini kullarına temlîk ve yerde ve gökte rızıklarını takdîr buyuran ve galebe ve kibriya ve şükür ve sena zâtına has bulunan ve halis kullarını rızası uğrunda minnetsiz infak ve tasaddukta muvaffak kılan zât-ı kibriya hazretleridir. Hüsn ü ahlâk sahibi zamanın kutbu, asrın ehl-i kemâli Pîr-i pîrân Ahî Evran Şeyh Nasîrüddin, dünyanın mekkâr ve gaddar ve âni ve seriüzzeval olduğunu ve fazl ü kerem erbâbının anınla mağrûr olmayacağını ve dünyayı isteyen zillet ve nedâmete düşeceğini ve âhiret ise hayırlı ve nimetlerin ahseni olup nimetlerinde karışıklık ve şarabında sarhoşluk bulunmadığını ve anda Nur ve gılman ve melek ve rıdvan ve husûsıyle müşâhede-i Cemâl-i Rahmân olduğunu bilmesi üzerine milk-i sahîh ve hakk-ı sarîhi bulunan emlâkini vâkıf ve habs ve tahlid ve tescîl etti. Onlar da Kırşehri kazâsında Kızılca karyesinin nısfı şâyi' (yarısı) ve bu Karyenin sınırında bulunan Pazarağıl karyesinin rub'ı şâyi'(dörtte biri) ve Çardak karyesinin nısfı (yarısı) ve Lodran karyesinin nısfı (yarısı) ve Kolpak karyesinin nısfı (yarısı) ve Kara Halil karyesinin nısfı ve Por köyü ve İnceker mezrasının nısfı ve Yazıbicir mezrasının nısfı ve Koçak mezrasında Gökçelu karyesinin nısfı ve Kızılkaya karyesinin nısfı ve Ağmalceağıl mezrasının nısfı ve Mikâilhisarlı karyesinin nısfı ve Beğdur karyesinin rub'u ve Karslan karyesinin südüsü ve Arslan Tomuş karyesinin nısfı zikr olunanların cümlesi Kırşehri kazâsından olup yalnız Mikâilhisarlı karyesi Hacı Bektaş kazâsına tâbidir ve Hacı Bektaş kazâsında Koz Ağaç karyesi ile birlikte Mucur karyesinin rub'u ve Gümüş Künbet karyesinin nısfı ve Sefir Saray karyesinin nısfı ve bazısı bazısına nakl olunan Yazıkınık karyesinin nısfı ve Ahîyüzler karyesinin nısfı, Kükgeven ve mezra İdris ve İlmülk karyesi ile beraber Göllence; mezbûr karyenin sınırında dâhildir ve Gökçeöyük karyesinin nısfından ibarettir ve bunların cümlesi Kırşehri kazâsındandır ve nefsi Kırşehri'de Kırşehriye merbût iki çiftlik olup bunlarda birtakım tarlalar ve bahçeler ve evler ve hammâm bulunup cümlesi mevkûfat meyanındadır ve bunların cümlesinin hudûdu ehl-i vilâyet indînde malûm ve kayıtları mutasarrıflar nezdînde meşhurdur ve anlarda kimsenin zerre kadar hakkı yoktur. Cümlesi vâkıfın kendînindir. Şu şart üzre vakfetmiştir ki vâkıfın merkadi kurbında da bir zâviye yapılacak ve bu zâviyenin şeyh ve mütevellî ve nâzırı

vâkıfın teâkub ve tenâsül iden evlâdi zükûrundan olacak sonra inkirâza kadar evlâd-ı inâsından olacak ve türbeye muttasıl bir mescid yapılacak ve şeyh bu mescidîn beş vakit namazını kıldıracak ve namazlar akibinde vâkıfa duâ ve cuma ve isneyn geceleri mescidte zikrullah edecek ve sabah namazından sonra sûre-i Yâ-sîn'i ve Şeyh Hamid-i Velî'nin evrâdını okuyacaktır. Vâkıf-ı mûmâ-ileyh, mezkûr şeyhin salîh ve mütteki ve müteverri' ve uzlet ve kanaat ve ahlâk-ı hamîde sahibi ve meşayih ve suleha libâsını lâbis ve zâviyede câlis bulunmasını ve kendisine galle-i vakıftan yevmî bir dirhem verilmesini ve bu şeyhin vefâtı veya gayrimeşrû harekâtı vukûunda meşihatin ale'l-merâtib evlâdın aslahına verilmesini şart kıldı ve nazırın da vâkıfın evlâdından ve sai' bi'l-fesâd olmayıp sulehâdan olmasını ve vâkıfın şartlarını ifâya çalışmasını ve kendisine galle-i vakıftan yevmi bir dirhem verilmesini ve bu nâzır fesada sayettiğinde cihet-i nezâret ref' edilip evlâddan diğerine verilmesini şart kıldı ve mütevellînin evlâddan re'y-i savab ve akl-ı kâmil ve fikr-i tam kimse olmasını ve zâviyenin ve merkâdin ve mescidin umranına ve karyelerdeki evkâfın ikmâl ve tekâmülüne ve mahsulatın zabtına çalışmasını ve mürtezikanın hakkını vermesini ve vakfa menfaat verecek işleri yapmasını ve asla evkâfa hiyanette bulunmamasını ve mesariften artanı ale'l-kadri'l-imkân müsafirlere sarf etmesini ve zulmetmemesini ve mezkûr şartlara hiyanette bulunmamasını ve her hak sahibine hakkını vermesini ve kendisine galle-i vakıftan şeyhe verilenin mislinin verilmesini ve cümlesinin savab olan işlerle meşğûl ve âhireti tamir ve ecdâdına duâ ve gece ve gündüz Cenâb-ı Hakk'a hamdetmesini ve cümlesi meşayih ve ebrardan olup kadîr ve menziletlerini Cenâb-ı Hak yükselterek dünya da ve

Koza Han, Bursa

âhirette anları şeref sahibi kılmasını ve cümlesinin bu şurût üzre ikmâl-i hayât ve hatm-i enfas etmesini şart kıldı. Mûmâ-ileyh vâkıf mevkûfatını zikr olunan tertip ve üslup üzre vakf-ı sahîhi şer'î ve habs-i muhalled-i mer'î ile vakf ve habsetti. Bey' hibe olunamayacak ve rehin verilmeyecek ve valilerden ve varislerden vesâir kimselerden bu vakfı tebdile hiç bir kimsenin salahiyeti yoktur. Her kim tebdîline sa'yeder ise günahı ana ait ve her kim ikmâline çalışır ise vâkıfın sevâbının misline nâil olacak. Nitekim hayra sa'y ve muavenet iden kimse hayrı

işleyen gibidir denilmiştir. Cenâb-ı Hak vâkıfı ve şartlarına riâyet edeni zıll-ı arşta ve firdevsin ortasında bulunanların zümresinden kılsın. O zât-ı ecell ü a'lâ hazretli ğani ve vehhab sıfâtları ile muttasıf bulunan ve halkın hayırlısı ve fasl-ı hitâb sahibi olan Efendimiz Hazreti Muhammed'e Kitâb-ı Mübîn'i inzâl buyuran ilâh-ı ekremdir. Bizi ehl-i sünnet ve kitâbdan ve amelleri hayr olan müminlerden kılsın. Bu vakıf ve hayrât hicri yedi yüz altı senesinde vukû bulmuştur.(706/1306).

ÜÇÜNCÜ BELGE

Kırşehir Müzesi'nde bulunan bu ilk tescil tarihi olmayan, tarihsiz vakfiye, Kırşehir kadısı tarafından 2 Zilkade 1331/3 Ekim 1913 tarihinde yeniden tescil edilmiştir. Kuruluş tarihsiz Arapça Ahî Evran Vakfiyesi metninin tercümesi:[35]

Zamanın ve dönemlerin kutbu, pirlerin piri Nasîrüddin Ahî Evran Allah ona rahmet etsin ve günahlarını bağışlasın şöyle dedi: Dünya hilecidir zalimdir çabuk geçicidir, fanidir (…) Vakfedilen yerler şunlardır: Kırşehir kazasına bağlı Kızılca diye isimlendirilen yerin dötrte biri, yine aynı kazaya bağlı Kızıca köyü sınırındı Pazarağıl köyünün dötte biri, Çarık köyünün yarısı, Ludran köyünün yarısı Kuyhak küyünü yarısı, Kara Halik köyünün yarısı, Umur köyü mezrası ve İncik'in yarısı Yazı Mesir merasının yarısı, Koçak mezrasından Gökçeli köyünün yarısı, (...) Ahî Bozlar köyünün yarısı (…). Vakıf için verilen bu bilgilerin hepsi doğrudur. Vakfiye zâviye mezarlığının yanında bulunmaktadır. Zâviyede şeyh, mütevelli heyeti, vakıf kurucusunun çocuklarından peş peşe nazırlık yapan zühd sahibi olanlar idarede olacaklardır. Sonra bu devam etme kadında neslin kesilmesine kadar devam edecektir. Türbeye yakın mescitte namaz kılınır. Ardından şeyh beş vakit namaz sırasında dua eder. Cuma ve pazartesi geceleri Allah'ı zikreder. (…) Şeyhin samimi, dindar, Allah'dan çok korkan, cömert, zaman zaman uzlete çekilen, kanaat sahibi, güzel ahlâk sahibi, Allah'a devamlı şükür ve hamd eden, şeyhik elbisesini devamlı giyinen, Ahî zâviyesinde devamlı oturan, vakıftan az verilen dirhemle yetinen oğlu nâzır olmalıdır. Öldüğü zaman veya kötü bir davranışı ortaya çıktığında Ahî reisliği derece bakımından en dindar ve en faziletli olan evlada verilir. Çünkü vakıf idaresine bakmanın şartlarından birisi vakfedenlerin evladı olmak ve kötülüğün yayılmasına çalışmayan, dindar ve faziletli bir insan olmaktır. İlim tahsilinin şartlarını yerine getirmeye çalışırsa her gün bir dirhem yevmiye verilir. Eğer böyle yapmaz da kötülük ve fesad için çalışırsa yevmiye bir dirhem verilmez. Vakfın idaresi diğer evlatlardın birine verilir. (...) Nâzır ayrıca zâviyenin, kabri, mescidin ve bahçelerin ve köylerin imarına çalışmalıdır. Mahsulü toplamak ve yaratıklara rızıklarının gerçek olarak vermek vakfın yararlanacağı işleri yapmak, vakıf işlerini ve diğer işleri yaparken hatadan kaçınmaktır. İmkân nisbetinde misafirlere yolculara harcama yapınız. Vakfa karşı haksızlıkta bulunmayınız.

Osmanlı'nın Kuruluşunda Ahî Evran Vakfı

Asıl adı Derviş Ahmed Âşıkî olan Âşıkpaşazâde'nin *Tevarih-i Ali Osman*

35 Köksal vd. 2008: 155-163.

İnceoğlu (Budeyri-Elbeyli) Hanı, Gaziantep

adlı tarihinde belirttiğine göre[36] Osmanlıların kuruluşunda rol oynayan dört asli unsurdan biri Ahî teşkilatı idi. Ahîliğin Osmanlı kuruluşunda oynadığı önemli rolü, yukarıda Ahî vakıfları tablosuna baktığımızda da açıkça görmekteyiz. Osmanlı Beyliği topraklarında Ahî teşkilatı mensuplarınca kurulan Ahî vakıflarının ve bu vakıflara bağlı Ahî zâviye ve tekkelerinin oldukça yaygın olması, Ahîliğin Osmanlı kuruluşunda ve hızla yayılmasında oynadığı etkin rolü ortaya koymaktadır.

Ahîlerin Osmanlı kuruluşunda oynadığı etkinliği arttıran önemli bir unsur da Ahî-şeyh Edebâli'nin Osman Gazi'nin kayınpederi olmasıdır. Şeyh Edebâli, Ahî Evran Vakfı'nın Bilecik-Söğüt bölgesi halifesi/temsilcisi idi. Şeyh Edebâli Osman Bey'in babası Ertuğrul Gazi döneminden de önce Kırşehir'den Bilecik'e gelmiş,[37] burada vakfını ve tekkesini kurmuştu.

Neşrî, Şeyh Edebâli'nin nihayetsiz malvarlığına sahip olmasına rağmen dervişliği tercih edip malını vakfettiği zâviyesiyle halka hizmet ettiğini belirtir. Bu nedenle Osmanlı Beyliği halkı arasında bir aziz şeyh olarak yüksek itibarı olduğuna dair şu bilgiyi vermektedir;

> Meğer Osman'ın halkı arasında bir aziz şeyh vardı. Adına Edebâli dirlerdi ve dünyası bî-nihâye idi. Ammâ derviş siyretin dutardı. Hattâ derviş diyu lâkab iderlerdi. Bir zâviye yapıp ayend ve revendeye hidmet iderdi. Kâh Osman onun zâviyesine misafir olurdu.[38]

Âşıkpaşazâde ise Osmanlı'nın kuruluşunda rol oynayan Ahîler, gaziler, dervişlere örnek olarak eserinin birçok yerinde

36 Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, haz. Nihal Atsız, İstanbul 1949.

37 Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*'nden naklen; "Edebâli", *İA*, X, 393.

38 *Neşrî Tarihi*, yaprak 24, Veliyüddin Efendi Kütüphanesi.

Kürkçü Hanı, Gaziantep

Şeyh Edebâli'yi anlatır. Şeyh Edebâli'nin vakfedip halka hizmet yolunda harcadığı önemli miktardaki mal varlığını "dünyası ve davarı çoktu" diyerek, yani hayvancılık yaparak meslek sahibi bir Ahî olarak kazandığını söyler. Ahî ocağı mensubu olarak çırak yetiştirip meslek sahibi yaptığından da "Sâhib-i çerâğ" diyerek bahseder. Ahî ocağı âlemi (bayrağı) sahibi olduğu konusunda ise "alem sâhibi idi" ifadesini kullanır. Malını vakfettiği Ahî zâviyesi hakkında da hep misafirle dolu olduğu ve Osman Gazi'nin de burada misafir olduğu bilgilerini verir.

> Kendüleri arasında bir âzîz şeyh vardı. Hayli kerâmeti zahir olmuştu. Ve cemî halkın mutemedi idi. Ve illâ dervişlik bâtınında idi. Dünyası nimeti ve davarı çokdu. Ve sahib-i çerağ ve âlemdi. Dâim misafirnanesi hâlî olmazdı. Ve Osman Gâzi kim bu dervişe konuk olurdu.[39]

Uzunçarşılı'nın tespitine göre Osman Gazi, Şeyh Edebâli'yi şeyh edinerek ve kızı Malhatun ile evlenerek Ahî teşkilatının nüfuzundan da faydalanmıştı. Uzunçarşılı konuyla ilgili şu önemli bilgileri vermektedir.

> Osman Bey'in faaliyeti esnasında, Orta Anadolu'da Ahîlik ve Babaîlik olarak iki mühim tarikat vardı. Ahî reislerinden olup, Eskişehir civarında İtburnu mevkiinde tekkesi bulunan Şeyh Edebâli, o havalinin en itibarlı ve sözü geçen ulularındandı. Tahsilini Mısır'da yapmış olan Edebâli'nin kızı Malhatun'u Gazi Osman Bey almış ve bu suretle Ahîlerin nüfûzundan istifade temin etmişti. Nitekim, Şeyh Mahmud Gazi, Ahî Şemseddin ve oğlu Ahî Hasan ve sonra da Osmanlılarda kadı, kazasker ve vezir olan Cendereli (meşhur tabir ile Çandarlı) Kara Halil de Ahîlerden olup, bunların hepsi Osmanlı Beyliği'nin kurulmasında ve büyümesinde hizmet etmişlerdi.[40]

Şeyh Edebâli, Ahî teşkilatının temsilcisi olarak Osmanlıların Ahî tasavvuf felsefesine ve kümelenme modeline göre sosyal-

39 Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 6.

40 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1972, I, 105.

kültürel ve mesleki teşkilatlanmasında önemli rol oynamıştır.

Moğol işgali döneminde Anadolu'da etkisizleştirilen Ahî Evran Vakfı, Ahî teşkilatı ve temsilcilerinin, Şeyh Edebâli'in Ahî teşkilatını Osmanlı kuruluşunda en üst düzeyde temsil etmeye başlamasıyla Selçuklu döneminde ulaştığı itibarlı döneme yeniden dönmüştür.

Ahî Evran Vakfı Halifelerinin Görevleri

Ahî Evran Vakfı yöneticileri ve temsilcileri olan Ahî teşkilatı temsilcilerine, Osmanlı döneminde verilen hak ve yetkilerle ilgili elimizde yeterli belge ve bilgi vardır.

Kırşehir'deki Ahî Evran Vakfı'na, dolayısıyla bu vakfın Osmanlı şehir ve bölgelerinde temsilcileri olan Ahî teşkilatı temsilcilerine Osmanlı döneminde verilen berat, ahkam, ferman ve hükümlerin bir bölümü yayınlanmıştır. Bu belgelerin bir bölümü Kırşehir Müzesi'nde yer almakta olup, bir bölümü ayrıca yayınlanmıştır.[41]

Şahin, Kırşehir Ahî Evran Vakfı ve görevleriyle ilgili iki "hüküm" yayınlanmıştır. İlk hüküm Osmanlı devletinin tüm kazalarının kadılarına 29 Recep 1195/21 Temmuz 1781 tarihinde gönderilen hükmün, 9 Cemaziye'l-evvel 1197/11 Nisan 1783 tarihinde tekrarıdır. İkinci hüküm aynı vakfa ve görevlilerine ait başka bir konuda 22 Şaban 1198/10 Temmuz 1784 tarihlidir.

Aşağıda bir nolu belge olarak yer alan 1197/1783 tarihli hüküm, Osmanlı'nın tüm vüzeraya, mirimirana, kadılara ve naiblere gönderilmiştir. Hükümde Kırşehir Ahî Evran Zâviyesi'nin evladiyet üzere beratlı zâviyedarı olan Şeyh Hafız Mehmed'in Dîvân-ı Hümâyun'a sunduğu arzuhal üzere verilen fermanda, esnaf yöneticilerinin nasbı/tayini, ustalık ve halifelik icazeti verilmesi, cedleri Ahî Evran'dan beri evladiyet üzere, Ahî Evran Vakfı Zâviyedarları tarafından görülmekte olup hasıl olan mutad aidatlarının zâviyenin tamiri ve gelen geçenin misafir edilmesine, ağırlanmasına harcanıp ancak bazı esnafın tayin ve terfilerini bu hükmün hilafına kendileri yaparak Ahî Evran Vakfı Zâviye şeyhliğine müdahalelerinin men edilmesini talep etmiştir. Tüm bu olaylar anlatılırken Kırşehir Ahî Evran Zâviyesi şeyhlerinin görevleri de tarif edilmiştir.

Aşağıda iki nolu belge olarak yer alan 1198/1784 tarihli hüküm, Osmanlı Devleti tüm kazaların kadılarına ve Rodoscuk (Tekirdağ) naibine gönderilmiştir. Hükümde, Kırşehir Ahî Evran Zâviyesi'nin şeyhi Hafız Mehmed b. Musa ile bu vakfın şeyhi olduğunu iddia eden akrabası arasında İstanbul'da kazaskerlik makamında görülen davada, Kırşehir Ahî Evran Zâviyesi şeyhlerinin görevleri de tarif edilmiştir.

Aşağıda üç nolu belge olarak yer alan 1280/1864 tarihli hüküm ise Kırşehir Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu üçüncü hükümde, ilk iki belgedeki hükümdeki görevler tekrarlanmıştır. Ayrıca ilk iki belgede "usta ve halifelerinin icazet ve inabeti", "halife ve usta oğullarının nasb u tayini" olarak belirtilen göreve ilave olarak bu üçüncü belgede "şakirdlerin

41 Köksal vd. 2008.

Şam'da kumaş boyahaneleri

(kalfaların) nasb ve icazetleri"nin verilmesi görevi de eklenmiştir.

Aşağıda dört nolu belge olarak verilen 1283/1867 tarihli ferman, Teaschner tarafından yayınlanmıştır. Bu belge, büyük ihtimalle Ahî Evran Zâviyesi Vakfı evlatları tarafından Halim Baki Kunter'e verilmiş, o da 1951 yılında kendisini ziyaret eden Teaschner'e yararlanmak üzere belgeyi göstermiştir. Bu belgede de, diğer belgelerde belirtilen sanayinin yönetilmesiyle ilgili Ahî Evran Vakfı şeyhinin görev ve yetkileri aynen belirtilmiştir.

Ayrıca diğer belgelere göre en önemli ilave bilgi olarak esnafın, Ahî teşkilatı şeyhinin sanayi meslek birliklerini yönetmesi vb. hizmetleri karşılığında Ahî Evran Zâviyesi Vakfı'na "yeşil yaprak" diye adlandırılan aidat vermesinden bahsetmesidir.

Esnafın Ahî Evran Vakfı'na verilen aidatı "yeşil yaprak" olarak adlandırması, esnaf yönetici, usta ve kalfalarına vakıf halifeleri olan Ahî-şeyhleri tarafında verilen icazetnâmenin yeşil yaprak üzerine konularak sunulmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Bu belgelerden hareketle Kırşehir'deki Ahî Evran Vakfı mütevellisi ve temsilcilerinin sanayi/mesleklerle ilgili görev ve yetkileri şunlardır:

1. Ahî Evran Zâviyesi mütevellisi olanlar, ecdatları Ahî Evran'dan bu yana ülkedeki (Selçuklu ve Osmanlı ülkesinde) sanayi meslek birliklerinin ve debbâğ meslek birliklerinin şeyhleridir/yöneticileridir. (Bk. aşağıda bir, iki ve üç nolu belgeler)

2. Ahî Evran Zâviyesi mütevellisi şeyhler, ülkedeki sanayi meslek birlikleri yöneticileri olan "duacı", "Ahî-baba", "kethüda" ve "yiğitbaşı"ları nasb ederler, atarlar. (Bk. aşağıda bir, iki ve üç nolu belgeler)

3. Ahî Evran Zâviyesi mütevellisi şeyhler, halifelik (Ahî Evran Vakfı'nı temsilcilik, Ahî teşkilatı temsilciliği), ustalık, kalfalık icazetnâmesi verirler. (Bk. aşağıda bir, iki ve üç nolu belgeler)

4. Ahî Evran Vakfı mütevellisi olanlar, debbâğlık meslek birliklerinin şeyhlerini seçerler. (bk. aşağıda bir, iki ve üç nolu belgeler)

Kırşehir Ahî Evran Vakfı yöneticileri tüm ülkedeki bu görevleri yerine getirmek üzere, vakfı temsilen bölgelere, şehirlere icazetnâmeli temsilciler, halifeler atamaktaydılar. Ahî teşkilatını oluşturan bu Ahî temsilcisi halifeler, görevlendirildikleri bölgedeki sanayi meslek birlikleriyle ilgili yukarıdaki maddelerde sıralanan görevleri yürütmekteydiler.

Bölgenin Ahî vakfı temsilcisinin/halifesinin de hazır bulunduğu toplantıda, bölgedeki her sanayi meslek birliği, kendi birliklerinin duacı, Ahî-baba, kethüdâ, yiğitbaşı görevlisini kendisi seçiyor, seçilen yönetici, Ahî vakfı temsilcisinin onayıyla nasb edilip atanıyordu.

Esnaf birliğinin seçtiği, Ahî vakfı temsilcisinin onaylayarak atadığı meslek birliği yöneticisi, bölge kadısına beratını almak üzere başvuruyor, kadı da meslek birliği yöneticisi olduğuna dair beratı veriyordu.

Ahî Vakfı bölge temsilcisi olan halifelere Ahî Vakfı tarfından törenle Ahî kuşağı/şed kuşatılıp icazetnâme veriliyordu. Ahî halifeleri, bölgelerinde Ahî Evran Vakfı veya Ahî lakaplı vakıf kurma hakkına sahiptiler. Vakıf kurdukları takdirde, mütevelli beratını ilgili kadılıktan almaktaydılar. Vakıf kurmayan Ahî halifeleri/temsilcileri sadece icazetnâmeleriyle görev yapıyorlar, bunlara kadı tarafından berat verilmiyordu.

Ustalığa terfi töreni de Ahî Vakfı yöneticileri halifelerin katıldığı toplantıda yapılıyordu. Ustaya şed kuşatılıp, Ahî halifesi tarafından icazetnâmesi veriliyordu. Ustalığı terfi edenlere de kadı tarafından berat verilmiyordu.

Kurumaya bırakılmış boyalı kumaşlar

Ahî Evran Vakfı yöneticileri ve temsilci yöneticileri, yaptıkları bu üç başlıkta belirtilen hizmetleri karşılığında hizmet alan esnaftan ücret alıyorlarda. Bu ücretin miktarı belli değildi. Bölge temsilcileri aldıkları ücretin bir kısmını Kırşehir Ahî Evran Vakfı'na gönderiyorladı. Ahî Evran Vakfı'nın bu geliri, zâviyenin bakım ve tamirine, misafirlerin yeme, yatma, ağırlanması gibi harcamalara sarfediliyordu.

Ahî Evran Vakfı'na Ait Ferman ve Beratlar

BİRİNCİ BELGE

Bu belge, Ahî Evran Zayiyesi şeyhinin, Osmanlı sanayiindeki meslek birliklerinin ve debbâğ meslek birliğinin şeyhi olduğunu ve bu kapsamdaki görev ve yetkilerini belirten ve bu durumu tüm Osmanlı'daki vezirlere, mirmirana, kadılara ve naible-

Şam çarşılarını gösteren bir kartpostal

rine bildiren, 9 Cemayizelevvel 1197/11 Nisan 1783 tarihli fermandır.

Bu fermanda belirtildiğine göre Ahî Evran Zâviyesi ile ilgili ilk ferman 1195/1781 tarihinde verilmiştir. Nitekim yaptığım araştırmalarda aşağıda iki numaralı belgede de belirtildiği gibi Ahî Evran Zâviyesi ile ilgili verilen fermanlarda, ilk fermanın 1195/1781 tarihli ferman olduğu belirtilmektedir.

Osmanlı hukukunda ferman/hüküm, kadılığa veya Dîvân-ı Hümayûn'a yapılan şikayet üzere konu mahkeme edilerek verildiğinden, Ahî Evran Zâviyesi Vakfı'yla ilgili ilk şikayet ve davanın 1195/1781 tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihe kadar Ahî Evran Zâviyesi'ne ve şeyhine müdahale olmadığından ve şeyh belirtilen görevleri yerine getirebildiğinden konu mahkemelere intikal etmemiş, fermanlarda yer almamıştır.

Memalik-i Mahrusemde vaki vüzeray-ı izamımın edâma'l-lâhu teala iclâlehum ve mîr-i mîran-ı kirâmlara ve kâdîlara ve naiblere hüküm ki:

Medine-i Kırşehri'de medfun merhum Ahî Evran Zâviyesi'nin evladiyet ü meşrutiyyet üzere ba berat-ı askerî zâviyedarı olan kıdvetü's-sulehâi's-sâlikîn Şeyh Hafız Mehmed zide salahuhu Dîvân-ı Hümayûnuma arzuhal edip öteden berizâviye-i mezbureye mutasarrıf olan aba vü ecdadı Memalik-i mahrusemde vaki ehl-i sanayi ve debbâğ hırfetinin şeyhleri olup gerek duacı ve Ahî-baba ve gerek kethüdâ ve yiğitbaşı nasbı ve usta ve halifeliklerinin icaret ü inabeti hususu eben an-ceddin marifetleriyle ruyet oluna geldiğinden naşi ber mutad-ı kadim müteveccih olan aidat her ne ise zâviye-i mezkûrenin lede'l-iktisat tamir ü termimine ve ayende vü revendenin itam-ı taamlarını harc u sarf oluna gelmiş iken el-haletü hazihi esnaf-ı merkum beyninde bazı mechûlül'l-

ahval kimesneler mugayir-i kadim bila-izn duâgûy ve Ahî-baba ve kethuda ve yigitbaşı ve halife ve usta-oğulları nasb u tayin birle şeyhlik-i mezkura müdahale olunduğundan bahisle bade-ezin o makulelerin ber vech-i muharrer vaki olan müdahale vü teaddilerin men ü def ettirilmek üzere emr-i şerif suduru istia ve Karahisar-ı Sahib naibinden aldığı ilamı ibraz etmeğin zâviyedarlık-ı mezkurun kaydı Askerî Ruzmançesi'nden ve mukaddema zâviyedarlık-ı mezkûr Hafız Mehmet ibn Musa'nın umuruna bundan akdem müdahale eden min kıbeli'l-ümm akrabasından Şeyh Ömer'in hilaf-ı şer-i şerif vaki olan müdalahesinin men ü defiyçün doksan beş (1195) senesinde verilen emr-i şerifin derkenarı mucebince sene-i sabıka evail-i Saferinde (evâil-i Safer 1196) dahi emr-i şerif verilmiş olduğu Maliyeden derkenar olunmağla derkenarı mucebine emr-i şerif verilmek babında bi'l-fi'il Baş Defterdar es-Seyyid Feyzullah dame uluvvuhu telhis etmeğle telhis mucebince amel olunmak babında ba-ferman-ı ali bin yüz doksan yedi senesi cumadel'l-ulasının dokuzunu günü (9 Cemaziye'l-evvel 1197) emr-i şerif verilmek Maliye ahkamı kuyudatında mastur u mukayyeddir.[42]

İKİNCİ BELGE

Bu belge, Ahî Evran Zâviyesi'nin evladiyet üzere şeyhi olan Şeyh Hafız Mehmed'in, akrabalarından olan Şeyh Ömer'in sahte senetle Ahî Evran evladından şeyh olduğunu söyleyip sanayi ehlinden ve debbâğlardan aidat topladığını şikayet etmesi üzerine, İstanbul'da şeriat mahfilinde görülen mahkemede, Şeyh Ömer'in bu iddiadan vazgeçtiğine dair 29 Recep 1195/21 Temmuz 1781tarihinde verilen hükmün/fermanın, 22 Şaban 1198/10 Temmuz 1784 tarihinde tüm kadılara gönderilmesine dair hüküm/fermandır.

Memalik-i mahrusemde vaki kazaların kadılarına ve Rodoscuk (Tekirdağ) Naibine Hüküm ki:

(…) Memalik-i mahrusemde ehl-i sanayiin pirleri olup Kırşehri'de medfun olan merhum Ahî Evran Zâviyesi'nin evladiyet ü meşrutiyyet üzere berat-ı alişanımla zâviyedarı olan Şeyh Hafız Mehmed ibn Musa zide selahuhu İstanbul'da Mahfil-i Şeriyyat'da min kıbeli'l-ümm akrabasından Ömer ibn Ali nam kimesne muvacehesinde zâviye-i mezkûreye evladiyet ü meşrutiyyet üzere ba-berat-ı alişan ben mutasarrıf ve zâviye-i mezkûreye mutasarrıf olanlar kadimü'l-eyyamdan berü ehl-i sanayi ve debbâğlar esnafının şeyhi olup hidmetim hususunda kusurum olmamağla bir dürlü dahl ü taarruz icab etmez iken merkum şeyh Ömer ben merhum-ı mûşarun ileyhin evladından şeyhim deyu kizbe ictira ve sahte senet ibraz ve şeyhlik umurunu muhtell ü müşevveş ve meşihat-ı mezkûrenin aidatını esnafı mezkureden fuzuli ahz u kabz ve benim zabt u tassarafuma mümanaat etmeğle sual olunup mumanaatı men u def olunmak muradımdır deyu dava etdikde merkum şeyh cevabında … kendünün evladiyyetde kata alakası olmadığı bi-tavihi ikrar u itiraf ve bade'l-yevm dahl u taarruz etmemek üzere taahhüd etmeğle vech-i muharrer üzere dahi kendüye tenbih-i şer'î olunmağla taarruz-ı ayyardan masun olmak içün mahalline kayd ve şeyh-i mezkurun yedine emr-i alişanım verilmek recasına bi'l-fiil Rumeli Kazaskerî Şeriyatçısı Ebûbekir zine ilmuhu ilam etmeğle ilame mucebince

42 BOA, Cevdet İktisad, nr. 1922'den naklen Şahin 1986: 168.

amel olunmak babında ba ferman-ı ali bin yüz doksabbeş senesi Recebinin yirmi dokuzuncu günü (29 Recep 1195) emr-i şerif verildiği defterde mastur u mukayyeddir. Emr u ferman devletlü saadetlü sultanım hazretlerinindir. Fi 22 Şaban sene 1198[43]

ÜÇÜNCÜ BELGE

Bu belge, Ahî Evran Zâviyesi Postnişini (şeyhi) Seyyid Şeyh Abdullah'ın vefatı üzere yerinin en büyük erkek vakıf evladı ve işin erbabı olan, Şeyh Mustafa b. Şeyh Mehmed'e tevcih edilip 7 Şevval 1280/16 Mart 1864 tarihinde kendisine berat verildiğine, şeyhin sanayi ve debbâğların yönetimi gibi görevlerine dair 3 Zilkade 1308/10 Haziran 1891 tarihli berattır. Şeyhülislamlık ve Meclis-i Meşayih tarafından da onaylanmışır.

Evkaf-ı mülhakadan Kırşehri'nde Ahî Evran Zâviyesi Vakfının post-nişinlik cihetinin tevcihine dair varid olan karar kuyud-ı lazımesi bi'l-ihraç muamele kılınması lede'l-icra ol babda canib-i mahkeme-i teftişden ilam ve taraf-ı şeyhü'l-İslâmiyeden kılınan işaret ve meclis-i meşayihden yazılan mazbata muceblerine cihet-i mezkure mutasarrıfı es-Seyyid eş-Şeyh Abdullah'ın vefatı vukuuyla mahlulünden ekber evlat-ı vakıfdan ve ehl-i erbabdan bulunan işbu tevki'i refi'u'ş-şan-ı hakani Şeyh Mustafa bin Şeyh Mehmed zide sallahlahuya ber muceb-i nizam bi'n-nefsi bila kusür edayı hizmet etmek ve esnaf-ı malumenin dahi Ahî-baba ve yiğit başı ve kethüdâlarıyla usta ve şakirdlerinin nasb ve icazetleri kema fi's-sabık marifetiyle icra olunmak üzere bi't-tevcih yedine berat-ı alişanım ita olunmak babında canib-i nezaret-i evkaf-ı hümayununda ba telhis ifade kılınmağla mucebince tevcih olummak fermanın olmağın binikiyüz seksen senesi Şevval-i şerifinin yedinci günü (7 Şevval 1280) bu berat-ı şerif-i alişanımı virdim ve buyurdum ki muma ileyh-i salifü'z-zikr post-nişinlik cihetine edayı hidmet itmek üzere mutasarrıf ola tahriran fi'l-yevmi's-salis min şehri Zilkadei'ş-şerif sene semanin ve selase mie ve elf (3 Zilkade 1308).[44]

DÖRDÜNCÜ BELGE

Prof. Franz Taeschner tarafından yayınlanan bu belgenin[45] değerlendirmesinde Taeschner'ın birçok hata yaptığı görülmektedir. Hüküm/ferman türünde olan bu belgeyi, berat zannetmiştir. Belgenin niteliğini anlayamadığından içeriğindeki farkı da kavrayamamış, 1283/1867 olan fermanın tarihini de kendine göre yorumlayıp 1238/1822 olduğuna hükmederek önemli bir hata daha yapmıştır. Berat, beratta belirtilen görevi üstlenen kişiye/görevliye verilir. Ayrıca görevle elgili tüm idari birimlere de bu berat, fermanla bildirilerek bilgi verilirdi. Nitekim bu belgede sözkonusu Ahî Evran Zâviyesi Şeyhi Mustafa'ya verilen berat, yukarıda üç nolu belgede yer almaktadır.

Bu ferman ise Ahî Evran Zâviyesi Şeyhi Seyyid Hafız Mustafa'nın, bazı esnafın aidatını vermediğini Dîvân-ı Hümayûn'a arzuhal göndererek şikayeti, Kırşehir

43 Şahin 167 :1986

44 Kırşehir Müzesi 2 nolu berat, naklen; Köksal vd. 2008: 149.

45 Franz Taeschner "Kırşehir'de Ahî Evran Zâviyesi'nin Mütevellisine Ait 1238/1822-23 Tarihli Bir Berat" (trc. Şükrü Akkaya), *Vakıflar Dergisi*, 1956, sayı 3, s. 93-96.

Kızlarağası Hanı, İzmir

kadısının da bu şikayeti doğrulayan ilamı üzere, tüm kadılara, naiblerine, zabitlere ve iş erlerine gönderilen 3 Zilkade 1283/10 Mart 1867 tarihli hüküm/fermandır.

Düsturun-ı mükerremun … memalik-i mahrusemde vaki vüzeray-ı azamemin … memalik-i mahrumede vaki mîr-i mîran-ı kiram … ve akza kuzâtu'l-müslimîn … ve mefâhiru'l-kuzât ve'l-hükkâm … kuzzât ve nüvvâb zide fezâilihim ve mefâhiru'l-emâcid ve'l-a'yan ve zâbitân ve iş erleri zide kadruhum tevkî-i refî hümâyûnum vasıl olacak malum ola ki,

Medine-i Kırşehri'de vaki Ahî Evran Zâviyesi'nin evlad ve akfede'n-kudvete's-salih es-salikin Seyyid Şeyh Hafız Mustafa zide selahenin mübarek rikâb-ı kâm-yâb-ı mülukaneme takdim eylediği arzuhâl mefhumunda öteden beru zâviye-i mezbureye mutasarrıf olan eba ve ecdadı memalik-i mahrusemde vaki' ehl-i sanayi' ve debbâğân hırfetinin şeyhleri olub gerek duacı ve Ahî-baba ve gerek kethüda ve yiğitbaşı nasb ve usta ve halifeliklerin icazet ve inabeti ve şedd-i bendi ve dükkanların taalluku hususu eban an-ced marifetleriyle ruyet birle ber mutad-ı kadim müteveccih olan yeşil yaprak tamamiyle aidat her ne ise zâviye-i mezburenin lede'l-iktiza tamir ve termiminde ve ayende vü revendenin et'am-ı ta'amlarına harç ve sarf oluna gelmiş iken el-haletü hazihi esnaf-ı merkum beyninde bazı mechûlu'l-ahvâl kimesneler ber mutad-ı kadim ba'd-ezin o makulelerin ber-vech-i muharrer vaki olan müdahele ve te'addilerini men' ve mukaddem dahi esnaf tarafından müdahale olunduğu inha olunduğuna binaen vaki' olan müdahalenin men' ve defi babında memalik-i mahrusemde vaki vüzera-ı azam ve mîr-i mîran-ı kiram ve kuzad ve nüvvaba hitaben bin yüz doksan beş (1195) tarihinde sadır olan emr-i şerif mucibince ikiyüz beş (1205) ve otuz iki (1232) senelerinde dahi tecdid evamir-i şerife virilmiş olunduğı ve zâviye-i mezkurun Anadolu Muhasebesi derkenarı mantuk üzere ve zâviyedarlık merkum Şeyh Mustafa an ekber evlad

Kızlarağası Hanı, İzmir

vakfın ba-berat alişan uhdelerinde olub (...) evlada muşrut olub evladdan meşihate mutasarrıf olarak cümle mahsul vakfa kabz ile müsafirin geldikçe it'am-ı ta'am eylemeleri şurutundan idüği defter-i hakani kuyudatından müsteban olmağla bu suretde ber muceb-i kuyudat zabt ve tasarruflarında olub hasılat-ı merkum ötedenberu ne vechile zabt ve rabt ve ahz ve kabz olunagelmiş ise kadimi üzere zabt ve rabt ve kabz ve harc ve sarf olunmak üzere mukaddema sadır olan evamir-i şerife muceblerince emr-i şerifim i'tasını menut u rai alişanım idüği Maliyeden derkenar ve ba-takrir lede'l-arz derkenarı mucebince emr-i şerifim ısdarına irade-i seniyyem taalluk itmeğle mucibince amel ve hareket olunmak fermanım olmağın hassaten uşbu emr-i alişanım ısdar ve muma-ileyhin yedine ita olunmuşdur. İmdi sizki vüzeray-ı azam ve mîr-i mîran-ı kiram ve mevali-i feham ve kuzat ve nüvvab ve mütesellim ve voyvodalar ve sair mumaileyhimsiz ber-vech-i muharrer zâviye-i mezkurun bazı esnaf taraflarından müdahalelerini men' ve def' itdirilmek üzere istidai ve medine-i Kırşehri naibi Mevlana Süleyman zide ilmuhunun bir kıta ilamını ibraz itmekle kuyuda müracaat olundukda zikr olunan zâviyedarlığa bundan mukadden dahi esnaf tarafından müdahale olunduğı inha olunduğuna binaen vaki olunan müdahalenin men' ve def'i babında memalik-i mahrusemde vaki vüzeray-ı azam ve mîr-i mîran-ı kiram zabt ve rabt ve harç ve sarf itdirilmesi husununa bezl-i cel himmet ve sarf-ı ma-hasl mekennet eylemeniz babında ferman-ı alişamın sadır olmuştur. Buyurdunki emr-i şerifim vardıkda bu babda mukaddema varid ve hala sadır olan emr-i şerif-i alişanımın mazmun-ı münifi ile amel ve hilafından rıza ve cevaz göstermeden gayete'l-gaye tehaşi ve mücanebet eyleyesiz şöyle bilesiz alamet-i şerife itimad kılasız. Tahriran

fi'l-yevmü's-salis min zi'lkadet'i-ş-şerife sene selasün esman ve mieteyn ve elf (3 Zilkade 1283/10 Mart 1867).

Ahî-Babalar ve Kurdukları Vakıflar

İstanbul'da Ahî teşkilatı temsilcileri Ahî-babaların ve Ahî-şeyhlerin hem Ahî Evran Vakfı tarafından atanan Ahî teşkilatı temsilcisi olarak hem de meslek birliğinin üst yöneticileri olarak ilk devirlerden itibaren Osmanlı'nın sonuna kadar, esnaf birliklerinde esnaf âmirleri olarak mevcûdiyetlerini sürdürmüşlerdir.

Şu belgelerde bu husus açıkça gözleniyor;

> Ehli-i hırefe tâbi' (...) debbâğın Kasımpaşa'da vâki debbâğhanede olmalarıyla kâdîmü'l-eyyâmdan bu âna gelince hırfet-i mezbûremün Ahî-baba tabir olunur debbâğbaşısı...[46]

> Tiftik râyici üzerine iştirâ olunup cümlesi iplik işleyenler celb ve pazar yerinde Şeyhi marifetiyle iplik işleyenler mübâyaâ eyleyüb...[47]

> Kasımpaşada vâki' (...) debbâğhanelerde kâin debbâğ esnafının Ahî-babaları Ahmed...[48]

Ancak belgelerde bahsi geçen bu esnaf âmirlerinin görevleri birlikler üstü bir nitelik taşımıyordu. Zirâ bunlar yalnızca mensubu oldukları esnaf birliğinin âmirleriydi.

Fakat bir de Ahî Evran Vakfı tarafından Ahî teşkilatı temsilcisi olarak atanan Ahî-şeyh ve Ahî-baba denilen; belirli bir mekânda teşkilatlanmış tüm esnaf birliklerinin üstünde ve tüm bu meslek birliklerini temsilen yer alan, esnaf âmirlerinin de üstünde bir âmir vardı. İstanbul bölgesine Ahî Evran Vakfı tarafından atanan Ahî teşkilatı temsilcileri halifeleri olan bu Ahî-şeyh ve Ahî-babaların kimler olduğunu incelememiz gerekmektedir.

İstanbul esnaf birlikleri yöneticileri şeyh ve Ahî-babalar ile ilgili tespitlerimizle konuya girmekte fayda vardır.

1. İstanbul'daki Ahî-babalar aynı zamanda debbâğ esnaf birliklerin de bir üst yöneticisiydiler.

2. Debbâğ esnaf birliklerinin yöneticileri kethüdâlardı. Ancak debbâğ kethüdâlarının üstünde bir de Ahî-babaları vardı.

3. Debbâğ esnafı Ahî-babalarının aynı zamanda Ahî Evran Vakfı'nın İstanbul temsilcileri olduklarını söyleyebiliriz. Bunlar hem Ahî teşkilatı temsilcisiydi hem de debbâğların üst denetici/yöneticisiydi.

---

46 Galata kadısına 26.XII.1754-4.I.1755 tarihli hüküm; BOA., İstanbul Ahkam Defterleri (Bundan sonra İAD.), nr.3, s.335, H.1229'dan naklen, Ahmet Kala (ed.), Tabakoğlu vd.; *İstanbul Külliyatı İstanbul Esnaf Tarihi-1*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1997, s. 85-86; Benzer hükümler için ayrıca bk. "Ahîbaba" maddesi, Tabakoğlu vd. 1997: s.367.; Ahmet Kala (ed.), Ahmet Tabakoğlu vd., *İstanbul Külliyatı İstanbul Esnaf Tarihi-2*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi İstanbul Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1998, s.393.

47 Ankara v.s. mütesellim, kuzât ve nüvvâbına hüküm; BOA, Cevdet-İktisad nr. 694. XVIII. yüzyılda benzer hükümler için ayrıca bk. "Şeyh" maddesi, Tabakoğlu vd. 1997: 385.

48 İstanbul kadısına 27.2.1215 /2.V.1800 tarihli ferman; İKS., nr. 76, vr. 44.

Akka'da 1784'de Cezzar Ahmet Paşa Ticaret ve konaklama amacıyla inşa ettirilen Han El-Umdan, Filistin
Fragonard F.

Birlikler üstü bir üst-temsilcinin/amirin olması ve bu kişinin Ahî-şeyhleri arasından seçilebileceğinin belirlenmiş olması, Ahî teşkilatının kurucusu Ahî Evran'ın teşkilatlanma modeline uygun olarak İstanbul'da da esnafın bir üst teşkilatlanmaya gittiğini göstermektedir.

Bu üst teşkilatın Ahî teşkilatı olduğunu ve merkezinin Ahî Evran tarfından Kırşehir'de kurulan Ahî Evran Zâviyesi oluğunu yukarıda belge ve ayrıntılarıyla izah edilmiştir.

Ahî teşkilatının kurucusu olan Ahî Evran'a ait Ahî Evran Zâviyesi'nin kuruluşundan Osmanlı sonuna kadar esnaf teşkilatı üzerinde nüfuzunun olduğu ve bu durumun Osmanlı devletince onaylandığına dair belge ve bilgiler yukarıda verilmişti.

Bu bilgi ve belgelere göre Ahî Evran Zâviyesi evlatlık vakıf statüsünde tesis edilmişti. Bu yüzden şeyhlik makamı Ahî Evran ailesi içinde babadan oğula intikal ediyor; şeyh, kadı tarafından merkezî otoriteye arz ediliyor, devlet de berat vererek şeyhi tasdik ediyordu.[49]

---

49 Şahin 1986: s.161; Taeschner 1956: s.93 vd. ; Suraiya Faroqhi, "15-18. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartşmalar 8-10 Haziran 1973*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s.206 vd.; Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia Trade Crafts and Food Production in an Urban Setting*, *1520-1650*, s.156 vd.

Bu beratların muhtevasına göre Ahî Evran Zâviyesi şeyhleri önceki devirlerden beri bütün esnafın ve debbâğ esnafının şeyhleriydi.

Bu nedenle esnafın idari görevlileri olan duacı, Ahî-baba , kethüdâ, ve yiğitbaşıları tayin etmek, meslekte yetişenlere usta ve kalfa (*hâlife*) icazeti vermek hakkına sahiptiler.

Bu hizmetleri nedeniyle ve Ahî Evran Zâviyesi'nin tâmiri ve zâviyeyi ziyarete gelenlerin ağırlanmasına sarf edilmek üzere bütün esnaf evvelden beri zâviyeye bir aidat vermekteydi.

> Medine-i Kırşehri'de medfûn merhûm Ahî Evran Zâviyesi'nin evlâdiyyet meşrûtiyyet üzere bâ-berât-ı askerî zâviyedârı olan (...) Şeyh Hâfız Mehmed (...) dîvân-ı hümâyunûma arzuhâl edüb öteden beri zâviye-i mezbûreye mutasarrıf olan âbâ vü ecdâd memâlik-i mahrûsemde vâkî elh-i sanâyi ve debbâğ hırfetinin şeyhleri olup gerek duacı ve Ahî-baba ve gerek kethûda ve yiğitbaşı nasb ve usta ve halifeliklerin icâzet inâbeti husûsu eben an-ceddin marifetleriyle rü'yet oluna geldiğinden nâşi ber-mu'tad-ı kadîm müteveccih olan âidât her ne ise zâviye-i mezkûrenin lede'l-iktizâ ta'mir termîmine ve âyende vü revendenin it'âm-ı ta'amlarına harc u sarf oluna gelmişiken...[50]

Bu bilgiler Osmanlı esnaf teşkilatının birlikler üstü bir teşkilatlanmaya gittiğini göstermektedir.

Esnaf birliklerinin yoğunlaştığı önemli bir merkez olan İstanbul'da ise, esnaflar arası bir üst teşkilatlanmaya dair Ahî-baba ve Ahî-şeyhlerinin olduğu görülmektedir. Bunlan meslek birliklerinin üst temsilcisi oldukları gibi, Ahî teşkilatının da İstanbul'daki temsilcileri idiler.

İstanbul esnafının da uyguladığı farklı bir üst teşkilatlanma türü daha vardı. O da, farklı mekânda teşkilatlanan, fakat aynı nitelikteki mal veya hizmetleri üreten birden fazla sayıdaki esnaf birliğinin kendilerine bir üst temsilci/amir tayin etmeleri şeklindeydi.

Meselâ, İstanbul'un dört ayrı kadılığında ayrı ayrı birlikleri olan ve sandal kumaşı üreten sandalcı esnafı, kendi aralarında bir üst temsilci-amir seçmişlerdi:

> (…) âsitâne-i âliye ve bilâd-ı selâsede vaki' bilcümle sandalcı esnafının ba-berât kethüdâları es-Seyyid Hâfız Mehmed Emin ibn es-Seyyid Mustafa ve Medine-i Üsküdar'da merhum Sultan Selim hân tâbe serâh vakf-ı şerîfinde merbut sandalcı esnafının kethüdâları es-Seyyid Mehmed Salih İbn el-Hac Mustafa.[51]

Fakat bu tür bir üst teşkilatlanma, tüm esnaf birliklerine şamil olmayıp yalnızca farklı mekânda fakat belirli bir bölge içinde (İstanbul gibi) aynı nitelikte mal veya hizmet üreten esnaf birlikleri için varolduğundan, diğer bölgelerle üst teşkilatlanma ilişkisi olmayan sınırlı bir üst teşkilatlanma şekliydi.

Yine üst teşkilatlanma açısından İstanbul ve Manisa'da debbâğ, kunduracı, sarraç ve çulha esnafının Ahî-babaları olması

---

50 BOA, Cevdet İktisat, nr. 1922, 9 Cumade'l-ûlâ 1197/12 Nisan 1782 tarihli belgeden ve aynı mahiyette BOA, Cevdet İktisad nr. 1750, 2 Cumâde'l-âhır 1258/11 Temmuz 1842 tarihli belgeden naklen İlhan Şahin, Agm., s.168-169.

51 İstanbul kadısına 1 Şaban 1228/30 Temmuz 1813 tarihli ferman, İKS, nr. 135, vr. 3.

Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı, Malatya

nedeniyle[52] bu Ahî-babanın Ahî Evran Zâviyesi'nden icazet aldığı kabul edilebilir. Ancak bu tür icazet alındığını gösteren herhangi bir arşiv belgesine henüz tesadüf edemedik.

Ancak 1230/1814 tarihinde tecdiden yazıldığı belirtilen bir fütüvvetnâmede[53] şehre gelen hammaddenin esnafa nasıl dağıtılması gerektiği, çırakların nasıl yetiştirilip usta olacağına ve esnafla ilişkili düzenleme ve yasaklamalara dair Ahî Evran tarafından konulduğu ve uyulması gerektiği belirtilen kaide ve nizamlar sayılmaktadır ki, tetkik ettiğimiz resmi arşiv belgelerinde yer alan esnaf nizamlarında da bu tür kaide ve nizamlar yer almaktaydı.

Bu hususlar bizi, Ahî teşkilatı ile esnaf birlikleri arasında, esnaf kaide ve nizamlarının belirlenmesinde doğrudan bir ilişkinin olduğunu; bu ilişkinin Ahî Evran Tekkesi tarafından birlikler üstü bir üst teşkilat olarak da devam ettirildiğini, devletin de zikredilen tekkenin Ahî-şeyhler ile esnaf birlikleri arasındaki ilişkiyi desteklediğini ortaya koymaktadır.

Diğer yandan, Osmanlı devletinin ilk devirlerden itibaren Osmanlı sonuna kadar devam ettiğini bildiğimiz Ahî teşkilatı çatısı altında esnaflar arası üst teşkilatlanmaya dair İstanbul ve civar bölgelere ait yukarıda atıfta bulunduğumuz bilgi ve belgeler varsa da, bu ilişkinin yaygın ve etkili olarak imparatorluğun diğer bölgelerinde de câri olduğu anlaşılmaktadır.

---

52 İKS, nr. 76, vr. 45; Osman Nuri Ergin, Age., s.537 vd.; M. Çağatay Uluçay, Age., s. 70-71.; Suraiya Faroqhi, Age., s.156.

53 Ferhat Ecer-Arif Yıldırım, "Ahî Birlikleri ve Bir Belge", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 53, Nisan 1988, s. 171-182.

el-Eman Kervansarayı, Bitlis

Ahîbaba, Kethüdâ ve Yiğitbaşılar ile İlgili Belgeler

Arşiv belgelerinde debbâğ meslek birlikleri yöneticilerinin görevlenin neler olduğunu ayrıntılı olarak tespit edebilmekteyiz. Aşağıdaki belgelerde yer alan bu görevleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Esnaf birliğini temsil ederler. Bu temsil mesleki ve hukuki alanları kapsar.

2. Deri temin edilecek selhanelerden, esnaf birliği hissesine düşen derilerin tedarik edilmesini yönetirler.

3. Derilerin debbâğlara tevzi ve taksimini yaparlar.

4. Her debbâğ dükkanının deri tevziinden alacakları hisseleri belirlerler.

5. Kalfalık ustalık terfilerini yaparlar.

6. Esnaf birliği nizamının uygulanmasını denetlerler. Uymayanları uyarır, meslekten men edebilir, gerekli görürse kadılığa/mahkemeye konuyu intikal ettirirler.

BİRİNCİ BELGE

İstanbul kadısının 25 Zilhicce 1138/24 Ağustos 1726 tarihli maruzu[1]

> Ma'rûz-ı dâ'î-i devletleridür ki: Mahmiyye-i İstanbul hısnı ebvâbından Yedikule kapusı hâricinde vâkı' debbâğ tâifesinün Ahî-babaları olan İmâm el-Hâcc Mûsâ ve kethudâları İsmâ'îl kendi hâllerinde olmayup kadîmden ilâ hâze'l-ân fusûl-i erba'ada virilen narh-ı cârînün adem-i itâ'ati ve tebdîl ve tağyîri ve celebkeşân tâifesinün zararları vesâir tezvîrât ve fesâdları içün dâru'n-nedve olan menzillerinde dâimâ akd-i meclis-i

1 Nakleden Ahmet Kala (ed.), *Osmanlı ve Türk Dünyası Belgeseli-OTÜRKDİJİTAL*, Dijital Yayın, No: OTD/İK/24/40A/3, İstanbul 2003.

şerr idüp tezvîrât ve fesâd üzrelerdür diyü teşekkî olundukda mezbûrân İmâm el-Hâcc Mûsâ ve İsmâ'îl dahi kendi rızâlarıyla kasr-ı yed itmeleriyle tâife-i mezbûrenün ihtiyârlarından olup muhtârı ve mu'temedi olan Yeniusta oğlu el-Hâcc Abdullâh bin Mustafâ Ahî-baba ve es-Seyyid Ahmed bin Alî kethudâ canib-i şer'den nasb u ta'yîn olunduğu huzûr-ı âlîlerine i'lâm olundu Emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emründür.

İKİNCİ BELGE

İstanbul kadısının 25 Zilhicce 1138/24 Ağustos 1726 tarihli maruzu:[2]

Ma'rûz-ı dâ'î-i devletleridür ki: Mahmiyye-i İstanbul hısnı ebvâbından Yedikulle kapusı hâricinde olan debbâğ tâifesinün mukaddemâ Ahî-babaları İmâm el-Hâcc Mûsâ bin el-Hâcc Mehmed ve kethudâları İsmâ'îl bin İbrâhîm meclis-i şer'-i şerîfde kassâbân-ı ganem kethudâları Mehmed Ağa bin Hüseyin ve çâryekciler kethudâsı el-Hâcc Alî ustalarından Mahmûd Ağa bin Hüseyin ve el-Hâcc Halîl bin Bektâş ve dîğer el-Hâcc Alî bin Mahmûd ve Osmân bin Abdullâh bi'l-fi'l kasâbbaşı olan Osmân Ağa hâzır iken mezbûrûn kassâb tâifesi sizün menzillerinüz dâru'n-nedve olup içlerinde tezvîrât ve fesâd üzre olan eşhâs tecemmu' ve bey' eylediğimüz koyun ve keçi ve kuzı derilerinün bahâlarını noksân virmek üzre ve narh-ı cârînün adem-i itâ'ati ve tebdîl ve tağyîri ve bizüm ve celebkeşân tâifesinün zararları vesâir tezvîrât ve fesâd içün akd-i meclis-i şerr idüp envâ'-ı habâset ve tezvîrât içün müşâvere ve ibâdullâhı ızrâr idersinüz diyü bizden teşekkî eylediler husûs-ı mezbûr nefsü'l-emr oldığı müte'ayyin oldukdan sonra ba'de'l-yevm menzilimüzde bu makûle müfsid ve müzevvir eşhâsı cem' itmeyüp ve kendimüz dahi bi'n-nefs debbâğlar umûrına karışmamağa ta'ahhüd eyledük eger menzilimüzde bu makûle müfsid ve müzevvir eşhâsı cem' itmeyüp ve kendimüz bi'n-nefs debbâğlar umûrına karışırsak talâk-ı selâse üzerimüze olsun diyü şart ve ta'lîk itdükleri tescîl-i şer'î olındı el-emrü limen lehü'lemr.

ÜÇÜNCÜ BELGE

İstanbul-Yedikule, Galata-Kasımpaşa ve Üsküdar'da bulunan debbâğ esnafına dair İstanbul, Galata ve Üsküdar kadılarına evâhir-i Muharrem 1140 [8-17 Eylül 1727] tarihli hüküm:[3]

İstanbul ve Galata ve Üsküdar kâdîlarına hüküm ki: Yedikulle ve Üsküdar ve Kâsımpaşa vesâir tevâbii debbâğları … debbâğlarun Ahî-baba ve kethudâları bi'l-cümle sâir müsinn ü ihtiyar ustaları…

DÖRDÜNCÜ BELGE

Yedikule'de debbâğ taifesine dair İstanbul kadısına evâhir-i Cemâziyelâhir 1143 [1-9 Ocak 1731] tarihli hüküm:[4]

(…) mahmiye-i İstanbul'da Yedikulle hâricinde vâki debbâğhane ustalarınun Ahî-babaları Mûsâ Efendi ibn-i el-Hâcc Mehmed ve kethudâları el-Hâcc Mustafâ

2 Nakleden Ahmet Kala (ed.), *Osmanlı ve Türk Dünyası Belgeseli-OTÜRKDİJİTAL*, Dijital Yayın, No: OTD/İK/24/40A/2, İstanbul 2003.

3 Nakleden Ahmet Kala (ed.), *Osmanlı ve Türk Dünyası Belgeseli-OTÜRKDİJİTAL*, Dijital Yayın, No: OTD/AŞ/112/384/1, İstanbul 2003.

4 Nakleden Ahmet Kala (ed.), *Osmanlı ve Türk Dünyası Belgeseli-OTÜRKDİJİTAL*, Dijital Yayın, No: OTD/AŞ/129/339/2, İstanbul 2003.

bin Yûsuf ve yiğitbaşıları İsmâîl Çelebi bin el-Hâcc İbrâhîm ve ihtiyârlarından el-Hâcc Mûsâ bin Hüseyin ve el-Hâcc Abdullâh bin Mustafâ vesâiri…

BEŞİNCİ BELGE

AH/3/335/1229, Kasımpaşa'daki debbâğ esnafı ve Hassa debbâğlara dair Galata kadısına evâsıt-ı Rebiülevvel 1168 [26 Aralık 1754-4 Ocak 1755] tarihli hüküm:[5]

Galata kâdîsına hüküm ki:

Ehl-i hırefe tabi on bir nefer ber vech-i maktû sâhib-i esâmî debbâğîn-i hâssa ve serrâc şâkirdleri zümresinden dahi on üç nefer debbâğîn Kâsımpaşa'da vâki debbâğhanede olmalarıyla kadîmü'l-eyyâmdan bu âna gelince hırfet-i mezbûrenün Ahî-baba tâbîr olınur debbâğbaşısı ve kethudâ ve yiğitbaşısı debbâğ-ı hâssadan olan on bir neferden kadîmî tarîkları üzre olınagelüp ve debbâğîn içün mahsûs olup Kâsımpaşa'da zebh olınan derilerün tevzî u taksîmi ve kadîmî nizamları üzre vâki olan umûrlarınun kezâlik ru'yeti debbâğbaşıları ve kethudâ ve yiğitbaşıları marifetiyle görilegelüp serrâc şâkirdleri zümresinden vesâir debbâğlardan bir vechile dahl îcâb itmez iken hâlâ serrâc şâkirdleri zümresinde[n] yalnız(?) bölüği neferâtınun bölükbaşısı olan Eğri Hâcî Alî ve neferâtından Mâldelisi Usta Hüseyin ve Kaygusuzoğlı Usta Mehmed vesâir neferâtları dahi birbirleriyle yekdil ü yekcihet olmalarıyla debbâğbaşılarına ve kethudâ ve yiğitbaşılarına adem-i itâatlerinden nâşî umûrlarına fuzûlî müdâhale ve debbâğîn içün iştirâ olınan derilerün tevzî u taksîminde nizam-ı kadîmlerine muğâyir vaz[u] hareket ve herbâr keşmekeşden hâlî olmayup hırfet-i merkûmenün ihtilâline bâis oldukların debbâğbaşı ve kethudâ ve yiğitbaşıları neferâtıyla arz-ı hâl ve teşekkî itmeleriyle kadîmü'l-eyyâmdan berü debbâğhane-i mezkûrede olan bi'l-cümle debbâğ tâifesinün debbâğbaşıları ve kethudâ ve yiğitbaşıları hırfet-i mezbûre tabi debbâğîn-i hâssadan tarîkları üzre olageldüğine binâen fîmâba'd serrâc şâkirdleri bölüği neferâtınun bölükbaşısı olan mezbûr Hâcî Alî ve Mâldelisi Usta Hüseyin Kaygusuzoğlı Usta Mehmed vesâirleri kadîmleri nizamlarına muhâlif debbâğbaşılarınun ve kethudâ ve yiğitbaşılarınun gerek deri tevzî u taksîmine ve gerek sâir umurlarına karışmayup kadîmî nizamlarına muğâyir müdâhale ve muârazadan men u def olınmak bâbında Enderûn-ı hâssa hazînedârbaşısı el-Hâcc Hasan emr-i şerîf virilmek recâsına arz ve vech-i meşrûh üzre amel olınmak bâbında karındaşım hudâvendigâr-ı sâbık merhûm ve mağfûrun leh Sultân Mahmûd Hân tâbe serâhu zamânında emr-i şerîf virildüğin bildürüp tecdîdin recâ eyledikleri ecilden hilâfına emr-i şerîf sâdır olmamış ise vech-i meşrûh üzre amel olına diyü emr-i şerîf yazılmışdur. Fî evâsıt-ı Ra sene [1]168 [26 Aralık1754 -4 Ocak1755]

ALTINCI BELGE

AH/3/360/1297 İstanbul'da Yedikule haricindeki debbâğ esnafı ile keçeci esnafının yapacağı alım satım ve tahsis nizamına ve bu nizama muhalefetin önlenmesine dair hükmün yenilenmesi için debbâğ esnafının arzuhali üzere İstanbul kadısına hüküm[6].

5 NakledenTabakoğlu vd. 1997: s. 85-86.

6 Nakleden Tabakoğlu vd. 1997: s. 104-105.

"İstanbul kâdîsına hüküm ki: Mahmiyye-i İstanbul'da Yedikulle hâricinde vâki' debbâğlar tâifesi arz-ı hâl idüp bunlar kadîmden berü kassâblardan iştirâ eyledükleri yapağıdan ezmân tabîr olınur yapağıyı semen-i misilleriyle keçeci tâifesine ve yumuşak tabîr olınur yapağıyı çukacı bâzergânı olan yehûdîlere bey' idegelmişler iken hâlâ keçeci tâifesi bi'l-cümle yapağıyı noksân bahâ ile biz iştirâ iderüz diyü bunları rencîde ve remîde üzre olmalarıyla bundan akdem istidâ-yı inâyet ve mahmiyye-i İstanbul'da Yedikulle hâricinde vâki debbâğhane ustalarınun Ahî-babaları Mûsâ Efendi bin el-Hâcc Mehemmed ve kethudâları el-Hâcc Mustafâ bin Yusûf ve yiğitbaşıları İsmâ'îl Çelebi bin Hâcî İbrâhîm ve ihtiyârlarından el-Hâcc Mûsâ bin Hüseyin ve Hâcî Abdullâh bin Mustafâ vesâirleri meclis-i şer'de keçeci tâifesinden Abdullâh bin Allâhvirdi ve kethudâları Mehemmed Odabaşı bin Ömer ve ihtiyârlarından el-Hâcc Ahmed ibn-i el-Hâcc Ömer ve Abdullâh Odabaşı bin el-Hâcc Mehemmed ve yiğitbaşıları Ahmed bin Mehmed vesâirleri mahzarlarında bundan akdem keçeci tâifesi debbâğlarun kassâblardan iştirâ ve dibâğat eyledükleri enva'ından koyun derilerinün yünleri ve yapağıları bi'l-cümle keçecilere mahsûs metâ' olmağla yedlerinde olan senedleri mûcebince âhara bey olınmayup semen-i misilleriyle cümlesini kendüler iştirâ itmek üzre iddi'â eyledüklerinde debbâğlar dahi cevâblarında kadîmden ezmân ta'bîr olınur yapağıları semen-i misilleriyle keçeciler bey' idegelüp ve yumuşak ta'bîr olınan yapağıları çukacı bâzergânı olan yehûdîlere bey' idegelmişizdür diyü beynlerinde ba'de'l-münâza'a zikr olınan iki nev' yapağınun cümlesini dahi tüccâr-ı sâirenün şirâya tâlib oldukları semen-i misilleriyle keçeciler tâifesine beya taahhüd idüp lâkin tüccâr tâifesi debbâğlarun müctemi' olan yünlerini ve yapağılarını râyic olınduğı üzre peşîn akçe ile şirâya tâlibler iken keçeciler tâifesi emti'a-i mezbûre mücerred bize mahsûsdur âhardan kimesne iştirâ idemez alâ mehlin(?) biz istediğimüz vaktde iştirâ iderüz diyü peşîn akçe ile semen-i misilleriyle iştirâdan imtinâ' idüp nisbeten iştirâ ile kıymetlerine edâya kâdir olduğımız vaktde edâ iderüz diyü debbâğlarun derilerinün sıkleti vaktinde meta'larınun bey' olınmasınun te'hîrine bâis olurlar ise zikr olınan yünlerün ve yapağılarun cümlesini şirâya tâlib olan sâir tüccâr tâifesine semen-i misilleriyle bey' itmeleriyçün keçeci tâifesi debbâğlara mâni' olmamak üzre icma' u ittifâk ve ahd [ü] mîsâk eyledüklerin sâbık İstanbul kâdîsınun Bâb nâibi i'lâm ve i'lâmı mûcebince amel olınmak bâbında ammim Sultân Ahmed Hân zamânında virilen emr-i şerîf mûcebince bin yüz kırk üç senesi Cemâziye'l-âhirinde emr merhûm ve mağfûrun leh karındaşım hudâvendigâr-ı sâbık Sultân Mahmûd Hân tâbe serâhu zamânında dahi emr-i şerîf virildüğin bildürüp tecdîdin recâ itmeğin hilâfına emr virildiği yoğise vech-i meşrûh üzre amel olınmak içün yazılmışdur. Fî evâil-i C sene 1168 [15-24 Mart 1755].

YEDİNCİ BELGE

OTD/AH/3/360/1298 Yedikule haricinde debbâğ esnafının celeb esnafından deri satın alma nizamına ve bu nizama muhalefetin önlenmesine dair hükmün yenilenmesi için debbâğ esnafının arzuhali üzere İstanbul kadısına hüküm:[7]

İstanbul kâdîsına hüküm ki: Yedikulle hâricinde vâki' debbâğ

7 Nakleden Tabaokoğlu vd. 1997: 105.

esnâfı fukarâsı Südde-i sa‘âdetüme arz-ı hâl idüp bunlar san‘atlarıyla hâsıl eyledükler[i] meta‘larından umûr-ı seferiyye içün Cebehane ve Tersâne-i âmireme iktizâ idenleri bahâlarıyla viregelüp san‘atlarına vesîle olan derileri celeb tâifesinden nizam-ı kadîm üzre alageldükleri bahâ ile almağa râzîlar olup hilâf-ı nizam-ı kadîm izdiyâd-ı bahâ teklîfi ile rencîde olınmaları îcâb itmeyüp ve celeb tâifesinün zebh olınan hayvânlarından zuhûr iden derilerinün envâ‘ına vaktine göre kıymet takdîr ile yedlerine evâmir-i aliyye virilüp ve husûsan bundan akdem bâ fermân-ı âlî ma‘rifet-i şer‘le san‘atlarından hâsıl olan emti‘alarına sınıfı ile evvelden fürûht eyledüklerinden noksân kıymet takdîr olınmuşiken celeb tâifesi hilâf-ı nizam-ı kadîm izdiyâd-ı bahâ ile virirüz diyü nizâ‘ ve ol vechile te‘addî ve ta‘cîzden hâlî olmayup muğâyir-i emr-i âlî ve narh-ı cârî gadr sadedinde oldukların bildürüp hilâf-ı emr-i âlî ve muğâyir-i nizam-ı kadîm vech-i meşrûh üzre olan te‘addîleri men‘u def‘ olınmak bâbında hükm-i hümâyûnum recâ eyledükleri ecilden sâdır olan fermân-ı âlîye imtisâlen debbâğ ustalarınun yedlerinde olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ile mu‘anven bir kıt‘a emr-i âlîşân vesâir evâmir-i aliyyeye nazar olındukda kassâb tâifesinün her fasılda zebh eyledükleri cülûd-ı hayvânâtdan su sığırı derisi yüz yiğirmişer akçeye ve öküz derisi yüz onar ve inek derisi seksener ve dana derisini kırkar ve keçi derisini yiğirmişer ve yapağısı yolınmaduk koyun derisi aybsuz kırkım zamânına değin onar ve kuzı derisi üçer akçeye ve rûz-ı hızırda koyun kırkıldukta zebh olınan derisi mayısda üçer ve haziranda beşer ve temmûsda altışar ve ağustosda sekizer ve eylülde onar akçeye ve koyunların yapağısı uz[a]nup kırkılmadın [ve] yolınmadın zebh olındukda bıçağa pârelenmeyüp sâlîm oldukda içinden alâların hufyeten âhara bey eylememek üzre rûz-ı kâsımda on iki akçeye ve iki kırkım tabîr olınur vaktlerde zebh olındukda tule tabîr olınur her ne zamân derisi gelür ise altışar akçeye...

SEKİZİNCİ BELGE

AH/5/323/962 Galata kadısına evâil-i Şaban 1174/8-17 Mart 1761 tarihli hüküm[8].

Galata kâdîsına [hüküm] ki: Galata kazâsı muzâfâtından Kâsımpaşa'da vâki debbâğ ustaları Südde-i sa‘âdetüme gelüp kadîmden berü gerek yirli ve gerek taşradan gelen inek ve öküz gönleri ve yağ tulumlarını akçeleriyle iştirâ ve kârhanelerinde dibâğat idüp Serrâchane ve tâcir ve mîrî saka [ve] meşakkcı ve dikici tâifelerine bey birle kefâlet kılınup Yedikulle debbâğları tarafından kat‘â dahl ü ta‘arruz olınagelmiş değil iken Yedikulle debbâğları mücerred tama-ı hâmlarından nâşî (…) Kâsımpaşa debbâğlarınun kethudâları Ahmed Çelebi ve müsinn ü ihtiyâr ustalarından el-Hâcc İbrâhîm ve Ahî-babaları Abdurrahmân Ağa ve Mehmed ve Ahmed ve Osmân ve Alî ve Sâlih nâm kimesneler talebleriyle husûs-ı mezbûrun sıhhati ehl-i vukûfdan sikât-ı muvahhidînden istifsâr ve istihbâr olındukda tâife-i merkûme kadîmden berü gerek yirli ve gerek taşradan gelen inek ve öküz gönleri ve yağ tulumlarını akçeleriyle iştirâ ve kârhanelerinde dibâğat birle taraf-ı mîrîye vesâir ibâdullâha bey idüp bir vechile zarûret ve muzâyaka çekdürmeyüp ve vâki‘ olan umûr ve nizamlarını beynlerinde kendileri görüp Yedikulle debbâğları tarafından bunlarun umûr ve nizamlarına katâ dahl ü taarruz olınagelmiş değil iken…

8 Nakleden Tabakoğlu vd. 1997: s. 293-294.

Ekmekçizade
Kervansarayı,
Edirne

ALTINCI BÖLÜM

TARIM-TİCARET VE SANAYİ DEVRİMİNİN SONUÇLARI

SELÇUKLU ANADOLU TARIM-TİCARET VE SANAYİ DEVRİMİNİN SONUÇLARI: BİR TOPLAMA-DAĞITMA KURUMU OLARAK TEDARİKÇİ VAKIF İŞLETMELER

VI. yüzyılda Mâverâünnehir bozkırları ve Fergana tarım havzasında başlayan tarım devrimi ile tarım devriminin ortaya çıkardığı üretim artışına dayalı ortak pazarların olduğu yeni köy-kasaba ve şehirler arasında gelişen İpek Yolu ticaretine dayalı başlayan ticaret devrimini Selçuklular, 1000-1200 yılları arasında tamamladılar. 1200 başlarından itibaren de Anadolu sanayi devrimini başlattılar.

Selçuklular iktisadi devrim sürecini İslâmlaşma süreciyle birleştirerek iktisadi-sosyal değişimi daha da hızlandırdılar. Değişimin ortaya çıkardığı iktisadi, sosyal, kültürel birçok sorunu çözücü olarak tüm şehirlere yaydıkları Nizamiye Medreseleri'nde uygulamalı eğitim ile İslâm ilmini hem araştırıp geliştirdiler hem de İslâm'ı öğrettiler. Yine, Hz. Peygamber'in nasıl yaşadığını ve sorunları nasıl çödüğünü dinî, sosyal, kültürel ve iktisadi yönden ayrıntılı anlatan hadis, fıkıh ve felsefe alanındaki çalışmaları geliştirdiler. Bu bağlamda Fârâbî, Bîrûnî, İbn Sînâ, Gazzâlî, Buhârî, Ebu Hanife gibi birçok isim bilimlerin geliştirilmesi ve eğitimi-öğretiminde büyük roller üstlendiler. Böylece Selçuklular, Nizamiye Medreseleriyle İslâma göre dini, iktisadi ve sosyal hayatın yaşanmasında ortaya çıkan önemli sorulara ve sorunlara somut örnekler vererek çözüm bulan yepyeni bir yaklaşım getirmeyi başardılar. Buhara ve Semerkand İslâm hadisçilerinin ve hukukçularının yetiştiği ve bunlara kaynak olarak İslâm hadis külliyatının yazıldığı en büyük merkezler oldu. Eş zamanlı olarak Horasan bölgesinde İslâm'ın nasıl yaşanacağını halka halk diliyle anlatan ve yaşatan yaygın eğitim veren büyük İslâm mutasavvıfları ortaya çıktı. İslâm tasavvufu geliştirilerek yetiştirilen dervişler, meskun yerlerin yanında ıssız yol güzergâhlarında da tekke ve zâviyeler kurarak İslâm yaşantısının somut örneklerini tüm insanlığa tanıtıp öğrettiler. Harakânî, Ahmed Yesevî, Mevlânâ, Ahî Evran gibi Selçuklu dönemi mutasavvıfları İslâm'ın dünyaya anlatılmasında da büyük bir rol oynadılar.

Akhan, Denizli

Selçuklular tüm bu iktisadi-sosyal devrimler sürecinin sektör içi ve sektörler arası, toplum içi ve toplumlar arası toplayıcı ve dağıtıcı ana kurumu olarak tedarikçi vakıf işletmelerini geliştirdiler. Vakıf işletmeler üretim artışlarının sektörler arası transferinde ve gelir artışının tüm topluma, sosyal sınıflara dağılımının düzenlenmesinde iktisadi ve sosyal rol oynayan ana kurumdu.

Selçuklu Tarım Devriminin Sonuçları

Bu sürecin ana tedarikçi kurumu, Selçuklu "şenlendirme" politikasıyla mezraların, köylerin, ticaret yolları üzerindeki ıssız yerlerin vakıf zâviye-tekke, mescit, cami ve kervansaraylar etrafında kurulup gelişmesini sağlayan ve kırdaki akarlarını yeni kurulan "şâristanlı kasabalar" ile "şehristanlı şehirler"deki ticaret ve sanayi sitelerine/dükkanlara vakferek aktaran vakıf işletmelerdir.

Türklerin dünya tarım devrimine en önemli katkısı Selçuklular döneminde yaşanmıştır. Selçuk Bey'in bağımsızlığını ilan ettiği yıldan başlayarak 1000-1200 yılları arasında Selçuklular tarım devrimini yeni bir evreye ulaştırmayı başardılar. Hem göçebe hayvancılığı hem de yerleşik çiftçiliği aynı ekonomi içinde hayata geçirerek "karma tarım ekonomisi"ni gerçekleştirdiler. Bu döneme kadar ekonomiler ya göçebe ekonomi olarak hay-

vancılık veya yerleşik ekonomi olarak çiftçilik/bitki üretimi yapabiliyorlardı.

Selçuklular dünya tarım devrimi açısından hayvancılık ve ziraatı aynı ekonomide birleştirerek "karma tarım ekonomisi"ni geliştirerek tarımda sektörel devrimi ilk gerçekleştiren ekonomi oldu. Yine Selçuklular ayrı medeniyetler olan göçebe medeniyetler ile yerleşik medeniyetleri birleştirerek yeni bir ortak medeniyet ortaya çıkardılar. Çağdaşı ekonomilerden bir diğer önemli farklılığı da hayvancılığın büyük aile şirketleri halinde hür teşebbüse dayalı yapılmasıydı. Köle emeği kullanılmıyordu. Çiftçilik de hür teşebbüse dayalıydı ve köle emeği yoktu. Göçebe Türk geleneğinden beri gelen köle emeğine dayanmayan hür emeğe dayalı iktisadi faaliyetler yerleşik Çin, Hindistan, Ortadoğu, Afrika ve Avrupa'da köle emeğine dayalı çiftçilik yapan ekonomilere göre önemli bir farklılık oluşturmuştu.

Bu temel yapısal dönüşümün sonucu olarak Selçuklu'da hem sektörel tarım üretiminin gerçekleştirilmesi (karma tarım ekonomisi) hem de hür tarım faaliyetlerinin verimliliği, köle emeğine dayalı tarım yapan ekonomilere göre çok büyük verimlilik ve üretim artışı ortaya çıkardı.

Selçuklular, kurucuları Selçuk Bey'in 1000 yılında bağımsızlığını ilan ettiği beylik döneminden (1000-1038) başlayarak Anadolu Selçukluları kurulana kadar (1077), boylara dayalı göçmen hayvancılık sistemini geliştirmişlerdi. Anadolu Selçukluları döneminde ise hayvancılık yapılan alan daraldığından boy yerine aşiretlere dayalı göçmen hayvancılık sistemini uygulamışlardır.

Boylara dayalı göçmen hayvancılık sisteminde, boy başları boyuna bağlı aşiretleri devlet adına idare ediyor, güvenliğini sağlıyor, vergisini topluyordu. Boya bağlı hayvancılık yapan her bir aşiret büyük aileden oluşmaktaydı. Her aşiret, büyük aile şirketleri gibi örgütlenmişti. Boyu oluşturan aşiretlerden herbirine hayvancılık yapacakları yaylak, kışlak ve yaylak-kışlak arasındaki otlaklardan oluşan "yurt" adı verilen bir alan, diğer anlamda bir işyeri tahsis edilmişti. Aşiretin reisi büyük ailenin de reisi idi. Aşiret reisleri arasından boyun reisi, yani "baş" seçiliyordu. Devlet zaafa düşüp zayıflayınca veya çökünce "boy başı" ayrılıp beyliğini ilan edip bağımsızlığını kazanıyordu. Devlete bağlı aşiret reisleri ve boy başları aşiretini/boyunu devlet adına idare etmesinin yanında topluluğun ekonomik faaliyetlerinin düzenli yürütülmesinden, ürünlerin pazara ulaştırılmasından ve devlete verilecek vergiden de sorumlu idi.

Selçuklular Anadolu'yu zaman içinde fethederek yerleşirken, yerleşim alanının daralması nedeniyle boylara aynı bölgede yurt veremediklerinden, boyları oluşturan her bir aşirete ayrı bölgelerde yurt vererek aşiretler halinde yerleştirmeye başladılar. Devlete karşı sorumlu idareciler de aşiret reisleri oldular. Böylece Anadolu'da göçebe aşiretlere dayalı hayvancılık gelişmiştir.

Selçuklular yerleşik tarım yapan çiftçilere dayalı zirai ekonominin organizasyonunu, "ikta sistemi"ni kurarak sağladılar. Osmanlılar da, Selçuklu karma tarım ekonomisi modelini geliştirerek sürdürdüler. Osmanlılar aşiretlere dayalı

Selçuklu göçebe hayvancılığını "göçebe yörük sistemi" olarak, Selçuklu yerleşik çiftçiliği olan ikta sistemini de "timar sistemi" olarak geliştirerek devam ettirmişlerdir. Böylece göçebe hayvancılık ve yerleşik tarım ekonomisini içine alan yörük ve timar sistemini oluşturarak birbiriyle ilişkili yeni bir "karma tarım üretim sistemi"ne dönüştürmüşlerdir.

Selçuklular, aynı ekonomide hem göçebe hayvancılık hem de yerleşik çiftçiliği birlikte gerçekleştirdikleri sistemle daha önceki ekonomilerde görülmeyen sonuçlar ortaya çıkarmışlardır. Daha önce yerleşik çiftçilik/bitki üretimine dayalı tarım inkılabının en önemli sonucu bir çok yeni köy, kasaba ve şehirlerin ortaya çıkması idi. Göçebe hayvancılıkta ise yaylak-kışlaktan oluşan yurtlar ortaya çıkmıştır.

Selçuklu tarımındaki mezkur gelişmelerin sonucunda:

1) Selçuklular göçebe hayvancılık yapılan yurtlar ile bitkisel üretim yapılan çiftliklerden oluşan köy kasaba ve şehirleri, yani iki alt sektörü birlikte aynı ekonomide gerçekleştirerek dünya da ilk kez "karma tarım ekonomisi sistemi"ni kurmuşlardır.

2) Göçebelerin yurtları ile yerleşiklerin köy, kasaba ve şehirlerinden oluşan daha büyük ve geniş bir ekonomik coğrafya oluşmuş, daha önceki ekonomilerin başaramadığı ölçüde üretim artışı yaşanmıştır. Üretim artışı beraberinde nüfus artışını da getirmiştir.

3) Üretim ve nüfus artışına bağlı olarak geniş ekonomik coğrafyaya dayalı devlet modeli, önceki "kale-şehir devlet" ve "yurt devlet" gibi küçük ekonomik coğrafyalardan oluşan devlet modelinin yerini almış, Selçuklu ekonomik modelinin uygulandığı Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu Orta Asya'da ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulduğu Anadolu ve Ortadoğu'da özellikle şehir-devletler dönemi sona ermiştir.

4) Selçuklu ekonomik modelinin uygulandığı coğrafya da kırdaki nüfusun yanında şehirlerin nüfusu daha önce görülmeyen ölçüde artmış, dünyanın en gelişmiş ve kalabalık şehirleri bu bölgelerde ortaya çıkmıştır.

5) Çin ve Hindistan dünyanın en kalabalık nüfusuna sahip oldukları halde, hayvancılık sektörü gelişmemiş olduğundan karma tarım ekonomisine geçememişlerdi. Bu nedenle büyük nüfus barındıracak ve besleyecek altyapıya sahip şehirler kurabilecek iktisadi yapıya sahip olmadıklarından, Çin ve Hind şehirleri, karma tarım ekonomisinden beslenen Selçuklu şehirlerinin nüfusuna ulaşamamıştı. Çin-Hind nüfusunun büyük bölümü kale-şehir tarzında, küçük nüfuslu şehirlerin etrafındaki köylerde yerleşmiş köylü nüfustu.

6) Karma tarım ekonomisine bağlı olarak 1000 yılların ortalarından itibaren Selçuklu coğrafyasında yer alan kale-şehirleri de içine alarak kurulmuş "şehristanı olan şehirler" Buhara, Semerkand, Bağdat, Şam, Halep, Kayseri ve Konya dünyanın en gelişmiş ve kalabalık nüfusa sahip şehirleriydi. Selçuklularda "şâristanı olan kasabalar" bile birçok Çin-Hind kale şehirinden daha çok nüfus barındırmakta idi.

Taş Han, Tokat

Selçuklu Ticaret Devriminin Sonuçları

Bu sürecin ana tedarikçi kurumu, ulaşım yolları üzerinde kervanları, gelen-geçeni, tüccarı misafir eden, bunları ağırlayarak ihtiyaçlarını karşılayan tekke ve zâviyeleri ve kervansarayları inşa ederek işleten vakıf işletmelerdi. Şehirlerarası İpek Yolu ağının gelişmesinde İpek Yolu üzerinde derviş yolunu kuran vakıf işletmelerin büyük bir etkisi olmuştu.

1000-1200 yılları arasında Selçuklular, ziraat ve hayvancılıkla gelişen tarım sektörünün öncülüğünde artan üretime dayalı tarım-ticaret ilişkilerini yeniden düzenleyerek, dünya ticaret devrimini yeni bir evreye ulaştırmayı başardılar. Tarım-ticaret ilişkisinde ve şehirlerin gelişmesinde ikta ve vakıf işletmelerin öncülüğünde vakıf sisteminin geliştirilmesi önemli bir rol oynadı.

Artan bitkisel ve hayvansal tarım üretimi, ticaretin ve ticari altyapının gelişmesinde önemli bir etki yaptı. Selçuklular ticaret sektöründe ulaşıma önem vererek, kervan ağları oluşturarak, "menzil" denilen kervan konaklama alanlarını ticari bir ağ halinde organize ederek, konaklama ve depolama ihtiyacını karşılamak üzere kervansaraylar inşa ederek, ticari güvenlik ve uluslararası ticaret anlaşmalarıyla iç ve dış ticareti geliştirerek dünya tica-

ret devrimini yeni bir evreye ulaştırdılar. Dünya ticaretinde öncü ekonomik güç haline geldiler.

Selçuklular karma tarım ekonomisini geliştirerek yaptıkları tarım devrimiyle artan üretim ve ticaretten sağlanan sermaye birikimini, yeni yerleşimlerin, köy, kasaba ve şehirlerin kurulması ve gelişmesine aktaran bir karma ekonomi yönetim modeli uyguladılar. Böylece tarım, ticaret ve sanayi ilişkisini yeniden organize edip geliştirerek tarım devrimini yeni bir evreye ulaştırıp geliştirirken ticaret devrimi de yaptılar. Böylece esnaf-sanayi devriminin altyapısını da hazırladılar. Selçuklu'nun devamı olarak Osmanlılar, ticaret altyapısını, ticaret hukukunu ve uluslararası ticaret anlaşmalarını geliştirerek ticaret devrimini tamamladılar.

Selçuklular 1000-1200 yılları arasında "ikta" ve "yörük" sistemiyle tarım ve hayvancılığı planlayarak üretimi ve vergi gelirlerini önemli ölçüde arttırdılar. Devlet, artan üretim ve vergi gelirlerini tarım, ticaret, sanayi ve şehirlerin geliştirilmesi için gerekli altyapı yatırımlarına yöneltti. Selçuklular altyapı yatırımlarını doğrudan devlet eliyle değil, vakıf işletmeleri icat edip teşvik ederek vakıf işletmeler eliyle yaptılar. Devlet güvenlik ve denetimi üstlendi. Üretim ise özel sektör eliyle gerçekleştiriliyordu. Çiftçi bitkisel üretim, göçebe yörükler hayvancılık, serbest tüccar ticaret, esnaf birlikleri de sanayi üretimi yapıyordu.

Vakıf işletmeler, tarım üretiminden, ikta gelirlerinden ve ticaretten sağlanan sermaye birikimini doğrudan yeni tarım, ticaret, sanayi ve şehir altyapı yatırımlarına yönlendirebilen önemli bir iktisadi organizasyondu. Devlet vakıf işletmelerin yatırım gücünü arttırmak için bu yapılara vergi muafiyetleri ve vergi geliri tahsisleri sağladı. Bu teşvikler, vakıfların kurulması ve yaygınlaşmasını sağlayan önemli bir etki sağladı.

Vakıf köy çiftlik, mezra, orman, su ve maden kaynaklarından elde edilen gelirlerle vakıf kervansaraylar, hanlar, kapalıçarşılar, arastalar kurdular. Vakıf menziller, tekke, zâviye ve misafirhaneler kurdular. Vakıf külliyeler, din, sağlık, eğitim ve kültür merkezleri kurdular. Böylece kırşehir irtibatı güçlendirilerek tarım, ticaret ve sanayi ağı yeni bir aşama kazandı.

Bu gelişmeler sonucunda Selçuklu coğrafyasında birçok yeni köy, bucak, kasaba ve şehir doğdu ve gelişti. Kervan menzillerinde önce tarım gelirleriyle beslenen vakıflar tarafından kervansaray ve hanlar kuruluyor; zamanla bu kervansaray ve hanların etrafında nüfus yerleşerek yeni köy, bucak, kasaba ve şehirler gelişiyordu.

Dünyanın ilk outletleri olan kervansaraylar, kır ile şehir arasında, ticaret yolları üzerinde Selçuklu döneminde kurulmaya başlanarak yaygınlaştı. Dünyanın ilk süpermarketleri olan kapalıçarşılar, Selçuklu şehirlerinde kurulmaya başlanarak yaygınlaştı. Bu sabit pazarlar, daha önce haftada/ayda birkaç gün kurulan açık pazarların yerini aldı.

Tarım ve ticaret devrimini tamamlayamadığı, sanayi devrimini başlatamadığı için XIX. yüzyıla kadar Avrupa'da olmayan bu kapalı sabit pazarlar, tüm Avrupa dillerine "bazaar" (grand bazaar) olarak

Türkçeden girdi. XX. yüzyılda Türkçemize "süpermarket" deyiminin girmesi ise, XIX. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa'da çok katlı alışveriş merkezlerinin kurulmaya başlamasıyla oldu. Böylece ilginç bir dönüşüm yaşanarak Selçuklu ve devamı Osmanlı kapalıçarşılarının yerini Avrupa'da Sanayi Devrimi sonucu gelişen süpermarketler almaya başladı.

Selçuklu ticaret devrimini tamamlayan bir diğer önemli gelişme de Selçuklu ticari senetleri olan süftecelerin/poliçelerin uygulamaya konulması ve yaygınlaştırılmasıdır. Tüccarlar; kervansaray, han ve kapalıçarşılarda ticari malını depolayıp karşılığında aldığı ticari senetlerle, Selçuklu coğrafyasını dolaşarak malı taşımadan ciro edip satabilmeye başlamıştı. Bu uygulama, ticari mal dolaşım hızını öncesiyle kıyaslanamayacak ölçüde arttırdı.

Tüm bu gelişmeleri dikkate alarak Selçuklu ticaret devriminin sonuçlarını şöyle sıralayabiliriz:

1) Üretim artışı ve Selçuklu ekonomik modelinin uygulandığı coğrafyanın genişliği, ticari organizasyon ve ticari altyapıyı geliştirmiş, kendi içinde ve çevre ekonomilerle daha önce görülmeyen ticari altyapılar ve ticari ilişkiler ağı ortaya çıkmıştır.

2) Kapalıçarşılar, hanlar, kervansaraylar ve dükkanlardan oluşan ticaret siteleri bu dönemde geliştirilmiştir. Yeni şehirler ve çevresindeki kasaba, köy ve göçebe hayvancılıkla ilişkili tedarik sistemi ve iç tedarik ağı bu dönemde oluşturulmuştur.

3) İpek Yolu ve Kürk Yolu diye meşhur ticaret yollarıyla Selçuklu ekonomik modelinin uygulandığı coğrafya ile çevresinin bir birine bağlanmasıyla bir dünya ekonomisi ortaya çıkmıştır.

4) Selçuklu ekonomik coğrafyası, merkez çevre ilişkisi içinde bir dünya ekonomisi oluşturarak bu ekonominin merkezi haline gelmiştir.

5) Selçuklular ticaret devrimiyle tarımdaki üretim artışlarını sürekli hale getirip iktisadi kalkınmaya dönüştürerek Müslüman Türklerin, Çin sınırından Orta Asya ve Anadolu'ya uzanan ilk büyük devletini kurmayı başardılar.

Üsküdar çarşısını gösteren bir kartpostal

Selçuklu Anadolu Sanayi Devriminin Sonuçları

Bu dönemin ana tedarikçi kurumu, sanayi devrimini tüm Anadolu şehirlerine yaymak için kurulan Ahî Evran Vakfı'na bağlı kurulan Ahî vakıf işletmeleridir. Selçuklu vakıflarının kurdukları tekke ve zâviyeler ile İpek Yolu'nu derviş yoluna çevirmelerinden sonra 1200'de başlayan Selçuklu sanayi devrimiyle birlikte hem İpek Yolu şehirlerinde hem de kurulan yeni şehirlerde artık Ahî Evran Vakfı'na bağlı Ahî Evran vakıfları, Ahî-baba vakıfları, Ahî vakıfları yaygın olarak kurulmaya başlandı. Böylece İpek Yolu üzerinde derviş yolundan sonra Ahî yolu da kurulmuş oldu.

Tarım ve ticaret devriminin en önemli sonucu artan şehirleşme ve nüfustu. Şehirlerdeki nüfusun ihtiyacının karşılanması çabaları Selçuklu sanayi devrimini başlattı. Bu devrimin ortaya çıkardığı önemli sonuçları da şunlardır:

1. Selçukluların XI. yüzyılda başlattıkları ve iki yüzyıl süren tarım ve ticaret sektörlerini geliştirme evresinden sonra 1200'lerden itibaren, artan nüfus ve şehirleşme ihtiyacını karşılamak için Ahî Evran "kümelenerek üretim" teorisini geliştirdi ve uygulamaya koydu.

2. Ahî Evran'ın geliştirdiği "kümelenerek üretim" sistemine uygun olarak esnaf, mesleğine göre sanayi birlikleri ve bölgesel kümelenme modeli geliştirerek sanayi siteleri halinde örgütlendi.

3. Selçuklular yeni ortaya çıkan bu iktisadi sektörün yaptığı üretime "sanayi"; bu sektörü oluşturan sınıfı ise "ehl-i sanayi" şeklinde tanımlayarak dünya tari-

Malatya, Darende'de Yusuf Paşa Bedesteni

hinde ilk kez esnaftan ve esnafın yaptığı üretimden farklı bir ad vermiştir. Böylece Selçuklular ferdi esnaf üretiminden farklı olarak üretim birliklerine göre örgütlenmiş dünyanın ilk sanayi sektörünü kurdular ve geliştirdiler. Artık sanayi devrimi öncesindeki meslek birlikleri gibi sadece mesleğe göre değil, üretilen ürüne göre de alt-meslekler (meslek zümleri) halinde örgütleniliyordu.

Sanayi devrimi öncesi meslek birlikleri üretime göre alt-meslek örgütlenmesi içermezler. Her meslek için bir örgüt oluşturulduğundan ürün-üretim çeşitliliği oluşmuyordu. Selçuklu'nun çağdaşı Bizans ve Roma bakiyesi İtalyan şehir-devletlerinde, İlkçağ ekonomilerinden beri meslek birlikleri vardı, ancak esnaf-sanayi üretim birlikleri yoktu. Meslek birlikleri üretilen ürünler için değil; meslekten olmayanlara karşı mesleği korumak üzere kurulurdu. Ahî sanayi üretim birlikleri ise ürettiği ürüne göre ve her yeni ürün ve teknik için farklı/yeni üretim birliği oluşturularak kurulurdu. Dolayısıyla kurulum mesleğe değil, meslek için üretilen ürüne göredir ve ürün/üretim çeşidi kadar üretim birliği vardır.

Ahî esnaf-sanayi üretim birlikleri modeline göre aynı mesleki birlikler ve ilişkili meslekler, kadılık (ilçe) sınırları içinde belirli yerde kümelenerek üretim yapıyorlardı. Böylece bölgesinde/kadılıkta meslek icra etme hakkı, sınai mülkiyet hakları dâhil olmak üzere bölgesiyle sınırlı olarak esnaf birliğine aitti. Ancak bu kümelenme

kadılık/ilçe ile sınırlı olduğundan bir yığılma meydana getirmiyordu.

Mesleğe ait dükkan/işyeri sayısı, ürüne olan talebe göre belirleniyordu. Mesleği öğrenen usta, ürüne talep varsa aynı bölgede dükkan açıyordu. Talep yoksa usta başka bir kadılıkta/ilçede dükkan açıyor; böylece meslek öğretme/öğrenme sağlanıyor, kümelenme yığılmaya dönüşmüyordu.

Ahî sanayi üretim birlikleri modeli, mesleki gelişmeyi, mesleğin ve meslek üretiminin devamlılığını ve yeni alt-mesleklerin oluşmasını destekliyordu. Üretilen ürünün üreticileri, bir alt-meslek olarak örgütleniyorlardı. Böylece kadılık/ilçe sınırları içinde ihtiyacı/talebi karşılamaya yönelik alt-meslek grupları, üretim birlikleri halinde örgütlenerek mesleki gelişmeye katkıda bulunuyordu.

4. Dünya da ilk kez kurulan bu yeni örgütlü sanayi sektörü için dünyanın ilk sanayi sitelerini inşa ettiler. Böylece sanayi sektörünün şehirlerle birlikte kurulup gelişmesi için özel bir mekân ayırarak, sanayi bölgeleri oluşturdular.

5. Sanayi bölgeleri öncelikle bölgesel ihtiyacı karşılamak ve ihtiyaç fazlası üretimi çevreye ihraç etmek üzere oluşturuldu.

6. Sanayi bölgelerinin birbirleriyle ilişkisini sağlamak ve sanayi sektörüne gerekli hammaddenin temini için şehirlerdeki her bir sanayi bölgesiyle ilişkili kır/tarım bölgeleri arasında tedarik zincirleri oluşturuldu. Böylece makro ekonomi düzeyinde bölgelerarası üretim ilişkileri ağı ve tedarik zincirleri ağı kurulmuş oldu.

8. Ülke ihtiyaçlarının tümünü karşılamak ve ihtiyaç fazlası üretimi ülke dışına ihraç etmek üzere bir üretim modeli geliştirildi.

9. Selçuklu iktisadi yapısını değiştiren bu önemli gelişmeler sürecinde ve sonucunda Selçuklular sanayi, tarım ve ticaret sektörlerinin birbiriyle ilişkilerini yeniden düzenleyerek ihtiyaçlara göre üretimi arttırmayı başardılar. Bu gelişmelerle birlikte Selçuklular, sanayi devrimini ilk başlatan öncü ekonomi oldular.

10. Selçuklular sanayi devrimini başlatarak tarım, ticaret ve sanayi alanında gerçekleştirdikleri üretim artışlarını sürekli hale getirip iktisadi kalkınmaya dönüştürdüler. Anadolu artık dünyanın en önemli üretim merkezine dönüşürken, Anadolu Selçukluları da dünya ekonomisinin merkezini oluşturmuş oldu.

Selçukluların 1200'lerin başlarında başlattığı kümelenmiş esnaf-sanayi birliklerinden oluşan sanayi sitelerinin yaygınlaştırılmasına dayalı esnaf-sanayi devrimi, Moğol istilasıyla kesintiye uğradığından, Anadolu sanayi devrimi Osmanlılar döneminde tamamlanmıştır.

İstanbul'da Tunuslu fes satıcıları, (Kartpostal)

Selçuklu-Osmanlı Tedarik Sistemi

Araştırmacıların "transit ticaret ekonomisi", "otarşik ekonomi", "ebnâ-i sebil", "gelenekçilik-provizyonizm-fiskalizm politikası", "arz yönlü ekonomi" gibi tanımlamaları içinde yer alan tedarik unsuru Anadolu sanayi devrimiyle ilişkilendirilmediğinden eksik kalmıştır.

Osmanlı iktisat sistemini kısmen açıklamaya yönelik kullanılan bu tanımlamaların tamamı, klasik Osmanlı iktisat sistemi ve uygulamalarını, "sanayi öncesi ekonomi" veya Avrupa'da fabrikaya dayalı "sanayi devrimi" ile ortaya çıkan "sanayi kapitalizmi" aşamasına geçememiş ekonomi anlamında "prekapitalist ekonomi" kategorisinde değerlendirmektedir. Selçuklu'da başlayıp Osmanlı'da devam eden Anadolu sanayi devrimini değerlendiremeyen bu tanımlamalar içinde tedarik unsuru da eksik tanımlanmakta ve anlatılmaktadır.

Selçuklu'nun devamı olarak Osmanlı ekonomisini "arz yönlü ekonomi" tanımlaması içinde değerlendirilmelidir. Arz yönlü ekonomi, iktisadi yapının (tarım-ticaret-sanayi) dönüşümü sonucunda ortaya çıkar. İşte biz bu dönüşümü ortaya çıkartan ana etkeni Anadolu sanayi devrimi olarak tanımlıyoruz. Avrupa ekonomileri dâhil olmak üzere Ortaçağ'da Selçuklu, Yeniçağ'da Osmanlı ekonomisi, çağdaş ekonomilerden bariz yapısal üstünlükler içerdikleri için, diğer ekonomilerden ayırt etmek üzere "arz yönlü ekonomi" tanımlaması, Türk iktisat tarihçileri arasında kabul edilen bir tanımlamadır.

Yeni Han,
Manisa

Ancak bu tanımlamayı benimseyen araştırmacılar da arz yönlü Osmanlı ekonomi yapısını oluşturan tarım-ticaret-sanayinin hangi zaman aralığında başlayıp hangi aşamalarda yapısal olarak dönüştüğü konusunu ayrıca ve yeterince ele almamışlardır.

Osmanlı iktisadi yapısının dönüşümünü tamamladığı dönem ise araştırmacılar arasında ittifakla belirlenmiş bulunmaktadır. Tarihçilerin "yükselme dönemi" olarak tanımladıkları XVI-XVII. yüzyılda artık Osmanlı'nın arz yönlü bir ekonomiye dönüşmüş olduğu kabul edilmektedir.

Mezkur yüzyıllar, Osmanlı'daki iktisadi yapı dönüşümünün bir sonucudur. Bize göre bu dönüşümün başlangıcı, Selçuklu tarım ve ticareti devrimi (1000-1200) ve XIII. yüzyılda Ahî Evran'ın Kayseri'deki esnafı zümreler halinde kümelendirerek başlattığı Anadolu sanayi devrimidir.

Yukarıda ayrıntılı anlatıldığı gibi Selçuklular 1000-1200 yılları arasında karma tarım ekonomisine geçiş dönüşümünü tamamladılar. Bu geçiş ve dönüşüm, VI. yüzyılda Mâverâünnehir Fergana havzası ve çevresinde başlayan ve Türklerin müslüman olması ve kurdukları müslüman devletlerle tüm Orta Asya, Anadolu ve Ortadoğu'ya yayılan tarım ve ticaret devrimiyle başlamıştı. Selçuklular "karma tarım devrimi" ile öncelikle kendine yeterli ekonomiye (otarşik ekonomi) geçişi başardılar. Aynı süreçte tarımdaki üretim

artışına ve kurdukları uluslararası İpek Yolu ticaret şehirleri ağına bağlı olarak gerçekleştirdikleri "ticaret devrimi" ile de uluslararası dünya ekonomisine dönüşmeyi başardılar. 1200'de Anadolu sanayi devrimiyle kendine yeterli ekonomiden, "arz yönlü ekonomi"ye geçişi başlatsalar da sanayi devrimini tamamlayamadıkları için "arz yönlü ekonomi"ye dönüşüm tamamlanamadı. Osmanlılar ise yükselme döneminde (1500-1700) Anadolu sanayi devrimini tamamlayarak ekonomik yapıyı "arz yönlü ekonomiye" dönüştürmeyi başardılar.

Bu dönemleri ele alan istisnasız tüm Osmanlı araştırmacıları Osmanlıların XVI-XVII. yüzyılda çağdaş dünya ekonomilerine kıyasen iktisadi, mali, teknik, hukuki ve sosyal yönden oldukça ileri olduklarını tespit etmişlerdir. Ancak bu tespitler, tarihçilerin "yükselme dönemi" tanımlaması dışında iktisadi ve sosyal yönden maalesef nitelendirilmemiştir. Bu durum Anadolu sanayi devriminin iktisat tarihçileri tarafından yeterince tanımlanamamış, ortaya konulamamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Aslında Türk iktisat tarihçileri Ömer Lütfi Barkan'dan başlayarak Selçuklu ve Osmanlı iktisadi yapısıyla ilgili birçok yeni tespit ve tanımlama yapmıştır. Öncelikle Barkan, Osmanlıların çağdaşlarına kıyasen gelişmiş tarım ekonomisine geçmiş olduklarını tespit eden önemli çalışmalar yaptı. İktisadi ve hukuki yönleriyle ortaya koyduğu "Osmanlı timar sistemi" nitelendirmesi, vakıfların şenlendirme-kalkınmada oynadıkları rolü ortaya koyan çalışmaları, vakıf ve nüfus tahrirlerine dayalı mali-hukuki yönden Osmanlı iktisadi-mali-sosyal düzenini ortaya koyan eserleri ve Osmanlıların yükselme döneminde dünyayı titreten güce nasıl ulaştıklarını iktisadi, mali, hukuki ve sosyal yönden açıklayan önemli çalışmaları olmuştur.

Ancak Barkan daha çok mezo ve mikro ölçekte sektör ve kurumları ele alan bu yoğun araştırmalar sırasında makro açıdan Selçuklu tarım ve ticareti ile Osmanlı sanayii üzerine değerlendirme çalışmaları yapamamıştır. Yani yaptığı araştırmaların ekonomi üzerine yansıyan sonuçlarını tahlil edememiştir. Onun açtığı çığır üzerinden Osmanlı tarımı, maliyesi, hukuku, iktisadi ve sosyal yapısı üzerine çok önemli çalışmalar yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Ancak bu çalışma alanları arasında şu alanların eksik kaldığı görülmektedir: Selçuklu tarım-ticaret ve sanayisi; Osmanlı esnaf birlikleri, atölyeleri, sanayisi ve ticareti; Selçuklu ve Osmanlı'da iktisadi ve sosyal yönden altyapı yatırımları yapan vakıflar.

Biz bu bölümde, daha önce araştırmacıların ele aldıkları tedarik konusunu, Anadolu sanayi devrimi bağlamında ele alarak önceki araştırmalarda eksik kalan yönü tamamlayacağız. Tedarik unsurunu, tarım ve ticaret devriminin devamı Anadolu sanayi devrimi bağlamında makro, mezo ve mikro ölçekte değişerek gelişen ekonomiyle ilişkilendirilerek hem kurumsal hem de sektürel olarak ele alacağız. Yukarıdaki bölümlerde tedarik kurumu olarak vakıfları ele aldık ve vakıfların tarım ve ticaret kesiminden elde ettikleri gelirlerini şehirlerdeki ticari, sa-

nayi, kültürel altyapılara dönüştürmelerini anlattık. Bu bölüm ve sonraki bölümlerde ise sekrötel olarak tedarik unsurunu özellikle hammadde tedariği ve şehirlerin iaşesiyle ilişkili olarak anlatacağız.

Anadolu Merkezli Dünya Ticaret Yolu

Selçuklular tarıma dayalı olarak ticaret devrimini başlatarak hem göçebe hayvancılığa ve ikta sistemi gereği bitkisel üretime dayalı tarım devrimiyle sağladıkları üretim artışı sayesinde iç ticareti geliştirmeyi hem de Orta Asya'dan gelen İpek Yolu ve Baharat Yolu'nu Anadolu şehirlerine ulaştıran uluslararası ticaret otobanını kurmayı başardılar. Avrupalı tüccarlara ticari imtiyazlar tanıyarak Anadolu'daki iç ticaret yollarını ve Anadolu'ya ulaşan dünya ticaret otobanını Avrupa'ya da uzattılar. Böylece Selçuklular Anadolu'yu dünya ticaretinin merkezi haline getirdiler. Bu önemli dönüşüm, 1200'de başlayan Anadolu sanayi devriminin tedarik ihtiyacını karşılayan ticari altyapıyı oluşturması bakımından da hayli önemlidir.

Tedarikle ilgili olarak Selçuklu ticaret devriminin hem Selçuklu hem de dünya ticaretini şekillendiren iki önemli sonucu olmuştur:

1. Üretim artışı ve Selçuklu ekonomik modelinin uygulandığı coğrafyanın genişliği ticari organizasyon ve ticari altyapıyı geliştirmiş, kendi içinde ve çevre ekonomilerde daha önce görülmeyen ticari altyapılar ve ticari ilişkiler ağı ortaya çıkmıştır. Kapalıçarşılar, hanlar, kervansaraylar, dükkanlar bu dönemde geliştirilmiştir. Yeni şehirler ve çevresindeki kasaba (bağ-bahçecilik), köy (tahıl üretimi) ve göçebe hayvancılık (et, süt ve sütlü mamüller, deri, yün) ile ilişkili tedarik sistemi ve iç tedarik ağı, bu dönemde ortaya çıkmış ve geliştirilmiştir.

2. Selçuklu ekonomik modelinin uygulandığı coğrafya da, çevresinde Hindistan, Çin, Ortadoğu, Akdeniz ve Kuzey Karadeniz ile ticari sisteme yeni dâhil edilebilen Avrupa'nın yer aldığı, İpek Yolu ve Kürk Yolu diye meşhur olan ticaret yollarıyla birbirine bağlanmış bir dünya ekonomisi ortaya çıkmıştır. Böylece Selçuklu ekonomik coğrafyası, merkez çevre ilişkisi içinde bir dünya ekonomisi oluşturarak bu ekonominin merkezi haline gelmiştir. Daha önceki imparatorluklar, örneğin Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz medeniyeti olarak tanımlanabilecek bölgesel bir ekonomik alan oluşturması gibi, bölgesel ekonomiler oluşturmuşlardı. Selçuklular dünya ekonomilerini ilişkilendiren bir ticaret sistemi geliştirerek dünya ekonomisinin oluşmasını ve bu dünya ekonomisinin merkezi olmayı başardılar.

Osmanlı döneminde ise ticaret yolları üzerindeki Selçuklu kervansarayları hızla kasaba ve şehirlere dönüşerek şehirleşmenin unsuru haline geldiler. Ticaret yolları üzerinde yeni yerleşim yerlerinin artması sonucu yerleşim yerleri birbirine hayli yaklaştığı için Osmanlılar alışveriş merkezlerini artık iktisadi getirisi olmayan ticaret yolları üzerinde değil, şehirlerde inşa etmeye başladılar. Bu anlamda Osmanlılar şehirlerde, kervansarayların da içinde olduğu daha gelişmiş külliyeler yapmışlardır.

Osmanlıların şehirlerarası ticaret yolları üzerinde artık iktisadi değeri kalmayan kervansaraylar inşa etmemeleri, Osmanlı döneminde Anadolu'da şehirlerarası ticaretin gerilemesi, hatta Anadolu'nun iktisaden ihmal edildiği gibi yanlış değerlendirmelere konu olmuştur. Bu iddiaların, Anadolu sanayi devriminden ve bunun sonucunda Anadolu'da yüzlerce yeni kasaba ve şehrin kurulduğu Osmanlı dönemi Anadolusu'ndaki iktisadi gelişmeden tamamen habersiz görünmesi sebebiyle ciddiye alınamayacağı açıktır.

Arz Yönlü Ekonomiye Dönüşüm

Selçuklu ve Osmanlı ticaret politikaları üzerinde önemli araştırmalar ve değerlendirmeler yapan Prof. Dr. Lütfi Güçer, ticaretteki gelişmiş kurumları, iaşe tahsis sistemini inceleyerek bu ekonomileri (Selçuklu, Osmanlı) artık kendine yeterli üretimi gerçekleştiren ekonomilere dönüşmüş "otarşik ekonomi" şeklinde tanımlamaktadır. Selçuklu ve Osmanlı'nın çağdaşı ekonomilerden farklı ve ileri bir ekonomiye dönüşümünü anlatan bu tanımlama, yapısal dönüşümü de anlatması bakımından önemlidir. Ancak "otarşik ekonomi" daha çok Anadolu sanayi devrimini başlatan ama tamamlayamayan Selçuklu ekonomisi için geçerli bir tanımlama olarak düşünülebilir. Osmanlı ekonomisi ise kendine yeterli "otarşik ekonomi" tanımını aşmış, XVI. yüzyılda artık Anadolu sanayi devrimini tamamlamıştır. Arz yönlü ekonomiye dönüşmüş, bölgelerarası ve uluslararası ihraç ürünü üretmeyi başarmış bir ekonomi olmuştur. Nitekim Osmanlı tarım ekonomisi (timar), tedarik (iaşe), altyapı (iskân-vakıflar) ve dağıtım (narh-fiyatlar) sistemleri üzerine önemli araştırmalar ve yayınlar yapan Ömer Lütfü Barkan, Osmanlı ekonomisini "arz yönlü ekonomi" olarak tanımlamaktadır. Osmanlı'nın bu önemli iktisadi yapı dönüşümü kuşkusuz Selçuklu döneminde başlayan ama tamamlanamayan Anadolu sanayi devriminin Osmanlı döneminde tamamlanmasının bir sonucu idi.

Daha sonra Osmanlı tarımı ve maliye sistemi üzerine önemli araştırmalar yapan Genç ve Tabakoğlu, Osmanlı iktisadi yapısının arz yönlü ekonomi olduğunu daha net bir şekilde ifade etmişlerdir.

Sanayi Siteleri ve Toptan Pazar

Anadolu sanayi devrimiyle uluslararası ve şehirlerarası ticaretin dönüşümü arasında önemli bir ilişki vardır. Sanayi devriminin başladığı XIII. yüzyılın başlarından itibaren artık Anadolu şehirlerinde üretilmeye başlanan ürünlerin üretimi için öncelikle hammadde tedariğine yönelik ticaret önem kazanmış ve ilişkili olarak da, üretilen ürünlerin şehirlerarası ve bölgelerarası ticareti başlamıştır.

Ahî Evran'ın kümelenmeye dayalı üretim modeline uygun olarak Anadolu şehirlerindeki toptan pazarlarda "öncelikli satın alma hakkı" esnaf-sanayici üreticilere aitti. Hammadde, üreticinin hammadde ihtiyacını karşılamasından sonra tüccara satılabiliyordu.

Yanya'da bir han, Yunanistan
CR. Cockerell Esq.

Yine, Anadolu şehirlerinin çarşılarında artık sadece ithal baharat ve kumaşlar değil, bunlardan çok daha fazla miktarda yerli üretime dayalı yerli ürünler yer almaya başlamıştı. Bu gelişmeler ticaretin yapısını değiştirmiş, artık ticaret hammadde tedariğine ve üretilen mamul malın satışına dayalı hale gelmiş, Anadolu sanayi devriminin başladığı XIII. yüzyıl başından itibaren arz yönlü üretime dayalı ticaret hızla gelişmiştir.

1206-1220 yılları arasında Ahî Evran, fütüvvet felsefesinden esinlenerek kendi oluşturduğu kümelenerek üretim teorisine ve Ahî felsefesine dayalı olarak Kayseri'de ilk debbâğ esnaf-sanayi birliğini kurmuştu. "Debbâğların Piri" unvanını alan Ahî Evran daha sonra bölgedeki diğer meslek sınıflarını da örgütleyerek her iş kolunda kümelenme modeliyle aynı meslekten olanların oluşturduğu esnaf-sanayi birliklerini kurdu. Bu meslek birliklerinin aynı bölgede toplanıp biraraya gelmesiyle Kayseri sanayi çarşısı/sitesi oluştu. Debbâğ sanayi birliğinin dışında diğer meslek birliklerini de kurduğundan Ahî Evran Vakfiyesinde belirtildiği

gibi Ahî Evran'a "Pirlerin Piri" unvanı verilmişti.

Ticaret çarşılarında olduğu gibi bu yeni sanayi çarşılarını da inşa edenler vakıflardı. Debbâğlardan başlayarak her meslek birliği oluştukça, vakıflar da bu yeni kurulan meslek birliğinin ihtiyacı olan dükkanları kümelenme modeline uygun olarak yanyana inşa ediyor, meslek birliklerinden oluşan sokaklar ortaya çıkıyordu.

Kayseri sanayi çarşısı modelinin diğer şehirlere yayılmasıyla birlikte, Selçuklu ticaret devriminden beri var olan toptan ticari mamül tedarik edip perakende satış yapan ticaret çarşılarının yanında, toptan hammadde tedarik edip siparişe dayalı üretim yapan, nihai ürününü toptan ve perakende satan sanayi çarşıları da ortaya çıktı. Böylece ticaret çarşılarından oluşan kapalıçarşı formuna sanayi çarşıları da eklendi.

Kayseri'de 1206-1220 yıllarında modüler sistem halinde oluşumu tamamlanarak kurulan bu ilk sanayi çarşısının/sitesinin altyapısının inşası için gerekli sermaye ve yatırım ihtiyacı vakıflar tarafından karşılandı. Kümelenme modeli planına uygun olarak hem sanayi sitesinin çarşı, han ve dükkanları hem de esnafa fütüvvet, Ahîlik ve İslâm tasavvufunun anlatıldığı "dergah", ilişkili sokaklar üzerinde vakıflar tarafından inşa edilmiş ve aynı esnaf birliği üyelerine kiralanmıştı. Dergah, Ahî Evran'a meşruten vakfedilmişti. Böylece Ahî Evran ilk kez kümelenmiş üretim birlikleri modeli teorisini Kayseri'de uygulamaya koyarak esnaf sanayi devrimini başlatmış oldu.

1220'de I. Keykubad tahta geçmek için Konya'ya giderken ününü duyarak uğradığı Kayseri sanayi sitesinde Ahî Evran'ı dergahında ziyaret etmiş ve uygulamaya koyduğu sanayi modelini tüm imparatorlukta uygulaması için Konya'ya davet etmişti. 1221'de yeni dergahını Konya'ya kuran Ahî Evran, 1237 yılına kadar sürecek iktidar döneminde vakfiyesindeki ifadeyle o zaman var olan 32 çeşit esnaf birliğinden müteşekkil tüm meslek gruplarının piri kabul edildi.

Ahî Evran Konya'da aynı zamanda müderrislik yaptı, fütüvvet ve Ahîliğe dayalı sanayi üretimi felsefesini de anlattığı tasavvufi eserler kaleme aldı. Konya'da bulunduğu dönemde öncelikle sanayi üretimi, üretilen ürünün standart ve kalitesi ile mesleki yeterlilik kriterlerini, esnaf-sanayi birliğine üye olanların ustalık ve dükkan açma haklarını düzenleyen, imparatorluğa şamil sanayi kanunlarının çıkartılmasını sağladı. Kümelenerek üretim modelini devletin de benimsemesiyle hukuki yönünü de geliştirerek sistemleştirdi. "Kümelenmiş sanayi üretim sistemini" kurarak tam anlamda Selçuklu sanayi devrimini başlattı.

Böylece kümelenmiş esnaf-sanayi birlikleri tarafından üretim modeline uygun kurulan sanayi çarşıları tüm imparatorluğa yayıldı. Bu dönemde sanayi çarşılarının altyapısını inşa ederek esnaf birliği üyesi ustalara kiralayan yüzlerce vakıf kuruldu. Her bir sanayi çarşısında, Ahîlik felsefesinin anlatıldığı, meslek ahlâkı eğitiminin verildiği ve esnafın meşrebine göre mürid olduğu çeşitli tarikatlara ait vakıf dergahlar kuruldu.

Sanayi sitelerinde kurulan dergahların şeyhleri, aynı zamanda esnaf birliklerinin yöneticileri olan şeyhler/kethüdâlardı. Bu dönemde henüz Ahî Evran Vakfı ve bu vakfa bağlı Ahî Evran vakıfları kurulmamıştı. Ahî Evran 1237'de I. Keykubad'ı öldürüp yerine geçmek iseteyen II. Keyhüsrev iktidarına karşı koyduğu için beş yıl hapis ve sürgün hayatı yaşadıktan sonra 1243'te Kırşehir'e yerleşerek vakfını kurdu. Ölümünden sonra düzenlenmiş olan Kırşehir'deki Ahî Evran Vakfı'na ait zeyl vakfiyede, Ahî Evran'ın ölmeden önce bu vakfı kurduğu belirtilmiş, ancak kuruluş tarihi belirtilmemişti. Bu durumda Kırşehir'e yerleşmesi ile ölüm tarihi arasında (1243-1261) Ahî Evran Vakfı kurulmuştu.

Bu vakıfta Ahî Evran'dan itibaren yüzyıllar boyunca kümelenerek sanayi üretim modelini uygulamak üzere eğitilen/yetiştirilen şeyhler, Selçuklu şehirlerinde ve daha sonra da Osmanlı şehirlerinde sanayi devrimini yayan sanayi birliklerinin pirleri/öncüler oldular.

Ahî Evran Vakfı, Selçuklu ve daha sonra da Osmanlı döneminde tüm esnafın Ahî sanayi üretim modeline uygun örgütlenmesini denetleme, esnaf-sanayi birliği yöneticilerini atama, mesleki denetimini yapma, terfilerini onaylama vb. tüm örgütlenmenin üst denetimcisi olma imtiyazını aldı. Bu önemli hizmetleri karşılığı vakfa belirli bir gelir sağlandı.

Ahî Evran Vakfı bu görevini yerine getirmek ve kendine tanınan hakları korumak için her ilde aynı adla kuruldu. Her ilde kurulan Ahî Evran vakıflarının mütevellisi olan Ahî-şeyhi, Kırşehir Ahî Evran Vakfı şeyhi-mütevellisi tarafından belirlenerek atanıyordu. Her biri müstakil bir vakıftı. Ancak gelirlerinin bir kısmını merkez vakfa veriyorlardı.

Ahî Evran 1261'de vefat ettiğinde Selçuklu esnaf sanayi devrimi büyük ölçüde tamamlanmıştı. Ahî Evran Vakfı'nın sanayi üretim birliklerini örgütleyen ve yöneten şeyhleri Osmanlı döneminde de sanayi devrimini yaymaya devam ettiler. Şeyh Edebâli, Ahî Evran Vakfı'ndan icazetini almış şeyh olarak Bilecik civarına gönderilmişti. Osmanlıların kurucularından olan Ahî-şeyhi olarak önemli görevler üstlendi.

Selçuklu sanayi devrimi öncesi "ticaret çarşısı"ndan oluşan kapalıçarşı formu, tekstil ve deri ürünlerinin satıldığı bedesten ve diğer ürünlerin satıldığı perakende alışveriş merkezinden oluşuyordu. Kapalıçarşıların çevresinde ise toptancı tüccar hanlar vardı.

Kayseri örneğinden itibaren "sanayi çarşıları", kapalıçarşıya giden yollar üzerinde her bir sanayi kolunun sokaklar oluşturarak kümelenmesiyle oluştu. Böylece 1200'lerin başında sanayi devriminin başlaması sonucunda yeni kapalıçarşı formu gelişti. Artık kapalıçarşı, perakende satış yapılan merkez ticaret çarşıları ile bu ana alışveriş merkezine bağlı yan sokaklarda üretim yapıp satan sanayi çarşılarından oluşmaya başladı. Kapalıçarşının çevresinde ise toptan ticaret yapılan hanlar ve üretim yapan atölyeler yer aldı.

Üretim için hammaddenin ve şehirlerin ihtiyacı olan iaşenin tedariğinde Selçukluların Ahî Evran kümelenerek sanayileşme

modeline göre kurduğu sistemi geliştirerek tamamlayan Osmanlılar oldu.

Ahî Evran geliştirdiği kümelenme teorisi ve modelinde, üretici birliklerine toptan pazarlarda ihtiyacı olan hammeddeyi öncelikli satın alma hakkı tanınmış olması konusu üzerinde önemle durur. Üretim birliğinin yöneticisi olan şeyhlerin, kethüdâların en önemli görevi hammaddeyi birlik adına toptan pazardan satın almaları ve birlik üyelerine dağıtmalarıydı. Hammaddeyi satın alma üstünlüğü sağlayan bu hak, kümelenmiş üreticilerin en önemli haklarından biri olup kümelenmenin üreticiye sağladığı önemli bir ayrıcalıktır.

Ahî Evran'ın geliştirdiği bu kümelenme-tedarik modelinden hareketle Selçuklular ve Osmanlılar döneminde üretim birliklerine hammadde tedarik eden toptan pazarlar ortaya çıktı.

Tezkireli Tüccarlar ve Kapan Tüccarları

Üretici birliklerinin öncelikli satın alma hakkına dayalı tedarik sistemi, Selçuklu ve Osmanlı ticaret sistemini de şekillendirmiştir. Şehirlerdeki üretim birliklerinin ihtiyacı olan hammaddeyi tedarik etmekle görevli "tezkireli tüccar"lar ortaya çıkmıştır. Diğer serbest ticaret yapan tüccarlara göre daha imtiyazlı olan bu tezkireli tüccarlara, tedarik edeceği hammaddeyi ve miktarını belirten bir "tezkire" verildiği için "tezkireli tüccar" denilmiştir. Bu tüccar hammaddeyi diğer tüccarlara göre öncelikle satın alma hakkına sahipti. Tezkireli tüccar ihtiyacı kadar hammaddeyi satın aldıktan sonra diğer tüccarlar satın alabilirdi.

Şehirlerin iaşesinin tedariğinde de temel ihtiyaç maddeleri için ayrı toptan pazarlar olan "kapan"lar kurulmuştur. Unkapanı, yağkapanı, balkapanı gibi. Zamanla bu kapanlara şehrin ihtiyacı kadar ürünü tedarik etmekle görevli "tezkireli kapan tüccarları" ortaya çıkmıştır. Kapan tüccarlarına da aynı tezkireli tüccar gibi kapana tedarik edeceği ürünü ve miktarını belirten bir tezkire veriliyordu. Yani bu tüccarlar, "tezkireli kapan tüccarı" idiler. Bunlar da tezkireli tüccar gibi, hammaddeyi diğer tüccarlara göre öncelikli satın alma hakkına sahiptiler.

Selçuklu - Osmanlı Klasik İktisat Sisteminin Unsurları

Selçuklu döneminde başlayıp Osmanlı döneminde iktisadi yönüyle olduğu gibi hukuki yönüyle de oluşumunu tamamlayarak sistem haline dönüşen "klasik iktisat sistemi", Osmanlı yeniçağında (1500-1750) Anadolu sanayi devriminin tamamlanmasıyla zirveye ulaşarak gelişimini tamamlamıştır. Osmanlı klasik iktisat sistemi, Tanzimat döneminin başlangıcına (1839) kadar uygulanmaya devam etmiştir.

Başlangıç itibariyle Selçuklu ve Osmanlı iktisadi düşüncesininin dayandığı temelleri anlatan belgeler, Ahî fütüvvetnâmeleri ve Ahî şecerenâmeleridir. Selçuklu sanayi devriminin devamı olarak Osmanlı tarım, ticaret ve sanayi alanında Osmanlı müteşebbislerinin, meslek erbabının, çalışanların eğitiminde, yetiştirilmesinde kullanılan bu metinler, Ahî Evran Vakfı'ndan icazetli meslek kuruluşlarının yöneticileri olan Ahî-şeyhler tarafından kaleme alınmıştı. Ahî Evran'ın eserlerinde kaleme aldığı tasavvuf felsefesi içinde yer alan iktisat felsefesi, iktisadi düşüncelerden hareketle kaleme alınmıştı.

Ahî Evran tarafından geliştirilen İslâm tasavvufuna dayalı iktisadi felsefe, iktisadi düşüncenin Ahî-şeyhler tarafından işlendiği bu metinler, her meslek birliğinin/loncasının yönetim merkezinde, yönetici olan şeyh, Ahî-baba, kethüdâların uhdesinde bulunduruluyordu.

Meslek birliği yönetim merkezleri, vakıflar tarafından meslek birliği yöneticisine tahsis edilen tekke ve zâviyeler olduğu gibi, meslek birliğine ait "lonca yeri" de olabilmekteydi. Meslek birliği mensuplarına iktisadi felsefe ve düşünce içeren iş ahlâkı eğitimleri de bu merkezlerde veriliyordu.

Osmanlıların, uyguladıkları iktisat hukuku ve piyasa düzenleyici devlet politikalarıyla bu iktisadi felsefe-düşünceyi geliştirerek, tarım, ticaret ve sanayi alanında tüm ekonomiye şamil bir iktisat sistemine dönüştürdüklerini görmekteyiz. Böylece Tanzimat dönemine kadar devam eden Osmanlı klasik iktisat ekolü ve iktisat sistemi oluşturulmuş bulunmaktaydı.

Selçuklu sanayi devrimiyle temelleri atılan ve Osmanlı döneminde tamamlanan Selçuklu-Osmanlı klasik iktisat sisteminin beş temel unsurunu başlıklar halinde şöyle sıralayabiliriz:

1. Özgür müteşebbis ve çalışanlara dayalı örgütlenmiş özel sektör (kişisel özgürlük yerine, hem kişisel özgürlük/hür müteşebbis hem de bu özgür müteşebbislerin kurdukları özerk meslek örgütleri).

2. Örgütlü özel sektör eliyle ve devlet desteğiyle yürütülen, tedarik, üretim ve satış aşamalarında örgütlenmiş serbest piyasa ekonomisi (doğal ekonomi-görünmez el yerine).

3. Üretici ve tüketici lehine fiyat istikrarı ve arz bolluğu sağlayan toptan ve perakende piyasalar/pazarlar. Toptan piyasalarda serbest fiyat, perakende piyasalarda narh sistemi (Serbest pazar yerine geliştirilmiş piyasalar/pazarlar).

4. Özgür kişilerin kapital birikimini vakfederek koruyan, vakıflarda toplanan

Yüzükçü Hanı, Gaziantep

kapitali altyapı yatırımlarına, sosyal yardımlara, transfer harcamalarına dönüştüren vakıf sistemi.

5. Piyasayı düzenleyen, vakıflara vergi trasferleri yaparak destekleyen sosyal devlet.

Selçuklu-Osmanlı klasik iktisat sistemi ve unsurlarının ayrıntılı tahlili ayrı bir ciltte yapılacağından burada bu beş ana unsurun temel özellikleri belirtilecektir.

Özgür Müteşebbis ve Çalışanlara Dayalı Özel Sektör

Tarım, sanayi ve ticaret alanında özel teşebbüsün, devletten bağımsız özerk meslek birlikleri halinde örgütlenmesi, Ahî Evran'ın mikro, mezo ve makro ölçekte kümelenme modeline göre örgütlenme düşüncesine dayanmaktadır. Bu model yukarıda ayrıntılı anlatılmıştır.

Osmanlılar bu modeldeki hür müteşebbis ve çalışanların kurduğu özerk meslek örgütlerini güçlendirerek özgür teşebbüsü güçlendirmişlerdi.

Avrupa klasik iktisadi düşüncesinde kişisel özgürlük unsuru önemli yer tutar. Ancak kişisel özgürlüğün, özerk meslek örgütleri kurularak güçlendirilmesine önem verilmez. Osmanlı klasik iktisat düşüncesi ve uygulamasında ise kişisel özgürlük önemlidir, bu nedenle devlet tarafından desteklenerek özgür kişiler, yani müteşebbisler ve çalışanlar özerk meslek örgütleri kurarak güçlendirilmelidir.

Çalışanların da müteşebbisle aynı meslek örgütünde yer alması, çalışanların işverenlerine karşı güçlendirilmesiyle dengelenmiştir. Çalışanlar, zamanla çıraklıktan

sonra kalfalığa ve ustalığa terfi ederek müstakil iş kurma, yani müteşebbis olma hakkını kazanırlar. Yani her bir çalışan aslında geleceğin birer müteşebbisidir. İşveren, çalışanının usta olduktan sonra ayrılıp ayrı iş kurma hakkını engelleyemez. Sistem usta olanın ayrılıp müteşebbis olarak yeni iş yeri açması ve böylece üretimin arttırılması üzerine kurulduğundan usta olanın bir an önce müteşebbis üretici olması ayrıca desteklenmektedir.

Bu kapsamda özerk meslek birliklerini özgür müteşebbis ve çalışanlar bir araya gelerek kurar. Devletten meslek birliğini kurma izni alınmasına gerek yoktur. Böylece özgür müteşebbis ve çalışanlara dayalı örgütlenmiş özerk meslek birliklerinden oluşan serbest piyasa ekonomisi oluşturulur. Ancak örgütlü olmayan iktisadi faaliyetlere izin verilmez. Bu denetimi örgütlenmiş özerk meslek birlikleri yapar. Örgütlü olmayan iktisadi faaliyette bulunan müteşebbis ve çalışanlar, örgütlü meslek mensupları tarafından kadıya şikayet edildiğinde, örgüt dışı faaliyet durdurulur. Bu durumla ilgili bir hayli Osmanlı arşiv belgesi vardır. Bu belgelerde, örgütlü olmayan faaliyetlerin neden yasaklandığı da açıkça belirtilmektedir. Bu nedenler arasında meslek örgütü üyesi olmayan müteşebbisin kalitesiz üretim yaparak tüketiciyi aldatması ve kaynakların israfı ilk sıralarda yer almaktadır.

Ahî Evran köle emeğine dayalı olmayan özgür çalışanların ve müteşebbislerin iş bölümü oluşturarak örgütlenmesini önceler. Bu düşüncesi Aristoteles'in iş bölümünü öneren düşüncesiyle benzeşmez. Zira Aristotelesteles özgür müteşebbisin değil, kölelerin çalıştığı bir iş bölümü önerir. Adam Smith ise özgür müteşebbise ve kişinin özgürlüğüne önem verir, ancak özgür müteşebbisin örgütlenmiş olmasını dikkate almaz. Yine Adam Smith'de çalışanların özgürlüğü ve örgütlü olması da önemli görünmemektedir. Bu yönleriyle Ahî Evran'ın iş bölümü sağlayarak müteşebbisin ve çalışanların örgütlendiği özgür/özerk özel sektör anlayışı, diğer iktisadi düşünce örneklerinden ayrılır.

Örgütlenmiş özgür/özel sektör müteşebbisine dayalı olmak, sermaye birikiminin de özel sektörde, müteşebbislerde toplanması demektir. Örgütlenmiş müteşebbiste toplanacak kapital nedeniyle Ahî Evran müteşebbisin iş ahlâkına, çalışanların ve tüketicinin haklarının korunmasına özel bir önem verir. Bu görüşlerini İslâm tasavvufuna dayandırarak anlatır. Diğer yandan da meslek örgütü mensubu müteşebbisin özgürlüğünün korunabilmesi için meslek birliğinin özgürlüğüne, özerkliğine önem verir.

Örgütlenmiş meslek birliği mensubu müteşebbisin iş ahlâkına, çalışanın ve tüketicinin aleyhine kendi kârını arttırmaya çalışması, kalitesiz üretim ve kaynak israfına neden olacağından öncelikle meslek birliğine ve sonra da ekonomiye zarar verir. Bu nedenle öncelikle meslek birliği yönetimi ve mensupları kendi kendilerini kontrol etmeli (otokontrol) ve birliğe zarar veren müteşebbislere uyarıda bulunarak müdahale etmelidir. Zarar vermeye devam eden müteşebbisin meslekten men edilmesi ve para cezası verilerek cezalandırılması ise ancak mahkeme kararıyla olabilir. Meslek birliği yönetimi ve üye-

ler konuyu mahkemeye intikal ettirir. Bu noktadan itibaren artık devletin müdahalesi başlamış olur.

Avrupa klasik iktisatçıları da özgür müteşebbise önem verirler. Böylece özgür müteşebbiste toplanan kapital birikimiyle zamanla kapitalist sistem güçlenir. Böyle bir özgürlük olmaz ise kapitalizm güçlenmez. Doğal ekonomik düzen ve görünmez el vasıtasıyla kapitalist müteşebbisin kendi çıkarları doğrultusunda hareketi, aslında genel ekonominin de çıkarına sonuçlar doğurur. Bu nedenle özgür müteşebbise devlet müdahale etmemelidir.

Klasik Osmanlı iktisadi düşüncesi bu noktada da Avrupa klasik iktisadi düşüncesinden ayrışmaktadır. Zira Ahî Evran'ın görüşleri doğrultusunda meslek örgütü mensubu müteşebbisin özgürlüğünü korumak, ancak meslek örgütünün özgürlüğünü, özerkliğini korumakla mümkündür. Osmanlı meslek birliklerinin özerkliğinin hayli geniş olduğunu biliyoruz. Devlet ancak meslek birlikleri veya mensuplarıyla ilgili mahkemelere intikal eden sorunların çözümünde pozitif müdahalede bulunmaktaydı. Avrupa klasik iktisadi düşüncesine en büyük eleştiriler devlet müdahalesinin sınırlandırılması nedeniyle güçlenen kapitalistin çalışanları ve tüketiciyi açıkça sömürmesine, toplam gelir artarken toplam refahın artmayıp aksine fakirleşmiş sınıfın giderek artmasına yol açmasına yönelik oldu. Avrupa klasik iktisadi düşüncesindeki doğal ekonomi anlayışı ve görünmez el, ekonomiyi dengeye getirmemiş, kapitalistin menfaati genel ekonominin menfaatine olmamış, ekonomik denge kapitalist sınıf lehine tamamen bozulmuştu.

Diğer yandan Osmanlı'da kapitalizmin gelişmemesinin nedenini kişilerde/müteşebbislerde kapital birikiminin olmamasına, bunun da özel sektörün gelişmemesinden kaynaklandığına bağlayan düşünürler olmuştur. Bu düşünce aşağıda açıklanacak bir diğer klasik Osmanlı iktisadi unsuru olan kapital birikiminin vakfedilerek korunması unsurunun anlaşılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı'da gelişmiş bir örgütlü-özgür özel sektör ve müteşebbis sınıf bulunmaktaydı. Bu sınıf, kapital birikimini Avrupa'daki gibi kendi elinde tutmak yerine, vakfederek sabit sermayeye ve sosyal sermayeye dönüştürerek korumaktaydı.

Serbest Piyasa

Osmanlı klasik iktisadi düşüncesinde Avrupa klasik iktisadi düşüncesindeki "doğal ekonomi" ve "görünmez el" ile iktisadi hayatın düzenleneceği/dengeleneceği, bu nedenle de devletin iktisadi hayata müdahale etmesine gerek olmadığı anlayışı yoktur. Örgütlenmiş özel sektör eliyle ve devlet desteği/denetimi ile piyasaların düzenlenmesi gerekir.

Örgütlenmiş özel sektör unsurunu sadece "iaşe" veya "tedarikçilik" (provizyonizm) ile sınırlı olarak ele alarak incelemek yetersiz olduğu gibi yine bu unsuru "kanun-ı kadim"e dayalı "gelenekçilik" unsuruyla sınırlı olarak ele alarak incelemek de yetersizdir.

Avrupa klasik iktisat düşüncesindeki piyasayı düzenleyen doğal ekonomi ve gö-

rünmez el yerine Osmanlılar Ahî Evran'ın iktisadi düşüncesinden hareketle, özel sektörün taleplerine uygun olarak meslek örgütlerini ve devletin eliyle ekonominin düzenlenmesini öncelemekteydi.

Özel sektör müteşebbisinin tedarik, üretim ve satış alanındaki taleplerini tek başına gerçekleştirmesi mümkün olmadığı için örgütlenmesi gerekiyordu. Öte yandan örgütlenmiş özel sektör meslek birlikleri arasında menfaat çatışmalarının devlet eliyle piyasa lehine düzenlenmesi gerekmekteydi. Böylece Osmanlılar hem örgütlenmiş özerk meslek birlikleri hem de devlet eliyle düzenlenen serbest piyasa ekonomisini uygulamaya koydular.

Avrupa klasik iktisat düşüncesinde serbest piyasaya devlet müdahalesi olarak görülen bu düzenlemeler daha sonraları XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Avrupa iktisat düşüncesinde ve uygulamasında yer buldu. Avrupa klasik iktisat düşüncesindeki "görünmez el"in ekonomiyi-piyasayı dengeye getirmediği görülmüş, "görünmez el" yerine sivil toplum örgütlerinin ve devletin serbest piyasayı düzenleyici müdahalede bulunması gerekliliği kabul edilmişti.

Osmanlıların şehirlerin iaşesine/tedarike (provizyonizm) özel önem vermeleri ve örgütlenmiş meslek birliklerinin kazanımlarını desteklemeleri bağlamında Osmanlı zihniyet dünyasının iki önemli unsuru, *tedarikçilik* ve "kanun-ı kadim"i sürdürmek, yani *gelenekçilik* olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu unsurlar tek başlarına değil, örgütlenmiş özel sektöre dayalı serbest piyasa ekonomisiyle birlikte ele alındığında doğru anlam kazanmış olur. Aksi taktirde, "tedarikçilik" ithalatı arttıran bir unsur, "gelenekçilik" de, gelişmeyi engelleyen zihni bir engel olarak nitelendirilebilir.

Halbuki tedarikçilik, öncelikle örgütlü meslek birliklerinin hammadde teminine yöneliktir, yani arz yönlüdür. İthalatı, tüketimi artırıcı yönlü değildir. Diğer yandan gelenekçi görünen tutumun dayanağı mesleki örgütlerin kazanımlarının korunmasıdır. Mesleki örgütlenme piyasaya arzı arttırmıyor ve talebi karşılamada engeller oluşturuyor ise devlet, rakip yeni meslek örgütlerine üretim hakkı vererek mutlak anlamda bir gelenekçi tutum olmadığını ortaya koyuyordu.

Piyasa arz ve talebini karşıladığı müddetçe örgütlü meslek birliğinin kazanımları devlet tarafından korunuyor, bu tutum gelenekçilik olarak görülüyordu. Ancak bu gelenekçilik mutlak bir tutum olmayıp piyasanın arz ve talep ile ilgili ihtiyaçlarını sağlamaya engel geleneksel kazanımlar derhal kaldırılarak yeni örgütlü üreticilerin piyasaya girmesi temin ediliyordu.

Toptan ve Perakende Piyasalar

Ahî Evran, tüketicinin ihtiyacını karşılayacak üretimi sağlayabilmek için üreticinin meslek birlikleri halinde örgütlenmesiyle piyasalarda arz bolluğu ve uygun fiyat oluşacağını; böylece üretici ve tüketicinin bundan faydalanacağını ileri sürmekteydi.

Osmanlılar bu görüşten hareketle örgütlenmiş meslek birliklerinin üretimi ve sa-

Evdir Han,
Antalya

tışı için gerekli hammaddenin ve emtianın uygun fiyatla tedarik edilmesi ve meslek örgütü üyeleri arasında dağıtımı için toptan piyasalar oluşturmuştu. Son tüketici/halk toptan piyasalarda perakende satış olmadığı için buralardan alım yapamazdı. Hammadde ve emtia toptan piyasalarında ürünler, bu ürünleri talep eden örgütlü meslek birliklerine açık arttırma usulüyle toptan satılıyor, ürün meslek birliği üyelerine hisseleri oranında dağıtılıyordu. Böylece toptan fiyatlar, arz ve talebe göre serbest olarak belirlenmekteydi.

Perakende satış fiyatları ise tüketici lehine narha tabiydi. Örgütlendiğinde üreticinin tekel oluşturup fiyatları arttırmaması için üretici kârı olarak maliyete %10-20 kâr payı ilave edilerek narh fiyatı belirleniyordu. Toptan fiyatla ürünü satın alan örgütlü meslek birliği üyeleri, bu ürünü işleyerek yeni bir ürüne dönüştürüp veya perakende olarak tezgahlarında narh fiyatı üzerinden halka satıyorlardı. Böylece serbest toptan piyasalara bağlı düzenlenmiş perakende piyasalar sistemi uygulanıyordu.

Avrupa klasik iktisat düşüncesinde ve uygulamasında ise XIX. yüzyıl öncesinde serbest toptan piyasalar henüz olmadığından, serbest piyasa öncesi ekonomilere uygun olarak serbest pazar ekonomisi uygulaması savunulmaktaydı. Adam Smith, toptan ve perakende pazar ayırımının farkında olmadan, malların pazarlara müdahalesiz serbestçe girmesiyle oluşan fiyatın en uygun fiyat olacağını düşünmekteydi. Kısaca serbest pazar ekonomisini savunmaktaydı. Avrupa'da bu dönemde henüz toptan ve perakende piyasaları olan serbest piyasa ekonomisi yoktu, serbest pazarlar vardı.

Osmanlı klasik iktisadi düşüncesi ise bu noktada da, Avrupa klasik iktisat düşüncesinden farklılık içermekteydi. Yüzyıllar boyunca İpek Yolu ticareti sayesinde kazanılan engin tecrübeyle "şâristanlı" ve "şehristanlı" İpek Yolu şehirlerinde gelişen toptan ve perakende pazarlar, basit pazarların yerini almıştı. Selçuklular bu sistemi geliştirdi. Osmanlılar, Selçukluların gelişmiş toptan ve perakende pazarlarını daha da geliştirip, Avrupa'daki basit serbest pazarlar yerine, geliştirilmiş serbest piyasa ekonomisini uygulamaktaydı.

Sermayeyi Koruyan Vakıf Sistemine Dayalı Serbest Piyasa

Bu unsur Osmanlı klasik iktisadi düşüncesini ve uygulamasını Avrupa klasik iktisadi düşüncesinden tamamen ayıran en önemli unsurdu.

Osmanlılar özerk meslek örgütleriyle güçlendirilmiş özgür müteşebbis elinde toplanan kapitalin, yine yüksek gelire mensup yönetici ve askerî sınıfın, mültezim, sarraf, tüccar gibi tasarrufu olanların tasarruflarını/kapitallerini, korunmuş kapitale dönüştürmelerine, yani vakfetmelerine önem vermekteydi.

Vakıflara önemli vergi muafiyetlerinin yanında ayrıca devlete ait vergi gelirleri de tahsis edilerek vakıf kurulması devlet eliyle ayrıca desteklenmekteydi. Devletin vakıf kurulması için sağladığı bu önemli teşviklerin ve desteğin baş sebebi, vakıf-

larda toplanan kapitalin, alt ve üst yapı yatırımlarına, sosyal yardımlara, transfer harcamalarına yöneltilmesi idi. Yani Osmanlı'da kamusal alanda yatırımcı kurum vakıflardı, devlet de vakıfların kurulmasını teşvik ederek yatırımları arttırmak istiyordu.

Vakıf özel/gerçek kişiler tarafından kurulabilmekteydi. Kişi hür iradesiyle tasarrufunu/kapitalini vakfederek vakıf kurulabilmekteydi. Kişilerin birikimlerini vakfederek vakıf kurmalarının en önemli sebebi tasarruflarını/kapitallerini "korunmuş kapitale" dönüştürmekti. Böylece kendi ailesine ve gelecek nesillerine kendi isimleriyle kurdukları vakfın bütün varlıklarıyla yok olmadan intikal etmesini sağlamış oluyorlardı.

Bu şekilde korunan vakıf varlığından sağlanan gelirlerle, yaşamları boyunca ve öldükten sonra hem ailelerine sürekli ücret geliri sağlıyorlar hem de hayır hizmetlerini ve sosyal yardımları sürdürülebilir halde sürekli yapabilir hale gelmiş oluyorlardı.

Devlet vakıf hukukuyla vakfedilen varlığın başkaları tarafından alımını, satımını, haczedilmesini, mirasçılara intikal ederek bölüşülmesini yasaklamıştı. Vakfın yönetimini kötüye kullanarak vakıf varlığını azaltan, vakfa zarar ettiren, vakıf varlığını yok eden yönetici, bu zararı tazmin etmekle mükellefti. Böylece vakfedilerek korunan kapitalin başkaları tarafından yok edilmesinin önlenmesi, devlet denetiminde güvence altına alınmış oluyordu.

Avrupa klasik iktisat düşüncesinde vakıf sistemiyle kapitali koruma yöntemi olmadığı gibi kapitali toplumsal ihtiyaçları karşılayan kamu yatırımlarına yönlendiren yatırımcıları da yoktu. Kapitalin hem korunabilmesi hem de kamusal alanda yatırımlara dönüştürülmesi mekanizması iktisadi düşüncede yer bulamamış ve geliştirilmemişti.

Avrupa klasik iktisadi düşüncesinde devlet ekonomiye müdahale etmemek adına alt ve üst yapı yatırımları ve sosyal yardımlar yapmadığından, tasarruf/kapital toplumsal ihtiyaçları karşılayacak alt ve üst iktisadi yatırımlara ve toplumsal faydaya dönüşmüyordu. Kapitalistin birikimi artmaktaydı, ancak devlet düzenleyici rol oynamaması nedeniyle bu birikimler iktisadi kalkınmaya dönüşmüyor, toplum azınlık zenginler ile gitgide çoğalan fakirlerden oluşan bir yapıya dönüşüyordu.

Ayrıca kapitalistin kapitalini "korunmuş kapital"e dönüştüren vakıf benzeri bir kurum da geliştirilmediğinden Avrupa'da kapital, çok kazanma hırsına kapılmış bu nedenle zarar etme ihtimali yüksek şirketler elinde kalıyor, spekülatif alanlara yöneliyor bu da kapitalist sistemde önlenemeyen iktisadi krizlere sebep oluyordu.

Osmanlı'da ise kamu yararına vakfedilen sermayeyi temsil eden vakıflar kır-şehir ilişkisine dayalı faaliyet gösteriyorlardı. Vakıflara gelir sağlayan en önemli kaynaklar ise kırsal kesimde sahip oldukları verimli topraklar üzerinde kurulu köy ve çiftlikler ile vakıflara tanınan vergi muafiyetleri ve vakıflara tahsis edilen vergi gelirleri idi.

Vakıflar kırdan/tarımdan elde ettikleri gelirlerle, şehirdeki çarşı, dükkan, han, kervansaray gibi iktisadi yapıları, cami, mescit, mektep, medrese gibi din ve eğitime

ait yapıları, şehirdeki konutların önemli bir bölümünün inşa edeni, kurucusu ve sahipleriydi. Kır ve şehirdeki altyapı yatırımlarını işleterek elde ettikleri gelirlerle, kasaba ve şehirlerde inşa ettikleri ticari, sınai, sosyal ve dini-kültürel altyapıların onarımı ve yenilemesini sağlayarak şehirlerin bu önemli fiziki yapılarının sürekliliğini sağlıyorlardı.

Devlet kamu yararına vakfedilen sermayeye katkı sağlamak üzere, özellikle tarım kesiminden elde edilen vergi gelirlerinin bir kısmını (ortalama %10) vakıflara tahsis etmişti. Yine devlet, kamu yararına vakfedilen sermayeye katkı sağlamak üzere, şehirlerdeki rant-kira getirecek önemli alanları vakıflara imtiyaz/rant sağlamak üzere vermekteydi. İmtiyazlı rant oluşturan bölgelerde inşa edilen çarşı, han, dükkan gibi yapılardan elde edilen kira geliriyle vakfın hayratı olan ve şehrin ihtiyacı olan sosyal, dini, kültürel ve iktisadi altyapıyı inşa etmek üzere belirlenen alanlar, yine bir imtiyaz olarak vakıflara verilmişti.

Vakıf Destekli Sosyal Devlet

Bu beşinci unsur aslında dördüncü unsurun yani vakıf sisteminin uygulamadaki doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı sosyal devlet düşüncesini anlayabilmek için klasik dönem Osmanlı maliyesine kısaca bakmak yararlı olur. Osmanlı maliyesi üç unsurdan oluşmaktaydı. Bunlardan ilki "merkez kamu maliyesi"dir. Merkezin askerî-sivil bürokratik harcamalarını içerir. İkincisi "timar"dır. Bitkisel tarım üretiminin vergilendirilmesini ve taşradaki askerî-sivil bürokrasinin ücretlerini içeren cari harcamaları içerir. Üçüncüsü "vakıflar"dır. Altyapı yatırımlarını ve kamu sosyal yardımlarını içerir.

Merkez kamu maliyesi, timar vergi gelirlerini ve vakıf vergi gelirlerini içermez. Bunlardan timar vergi geliri merkez dışındaki askerî harcamalara ayrılmıştır. XVI. yüzyılın ortalarında timar sistemi ile toplanılan vergi geliri, toplam vergi gelirinin %37'sini oluşturuyordu.

Aynı yüzyılda vakıflara ise toplam bütçe vergi gelirinin %10-12'sinin transfer edildiğini görüyoruz. Bunun anlamı devlet vakıflara, kendi bütçesinden belirtilen oranda kamu yatırımı yapılmasını temin edecek kaynak aktarmaktaydı.

Klasik dönem Osmanlı kamu maliyesi bütçesini Avrupa devletleri ile kıyas ettiğimiz zaman nispeten küçük olduğu görülür. Bunun en önemli sebebi Osmanlı merkez kamu maliyesinin askerî ve sivil bürokrat ücretleri ve savaş harcamalarının finansmanından oluşmasıdır. Özellikle timar sektörüne ve vakıflara tahsis edilen vergi gelirlerini içermemesidir. Devletin finansman ihtiyacı sınırlandırıldığı için vergi gelirleri ve vergi oranları da Avrupa'ya göre makul ölçülerdeydi.

Bu özelliklerine baktığımızda Osmanlı devletinin kamu yatırımlarına ve sosyal yardıma kaynak aktararak sosyal devlet niteliğinde olduğunu, yatırımları özel sektöre bırakarak piyasa düzenleyici ve denetleyici rol oynadığını, bu anlamda hem sosyal devlet hem de serbest piyasa ekonomisini destekleyen devlet rolünü üstlendiğini görüyoruz.

KAYNAKLAR

I. ARŞİV KAYNAKLARI

1. ÇEVİRİ ARŞİVİ

OTÜRK DİJİTAL Belgesel Çeviri Arşivi (250 Şehre Ait Yaklaşık 250.000 Çeviri Belge İçermektedir): Prof. Dr. Ahmet KALA (KAL'A) (Editör); **Osmanlı ve Türk Dünyası Belgeseli**, OTÜRKDİJİTAL yay., Dijital-Belgesel yayın, Yayın yeri: **http://www.oturkdijital.com**

2. ARŞİV BELGELERİ

1- BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

a- Baş Muhasebe Defterleri

Defter no.: 305, 822, 1093, 1406, 2246, 2610,3032, 3077,3182, 3292, 3737

b- Hatt-ı Hümâyun

Belge no.: 135, 217, 15705, 32290M, 32290N, 32426, 32618, 32618A, 35543, 36439, 40775, 40788, 46068, 46409, 46430 46409A, 46430, 46438D, 46950, 50483,

c- İstanbul Ahkâm Defterleri

Defter no.: 1-26

d- Kâmil Kepeci

Defter no.: 6290, 6320, 6524, 6544, 6565,

e- Maliyeden Müdevver Defterler

Defter no.: 19, 987, 4596, 22064, 3421, 3841,

f- Mühimme Defterleri

Defter no.: 1, 2, 8, 49, 69, 81, 92, 98, 126, 198, 241.

g- Atik Şikayet Defterleri

Defter no.:1-22.

h- Temettüat Defterleri

Defter no.: 24, 26, 43, 159, 186, 1409, 5819, 7470, 10393, 16112

2- BURSA ŞER'İYYE SİCİLLERİ

Defter no.: B59/213, B107/321, B130/345, B131/346, B132/347, 412

3- İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ ŞER'İYYE SİCİLLER ARŞİVİ

a- Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi

Defter no.: 1, 7, 9

b- Galata Kadılığı Sicilleri

Defter no.:190, 191, 198, 229, 310, 311, 343, 443, 446, 518, 520, 555, 635, 655, 665, 1040

c- İstanbul Kadılığı Sicilleri

Defter no.: 24, 54, 59, 65, 68, 73, 74, 76, 80, 88, 91, 94, 97, 106, 135, 154, 194, 201, 213, 334

d- Üsküdar Kadılığı Sicilleri

Defter no.: 2, 3, 4, 21, 24, 28, 40

4- TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ

No.: E.1399

5- KÜTÜPHANELER

KANUNNAME: **976/1568 TARİHLİ OSMANLI KÂNUNNAMESİ**; İstanbul Kütüphanesi, Yazmalar, No:1807.

ESNAF DEFTERİ: **1092/1681 TARİHLİ ESNAF DEFTERİ**; Atatürk (Belediye) Kütüphânesi, Muallim Cevdet Yazmaları, No: B.2.

ESNAF DEFTERİ: **1176/1762 TARİHLİ ESNAF DEFTERİ**; Atatürk (Belediye) Kütüphânesi, Muallim Cevdet Yazmaları, No: B.10.

II. YAZMALAR (YAYINLANMIŞ): KRONİK – TARİH - MENKIBE

AHBARU'D-DEVLET: bkz. SELÇUKNÂNE-AHBARU'D-DEVLET.

AHÎ EVRAN (EVREN); **Letâifü'l Hikme**, Farsça Yazma Kitap, Paris Bibliothique Nationale, Nr. 99.

Ahi EVRAN (EVREN); **Letaifü'l- Hikme** (Neşreden, Gulam Hüseyin Yusufî), Tahran 1340.

AHÎ EVRAN (EVREN) (1995); **Tabsîratü'l-Mübtedî ve Tezkiretü'l-Müntehî Tasavvufi Düşüncenin Esasları** (Çeviren Mikail Bayram), Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 1995.

ANONİM SELÇUK-NÂME: bkz. SELÇUKNÂNE-ANONİM.

AŞIKPAŞA (1329); **Garibnâme** (Neşreden Kemal Yavuz); 4 Cilt, TDK yay., İstanbul 2000.

AŞIKPAŞAZADE (Ö.1484): Derviş Ahmed Âşıkî; Tevârih-i Âl-i Osman)(Osmanlıca Neşreden Ali Bey), Dersaadet 1332.

AZİMİ TARİHİ: **Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (538- 1143)** (Çeviren, Ali SEVİM), Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1988.

BALİ EFENDİ(Sofyalı); **Vakf-ı Nukudun Cevâzı Hakkında Çivizâdeye mektub**, Süleymâniye Kütüphanesi, Esat Efendi, No: 188, Varak 43-53a.

BAYBURTLU OSMAN: OSMAN; **Tevârih-i Cedîd-i Mirat-ı Cihân** (Hazırlayan, Nihal ATSIZ), Küçükaydın Matbaası, İstanbul 1961.

BELÂZURİ (2002): **Futûhü'l-Buldân** (Çeviren, Mustafa FAYDA), Ankara: T.C. Kültür

Bakanlığı Yayınları.

BİRUNİ (1041-1048): Ebu'r-Reyhân Ahmed el-Bîrûnî; **Kitâbu'l Cemâhir Fi'l-Cevâhir (Kıymetli Metaller ve Taşlar Kitabı**)(Mukaddime Kısmı Çeviri Editörü ve Çeviri; Prof.Dr.Ahmet KALA, Prof.Dr.Mehmet YAVUZ, Yavuz Selim UZGUR), OTÜRKDİJİTAL Arşivi, Yazım yılı: 1041-1048 arası.

BİRUNİ (1030): Ebu'r-Reyhân Ahmed el-Bîrûnî; **Tahkiku Mâli'l-Hind (Biruni'nin Gözüyle Hindistan)** (Arapçadan Çeviren: Kıvameddin Burslan), Yazım yılı: 1030, TTK yay., Ankara 2015.

BİRUNİ (1025): Ebu'r-Reyhân Ahmed el-Bîrûnî; **Tahdid-i Nihâyâti'l-Emâkîn** (Arapça'dan Çeviren Kıvameddin .BURSLAN), Yazım yılı: 1025, TTK yay., Ankara 2013

CAMİÜ'T-TEVARİH: REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, **Camiü't-Tevarih Selçuklu Devleti** (Çeviren, Erkan GÖKSU), Selenge yay., İstanbul 2011.

ÇİVİZADE, Mehmed Muhiddin Efendi; **Ebussuud'a Reddiye**, Süleymâniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, No:1177, Varak 158b/161a.

DEDE KORKUT(1989): **Dede Korkut Kitabı** (Çeviren, Muharrem ERGİN), cilt I, TDK.yay., Ankara 1989.

DEDE KORKUT(1973); **Dedem Korkud'un Kitabı** (Çevirip Yayına Hazırlayan, Orhan Şaik GÖKYAY), İstanbul 1973.

DİVAN-I HİKMET: AHMET YESEVİ, **Divan-ı Hikmetten Seçmeler** (Çeviren: Kemal ERASLAN), Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1983.

Divanü Lügati't – Türk: Bkz. KAŞGARLI MAHMUT

EBUL FARAÇ: GREGORY EBUL FARAÇ; **Ebu'l-Faraç Tarihi** (Çevriren, Ömer Rıza DOĞRUL), Cilt 1, TTK yayınları, Ankara 1987.

EBUSSUUD, Muhammed El-İmâdî; **Süknâ Risâlesi**, Süleymâniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan, No: 440, Varak: 133b-136a.

_____; **Risale Fi Vakfi'l-Menkul Ven Nükud**, Süleymâniye Kütphanesi, No: 477/2, Varak 1-16.

_____; **Para Vakfına Dair Türkçe Fetva**, Süleynâniye Kütüphanesi, Pertevniyal, No:958, vr. 174b-175a.

_____; **Binâ Vakfına Dâir Türkçe Mektup**, Süleynâniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, No: 2828, Varak 116a-117b.

EBU YUSUF (Yakub Bin İbrahim); **Kitâbü'l Haraç** (Çeviren Ali Özek), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını, İstanbul 1970.

EFLATUN (Platon) (1962); **Devlet (Politeia)** (**Çevirenler Sebahattin EYÜBOĞLU, M.Ali CİMCÖZ**), İş Bankası Yayınları, 2017 İstanbul.

EVLİYA ÇELEBİ MEHMED ZILL İBN DERVİŞ (1314), **EVLİYA ÇELEBİ SEYEHATNAMESİ**, Cilt 2, İkdam Matbaası 1314.

FÂRÂBÎ (910-912); **İdeal Devlet El-Medinetü'l-Fazıla(Çeviren: Ahmet ARSLAN)**, Divan Kitap yay., İstanbul 2015.

FÂRÂBÎ (2001); **El-Medinetü'l-Fâzıla** (Çeviren Nafiz DANIŞMAN), MEB. Yay., Ankara 2001.

FÂRÂBÎ (2015); **Kitâbu'l Hurûf**(Çeviren Ömer Türker), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yay., İstanbul 2015.

FÂRÂBÎ (1986); İhsâü'l-Ulûm **İlimlerin Sayımı** (Çeviren Ahmet ATEŞ), MEB yay., İstanbul 1986.

FÂRÂBÎ (1985); **Telhisü Nevâmis-i Eflatun Eflatun Kanunlarının Özeti** (Çeviren: Fahrettin OLGUNER), Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1985.

FÜTÜHATÜ'L-MEKKİYYE: Bkz. FÜTÜVVET RİSALESİ: İbnü'l Arabi,

FÜTÜVVETNÂMELER VE FÜTÜVVET RİSÂLELERİ (KROLOLOJİK SIRAYLA)

FÜTÜVVETNÂME–SÜLEMÎ (Arapça, 421/1021 Öncesi): Ebu Abdurrahman Muhammed bin Hüseyin, es-Sülemî (Horasan Nişabur'da), **Kitâb el-Fütüvve** (**Sülemi Fütüvvetnâmesi**), (Yazılış Tarihi: 412/1021' de ölümünden önce) Ayasofya Kütüphanesi, Mecmua nr.2049, vr.78a-99a. Arapçadan Çeviren Süleyman ATEŞ; (Bkz. ATEŞ, Süleyman(1977); **Tasavvufta Fütüvvet adlı eser İçinde**), AÜİF yay., Ankara 1977.

FÜTÜVVET RİSÂLESİ - KUŞEYRÎ (Arapça, 1072 öncesi): Abdülkerim KUŞEYRÎ (376/986 - 465/1072) (Horasan-Nişabur'ludur. Şeyhi meşhur SÜLEMİ'dir. Hâmisi ise Başvezir NİZAMÜLMÜLK'tür). **Er-Risâle** (**Kuşeyri Risâlesi**) (Sufilerin hal tercümesini, tasavvufu ve fütüvveti anlatır. Selçuklu döneminde, Batiniliğe, Şiiliğe karşı mücadelede Selçuklu Nişabur Medreselerinde müderris olarak Hadis, Tasavvuf dersleri vermiştir). Arapçadan Tercüme Eden; Süleyman ULUDAĞ; **Kuşeyri Risalesi**, Dergah yay., İstanbul 1978. (Tercümenin kaynağı yazma risalenin bulunduğu yer belirtilmemiş olup, tercümenin Kahire'de basılan matbu Arapça kitaptan yapıldığı belirtilmiştir; Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, **er-Risâle** (neşreden: Abdülhalîm Mahmûd - Mahmûd b. Şerîf, Kahire 1385/1966).

FÜTÜVVETNAME- ENSARİ (Arapça), 465/1072 Öncesi): Hâce Abdullah Ensârî (Ö.481/1088), **Fütüvvetnâme**, Ayasofya Kütüphanesi, K.Mecmua, nr.2049, vr.154a-154b. Nişabur'lu KUŞEYRİ'nin ölümünden önce (Ö. 465/1072) yazılımıştır. "Kuşeyri Risalesi"nde bu fütüvvetnamenin şeyhi SÜLEMİ'nin Fütüvvetnâmesinden sonra yazılan ikinci fütüvvetnâme olduğunu belirtir (GÖLPINARLI, Abdülbâkî(1949); "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, s.91). Bu fütüvvetname henüz Türkçeye çevrilip yayınlanmamıştır.

FÜTÜVVET RİSÂLESİ – HALİFENİN OĞLU HASAN ALİ (Arapça, 611/1215 öncesi): Ebu Hasan Ali bin (Halife) Nâsır-Lidinillâh, **Umdete'l-Vâsıla Risâlesi** (Yazılış Tarihi: Halife Nâsır-Lidinillah'ın(Ö.622/1225) oğlu Hasan Ali'nin 611/1215'te ölümünden önce yazıldı); Bu risâle henüz bulunamamıştır. Ama Harputlu Nakkaş Ahmet bu risâleyi özetleyen bir Fütüvvet Risâlesi yazmıştır. (GÖLPINARLI, Abdülbâkî(1949); "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, s.91).

FÜTÜVVET RİSÂLESİ– HARPUTLU NAKKAŞ AHMET Ahmet (Arapça, 611/1215 Sonrası): Nakkaş Ahmet Bin İlyas Hartburti (Harputlu), **Tuhvetü'l-Vesâyâ Risâlesi,** Yazılış Tarihi: Harputlu bu eseri Halife Nâsır-Lidinillah'ın oğlu olup 611/1215'te ölen Ebu Hasan Ali'nin **Umdete'l-Vasıla** adlı eserinin özeti olarak yazdığından eser, bu vefat tarihinden sonra yazılmıştır); Ayasofya Kütüphanesi, K.Mecmua, nr.2049, vr.108a-117b. Arapçadan Çeviren: Abdülbâki GÖLPINARLI; (Bkz. GÖLPINARLI, Abdülbâkî(1949); "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss.187-205).

FÜTÜVVET RİSÂLESİ – SUHREVERDÎ (Farsça, 632/1234 öncesi): Şihabeddin Sühreverdi (Ö.632/1234), **Risâletü'l-fütüvve,** Yazılılş Tarihi: 632/1234'te ölümünden önce, (Halife Nâsır-Lidînillah tarafından Suhreverdî'ye yazdırmıştır). Çeviren ve Değerlendiren Adem ÇATAK; **Risâletü'l-fütüvve (Şihabeddin Sühreverdi Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı.** Gümüşhane Ünv. Yay., Gümüşhane 2008. Ayrıca Erdebilli Ahi Ahmet Fütüvvetnâmesinde Sühreverdi'nin Risalesinden faydalanmıştır. (Bkz. Abdülbâkî GÖLPINARLI, (1949); "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, s.91).

FÜTÜVVET RİSÂLESİ-İBNÜ'L-ARABÎ (Arapça, 638/1240 öncesi): İbnü'l-Arabî (Ö.638/1240); **Fütühatü'l-Mekkiyye** İbn'ül-Arabi'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak el-Fütühat el-Mekkiyye(Çeviren Nihat KEKLİK);, İÜEF. yay., Cilt II, Bölüm A, İstanbul 1974.

FÜTÜVVETNÂME – ERDEBİLLİ AHİ AHMET (Arapça, 13.yüzyıl): Ahi Ahmed el-Muhibb bin Şeyh Muhammed bin Mikail, el-Erdebilli, **Kitâb el-Fütüvvâ**, Yazılış Tarihi:Yazmada yok. Tahmini 13.yüzyıl veya öncesi, Ayasofya Kütüphanesi, K.Mecmua, nr.2049, vr.100a-104b. Türkçe Çevirisi yapılmadı. (Bkz. Abdülbâkî GÖLPINARLI, (1949); "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss.91-92.

FÜTÜVVETNÂME – MÜELLİFİ MEÇHUL (Farsça, 13.yüzyıl) : **Kitâb el-Fütüvvâ** (Yazılış Tarihi: 13.yüzyıl veya öncesi); Ayasofya Kütüphanesi, K.Mecmua, nr.2049, vr.235b-237a. Farsçadan Çeviren: Abdülbâki GÖLPINARLI; (Bkz. Abdülbâkî GÖLPINARLI, (1949); "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss.205-207).

FÜTÜVVETNÂME – ZERKUB (Farsça, 632/1234 öncesi): Necm-i Zerkub, **Kitâb el-Fütüvvâ** (Yazılış Tarihi: 632/1234'te ölümünden önce); Ayasofya Kütüphanesi, K.Mecmua, nr.2049, vr.218b-235a. Farsçadan Çeviren: Abdülbâki GÖLPINARLI; (Bkz. GÖLPINARLI, Abdülbâkî(1949); "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss.208-226).

FÜTÜVVETNÂME – NÂSİRÎ (Farsça, 689/1290 öncesi): Nâsırî (Ö. 689/1290), **Fütüvvetnâme,** Yazılış Tarihi: 689/1290'da ölümünden önce, (İstinsah tarihi: Bayburtlu Ahi Ali bin Seyyid Hasan tarafından Bayburt'ta 840/1436 tarihinde istinsah edilmiş); Köprülü Kütüphanesi, Mecmua nr.1597, vr.80a-100a. Farsçadan Çeviren: Abdülbâki GÖLPINARLI; (Bkz. Abdülbâkî GÖLPINARLI (1949); "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss.262--303).

FÜTÜVVET RİSÂLESİ– ŞEYH SEMMÂNÎ (Farsça, 736/1335 civarı) : Şeyh Alâa'd-devle Semnânî, **Risâlât el-Fütüvvâ** (Yazılış Tarihi: 736/1335 civarı); Beyazıt Veliyüddin Efendi Kütüphanesi, Mecmua nr.1796, vr.170b-174a. Farsçadan Çeviren: Abdülbâki GÖLPINARLI; (Bkz. GÖLPINARLI, Abdülbâkî(1949); "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss.251-262).

FÜTÜVVETNÂME – KÂŞÂNÎ (Farsça, 735/1334 öncesi): Abdurrezzak Kâşâni (Ö.735/1334), **Fütüvvetnâme** (Ayrıca **Tuhfetü'l-İhvân** adlı bir fütüvvet risalesi de yazmıştır.) Yazılış Tarihi: 735/1334 ölümünden önce, (İstinsah: 744/1343-754/1353), Murat Molla Kütüphanesi Abdülhamit-1 Yazmaları, Mecmua nr. 1447, vr. 352a-362a. Farsçadan Çeviren: Abdülbâki GÖLPINARLI; (Bkz. Abdülbâkî GÖLPINARLI (1949); "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss.227-251).

FÜTÜVVETNÂME – BURGAZÎ (Türkçe, 1365 civarı) : Yahya bin Halil bin Çoban Burgazî, **Fütüvvetnâme,** (Yahya bu kitabı, Frenklerin (Papa VI.İnnocentius öncülüğünde kurulan Haçlı donanmasının) İskenderiye'yi kuşatıp yağmaladıklarında (Haçlılar 3 Ekim 1365'te İskenderiye limanından şehre girip bir hafta yağmalayıp Kıbrıs'a geri çekildi) ellerine geçen birkaç kitabı satın alarak bu eseri yazdığını söylediğinden yazılışı 1365 civarı. İstinsah Tarihi: 913/ 1507), Fatih Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Yazmaları, nr. 1154/198, Çeviren Abdülbâki GÖLPINARLI; (Bkz. Abdülbâki GÖLPINARLI (1953) "Burgâzi ve Fütüvvetnâmesi", İFM., Cilt 15, no. 1-4, 1953-54, ss.76-154).

FÜTÜVVETNÂME – ŞEYH SEYYİD HÜSEYİN GAYBÎ -I (Türkçe, Fatih Dönemi 1451-1481): Şeyh Seyyid Hüseyin bin Gaybi, **Fütüvvetnâme-1**, (Yazılış Tarihi: Fatih döneminde (1451-1481) yazıldı). (Transkribe Eden: Abdülbâkî GÖLPINARLI); (Bkz.Abdülbaki GÖLPINARLI; "Fütüvvetname-i Şeyh Seyyid Huseyn ibn Gaybi", İFM.,Cilt 17, no.1-4, 1955-56, ss.73-126).

FÜTÜVVETNÂME – ŞEYH SEYYİD HÜSEYİN GAYBÎ -II (Türkçe, Fatih Dönemi 1451-1481): Şeyh Seyyid Hüseyin bin Gaybî, **Fütüvvetname-2,** (Yazılış Tarihi: Fatih döneminde (1451-1481) yazıldı). (Transkribe Eden: Abdülbâkî GÖLPINARLI); (Bkz. Abdülbaki GÖLPINARLI; "Şeyh Seyyid Gaybi Oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in fütüvvetnâmesi", İFM, Cilt 17, no. 1-4, 1955-56, ss. 27-72).

FÜTÜVVETNÂME- ŞEYH SEYYİD HÜSEYİN GAYBÎ- III (Muhtasar Fütüvvetnâme) (Türkçe, Fatih Dönemi 1451-1481): Şeyh Seyyid Hüseyin bin Gaybî, **Fütüvvetname-3,** (Yazılış Tarihi: Fatih dönemi 1451-1481). (Transkribe Eden: Mehmet ŞEKER), (Bkz. Mehmet ŞEKER; **Ahilik ve Fütüvvetnamelerin Yeri Seyyid Hüseyin el Gaybi'nin Muhtasar Fütüvvetnamesi** Ötüken yay., İstanbul 2011).

FÜTÜVVETNÂME- KÂŞİFÎ (Fütüvvetnâme-i Sultani) (Farsça, 1504) : Molla Kemaliddin Hüseyin Vâiz, Kâşifî; **Fütüvvetnâme-i Sultânî (Farsçadan Çeviren Abdülbaki GÖLPINARLI)**, (Bkz. Abdülbaki GÖLPINARLI; "Fütüvvetnâme-i Sultânî ve Fütüvvet Hakkında Bazı Notlar", **İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 17, no.1-4, 1955-56, ss.127-. 155).

FÜTÜVVETNÂME-BURSA KADISI RAZAVÎ (Fütüvvetnâme-i Kebir) : (Türkçe 931/1524): Bursa Kadısı Seyyid Muhammed bin Seyyid Alaaddin El-Hüseyni, Er-Razavî, **Fütüvvetnâme-i Kebîr, Miftahü'd-Dekâik fî Beyânu'l-Fütüvve ve'l-Hekâ'ik** (Hazırlayan: Sadullah GÜLTEN- Hacı YILMAZ), (Bkz. Razavî; **Fütüvvetnâme-i Kebir**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu yay, İstanbul 2014).

FERİDUTTİN ATTAR (2007): **Tezkiretü'l-Evliyâ**, (Çeviren, Süleyman ULUDAĞ), İstanbul 2007.

GAZÂLİ (1321); **İhyâ-u Ulumi'd-Dîn,** Cilt 1-4, Dersaadet 1321.

GAZÂLİ (2002); **İhyâ-u Ulumi'd-Dîn** (Çeviren Ahmet SERDAROĞLU), Cilt 1-4, Bedir yay., İstanbul 2002.

GELİBOLULU Mustafa Âli; **Nusretnâme (991/1583)**, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine: nr.1365.

GELİBOLULU Mustafa Âli (2014); **Nusretnâme** (Hazırlayan, Mustafa Eravcı), TTK yayınları, Ankara 2014.

GELİBOLULU Mustafa Âli; **Künhu'l-Ahbâr 4. Rükn(1006 / 1598-1599),** Kayseri Raşid Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, Yazma nr.920.

GELİBOLULU Mustafa Âli, **Künhu'l-Ahbâr 4. Rükn** (Hazırlayan: Faris Çerçi); **Künhü'l-Ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri ve Âli'nin Tarihçiliği**, Faris Çerci, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1996.

HARAKANİ (1359), Şeyh Ebu'l Hasan Ali; Nûru'l-Ulûm-i Şeyh Ebu'l Hasan Harakânî (British Museum, Mikrofilm Nr. 249'da Bulunan Farsça El Yazma Nüshadan Hazırlayan: Abdurrefi HAKİKAT), Tahran 1359.

HARAKANİ (1997) Şeyh Ebu'l Hasan Ali; **Nûru'l-Ulûm** (British Museum, Mikrofilm Nr. 249'da Bulunan Farsça El Yazma Nüshadan Çeviren Şenol KANTARCI), Şehit Ebul Hasan Harakani Derneği yay., Ankara 1997.

HARAKANİ NURU'L-ULUM(2004): Şeyh Ebu'l-Hasan HARAKANİ; **EL-Muntahab Min Kitâbi Nuri'l-Ulûm - Şeyh Ebu'l-Hasan-i Harakani-1** (British Museum, Mikrofilm Nr. 249'da Bulunan Farsça Yazma Nüshadan Çeviren: Hasan ÇİFTÇİ), Şehit Ebul Hasan Harakani Derneği yay., Kars 2004.

İBNÜ'L ARABÎ; **Fütühatü'l-Mekkiyye**(Çeviren Nihat Keklik), cilt 1, İÜ. Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1974.

İBNÜ'L ARABÎ; **Fütühatü'l-Mekkiyye**(Çeviren Nihat Keklik), cilt 2, İÜ. Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1980.

İBNİ ARABŞAH; **Acaibu'l-Makdur** (Arapçadan Tercüme: Ahsen BATUR), Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İBNÜL ESİR(1985): İBNÜ'L-ESİR, **El-Kâmil Fi't-Tarih,** 2.Cilt (Çeviren: M. Beşir Eryarsoy), Bahar yay., İstanbul 1985.

İBNÜL ESİR(1987-1): İBNÜ'L-ESİR, **El-Kâmil Fi't-Tarih,** 9.Cilt (Çeviren: Abdülkerim Özaydın), Bahar yay., İstanbul 1987.

İBNÜL ESİR(1987-2): İBNÜ'L-ESİR, **El-Kâmil Fi't-Tarih,** 10.Cilt (Çeviren: Abdülkerim Özaydın), Bahar yay., İstanbul 1987.

.İBNİ HALDUN: bkz. **Mukaddime**

KALA (KAL'A), Ahmet: Bkz. OTÜRKDİJİTAL

KAŞGARLI MAHMUT: **Divanü Lügati't – Türk** (Çeviren, Besim ATALAY), Cilt 1, Cilt 3, TTK yay., Ankara 2006.

KATİP ÇELEBİ (1063/1653); **Düsturu'l-Amel Li Islâhi'l-Halel**, Nuruosmaniye Yazma Kütüphanesi; nr. 4075. Süleymaniye Yazma Kütüphanesi; Hamidiye, nr. 1649. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi; Yazma Eserler, TY, nr. 2604.

KATİP ÇELEBİ (1280/1863); **Düsturu'l-Amel Li Islâhi'l-Halel**, Tasvîr-i Efkâr Gazetesi, Sayılar: 122-127., Dersaadet 1280/1863. (Ayrıca Aynı yıl Kitap Halinde Ayn Ali Efendi'nin Kavânîn-i Âli-i Osmân'ı ile birlikte basılmıştır. Ayrı baskı, ss.119-140).

KATİP ÇELEBİ (1980); **Mîzanü'l Hakk Fi İhtiyari'l Ahakk** (Yayına hazırlayan Orhan Şaik GÖKYAY), Tercüman 1001 Temel Eser Yayını, İstanbul 1980.

KATİP ÇELEBİ(1982); "Düsturu'l-Amel Li Islâhi'l-Halel" ((Yayına hazırlayan Orhan Şaik GÖKYAY), **Kâtip Çelebi'den Seçmeler 1**, MEB yay., İstanbul 1982, ss.279-295.

KATİP ÇELEBİ(1982); **Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar** (Düsturu'l-Amel Li Islâhi'l-Halel) (Hazırlayan Ali CAN), Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1982.

KINALIZÂDE ALİ ÇELEBİ (1563); **Ahlâk-ı Alâ'î**, Bursa Yazma Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, Numara.519.

KINALIZÂDE ALİ ÇELEBİ (1563/2007); Ahlâk-ı Alâ'î (Hazırlayan Mustafa KOÇ),

Klasik yay. İstanbul 2007.

Kitâbü'l Haraç: Bkz.Ebu Yusuf.

KİTAB-I DİYARBEKİR: EBU BEKR-İ TİHRÂNİ, **Kitâb-ı Diyârbekriyye,** (Çeviren, Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

KOÇİ BEY RİSALESİ, Ebuzziya neşri, 1303.

MATEOS: **Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)** (Çeviren Mükrimin Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu yay, Ankara 1987.

MUKADDİME(1954, 1990, 1998): Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, İBNİ HALDUN; **MUKADDİME** (Tercüme: Zakir Kadiri UGAN) (Yazımı 803/1401), MEB yay, Ankara 1998, c. 1-3.

MUKADDİME(2009): Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, İBNİ HALDUN; **MUKADDİME**(Tercüme: Süleyman Uludağ), Cilt 1-2, Dergah yay., İstanbul 2009.

NARŞAHİ (332/943-944); Ebu Bekr Muhammed b. Cafer en-Narşahi, **Tarih-i Buhara** (Arapça'dan Farsça'ya Tercüme 574/1178: Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubavi. Farsça Matbu nüshadan Türkçe'ye Tercüme: Erkan Göksu); Türk Tarih Kurumu yay., , Ankara 2013.

NARŞAHİ (1939); Ebu Bekr Muhammed b. Cafer en-Narşahi, **Tarih-i Buhara** 348/959 (Arapça'dan Farsça'ya Tercüme: Ebu Nasr Ahmed bin Muhammed bin Nasr el-Kubavi), Metnin tashihi ve açıklamalarla birlikte matbu baskısı: Müderris Razavî, Tahran 1343/1939.

NARŞAHİ (1954); **The History of Bukhara (Translated from e Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhi)** (Farsçadan İngilizceye Çeviren ve Değerlendiren: Richard Nelson FRYE), The mediaeval Academy of America Publisers, Massachusetts 1954.

NARŞAHİ(2013); **Narşahi'nin Tarih u Buhara'sı** (İngilizce eser "The History of Buhara, Richard Nelson Frye" den Çeviren ve Değerlendiren: Abdullah Duman), Kitabevi yay., İstanbul 2013.

NİZAMÜ'L-MÜLK: Bkz.Siyasetname.

NURU'L-ULUM: bkz. HARAKANİ

NUSRETNÂME: Bkz. Gelibolulu Mustafa Âli.

OTÜRKDİJİTAL: KALA (KAL'A), Ahmet (Editör); **Osmanlı ve Türk Dünyası Belgeseli**, Dijital-Belgesel yay., Yayın yeri: www.oturkdijital.com

ÖMER HİLM EFENDİ; İthaf-ül Ahlâf Fî Ahkâm-il Evkaf, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1977.

SELÇUKNÂME-AHBARU'D-DEVLET: SADRUDDİN EBU'L-HASAN el-HÜSEYNİ; **Ahbâru'd-Devlet-i Selçukiyye** (Çeviren, Necati LÜGAL), Ankara 1943.

SELÇUKNÂME: AHMED BİN MAHMUD; **Selçuknâme** (Hazırlayan: Erdoğan MERÇİL), Bilge Kültür Sanat yayınları, İstanbul 2011.

SELÇUKNÂME- ANONİM**: Anonim Selçuk–Nâme** (Çeviren, Feridun Nafiz UZLUK), Ankara 1952.

SIDKI(1325); **Gedikler**, Tanin Matbaası, Dersaadet 1325.

SİYASETNÂME-KUTADGU BİLİG: YUSUF HAS HACİB; **Kutadgu Bilig** (Çeviren Reşit Rahmeti Arat), TTK yay., Ankara 2003.

SİYASETNÂME – NİZAMÜLMÜLK (485/1092); Ebu Ali Kıvamüddin Hasan b. Ali b. İshak et-Tusi Nizamülmülk (Çeviren Mehmed Şerif ÇAVDAROĞLU), **Siyerü'l-mülük Siyasetname**, Basılmamış Yazma Halinde 1954, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, [t.y.] VIII, 269 s.

SİYASETNÂME-NİZAMÜ'L-MÜLK: Ebu Ali Kıvamüddin Hasan Bin Ali bin İshak et-Tusi Nizamülmülk; **Siyerü'l-mülük Siyasetname** (Kısmen Çeviren Mehmet Altay Köymen), Kültür Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1982. TTK. Yay., Ankara 2013.

SİYASETNÂME – NİZAMÜLMÜLK; Hasan Bin Ali bin İshak et-Tusî Nizamülmülk; **Siyasetname** (Çeviren Mehmet Taha Ayar); Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2009.

SİYASETNÂME - NİZAMÜLMÜLK; Nizamülmülk, **Siyasetname** (Çeviren Nurettin Bayburtlugil); Dergah yay., İstanbul 2011.

ŞEHNÂMECİ SEYYİD LOKMAN; **Şehinşâhname 1.Cilt (989/1581)**, İÜ.Nadir Eserler Kütüphanesi; Nr. FY. 1404.

ŞEHNÂMECİ SEYYİD LOKMAN; **Şehinşâhname 2.Cilt (1001/1592)**, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi; Bağdad, nr. 200.

ŞEHİNŞAHNÂME: bkz. ŞEHNÂMECİ SEYYİD LOKMAN.

ŞEMSEDDİN SAMİ; **Kâmusu'l-A'lâm**, Cilt 1, Mihrân Matbaası, İstanbul 1306/1889.

SÜLEYMAN SUDİ(1307); **Defter-i Muktesid**, Cilt 1-3, Dersaadet 1307.

TEZKİRETÜ'L-EVLİYÂ: bkz. Feruddittin Attar.

VARDAN: MÜVERRİH VARDAN; "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1267) (Çeviren Hrand D.ANDREASYAN)", İÜ.Edebiyat Fatültesi **Mezuniyet Tezi**, ayrıca, **Tarih Semineri Dergisi,** İÜ.Edebiyat Fakültesi, cilt 1, sayı 2, 1937, s.153-257.

YUSUF HAS HACİP: Bkz. Siyasetname, **Kutadgu Bilig**

III- YAYINLANMIŞ BELGELER

AKGÜNDÜZ, Ahmet(1988-1); (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Araştırma Hey'eti ile Birlikte); Şer'iyye Sicilleri Mâhiyeti Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Cilt 1, İstanbul 1988.

_____(1989); Şer'iyye Sicilleri Seçme Hükümler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Cilt 2, İstanbul 1989.

_____(1990-1996); **Osmanlı Kanunnâmeleri**, Cilt 1-9. FEY Vakfı Yayınları, İstanbul 1990-1996.

_____(1990);Osmanlı Kanûnnâmeleri ve Hukukî Tahliller 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul 1990.

ALTINAY (1929), Ahmet Refik; Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı(961-1000), Türk Tarih Encümeni Külliyatı Yayınları, İstanbul 1929.

_____(1930); **Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200),** Türk Tarih Encümeni Külliyatı Yayınları, İstanbul 1930.

_____(1931); **Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)**, Türk Tarih Encümeni Külliyatı Yayınları, İstanbul 1931.

_____;(1935); **On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)**, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul 1935.

_____(1988); **Hicri On Üçüncü Asırda İstanbul Hayatı (1200- 1255),** Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1988.

ANHAGGER, Robert-İNALCIK, Halil (1956); **Kanûnnâme-i Sultânî Ber Mûceb-i Örf-i Osmânî**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1956.

AYNİ ALİ EFENDİ; **Kavanin-i Al-i Osman Der Hülâs-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân**, İstanbul 1280.

DÜSTUR, 1. Tertip, Cilt 1, İstanbul 1289.

DÜSTUR, Tertib-i Evel Mütemmim, İstanbul.

DÜSTUR, Zeyl, Cilt 1, İstanbul 1289.

EVLİYA ÇELEBİ MEHMED ZILL İBN DERVİŞ; **Evliya Çelebi Sayahatnâmesi,** Ahmed Cevdet Tab'ı, İkdam Matbaası, Dersaadet 1314.

İNALCIK, Halil (1980-1981); "Osmanlı İdare Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler I. Sicil: Muharrem 889-29 Zilhicce 890", **Belgeler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 10, Say 14, 1980-1981, ss. 1-91.

_____(1988); "Osmanlı İdare Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler II. Sicil I Safer 883-Muharrem 886", **Belgeler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 13, Say 17, Ankara 1988, ss. 1- 41.

_____(1960); "Bursa I: 15. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar", **Belleten**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Cilt 24, Sayı 93-96, Ankara 1960, ss. 45-102.

_____; ANHEGGER, Robert (1956); **Kanunnâme-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1956.

İZGİ, Özkan(1999) ; **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, TTK yay., Ankara 1999.

KALA (KAL'A), Ahmet; Ayrıca Bkz. KİTAP MAKALE TEZLER

KALA (KAL'A), Ahmet (Editör) (2004-2017); **OTÜRKDİJİTAL - Osmanlı ve Türk Dünyası Belgeseli** - (250 Şehre Ait Yaklaşık 250.000 Çeviri Belge İçermektedir), Dijital-Belgesel yayın, OTÜRKDİJİTAL-AK yay.,, Yayın yeri: : **http://www.oturkdijital.com**

KALA (KAL'A), Ahmet (1997-1) (Editör); İstanbul Esnaf Tarihi-1(1742-1763 (Yayın Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kala, Salih Aynural, İsmail Kara), İstanbul Külliyâtı-I, İBB yayınları, İstanbul 1997.

KALA(KAL'A), Ahmet (1998-1) (Editör); İstanbul Esnaf Tarihi-2 (1764-1796) (Yayın Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kal'a), İBB yayınları, İstanbul 1998.

KALA(KAL'A), Ahmet (1997-2) (Editör); **İstanbul'da Sosyal Hayat-1 (1742-1755)** (Yayın Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kal'a), İBB Yayınları, İstanbul 1997.

KALA, Ahmet (1998-2) (Editör); **İstanbul'da Sosyal Hayat-2 (1755-1766)** (Yayın Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kal'a), İBB Yayınları, İstanbul 1998.

KALA (KAL'A), Ahmet (1997-3) (Editör); İstanbul Ticaret Tarihi-1(1742-1779) (Yayın Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kal'a), İBB Yayınları, İstanbul 1997.

KALA (KAL'A), Ahmet (1998-3) (Editör); **İstanbul Vakıf Tarihi-1 (1742-1764)** (Yayın Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kal'a), İBB Yayınları, İstanbul 1998.

KALA (KAL'A), Ahmet (1998-4) (Editör); **İstanbul Finans Tarihi-1 (1742-1792)** (Yayın Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kal'a), İBB Yayınları, İstanbul 1998.

KALA (KAL'A), Ahmet (1997-4) (Editör); **İstanbul Tarım Tarihi-1 (1743-1757)** (Yayın Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kal'a), İBB Yayınları, İstanbul 1997.

KALA (KAL'A), Ahmet (1998-5) (Editör); **İstanbul Tarım Tarihi-2 (1757-1764)** (Yayın Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kal'a), İBB Yayınları, İstanbul 1998.

KAŞGARLI MAHMUT; **Divan Lûgat-İt-Türk Tercümesi**(Çeviren Besim Atalay), Cilt 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

KATİP ÇELEBİ; **Mîzanü'l Hakk Fi İhtiyari'l Ahakk** (Yayına hazırlayan Orhan Şaik Gökyay), Tercüman 1001 Temel Eser Yayını, İstanbul 1980.

KARAKOÇ, Serkiz(1341/1923); İhtira Beratı Kanunu ve Alamet-i Farika Nizamnamesi, Kitaphane-i Cihan yayınları, İstanbul 1341/1923.

MUAHEDAT MECMUASI, Cilt 1, Hakikât Matbaası, İstanbul 1294.

ONGAN, Halit; **Ankara'nın İki Numaral Şer'iye Sicili**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

ÖZDEĞER, Hüseyin; **1463-1640 Yıllar Bursa Şehri Tereke Def**terleri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimâiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul 1988.

_____; "I.Sultan Selim Kanûnnâmesi ve Tahlili", **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimaiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi, Sayı 1, Yıl 1987, ss.129-175.

Resmi Sınai Mülkiyet Gazetesi, İktisat Vekaleti yayınları, Sayı 1, Ankara 1931

TEVKİİ ABDURRAHMAN PAŞA KANUNNAMESİ, Milli Tetebbular Mecmuası, Cilt 1, Say 3, İstanbul 1331, ss.497-544.

UYSAL, Abdullah (1982) (Hazırlayan); **Zanaatkârlar Kanunu (Kanûnnâme-i Ehl-i Hıref),** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.

UZUNÇARŞILI, İ. H.; "Ehl-i hıref defteri", (932/1526 tarihli), **Belgeler**, cilt XI sayı 15, 1986, ss. 23-77.

YÜCEL, Yaşar; **1640 Tarihli Es'ar Defteri**, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

IV. KAZI RAPORLARI

BALKAN, Kemal (1965), "1965 Yılı Anı Kazıları Hakkında Kısa Rapor (İlk Cami-Çarşı)", **Türk Arkeoloji Dergisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü yay., Ankara 1965, Sayı 14, cilt 1-2, ss.103-118.

BALKAN, Kemal (1970), "Anı'da İki Selçuklu Hamamı (İlk Hamam-Çarşı-Kervansaray)", **Anadolu / Anatolia Dergisi**, sayı 12, Ankara 1970, ss. 39-57.

KARAMAĞARALI Beyhan (1992); "1991 Ani Kazıları(İlk Cami-Çarşı-Kervansaray-Dükkanlar)" **14.Kazı Sonuçları Toplantısı II,** Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, ss.509-538.

ÇORUHLU, Yaşar(2008-1); "2006-2007 Yeni Dönem Ani Kazıları(İlk Cami-Çarşı-Dükkanlar-Kervansaray)", **30.Kazı Sonuçları Toplantısı II**, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2008 Ankara, ss.301-326.

V. KİTAP - TEZ - MAKALE

AKGÜNDÜZ, Ahmet; **Osmanlı Kanunnâmeleri,** Cilt 1-9. FEY Vakfı Yayınları, İstanbul 1990-1996.

_____(1988-2); **İslâm Hukuku ve Osmanlı Tatbikâtında Vakıf Müessesesi,** Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988.

ARNOLD, T.W. (Çev.Hasan Gündüzler); **İntişar-ı İslâm Tarihi,** Akçağ yay., İstanbul 1982.

ARİSTO (ARİSTOTELES) (1941); **Atinalıların Devleti(Çeviren Ari ÇOKONA**), Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2013.

AŞAN, Muhammed Beşir(1989); **Elazığ Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII**), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1989.

ATEŞ, Süleyman; **Tasavvufta Fütüvvet (Sülemi Fütüvvetnâmesi**) , AÜİF yay., Ankara 1977.

AYAZ, Eyüp Sertaç(2012); "Anadolu'ya Gelen İlk Evliya-Alperen Ebu'l-Hasan Harakani ve Türklerde Türbe Kültürü", ", **1.Uluslararası Harakani Sempozyumu Bildirileri,** Kafkas Üniversitesi Ebu'l-Hasan Harakani Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Kars 2012. ss. 418-428.

BAER, Gabriel (1970-1); **"Guilds İn Middle Eastern History",** *Studies İn The Economic History Of The Middle East,* Edited By M.A.Cook, New York 1970, ss. 11-30.

_____(1970-2); **"The Administrative Economic And Social Functions Of Turkish Guilds",** *International Journal Of Middle East Studies, Cambridge University Press,* Volume 1, 1970, ss.28-50.

_____(1974)(Çeviren Sami Ferliel); **"Türk Loncalarının Yapısı ve Bu Yapının Osmanlı Sosyal Tarihi İçin Önemi",** *Tarih Dergisi*, Ankara Üniversitesi Yayını, Cilt 8-12, Sayı 14-23, 1969-1974, ss. 99-119.

BALKAN, Kemal- SÜMER, O. (1967); "1965 Yılı Ani Kazıları Hakkında Kısa Rapor", **Türk Arkeoloji Dergisi,** sayı 14, Ankara 1967, ss. 103-118.

BALKAN, Kemal (1970); "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", **Anadolia,** Sayı 12, Ankara 1970, ss.39-37.

BARKAN, Ömer Lütfi (1942); "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler, II: Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", **Vakıflar Dergisi,** Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Sayı 2, 1942, ss. 279-386.

BARKAN, Ömer Lütfi (1943); **15 ve 16. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zıraat Ekonomisinin Esasları Kanunlar,** Cilt 1, İstanbul 1943.

_____(1953); "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler" İÜ. **İktisat Fakültesi Mecmuası,** c.11, sayı: 1-4; İstanbul 1953-1954, ss. 239-257.

_____(1962); "Türkiye Şehirlerinin Teşekkül ve Inkişafı Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyişi Tarzına Ait Araştırmalar", İÜ. **İktisat Fakültesi Mecmuası**, c.23, nr.1-2, İstanbul 1962-1963, ss. 239-296.

BARNES, John Robert; **An Introduction To Religious Foundations In The Ottoman Empıre,** Leiden 1986.

BARTHOLD, Vassiliy Viladimiroviç (Wilhelm) (1931); *"İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet"(Çeviren Abdülkadir İnan),* **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I** , İstanbul, 1931, s. 135-158.

BARTOLD, Vassiliy Viladimiroviç (Wilhelm) W.; **İslâm Medeniyeti Tarihi,(Değerlendirme:Fuat KÖPRÜLÜ),** Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1973.

BARTHOLD, Vassiliy Viladimiroviç (Wilhelm) (1990); **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1990.

BARTHOLD, Vassiliy Viladimiroviç (Wilhelm) (1965) ; "Ani", **İslam Ansiklopedisi**, c.1, MEB. Yayınları, İstanbul 1965, ss. 435-437.

BAYRAM, Mikâil(2016); **Hâce Nasîrüd'd-din-i Tûs'î'nin İntihalcılığı ve Ahi Evren Hâce Nasîrü'd-din ile İlgisi**, Çizgi Kitabevi, Konya 2016.

BAYRAM, Mikâil(2012); **Sadreddin-i Konevi Hayatı Çevresi Eserleri,** Hikmet Evi yay., Konya **2012**.

BAYRAM, Mikâil(2007); **Selçuklular Zamanında Konya'da Dini ve Fikri Hareketler,** Nüve Kültür Merkezi yay., Konya 2007.

BAYRAM, Mikâil(2000); **Şeyh Evhadü**'d **Din Hamid El- Kirmani ve Menakıb – Namesi,** Mikail Bayram yay., Konya 2000.

BAYRAM, Mikâil(1995); **Ahi Evren Tasavvufi Düşüncenin Esasları - Tabsiratü'l-Mübtedi ve Tezkiretü'l-Müntehi,** Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara 1995**.**

BAYRAM, Mikâil(1994); **Fatma Bacı ve Bacıyân-i Rûm (Anadolu bacılar teşkilâtı),** Mikail Bayram yay., Konya, 1994.

BAYRAM, Mikâil(1993); **Şeyh Evhadü'd-din Hâmid el-Kirmânî ve Evhadiyye Hareketi,** Mikail Bayram yayl, Konya 1993.

BAYRAM, Mikâil(1990)**; Ahi Evran ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu,** Mikail Bayram yay., Konya 1990**.**

_____(1986); "Anadolu Selçuklular Zamanında Ahi Teşkilâtının Kuruluşu ve Gelişmesi", **Ahilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminer Metinler Tartışmalar,** İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Dermekleri Birliği Yayınları, İstanbul 1986, ss. 175-185.

_____; "Ahî Evran Kimdir? Gerçek Şahsiyeti ve Eserleri", **Türk Kültürü ve Araştırmaları Dergisi,** cilt 16, Sayı 191, ss.18-28.

_____**(1981);** "Ahî Evran'in Öldürülmesi ve Ölüm Tarihinin Tespiti", **9. Tarih Kongresi,** Ankara, 21-25 **Eylül 1981,** Cilt II, TTK, yay., Ankara 1981., ss.623-641.

BAYRAMOĞLU, Fuad; **Hacı Bayram-ı Veli Yaşamı Soyu Vakfı,** 2 Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

BELLİ, Oktay. (2006); "Kafkasyanın Batıya Açılan En Büyük Kapısı: Ani Kalesi ve Kenti", Prof.Dr. M.Fahrettin Kırzıoğlu Hatıra Sayısı, **Serhat Kültür**, Sayı Mayıs-Haziran, İstanbul 2006, ss.2-6.

BELLİ, Oktay(2014), **Ani,** Belli Eğitim Kültür ve Arkeoloji Araştırma Merkezi yay., Kars 2014.

BERKİ, Ali Himmet**; *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-Adliye),*** Hikmet Yayınları, İstanbul 1985.

BEYGU, Abdurrahim Şerif (1936); **Erzurum Tarihi**, Erzurum 1936.

BİLMEN, Ömer Nasuhî; ***Hukuk-ı İslâmiye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, Bilmen Yayınları, Cilt 5,** İstanbul 1985.

BOLAY, Süleyman Hayri(1986); **Aristo Metafiziği ile Gaz-.zali Metafiziğinin Karşılaştırılması**, MEB., İstanbul 1986

BROSSET Marie Felecite., **Gürcistan Tarihi Eski Çağlardan 1212 yılına Kadar** (Çeviren, Hrand D. Andreasyan. Notlar; Erdoğan MERÇİL), T.T.K. Yay., Ankara 2003.

BRAUDEL, Fernand(Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay) ; ***Akdeniz ve Akdeniz Dünyası,*** Cilt 1, Eren Yayınları, İstanbul 1989.

BULDUK, Üçler; **Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı**; TTK yay., Ankara 2013.

CANSEVER(2010), Turgut; **Osmanlı Şehri**, Timaş yay., İstanbul 2010.

CANSEVER, Turgut(2012); **İslâmda Şehir ve Mimari**, Timaş yay., İstanbul 2012.

ÇAĞATAY, Neşet; **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik,** Selçuk Üniversitesi Yayını, Konya 1981.

_____;"Fütüvvetnameler Nedir Niçin Düzenlenmiştir", Makaleler ve İncelemeler, Selçuk Üniversitesi yay., Konya 1983.

_____; "Fütüvvetçilikle Ahiliğin Ayrıntıları**", Makaleler ve İncelemeler**, ss.253-280.

_____; "Ahiliğin Orta Çağ Anadolu Toplumuna Etkileri", **Makaleler ve İncelemeler**, ss.281-292.

ÇAĞRICI, Mustafa(2009); "Sirâceddin el-Urmevî**", DİA,** c. 37**,** Türkiye Diyanet Vakfı yay, 2009, s. 263.

CEZAR, Mustafa (1974); **Hun Sanatı Üzerine**, Baha matbaası yay., İstanbul 1974

CEZAR, Mustafa(1977); **Osmanlı Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul 1977.

CEZAR, Mustafa(1985); **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, Mimar Sinan Üniversitesi yay., İstanbul 1985.

ÇİFTÇİ, Hasan (2004)**: Şeyh Ebu'l-Hasan Harakani 1 - El Muntahab Min Kitabi Nûru'l-Ulûm**, Şehit Ebul Hasan Harakani Derneği yay., Kars 2004. (Ayrıca bkz. yukarıda Yazmalar: HARAKANİ)

ÇİLİNGİROĞLU, Kemal (vd. Komisyon üyeleri) (1943); **Kars**, Halkevleri Yayını, İstanbul 1943.

DALSAR, Fahri; ***Bursa'da İpekçilik*,** İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü Yay., İstanbul 1960.

DEANE, Phyllis (Çeviren Tevfik Güran), İlk Sanayi İnkılabı, TTK yayınları, Ankara 1988, ss.104-124

DEMİR, Galip: **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Ahilik**, Ahi Kültürünü Araştırma ve Eğitim Vakfı Yay., İstanbul 2000.

DONUK, Abdülkadir; "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,** Sayı 17, Nisan 1982, ss.44-85.

ELİAÇIK, Muhittin(2012); "Şeyh Ebul Hasan Harakâni Zaviyesi ile İlgili Arşiv Belgeleri", **1.Uluslararası Harakani Sempozyumu Bildirileri,** Kafkas Üniversitesi Ebu'l-Hasan Harakani Uygulama ve Araştırma Merkezi Yay., Kars 2012. ss. 24-29.

ERGİN, Osman Nuri(1922); **Mecelle-i Umur- ı Belediye**, Cilt 1, İstanbul 1922.

ERGİN, Osman Nuri(1936); **Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı,** İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enststitüsü Yayını, İstanbul 1936.

ERGENÇ, Özer; **16.Yüzyıl Sonlarında Bursa**, TTK yay., Ankara 2014.

FAROQHİ, Suraiya**; Peasants Dervishes And Traders İn The Ottoman Empire,** London 1986.

_____**; Towns And Townsmen Of Ottoman Anatolia Trade Crafts and Food Production İn An Urban Setting,** 1520-1650, Cambridge University press, Cambridge 1984.

_____;**Osmanlı'da Kentler ve Kentliler** (Çeviren: Neyyir Kalaycıoğlu), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.

_____**; Orta Halli Osmanlılar (Çeviren: Hamit Çalışkan),** Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2007.

_____; "16-17. Yüyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler Tartışmalar 8-10 Haziran 1973,** Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, ss.197-226.

_____; "Onyedinci Yüzyıl Ankara'sında Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", **İktisat Fakültesi Mecmuası,** İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, ss.237-259.

SEZGİN, Fuat (2007); **İslam'da Bilim ve Teknik, 5 Cilt,** Kültür AŞ yay., İstanbul 2007.

SEZGİN, Fuat(2010) ; **Tanınmayan Büyük Çağ: İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi'nden**, Timaş yay., İstanbul 2010.

GHAZANFAR, Shaikh.(Şeyh) Mohammad (Editör) (2015-1); **Medival Islamic Ecomomic Thought: Filling the "Great Gap" in European Economics,** Taylor-Francis Group, Londra 2003.

GHAZANFAR, Shaikh (Şeyh) Mohammad (Editör) (2015-2; **Orta Çağ İslâm İktisat Düşüncesi Batı İktisadındaki "Büyük Kayıp Halka"nın Telafisi**(Çevriren: M.Sabri AKGÖNÜL), Klasik yay., İstanbul 2015.

GENÇ Mehmet(2015); **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken yay., İstanbul 2015.

GENÇ, Mehmet (1999); "19. Yüzyılda Osmanlı iktisadî dünya görüşünün klasik prensiplerindeki değişmeler", **Divan**, Bilim ve Sanat Vakfı yay., Sayı 1, Yıl 1999, ss. 1-8.

GENÇ, Mehmet(1986); "Osmanlı Esnafı ve Devletle İlişkileri", **Ahilik ve Esnaf Konferanslar ve Seminer**, İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Dermekleri Birliği Yayını, İstanbul 1986, ss. 113-124.

_____-(1987) ; "17-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", **Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2-6 Temmuz 1986**, İbni Kemal Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1987, ss. 145-169.

GERBER, Haim(1988); **Econmy And Socıety In An Ottoman City:Bursa 1600-1700**, Jerusalem 1988

GUMİLEV, Lev Nikolayeviç(2003); **Hazar Çevresinde Bin Yıl** (Çeviren Ahsen: Batur), Selenge yay., İstanbul 2003.

GÜÇER, Lütfi (1964); **16-17. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi yayını, İstanbul 1964.

_____(1988); "16-18. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, İstanbul Üniversitesi Türk İktisat ve İçtimâiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Yayını, Sayı 1, Yıl 1987, İstanbul 1988, ss.1-128.

_____(1950); "18. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss.397-416.

_____(1954); "15. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tâbi Olduğu Kayıtlar", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul 1954, ss.1-20.

GÖK, Bilal(2014); "Ebul'l Hasan Harakani'nin Menkıbevi ve Tarihi Şahsiyeti", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13, Bahar 2014, ss.103-121.

GÖKYAY, Orhan Şaik, **"Dede Korkut"** maddesi, **DİA**, TDAV yay., Cilt 9, İstanbul 1973.

GÜNDOĞDU, Hamza (1998); "Köprüköy Hanı" **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Atatürk Üniversitesi yay., Sayı 4, Erzurum 1998.

GÜNDOĞDU, Hamza (2004); "Tokat'an Birkaç Figürlü Kabartma Hakkında", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Atatürk Üniversitesi yay, Sayı 13, Erzurum 2004, ss.65-93.

GÜNDOĞDU, Hamza (2006); "Kültürlerin Buluştuğu Bir Ortaçağ Şehri: Anı", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Atatürk Üniversitesi yay., Sayı 17, Erzurum 2006, ss. 51-84.

GÜNDÜZ, Tufan; "Kars" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, cilt 4, İstanbul 1991, ss.515-516.

GÜRAN, Tevfik (2017); **Resmi İstatistiklere Göre Osmanlıda Toplum ve Ekonomi**, İş Bankası Yay., İstanbul 2017.

GÜRAN, Tevfik (2016); **Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar,** İş Bankası Yay., İstanbul 2016.

GÜRAN, Tevfik (2006); **Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları**, Kitapevi Yay., İstanbul 2006.

GÜRAN, Tevfik (1992); "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150.Yılında Tanzimat**, TTK Yay., Ankara 1992.

GÜRAN, Tevfik (1989); **Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)**, TTK Yay., Ankara 1989.

_____ (1987); "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1940", **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, İÜ. İktisat Fakültesi yay., Sayı 1, Yıl 1987.

GÜRAN, Tevfik (1988-1); "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü 1783-1839, İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 44, Sayı 1-4, İstanbul 1988, ss.245-277.

GÜRAN, Tevfik(1988-2; "İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü 1783-1839, İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 44, Say 1-4, İstanbul 1988, ss.245-277.

GÜRAN, Ceyhan; **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanlar Mimarisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1976.

GÖLPINARLI, Abdülbâkî; "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 11, No. 1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss. 3-354.

_____; "Burgazi ve Fütüvvetnamesi", İFM., Cilt 15, no. 1-4, 1953-54, ss.76-154.

_____; "Şeyh Seyyid Gaybi Oğlu Şeyh Seyyid Hüseyin'in "fütüvvetnamesi", İFM, Cilt 17, no. 1-4, 1955-56, ss. 27-72.

_____; "Fütüvvetname-i Şeyh Seyyid Huseyn ibn Gaybi", İFM.,Cilt 17, no.1-4, 1955-56, ss.73-126.

_____; "Fütüvvetnâme-i Sultânî ve Fütüvvet Hakkında Bazı Notlar", İFM.,Cilt 17, no.1-4, 1955-56, ss.127-. 155.

GROUSSET, René (2005); **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi** (Çeviren Sosi Daolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2005.

HATEMİ, Hüseyin; **Medeni Hukuk Tüzelkişileri I**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1979.

HERSLAG, Zvi Yehuda; "The Late Ottoman Finances: A Case-Study İn Guild And Punishment", **Türkiyenin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1070-1071) Birinci Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, Editörs Osman Okyar- Halil İnalcık, Hacettepe Üniversitesi 1977, ss. 297-310.

HEYD, W.(Çeviren Enver Ziya Karal); **Yakın Doğu Ticaret Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975.

HIRSCHMAN, Albert O.(2003); "Kalkınma İktisadı Yükselişi ve Gerilemesi" **Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerileyişi** (Ed. Fikret ŞENSES, Çeviren: Sedef ÖZTÜRK), İletişim Yay., ss. 23-52 , İstanbul 2003.

HOBSBAWM, Eric John .Ernest(1962); **The Age of Revolution 1789–1848,** Nicolson publishing, New York 1962.

HOBSBAWM, Eric John .Ernest(1968); **Industry and Empire: From 1750 to the Present Day,** Nicolson publishing, New York 1968.

HOBSBAWM, Eric John Ernest(1987); **Sanayi ve İmparatorluk (Çeviren: Yalçın Gülermar-Abdullah Ersoy**), Dost Kitabeyi yay., Ankara 1987.

HOBSBAWM, Eric John Ernest(1989); **Devrim Çağı: 1789-1848(Çeviren: Jülide Ergüder-Alaattin Şenel**), V yay., Ankara 1989.

HOBSON, John A.; **The Evolution Of Modern Capitalism**, London 1954.

HONİGMANN, Ernst; **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (Çeviren, Fikret Işıltan, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yay., istanbul 1970.

HUDSON, Pat (1992); **The Industrial Revulations,** Oxford University press., London 1992,

İNALCIK, Halil (1970); "The Ottoman Economic Mind And Aspects Of The Ottoman Econoy", **Studies İn The Economic History Of The Middle East From The Rise Of İslam To The Preset Day**, Edited By M.A. Cook, New York 1970, ss.207-218.

İNALCIK, Halil(1973); **The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600**, London 1973.

____(1978); The Ottoman Empire Conguest Organization And Economy, London 1978.

_____(1981); "Osmanlı Pamuklu Pazar Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar: II, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1979-1980 Özel Sayı, 1981, ss. 1-65.

_____(1985); Studies İn Ottoman Social And Economic History, London 1985.

_____(1994); **An Economic And Social History Of The Ottoman Empire 1300-1914**, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

İNAN, Abdülkadir(1998); "Anı Kitabesi", **Makaleler ve İncelemeler-1,** TTK. Yay., Ankara 1998.

KARAMAĞARALI Beyhan (1995); "Ani Ulu Camii (Manucehr Camii)", **IX. International Congress of Turkish Art**, Ankara 1995, ss.323-338.

KALA (KAL'A), Ahmet (Editör); **Osmanlı ve Türk Dünyası Belgeseli (OTÜRKDİJİTAL**), Dijital-Belgesel yay., Yayın yeri: www.oturkdijital.com

KALA (KAL'A), Ahmet: Ayrıca bkz. III.Yayınlanmış Belgeler

_____ (2018); "Medine-Şehristan-Şehir : İslâm Şehri, Selçuklu ve Osmanlı Şehirleşme Modeli", **İslâm Medeniyeti Ansiklopedisi**, Dijital yayın, 2018, Yayın yeri: www.islampedi.com

_____ (2017)**; Anadolu'nun İlk Selçuklu İpekyolu İslam Şehri Ani-Şehristan,** OTürkDijital Yay., İstanbul 2017.

_____ (2017)**;** "Arap Camii" (Selçuklu Tuğrul Beyin 1048 Pasinler Savaşında Bizans'ı Yenip Yeniden İbadete Açtırdığı İstanbul'daki Cami)**, İslam Medeniyeti Ansiklopedisi**, Dijital yayın 2017, Yayın Yeri: www.islampedi.com

_____ (2015); "İslâm Şehirleri: Anadolunun İlk Selçuklu İslam Şehri Ani-Şehristan", **İslam Medeniyeti Ansiklopedisi**, Dijital yayın 2015, Yayın Yeri: www.islampedi.com

_____ (2014); **İstanbul'un Kaybolan Kültür Varlıkları Suriçi Fatih Camileri ve Mescitleri-1**, İBB Kültür AŞ Yayını, İstanbul 2014.

_____(2012); **Debbağlıktan Dericiliğe İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi**, Zeytinburnu Belediyesi, Yayını, 2012.

_____(2007); **Türk Sınai Mülkiyet Hakları Tarihi**, Türk Patent Enstitüsü Yayını, Ankara, 2007.

_____(2006); **Alamet-i Farikadan Markaya (From Distinctive Signs To The Trademarks)**, Türk Patent Enstitüsü Yayını, Ankara, 2006.

_____ (2003); "Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme", **TALİD (Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi)**, Bilim Sanat Vakfı yayınları, İstanbul 2003, ss.245-266.

_____(1998)**; İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları 1**, İBB Yayınları, 1998.

_____(1994); **"Esnaf"** maddesi, İslam Ansiklopedisi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, İstanbul 1994, Cilt 11., ss.423-430.

_____(1993-2); "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", **Türk Dünyası Araştırmaları** ", Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, sayı 83, Nisan 1993, ss. 107-132.

_____(1990-1); "Fütüvvet ve Ahiliğin Doğuşu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, Sayı 56, Nisan 1990, ss. 273-282.

_____1990-2); "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, Say 57, Haziran 1990, ss.1-9.

_____(1990-3); "Fatih Devrinden Bugüne Kiralık Vakıf İkitisadî İşletmelerinde Kiracılık Hakkı İle İlgili Hukukî-İktisadî Gelişmeler ve Yapılabilecek Yeni Düzenlemeler", **Vakıflar Dergisi**, 7. Vakıflar Haftası Sayısı, 1990, ss. 1-9.

KALIN, İbrahim(2016); **Ben Öteki ve Ötesi İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş,** İnsan yay., İsanbul 2016.

KARAMAĞARALI Beyhan (2000); "1999 Yılı Ani Kazıları", **IV.Ortaçağ ve Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (24-27 Nisan Van) Bildirileri**, Van 2000, ss. 317-324.

KARAMAĞARALI, Nakış (2009); "Ani'de 2002 Yılında Ortaya Çıkarılan Yapı ve İçinde Bulunan Define", **Erdem Dergisi**, Sayı 10.

KARS İLİ KÜLTÜR ENVANTERİ 2009, Kars Valiliği yay., Kars 2009.

KAYA, M. Cüneyt(2012); Bir "Filozof" Olarak Sirâceddin el-Urmevî (ö. 682/1283): Letâifü'l-hikme Bağlamında Bir Tahlil Denemesi", **Divan**, Cilt 17, Sayı 33, 2012/2, ss. 1-45.

KELEŞ, Hamza; **XVI. Asır'da Erzurum Vakıfları (998/1580-1581 Tarihli Evkaf Defterine Göre),** Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2006.

KILIÇ, Ümit(2005); **XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'nde Vakıflar**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı, Erzurum 2005.

KILIÇ, Ümit(2008); "Kars Vakıfları", **2.Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu**, Kafkas Üniversitesi yay., Kars 15-17 Ekim 2008.

KILIÇ, Ümit(2011); **Erzurum Evkaf Defteri**, Güneş Vakfı yay., Erzurum 2011.

KIRZIOĞLU, , M.Fahrettin (1952), **Dede Korkut Oğuzmameleri**, Cilt 1, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul 1952.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin (1953), **Kars Tarihi-1: Taş Çağlarından Osmanlı İmparatorluğuna Değin ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi**, Cilt 1, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin (1958), **Edebiyatımızda Kars**, Işıl Matbaası, Ankara 1982.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin (1982-1), **Kars Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Ani Şehri Tarihi: (1018-1236)**, San Matbaası, Ankara 1982.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin (1982-2); "Selçukluların Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", **Selçuklu Araşırmaları Dergisi**, sayı II, Ankara 1982, ss.111-139.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin (1993), *Osmanlı'ların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK. Basımevi, Ankara 1993.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin (2003), **Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 2003.

KONYALI, İbrahim Hakkı (1960); **Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi**, Erzurum Tarihini Tanıtma Derneği yay., İstanbul 1960.

KOZAK, İbrahim Erol(1984); **İbni Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat**, Pınar yay., İstanbul 1984.

KÖPRÜLÜ, Fuat (1943); "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", **Belleten**, Sayı 7, Yıl 1943, ss.459- 480.

KUBAN, Doğan(1968); "Anadolu- Türk Şehri Tarihi Gelişmesi Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 7, İstanbul 1968, ss.39-44.

KÜÇÜK, Abdurrahman(1998); "Gregoryen Hristiyanlık Üzerine", **Dinler Tarihi Araştırmaları-1**, Sempozyum Kitabı, Dinler Tarihi yayınları, Ankara 1998, ss.271-283.

KÜÇÜK, Abdurrahman; "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", ss.117-154.

KÖYMEN, Mehmet Altay(1984); **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, Cilt 1-2.

MAHE, Jean Pierre(1999); "Epigraphic Evidence On The Site of Ani", **21.Kazı Sonuçları Toplantısı II**, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1999, ss.432-438.

MERÇİL, Erdoğan(2011); **Selçuklular –Makaleler-**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2011.

MERÇİL, Erdoğan; "Ahmet Bin Mahmud'un Selçuknâmesi", **Selçuklular**, ss.11-25.

OSTROGORSKY, Georg(1986); **Bizans Devleti Tarihi** (Çeviren, Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1986.

ÖNEY, Gönül (1969-1); "Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü", **Anadolu/Anatolia Dergisi**, Ankara 1969, sayı 13, Ayrı Basım, ss.1-41.

ÖNEY, Gönül (1969-2); "Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri", **Belleten**, Ankara 1969, Sayı 130, Cilt 33.

ÖNEY, Gönül (1977); "Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları", **Belleten,** Ankara 1977, sayı 133, cilt 34.

ÖNEY, Gönül(1978); **Anadolu Selçuklu Mimarisinde Siisleme ve EI Sanatları,** Ankara 1978.

ÖNEY, Gönül(1084), **"**Gazneli Saray Süslemelerinin Anadolu Selçuk Saray Süslemelerine Akisleri", **Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı 3, İzmir 1984, ss. 123-132.

ÖZMENLİ, M.(2007): **Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı, Erzurum 2007.

ÖZVAR, Erol - BİLGİN, Arif; "Şehir Yönetimi ve Tarih Üzerine", **Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi,** Türk Dünyası Belediyeler Birliği yay., ss.15-32., İstanbul 2008.

PİYADEOĞLU, Cihan(2012); **Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi,** Bilge Kültür yay., İstanbul 2012.

Richard Nelson FRYE; **Bukhara The Medieval Achievement**, Mazda Publisers, California 1997.

Richard Nelson FRYE; Orta Çağın Başarısı(Çev. Hasan Kurt), Ahmet Yesevi Üniv.Yardım Vakfı Yay., Ankara Tarihsiz. (orijinal Adı: **Bukhara The Medieval Achievement).**

SEVİM, Ali (1982); **Biyografilerle Selçuklular Tarihi (İbnü'l-Adîm, Bugyetü't-taleb Fi Tarihi Haleb -Seçmeler**), TTK yay., Ankara 1982.

SEVİM, Ali (1987); **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar**), TTK yay., Ankara 1987.

SOLMAZ, Gürsoy(2006); "Ortaçağda Anı Kalesi", Güzelsanatlar Enstitüsü Dergisi, Atatürk Üniversitesi, Sayı 6, yıl 2006, ss. 131-148.

SÖNMEZ, Zeki (1989); **Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk İslam Mimarisinde Sanatçılar**, TTK yay., Ankara 1989.

SUBAŞI, Ömer (2013); "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hakimiyeti"**, International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic,** Sayı 8/5, 2013, ss. 705-731.

SÜMER, Faruk(1992); **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yayını, İstanbul 1992.

ŞAHİN, İlhan(2011); **Tarih İçinde Kırşehir**, Eren yay., İstanbul 2011.

ŞAHİN, İlhan(2013), **Nomads and Nomadism New Arpproaches in Kyrgyz and Ottoman Studies**, The Univresity of Tokyo Press, Tokyo 2013.

ŞAHİN, M.Süreyya; “Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi” maddesi, **İslam Ansiklopedisi** (DİA), cilt 12, ss. 342-348.

ŞEKER, Mehmet; **Ahilik ve Fütüvvet-nâmelerin Yeri Seyyid Hüseyin Gaybi’nin Muhtasar Fütüvvetnamesi**, Ötüken yay., İstanbul 2011.

TANERİ, Aydın(1984); **Türkler Bizanslılar Ermeniler,** Ankara 1984.

TANYELİ, Uğur(1987); **Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. Yy.)**, İTÜ yay., İstanbul 1987.

TAŞAĞIL, Ahmet(2013); **Kök Tengri’nin Çocukları,** Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013.

TAŞAĞIL, Ahmet(2014); **Gök Türkler 1-2-3,** TTK yay., İstanbul 2014.

TAESCHNER, Franz (Tercüme Ş. Akkaya); **“Kırşehirde Ahî Evran Zâviyesinin Mütevellisine Ait 1238/1822-1823 Târihli Bir Berât”,** Vakıflar Dergisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Say III, 1956, ss.93-96.**

_____; “İslâm Ortaçağında Futuvva Fütüvvet Teşkilâtı (Çeviren: Fikret Işıltan);”; İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Cilt 15, No 1-4, Ekim 1953-Temmuz 1954, ss.1-32.

_____; “İslâm’da Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu meseleri ve Tarihi Ana Çizgileri (Çeviren: Semahat YÜKSEL), **Belleten**, TTK yay., c.36-72, sayı 141-144.

TÜMER, Günay(1986); **Birûni’ye Göre Dinler ve İslâm Dini**, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1986.

TOYNBEE, T. W. Arnold; **İntişar-ı İslam Tarihi** (Çeviren Hasan Gündüzler)**,** Akçağ yay., İstanbul 1982.

TOGAN, A. Zeki Velidi(1981); **Umumi Türk Tarihine Giriş**; İstanbul Üniv. Yay., İstanbul 1981.

TOGAN, A. Zeki Velidi(1985); **Tarihte Usul**, Enderun Kitabevi yay., İstanbul 1985.

TÜRK, Abdurrezzak(2014); **Erzurum’un Kandilleri**, Arı Sanat Yayınları, Erzurum 2014.

TUĞLACI, Pars (1984); **Arpaçay ve Yöresi**, Pars Matbaası Yayınları, İstanbul 1984. (45 sayfa) (İSAM, 956.16, TUĞ.A. 3. KAT, Asönsür yanı, 19.Raf bloğu.)

TUNA, Korkut; **Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme**; İÜ. Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1987.

TURAN, Osman (1980); **Selçuklular ve İslamiyet,** Nakışlar yay., İstanbul 1980.

TURAN, Osman (1984); **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, Nakışlar yay., İstanbul 1984.

TURAN, Osman (1988); **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1988.

TURAN, Osman (1993); **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

ULUDAĞ, İlhan; "Harakânî" maddesi, **DİA.**, c.XVI, ss.93-94.

URAL, Selçuk vd. (2011); **Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete,** Kafkas Üniversitesi yayını, Kars 2011.

URAS, Esat(1987); **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yay., İstanbul 1987.

UYLU, Neslihan(2011); **Kars Müzesinde Bulunan Ani Harabelerinde Çıkarılan Selçuklu Seramiklerinin Süsleme ve Kompozisyon Özellikleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi El Sanatları Anabilimdalı, Ankara 2011.

UZGUR(2012), Yavuz Selim; **Ebu’l-Hasan Harakânî (R.A.)**, Harakani Vakfı Yay., Ankara 2012.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı vd.; **Sivas Şehri** (Hazırlayan Recep TOPARLI), TTK yay., Ankara 2104.

WEBER, Max; **Ekonomi ve Toplum (Çeviren: Latif Boyacı)**; Yarın yay., İstanbul 2012.

YALTKAYA Şerafettin; “Ebu’r-Reyhan’ın Bir Kitabı”, **Türkiyat Mecmuası**, Sayı 1, İstanbul 1935, ss.1-26.

DİZİN

A

Abdullah b. Cafer 89
Abisgûn 28, 38
Ahî Evran Şeyh Mahmud 216, 217, 221, 222, 223, 224, 225, 226
Ahmed b. Halid 43
Ahmet Yesevi 290, 303
Aksaray 14, 193, 196, 203, 227
Alaaddin Keykubat 185
Amir b. ed-Darb el-Advânî 89
Anadolu Sanayi Devrimi 2, 13, 17, 23, 63, 127, 128, 130, 159, 213, 270, 271, 273
Ani 68, 71, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 153, 154, 156, 297, 298, 301, 302, 303, 304
Ani Kalesi 101, 102, 110, 125, 298
Antalya 47, 185, 196, 285
Ardahan 104, 105, 106
Aristo 297, 298
Asur 57

B

Babil 57, 70
Bağdat 36, 69, 71, 103, 138, 161, 183, 187, 189, 190, 264
Barbaros 70
Barthold 34, 35, 41, 42, 43, 44, 45, 110, 183, 298
Bedesten 16, 223, 278
Belh 41, 43, 44, 45, 71, 102
Beykent 28, 30, 36
Bilecik 129, 196, 200, 202, 208, 241, 278
Bîrûnî 21, 24, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 69, 71, 73, 96, 163, 164, 165, 261, 290
Bîrûnî'nin Medeniyet Teorisi 21
Buhara 21, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 71, 102, 134, 135, 140, 142, 151, 261, 264, 294
Bumin Kağan 27, 28
Burak Reis 70
Bursa 162, 199, 224, 233, 239, 289, 293, 294, 296, 299, 300

C

Cami 15, 21, 33, 102, 117, 121, 122, 124, 135, 154, 179, 211, 262, 287, 297, 301
Cengiz Han 28
Cevdet Paşa 71
Cezayir 70
Cümeyyil bin Muammer el-Uzrî 77
Çarşı 15, 19, 25, 43, 45, 117, 122, 124, 130, 164, 175, 181, 277, 287, 288, 297, 299
Çırak 216, 242
Çimket 28
Çin 26, 27, 28, 29, 30, 36, 37, 38, 41, 42, 51, 57, 59, 133, 135, 160, 263, 264, 267, 274, 296

D

Debusi kalesi 35
Diyarbakır 112, 113

E

Ebruy 35, 36, 37
Ebû Bekir el-Harezmî 86
Ebû Müslim Horasânî 44
Ebû Şücâ 103, 109
Ebû Temmâm 77
Edirne 177, 194, 196, 208, 260
Eksik Topluluk 60, 163
el-Maktul 188
Emir Menûçihr 107, 109, 119

Endülüs 24, 57, 69, 70
Ertuğrul Gazi 129, 241
Erzurum 44, 71, 115, 124, 130, 138, 140, 141, 143, 150, 151, 152, 153, 298, 300, 302, 303, 304
Esnaf 17, 23, 53, 65, 127, 131, 159, 164, 167, 172, 173, 174, 176, 188, 207, 213, 215, 227, 228, 232, 233, 234, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 266, 268, 269, 270, 273, 275, 276, 277, 278, 289, 296, 298, 300, 302
Esnaf-Sanayi Birlikleri 159, 277
Evliya Camii 154
Evliya Çelebi 19, 290, 295

F

Fârâbî 48, 50, 51, 58, 59, 60, 61, 163, 261, 290
Fars 29, 38, 41, 42
Fergana 13, 26, 27, 28, 29, 31, 33, 51, 261, 272
Feta 180, 181, 182, 183, 193
Fütüvvet 23, 24, 53, 55, 58, 60, 63, 81, 82, 83, 133, 161, 162, 173, 175, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 237, 276, 277, 290, 291, 292, 293, 297, 300, 301, 302, 304
Fütüvvetnâme 182, 184, 211, 215, 291, 292, 293, 301

G

Galata 251, 256, 257, 259, 289
Gaziantep 171, 223, 241, 242, 281
Gazneli Mahmud 57, 58, 96
Gazzâlî 48, 50, 51, 59, 61, 162, 261

H

Halep 69, 264
Halil Dîvânî 136
Halil Divanî Zâviyesi 136, 137, 138, 140, 141, 143, 146, 149, 151, 152, 153
Hamam 105, 122, 123, 237, 297
Hamuket 36
Han 26, 28, 47, 68, 111, 121, 130, 144, 153, 175, 185, 189, 201, 227, 233, 239, 252, 265, 267, 272, 276, 277, 285, 287, 288
Harakânî 149, 153, 154, 155, 156, 157, 261, 293, 304
Harakânî Zâviyesi 153, 154, 155, 156, 157
Harizm 45
Harran 114
Hazar 26, 27, 28, 38, 300
Herat 188
Hindistan 29, 51, 57, 96, 133, 263, 264, 274, 290, 301
Hitit 57
Hokand 28
Horasan 37, 38, 41, 42, 43, 44, 46, 51, 71, 151, 153, 161, 183, 189, 261, 291, 303

I

III. Murat 293
Isfahan 32, 71, 107
İbn Ebî Meryem 87
İbn Haldûn 24, 48, 58, 59, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71
İbn Sînâ 48, 51, 188, 261
İbnü'l-Arabî 48, 59, 181, 189, 291
İktisat 14, 23, 24, 42, 48, 53, 54, 55, 56, 58, 63, 65, 67, 68, 131, 160, 162, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 246, 252, 253, 271, 273, 280, 281, 283, 284, 286, 287, 290, 291, 292, 293, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 304
İran 45, 59, 70, 71, 93, 95, 122, 180, 183, 207
İsfahan 32, 71, 107
İskender 57, 70
İslâm şehri 14, 23, 45, 103, 301
İstanbul 2, 19, 26, 34, 35, 37, 45, 48, 54, 62,

66, 69, 70, 101, 104, 124, 127, 131, 136, 138, 162, 167, 173, 176, 177, 181, 183, 184, 185, 187, 188, 192, 194, 196, 197, 198, 204, 208, 214, 227, 228, 231, 233, 241, 243, 247, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304
İzmir 25, 26, 126, 172, 189, 249, 250, 303

K

Kadı 141, 142, 166, 179, 195, 206, 226, 242, 245, 252, 296
Kalfa 232, 253
Kanuni Sultan Süleyman 70, 172
Karma Tarım Devrimi 272
Kars 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 117, 124, 138, 151, 153, 154, 156, 293, 297, 298, 299, 300, 302, 304
Kasımpaşa 251, 256, 257
Kaşgarlı Mahmud 28, 29, 38, 71
Katip Çelebi 294, 296
Kayseri 17, 71, 159, 161, 164, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 196, 198, 208, 264, 272, 276, 277, 278, 293
Kemal Reis 70
Kervansaray 16, 22, 32, 44, 59, 122, 132, 228, 266, 267, 287, 297
Kethüda 244, 249
Kethüdâ 175, 216, 226, 230, 245, 246, 253, 255
Kırşehir 128, 133, 134, 164, 174, 179, 194, 196, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 214, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 232, 234, 235, 236, 240, 241, 243, 244, 245, 248, 252, 278, 303
Kırşehir Ahî Evran Vakfı 133, 174, 207, 208, 214, 218, 220, 229, 230, 232, 243, 245, 278
Kirman 97, 107, 137, 138, 139, 140, 143
Koçi Bey 71, 294
Konya 16, 17, 65, 70, 71, 159, 164, 165, 173, 174, 175, 176, 179, 184, 185, 194, 195, 208, 209, 264, 277, 298, 299
Kuteybe b. Müslim 29, 36, 37, 38, 44
Kümelenme Modeli 133, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 169, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 191, 206, 268, 277
Kümelenme Teorisi 49, 50, 63, 127, 128, 129, 133, 159, 164, 165, 213, 279

L

Libya 70

M

Malatya 20, 185, 195, 254, 269
Mâlik es-Salih 113
Manisa 253, 272
Medeniyet 13, 14, 21, 24, 27, 28, 29, 42, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 69, 70, 71, 165, 168, 263
Medeniyet Teorisi 21, 48, 50, 51, 62, 63, 71
Medine 23, 35, 53, 230, 246, 249, 250, 253, 301
Medîne 53
Merv 41, 71, 102
Mescit 15, 17, 124, 232, 235, 262, 287
Meslek 13, 50, 54, 56, 61, 63, 65, 79, 101, 128, 130, 134, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 189, 191, 192, 194, 206, 211, 214, 216, 217, 218, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 242, 244, 245, 251, 253, 255, 269, 270, 276, 277, 280, 281, 282, 283, 284, 286
Mevlânâ 48, 153, 261
Mezopotamya 57
Muizuddevle 93, 94
Mübadele 54, 55, 56
Mütevelli 153, 211, 230, 237, 240, 245

N

Nikolai Marr 108, 122
Nuh bin Nasr 21

O

Osman Bey 128, 241, 242
Ömer b. Abdülaziz 98
Ötüken 29, 135, 293, 299, 304
Özbekistan 30
Özkent 28, 38

P

Pasinler 124, 136, 137, 138, 139, 156, 301
Pîrizâde 71

R

Richard Nelson Frye 35, 36, 46, 294, 303
Roma 24, 57, 133, 163, 170, 183, 269, 274

S

Saadete Ermek 59, 60
Sâmânî 21, 33, 38, 41, 45
Sanayi Devrimi 2, 3, 13, 15, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 63, 127, 128, 130, 134, 159, 160, 161, 163, 164, 169, 179, 180, 213, 267, 269, 270, 271, 273, 278
Saray 45, 57, 102, 124, 236, 238, 303
Seyyid el-Hacc Mustafa 219
Söğüt 129, 241
Suhreverdî 291
Sultan Ahî Evran Şeyh Mahmud 216, 217, 222, 224, 225, 226
Sultan Alparslan 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 116, 118, 122, 154
Sur 41, 43, 45, 100, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 119, 121, 122, 123, 124
Sümer 57, 105, 124, 297, 303
Şam 68, 69, 70, 183, 244, 246, 264
Şâristan 21, 29, 30, 31, 33, 35, 36
Şehristan 17, 21, 30, 31, 33, 35, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 71, 101, 102, 103, 105, 106, 119, 125, 135, 301
Şeyh Edebâli 128, 129, 241, 242, 243, 278

T

Tarım Devrimi 13, 71, 261, 263, 272
Taşkent 28
Tavayis 34
Tebriz 71, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 151, 152
Tedarikçi Vakıf İşletmeler 135
Tedarik Sistemi 3, 18, 133, 267, 271, 274, 279
Tekke 15, 17, 23, 49, 65, 124, 132, 133, 135, 175, 179, 189, 191, 194, 196, 211, 216, 226, 228, 261, 262, 265, 266, 268, 280
Temeddün 48, 52, 53, 59, 65
Tibet 95
Ticaret Devrimi 13, 17, 18, 23, 48, 127, 266, 273
Timur 24, 69, 70
Tunus 70
Turgut Bey 137, 139, 140, 141, 143, 146, 147, 148, 149
Türkistan 29, 31, 34, 35, 36, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 189, 298

U

Urfa 114
Urmevî 65, 166, 189, 299, 302
Usta 168, 216, 218, 230, 232, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 253, 254, 257, 270, 282

V

Vakfiye 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 148, 150, 154, 156, 220, 230, 231, 232, 234, 235, 237, 240
Vakıf 2, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 30, 33, 49, 67, 127, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 146, 150,

151, 152, 153, 154, 159, 160, 173, 174, 175, 179, 194, 207, 208, 211, 213, 216, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 237, 240, 244, 245, 248, 252, 262, 265, 266, 268, 273, 277, 281, 286, 287, 288, 296, 297, 302

Vakıf işletmeler 14, 15, 17, 18, 25, 30, 33, 49, 131, 133, 135, 136, 159, 262, 266

Van 104, 107, 151, 302

Vira-Şehir 35, 36

Y

Yabgu 36

Yağanpaşa köyü 138, 150, 152

Yedikule 255, 256, 257, 258

Yezd 22

Yiğitbaşı 226, 230, 244, 245, 246, 249, 253

Z

Zâviye 15, 132, 133, 136, 137, 138, 148, 149, 153, 156, 176, 179, 207, 211, 215, 230, 231, 232, 235, 237, 238, 240, 241, 243, 246, 247, 249, 250, 253, 262, 266

9 786056 345975